HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Borosy András
EGYHÁZ ÉS HONVÉDELEM AZ ÁRPÁD-KORBAN.
AZ EGYHÁZAK HADAKOZÓ NÉPEI

Nyárády Gábor
NYÁRÁDY ANDRÁS KURUC EZERESKAPITÁNY
ÉS VÁRPARANCSNOK. GÁCS ELESTE, 1709.

Urbán Aladár
A „MÉSZÁROS HADIGŐZÖS" 1848-BAN

4

XXXIV. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1987

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

4

1987

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXXIV. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bencze Zoltán régész, Budapesti Történeti Múzeum, (Budapest); *Borosy András*, a történelemtudományok kandidátusa, főlevéltáros, Pest Megyei Levéltár (Budapest); *dr. N. Goller Ágota* főiskolai docens, Budapesti Tanítóképző Főiskola (Budapest); *Komlós, John*, a North Carolina University Population Center tudományos munkatársa (Chapel Hill, Észak-Karolina, Egyesült Államok); *Kopeczky Győző* ny. irodavezető főmérnök (Budapest); *Lengyel István*, a történelemtudományok kandidátusa, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék (Budapest); *Molnár András* levéltáros, Zala Megyei Levéltár (Zalaegerszeg); *Nyárády Gábor* újságíró, a Magyarország tudományos rovatvezetője (Budapest); *Sugár István* tudományos kutató (Eger); *Szauter Lajos* alezredes, Zrínyi Miklós Katonai Akadémia (Budapest); *Veress D. Csaba* tudományos főmunkatárs, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság (Veszprém); *Urbán Aladár*, a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újkori Egyetemes Történeti Tanszék (Budapest); valamint *Hermann Róbert, dr. Veszprémy László* és *dr. Zachar József* alezredes, a történelemtudományok kandidátusa, a Bécsi Kriegsarchivban működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője (Bécs), a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Benda Kálmán, Bona Gábor (főszerkesztő), Farkas Márton, Godó Ágnes, Háncs Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Ölvedi Ignác, Szabó Miklós, Tóth Sándor, Urbán Aladár, Zachar József

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250 Telefon: 569-522

A kiadásért felel a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó igazgatója

Kiadja:

A Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b.
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 331-170.

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 64,— Ft, negyedévre 16,— Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1. 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25 371 HU ISSN 0017—6540

Zrínyi Nyomda, Budapest, felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS

EGYHÁZ ÉS HONVÉDELEM AZ ÁRPÁD-KORBAN

Az egyházak hadakozó népei

I.

A koraközépkori püspökségek és apátságok jelentős földbirtokállománnyal rendelkeztek. E birtokokat elsősorban azért kapták, hogy vallási-lelkipásztori funkcióiknak eleget tehessenek, s rendkívül fontos társadalomszervező munkájukat végezhessék. De a birtokokat más kötelezettségek is terhelték. E kötelezettségek a főpapok és apátságok politikai-gazdasági súlyának gyarapodásával párhuzamosan növekedtek.

A Meroving-kori frank királyság késői szakaszában, mikor a püspökök és apátok hadba vonultak, seregükben szabad és nem szabad állapotú vazallus harcosok küzdöttek, kik az egyháznagy magánkatonáinak számítottak. A Winfrid (Szent Bonifác) féle egyházi reform idején az egyháznagyok hadakozását visszaélésként elítélték és megszüntették. Ezzel megszűnt a püspöki és apáti magánkatonák tartása. Később az egyháznagyok újra tarthattak vazallusokat (stiftsvasallen). Az első rájuk vonatkozó adatok 786-ból és 792-ből valók. 870-ben Moyenmoutier apátjának 30 páncélost (loricatus) kellett fegyverben tartania. Nagy Károly idején még voltak nem szabad állapotú vazallusok is, de a IX. században fokozatosan eltűnnek. Sok egyházi vazallus birtokkal, beneficiummal rendelkezik, de még a IX. században is vannak birtoktalan egyházi vazallusok (homines casati, austaldi). Ezeket a püspök, az apátság birtokán közösen tartották el. Az apátságokban a kolostori főépület mellett a „casa vasallorum"-ban laktak. Idővel e birtoktalan vazallus elem is megszűnt. Egy-egy püspökség, vagy kolostor (stift) vazallusai és hadköteles közrendű alattvalói (hintersassen) saját zászlójuk alatt vonultak hadba, melyet a „stift" védőszentjének képe díszített. Az egyházi katonák száma a IX. században egyre növekedett.

Az egyházi vazallus birtokjoga eleinte bizonytalan volt. A püspök tetszése szerint bevonhatta vazallusa beneficiumát, és őt újra természetbeni közös ellátásba vehette. De az egyházi katonák között egyre több a szabad vazallus, még öröklődő egyházi beneficiumokkal is találkozunk. Már Nagy Károly idején észlelhető azonban az a tendencia, hogy az egyházi vazallusok — nyilvánvalóan bizonytalanabb, kedvezőtlenebb jogi helyzetük miatt — igyekeznek királyi vazallusokká válni.[1]

1 *Arnold Pöschl:* Bischofsgut und Mensa Episcopalis. Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Vermögensrechte. I. Teil. Die Grundlagen. Zugleich eine Untersuchung zum Lehensproblem. Bonn, 1908. 146—157. o.

Igen fontos a kolostorok szerepe. Nagy Károly Fulrad St. Quentin-i apáttól megkövetelte, hogy ő és lovaskatonái pajzzsal, lándzsával, hosszú és rövid karddal, íjjal, nyilakkal, valamint tábori szerszámokkal felszerelve vonuljanak hadba. St. Riquier kolostorában 831-ben 110 lovaskatonát befogadó laktanya (vicus militum) állt.[2] Nem minden kolostor volt azonban egyformán hadköteles. *J. P. Poly* és *E. Bournazel* kiváló munkájukban térképet közölnek a 817-ben a Rajnától nyugatra fekvő frank apátságok hadkötelezettségéről. Eszerint voltak tényleges katonai szolgálatra, voltak felszerelés szolgáltatására és voltak csupán a harcosokért való imádkozásra kötelezett kolostorok.[3]

A kolostoroknál is jelentősebb a püspökségek vagyona, katonai potenciálja. Ezt a Karoling-kori frank királyság kétféle módon hasznosította. 1. Egyházi javakat sajátított ki és adományozott királyi vazallusoknak. 2. Kötelezte a püspököket, hogy személyesen vegyenek részt a király hadjárataiban és állítsák ki vazallusaikból álló kontingensüket. Ez lehetővé tette a püspökök számára, hogy saját haderőt tartsanak, melyet a királyi hatalom gyengülése esetén saját territoriális úri céljaikra is felhasználhattak.

A püspöki birtokok szabadjai általában hadkötelesek voltak, s a sereget a birtok világi kormányzója (vogt) vezette a király hadseregébe. Párizs, Reims és Worms püspökeinek sikerült szabad alattvalóik hadkötelezettségét korlátozniuk: csak abban az esetben hadkötelesek, ha uruk, a püspök is hadba vonul. A püspöki város, mint erősség, Nagy Károly és Jámbor Lajos idején (814—840) a király, vagy grófja alá volt rendelve.[4]

Nagy Károly egyik törvénye megtiltotta az apátoknak és apátnőknek, hogy idegennek (extraneus) páncélinget, vagy kardot adjanak a király engedélye nélkül, csak saját vazallusuknak adhatnak. Ha egy egyházban több páncéling található, mint amennyi harcosa a szóban forgó egyháznak van, meg kell kérdezni a királytól, mit tegyenek azokkal. Egy 844-es zsinat arról gondoskodott, hogy a honvédelem ne szenvedjen hátrányt, ha valamelyik püspök vagy testi gyengesége, vagy a király engedélye alapján a hadjáratból távol marad. Ilyen esetben megfelelő világi személy vezeti az egyház hadcsapatát. Az egyházi kontingensek a Karoling-kori frank seregek igen fontos elemei voltak. 859-ben Kopasz Károly nyugati frank király (843—877) elmarasztalja Wenilo Sens-i érseket, hogy nemcsak elmulasztotta elküldeni seregébe érseki hadcsapatát, hanem éppen Károly ellenségének seregébe küldte el. 865-ben Károly részletesen szabályozza az egyház katonai kötelezettségeit Burgundiában. Eszerint minden püspök és apátnő köteles fegyvereseit kellő időben a megállapított

2 *Gustav Schnürer:* Kirche und Kultur im Mittelalter. I. k. Paderborn, 1924. 361—362. o.

3 *Jean-Pierre Poly—Eric Bournazel:* La mutation féodale. X-e—XII-e. siècles. Nouvelle Clio 16. Paris, 1980. 77. o.

4 *Reinhold Kaiser:* Bischofsherrschaft zwischen Königtum und Fürstenmacht. Studien zur bischöflichen Stadtherrschaft im westfrankisch-französischen Reich im frühen und hohen Mittelalter. Pariser Historische Studien. Band 17. Bonn, 1981. — A püspökség, vagy apátság világi kormányzója a vogt (advocatus, avoué) frank—német területen eredetileg a püspök, vagy apát alkalmazottja s egyúttal az alattvalók képviselője a bíróságok előtt. A XIII. század közepétől az alattvalók kisebb ügyeiben bíráskodik. Az egyházi intézményt jogi vitákban is képviseli (esük, perdöntő párviadalok). Minden egyházi intézménynek annyi vogt-ra van szüksége, ahány gau-ra terjed ki. A vogt-oknak az egyes gau-ok szabad birtokosai közül kellett kikerülniük. Gróf, vagy soltész nem lehetett vogt. Ha az egyházi intézménynek nem volt vogt-kinevezési joga, a vogt-ot a király, vagy a missus nevezte ki. Intézkedéseire is a missus felügyelt. A IX. századtól kezdve a vogt-i tisztség örökl ődővé, s az illető egyházi intézmény szabadságára nézve veszélyessé vált. A király, a hercegek, grófok minél több egyház vogt-ságát igyekeztek megszerezni, és ezzel próbálták kiküszöbölni azt az állapotot, hogy az immunitással bíró egyházak a grófi hivatali kerületeket áttörték. Ha az egyház birtoka több részből áll it, a vogt alvogt-okat nevezett ki. A XI. században már általános a panasz arról, hogy a vogt-ok elnyomják az egyházakat és népeiket. Ha az egyház nem tudott a nagyúri vogt-tól megszabadulni, az függőségben tartotta az egyházi intézményt. Ilyenkor a „gerichtsvogtei"-ből „schirmvogtei" lett. Németországon kívül a nagyúri vogt nem válik az egyházi intézmény számára veszélyessé. *Franciaországban és Németország nyugati részein is a XI. században már* háttérbe szorulnak az állami „schirmvogtei"-el szemben. Franciaországban az egyházak helyi világi „védelmezőit" (gardien special) a XIII. században már minden esetben ellenőrzi, s ha kell el is mozdíthatja a „fő védelmet" (garde générale) gyakorló király. (*Albert Werminghoff:* Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter. 2. kiadás. Leipzig—Berlin, 1913. 15—16., 79—81. o. — Lexikon für Theologie und Kirche. 10. k. Freiburg/ Breisgau, 1938. 668—669. o. — *Hans Erich Feine:* Kirchliche Rechtsgeschichte. I. Band. Die Katholische Kirche. 2. kiadás. Weimar, 1854. 222—223. o. — *Wilhelm Störmer:* Früher Adel. Stuttgart, 1973. 424—456. o. — *Noel Didier:* La garde des églises au XIII-e siècle. Grenoble, 1927. passim. — *Ferdinand Lot—Robert Fawtier:* Histoire des institutions. III. k. — *Jean Francois Lemarignier—Jean Gaudemet—Guillaume Mollat:* Institutions ecclésiastiques. Paris, 1962. 64—65., 243—246. o.) — Megjegyzendő, hogy a ciszterci apátságoknak nem voltak vogt-jaik.

számban zászlótartójukkal (guntfanonarius) a király seregébe küldeni. A kontingens harcosaiért a zászlótartó és a királyi missus közösen felel. Ez a zászló legkorábbi említése egyházi hadcsapatnál. Hasonló szabályok voltak érvényesek a királyság más tartományaiban. Az egyházak a tőlük követelt csapatot többnyire kiállították. Az egyházi kontingens harcosainak egy része az egyháznagy vazallusa, azonkívül férfirokonai és közvetlen parancsnoksága alatt álló házi harcosai (casati), kik részben uruk házában laktak, részben uruktól kapott birtokon éltek. A püspökök általában jövedelmük kétötödét költötték házi harcosaikra. A IX. században az egyházi katonaság magva az egyház vagyonából fenntartott hivatásos katonákból áll — nem pedig püspöki vazallusokból és szabad birtokosokból. Ezek, ha jó vezetőik voltak, bárki ellen vitézül harcoltak, még a vikingek ellen is, mint Corbie apátságának katonái, kik fiatal apátjuk, Odo vezetése alatt bátran küzdöttek a vikingek ellen 859-ben. A püspökök szívesen emelték tekintélyüket fegyvereseik nagy számával. Hinkmar reimsi érsek úgy véli, hogy a püspök csapata ne legyen 50 főnél nagyobb, ha meglátogatja egyházmegyéjét. 870-ben a laoni püspök egy gyűlésen a király utasításával szemben egész hadcsapatával jelent meg, holott a királyi tisztviselők meghagyták neki, hogy papjain és szolgáin kívül csak 10—12 házi harcost (casatus) hozzon magával, a többi embere inkább készüljön a vikingek elleni védelemre. A pénzforgalom növekedésére vall, hogy az egyháznagyok ilyen sok házi katonát tudtak fenntartani. Mindez közszolgálat volt, s a békét valóban csak fegyverrel lehetett megvédeni. Az egyház hadakozása a IX. században kifejezetten defenzív és kereszténynek lehet nevezni, mert az ellenség pogány volt. Jellemző, hogy egy szerzetes látomásában egy szent sisakban és páncélingben jelent meg, és láthatatlan csapásokkal harcolt a vikingek ellen. I. Miklós pápa (858—867) tiltakozott ugyan az egyháznagyok katonai felhasználása ellen — természetesen eredménytelenül —, de ez nem volt tipikus.[5]

A frank királyság utódállomai közül Franciaországban és Itáliában a Karoling-állam összeomlása után megmaradt a harcos klérus, intézményes támogatás nélkül, a feudális laikusok kegyeire bízva. De sok minden megmaradt a IX. századi intézményekből, és tovább élt a keresztes háborúk koráig. A lovagság liturgiájának IX. századi nyugati frank gyökerei voltak, s a legkorábbi lovaggá avatási szertartások összekapcsolhatók egyes püspökök Karoling-kori házi harcosaival. Nem volt széles rés a karoling egyháznagyok harcosai között, kik zászlók alatt mentek harcba és páncélingüket szent helyeken tartották és VII. Gergely „militia sancti Petri" elnevezésű vitézei között.[6] A X. századi Franciaország egyik püspökénél, a laoni püspöknél töltötte a húsvétot 935-ben Rudolf király (923—936). A király és a püspök milesei között viszály tört ki, melynek során több harcos életét vesztette. Tudunk róla, hogy a püspökök vazallus milesei 938-ban részt vettek Laon belviszályaiban. A laoni püspöki katonaság Rorico püspök idején (946—976) szilárdult meg és nyerte el hierarchiáját. Rorico, majd Adalbero (977—1030) püspök idején szaporodnak az adatok a püspöki javak hűbérbe adásáról. A püspöki miles-vazallusok neve ekkor „nobilitas Urbis".[7]

Arnold périgeuxi püspök (1014—1036) nem hűbéres, hanem zsoldos mileseket fogadott, s ezekből álló kontingensét vezette az aquitániai herceg seregébe.[8]

A XI. század végén a soissoni püspök casatikkal (házi harcosokkal) és hűbéres milesekkel volt körülvéve.[9]

5 *Janet L. Nelson:* The Church's military service in the ninth century: a contemporary comparative view? In: The Church and War. Papers read at the 21-th summer meeting and the 22-th winter meeting of the Ecclesiastical History Society. *Ed. W. J. Sheils.* Studies in Church History 20. London, 1983. 15—30. o.
6 *J. L. Nelson:* i. m., i. h. 29—30. o.
7 *R. Kaiser:* i. m. 584. o.
8 Uo. 228. o.
9 Uo. 594. o.

Püspöki harcosokkal a volt karoling Itáliában is találkozunk. Nevük a X. század második felében kiadott novarai oklevelekben a világi jegyző szóhasználatával „vasalli episcopi". Az egyház „milites"-nek nevezi őket.[10] Nem nélkülözhették a katonai erőt Dél-Itália egyházai sem, akár kötelezte őket erre a világi hatalom, akár nem. A normannok uralmának kialakulása előtt sem a bizánci területen, sem a langobard hercegségekben élő egyházak nem hadakoztak kötelességszerűen. A bizánci uralom alatt álló részeken az egyházak hadiadót fizettek. A langobard hercegségekben az egyházi birtokosokat hadba lehetett hívni, de népeiket csak munkaszolgálat terhelte, katonai szolgálat nem.

A normannok a nyugati típusú hűbériséget vezetik be Dél-Itáliában, s az egyházakat gazdagon ellátják birtokokkal. Ezek eleinte mentesek voltak katonai kontingensek kiállításától. De ez nem jelent annyit, hogy az egyházaknak ne lettek volna fegyvereseik. 960-ban Capua és Benevento langobard hercegei megengedik az egyháznagyoknak, hogy várakat építsenek. I. Pandulf capuai herceg 967-ben megengedi a montecassinoi bencés apátságnak, hogy három meghatározott helyen várat emeljen. Manso apátnak már lovas csapata volt. Utóda, II. János apát 997-ben maga vezette azt a támadást, melyben fegyveresei felgyújtották Pignatero városát, mely fellázadt az apátság uralma ellen. 1019-ben Atenulf apát elküldi fegyvereseit Vitecuso és Aquafundata várak ostromára.

A 950 utáni langobard hercegek azért igyekeztek az egyházakat katonailag megerősíteni, hogy ellensúlyozzák a világi nemesség hatalmát. A normann uralom kezdetén viszont az egyházaknak eleinte maguknak kellett birtokaikat megvédeniük, míg a normann uralmi szervezet meg nem szilárdult. Montecassino sikeresen meg is védte birtokait, de a Volturno folyó melletti Szent Vince apátságnak ez nem sikerült és birtokainak egy részét elvesztette. A casauriai Szent Kelemen apátság jelentős katonai erővel dicsekedhetett. 1124-ben Gizo apát 4000 fegyveresével igyekezett az apátság földjeit visszaszerezni. Nemcsak a bencés apátok hadakoztak, hanem a püspökök is. 1041-ben Troia és Acherenza püspökei Montemaggiore mellett a bizánciak oldalán az apuliai normannok ellen harcolva estek el. 1049-ben a cassanoi püspök vezeti a kalábriaiak seregét a normannok ellen. S. Agata dei Goti püspöke jelen volt abban a seregben, melynek élén II. Róbert capuai herceg és Rainulf, Alife grófja Nocera mellett 1132-ben megverték II. Roger szicíliai királyt (1101—1154).

Miután egyesítette Dél-Itáliát, II. Roger meg akarta és meg is tudta védeni az egyházakat, de a védelemhez nekik is hozzá kellett járulniuk. Az 1140-es évektől számos olyan egyház visel katonai kötelezettségeket, mely korábban mentes volt alóluk. Az 1150 táján keletkezett Catalogus Baronum felsorolja a szárazföldi Itália hűbéreit Kalábria kivételével. Ezek között 22 egyházat sorol fel. A veszedelmes Abruzzo hegységben birtokos egyházi hűbéreket gyakran a világi alhűbéres nevén említik, ki az egyház katonai kötelezettségeiért felelős. A legsúlyosabb terheket — mivel legnagyobb birtoka volt — Montecassino apátsága viselte. Birtokain 33 vár emelkedett, 60 lovag és 200 csatlós (sergeant) kiállítására volt kötelezve. Aprutium püspöke saját hűbérbirtokai után 24 lovagot és 40 sergeantot állított ki. A Banzi melletti Szűz Mária bencés kolostor apátja Banzi városát 3 vagy 7 lovag kiállításának fejében bírta. Melfi püspöke Gaudiano birtoklása következtében 8 lovag és 100 sergeant kiállításával tartozott.[11]

Ami a nem Karoling-utódállam Angliát illeti, Hinkmár reimsi érsek 857-ben, vagy 858-ban a galliai egyházak túlzott gazdagságát ostrozva azt írta, hogy Angliában a püspökségek és kolostorok nem rendelkeznek olyan nagy birtokokkal, mint a gal-

10 *Hagen Keller:* Militia. Vasallität und frühes Rittertum im Spiegel oberitalienischer miles-Belege des 10. und 11. Jahrhunderts. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. 62 (1982.) 11. és köv. o.

11 *G. A. Loud:* The Church, Warfare and Military Obligation in Norman Italy. In: The Church and War. Ed. W. J. Sheils. London, 1983. 31—45. o.

liaiak, és nem is állítanak ki katonákat. A valóságban az angliai egyházak, melyek gazdagon el voltak látva birtokokkal, hozzájárultak a IX. században a fegyveres erők eltartásához. Így 825-ben Egbert wessexi király (802—839) nagy sereg élén küldte el Kentbe Eahlstan püspököt és Wulfhead ealdormant, s a sereg a Temzén túlra űzte Baldred kenti királyt. 846-ban Eanwulf ealdorman Somerset és Eahlstan püspökök embereivel harcolt a dánok ellen és kemény csatában legyőzte őket. 871-ben Eahlstan püspök utódát, Headmundot a Meretun melletti csatában levágták.[12]

Különösen nagy volt az egyházak katonai jelentősége Németországban. Egy 981-ben szerkesztett „indiculus loricatorum" című összeírás szerint, mely egy itáliai hadjáratra kiállítandó páncélos lovasok (loricati) számát szabályozza, a német világi és egyházi nagyokat 2090 páncélos lovas kiállítására kötelezték. Húsz világi fejedelem 586 loricatust volt köteles kiállítani 31 érsekség, püspökség és apátság pedig 1504-et.[13] *K. F. Werner* az „indiculus"-ban szereplő egyházi loricatusok számát 1462-ben adja meg, de szerinte ez még nem az összes, mert az egyház által kiállított páncélos lovasok számát kb. 3000-re becsüli. Szerinte a 981-es szabályozás tartós volt. Moyenmoutier (Maursmünster) kolostorának krónikája szerint az apát annyi loricatust állított ki, amennyit szokott, azaz harmincat, s mellettük a szokásos számú clipeatust (könnyű lovast). A kölni érsek 1166-ban is 100 lovagot köteles kiállítani, akár 981-ben. Többet persze állíthat ki, aki akar. Dasseli Rainald kölni érsek, (1159—1167) Barbarossa Frigyes kiváló híve és minisztere, 500 loricatust állított ki.[14]

Mindez azt bizonyítja, hogy az egyházak harci-honvédelmi jelentősége a német királyságban rendkívül nagy volt. Méltán kelthet feltűnést, hogy 981-ben a kölni és mainzi érsek, meg a strassburgi és augsburgi püspök egyenként harminccal több páncélos lovast volt köteles kiállítani, mint bármelyik világi nagyúr és III. Ottó (983—1002) 1001-ben minden német érseket és püspököt Itáliába rendelt hadakozás céljából.[15] Érthető, hogy a német királyok igyekeztek a maguk számára hasznosítani az egyházak katonai potenciálját, elkerülendő, hogy a püspökök és apátok nagy része, mint Franciaországban, a világi nagyurak hatalma alá kerüljön. A király nem akart lemondani a püspöki dómvárakról és a városokon kívül fekvő, egyházi milesekkel megrakott püspöki erődítményekről. A püspökök gyakran adtak ki rokonaiknak egyházi hűbéreket, s rájuk bízták az egyházi milícia parancsnokságát. A kora karoling időkben a főpap katonai kontingensét még nem nevezik „militia"-nak, tagjait nem nevezik „milites"-nek, hanem csak „homines"-nek. 859-ben a püspöki katonaságot már „militia"-nak nevezik. A X. században általánossá válik ez az elnevezés, ami az egyház katonai hatalmának intézményessé válását mutatja. A milesek részben vazallusok, részben miniszteriálisok.[16] A püspökök és apátok később, mint immunitások, grófi jogok birtokosai és földesurak, parasztokat (pagenses) is kiállíthattak. Jogukban állt várakat építeni és népeiket várszolgálatra kényszeríteni. Az egyházi nagybirtok és annak katonai célokra való felhasználása Lotharingiában volt erős, ahol egyébként is nagyszámú harcias nemesség élt és korán kialakult a páncélos lovasság. Minden lotharingiai püspökségben és számos kolostorban jól felszerelt „militia" volt található. Nagy Ottó idején (936—973) 27 püspök működött Lotha-

12 *J. L. Nelson:* i. m. i. h. 15. és köv. o.

13 *A. Werminghoff:* i. m. 184. o. l. jegyzet. A kiállítandó kontingensek: Érsekek: Köln 100, Mainz 100, Salzburg 70, Trier 70. Püspökök: Augsburg 100, Brixen 20, Cambrai 12, Chur 40, Eichstätt 40, Freising 40, Konstanz 40, Lüttich 60, Regensburg 70, Speyer 20, Strassburg 100, Toul 20, Verdun 60, Worms 40, Würzburg 60. Apátságok: Ellwangen 40, Fulda 60, Hersfeld 40, Kempten 30, Lorsch 50, Murbach 20, Prüm 40, Reichenau 60, Sankt Gallen 40, Stablo és Inden 12, Weissenburg 50.

14 *Karl Ferdinand Werner:* Heeresorganisation und Kriegführung im deutschen Königrech des 10. und 11. Jahrhunderts. In: Ordinamenti militari in Occidente nell' alto Medioevo. 30 marzio — 5 aprile 1967. Tomo primo, Spoleto, 1968. 791—843. o.

15 *Edgar Nathaniel Johnson:* The secular activities of the german episcopate (The University Studies of the University of Nebraska Vol. XXX—XXXI.) Lincoln, 1932. 206—222. o.

16 *Friedrich Prinz:* Klerus und Krieg im frühen Mittelalter. Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft. Stuttgart 1971. 168—169. o.

ringiában, ezek közül 9 szerepel személyesen katonai minőségben. Notker lüttichi püspök (972—1008) egyháza birtokai 1/3-át hűbérbirtokként átengedte harcosainak. Nagy Ottó itáliai hadjárataiban seregében általában a német egyházi kontingensek voltak többségben, s nem volt csekély a birodalmi itáliai püspökök fegyveres ereje sem. Németország keleti részén a püspökségek szervezete és milíciája még csak kialakulóban volt. A magdeburgi érsekség megalapítása után (968) azonban az érsekség és suffraganeus püspökségei elég gazdagok voltak ahhoz, hogy milíciát állítsanak ki. A szlávok elleni hadjáratokban a zászlótartók gyakran papok. Általában nem harcolnak, de kapnak páncélt és sisakot. 991 után majd minden évben volt szláv hadjárat, s az egyháznagyok katonai szerepe e térségben legalább egyenrangú a világiakéval. 983 és 1017 között 13-szor vonultak hadba maguk a magdeburgi érsekek, nagyobb mértékben, mint a lotharingiai püspökök, ahol az egyházi reformmozgalom erősebb volt. Délkelet felé a határvédelem az ostmarki őrgróf feladata, 955 után a püspökök szerepe itt csekély. Az egyházi birtokon élő szabadok és félszabadok a Karolingok korában gyalogos harcosokat kötelesek kiállítani (tributarii, scararii, viri exercitales). Ezek a IX—X. században vagy miniszteriálisokká válnak, vagy megszűnik harci szolgálatuk és hadiadót fizetnek. Minden püspökségnek voltak vazallus lovagi harcosai, kivéve talán eleinte a brandenburgi és havelbergi püspökséget. Ha a püspökségnek nem voltak saját vazallusai, birtokai hozzájárulhattak más vazallusok eltartásához. A kolostorok vazallusai csakis apátsági földet kaptak hűbérbe, a püspökök gyakran magánkolostoraik földjeit adták ilyen célra.

A X. században a „mensa episcopalis" (vagy „mensa abbatum") és a „mensa fratrum" szétválasztása után a káptalanok és a konventek javai nem voltak vazallusok eltartására fordíthatók, de a miniszteriálisok e tilalom alól valószínűleg ki voltak véve. Ezek részben nem szabad eredetűek, s eleinte szolgálati birtokot kaptak. Csak később kaphattak és kaptak hűbérbirtokot. Közöttük olyanok is voltak, kik gyalogos katonai szolgálatot teljesítettek. A püspöki és kolostori katonaság hűbéri és „szolgálati" (dienstrechtlich) viszonyban volt egyházi urával. Világi urak magánkolostorainak lovagi harcosai nem tartoztak közvetlenül a kolostor apátja alá. Ők kettős függőségben voltak. Függtek a magánkolostor urától és az apáttól is. Királyi kolostor esetén a kolostor ura a király, kit a „vogt" képvisel. A püspökök, mint hadkiállító urak ugyanúgy közvetlenül a király alá vannak rendelve, mint a törzsi hercegek, s nincs rá adat, hogy a herceg territoriumának püspökei felett parancsnoki jogokat gyakorolt volna. Az egyházi katonai kontingens parancsnoka a püspök, vagy az apát. Ha nincs jelen, akkor az egyház „vogt"-ja, vagy egy rangosabb pap, aki zászlótartó is lehetett.

A közvélemény általában helyeselte az egyháziak katonai szerepét. Az egyházi reformszellem elterjedése során előfordult (Lotharingiából kiindulva), hogy az egyháznagyok megtagadták a hadrakelést. De a reform és a király fegyveres szolgálata nem feltétlenül ellenkezett egymással.[17]

A német egyházban igen jelentős volt a nemesek szerepe, Mainz, Trier, Köln és Magdeburg 900 és 1500 közötti 166 érseke közül 134 biztosan nemes (edelfrei) származású, 8 valószínűleg nemes, 10 miniszteriális, 4 polgári és 9 bizonytalan származású. Ugyanez időben a mainzi és kölni érsekek 1027 suffraganeus püspöke közül 601 a kétségtelenül nemes, 116 a valószínűleg nemes, 126 a miniszteriális, 5 a nem szabad, 22 a polgári, 5 a külföldi és 152 az ismeretlen eredetű püspök. Nem szabad eredetűeket II. Henrik császár (1002—1024) nevezett ki püspöknek, később nincs adatunk nem szabad eredetű püspökökről. A német nemesség alsóbb rétege a miniszteriálisok közül került ki. Ezek zöme nem szabad eredetű, 1300 táján már nemeseknek tekintik őket. (1200 táján a közszabadok legalsó rétege is magasabb rangúnak számít, mint

17 *Leopold Auer:* Der Kriegsdienst des Klerus unter den sächsichen Kaisern. MiÖG LXXIX. 1971. 316—407. o. és LXXX. 1972. 48—70. o.

a miniszteriálisok, kivéve egyes birodalmi miniszteriálisokat.) A miniszteriálisok nagy része kolostorok szolgálatában állt. Szolgálatuk nem kizárólag fegyveres szolgálat volt, voltak köztük lovasküldöncök, vagy más szolgálattal tartozók is. Sankt Gallen bencés apátságában a szaracén és magyar támadások idején a miniszteriális harcosok használhatóbbaknak bizonyultak, mint a szabad vazallus milesek. Notker apátsága idején a kolostori miniszteriálisok csoportja, melyet familiának neveztek, 170 főből állt. Fénykoruk a XIII. században volt, mikor több lovagköltő (Minnesänger) került ki közülük.

Az egyházi reform korlátozni, vagy megszüntetni igyekezett a kolostori katonai kontingenseket. A püspökségekkel ellentétben, melyek mindegyikének voltak miniszteriális fegyveresei, a kolostoroknak csak egy része rendelkezett ilyenekkel. Nem voltak miniszteriális fegyveresek a más kolostoroktól függő kolostorokban, a legtöbb ágostonos kanonokok lakta kolostorban, a bencés reformkolostorok nagy részében és általában a premontrei, a ciszterci meg a koldulórendi kolostorokban. A kizárólag nemesek lakta kolostorokban minden esetben voltak miniszteriális harcosok. A birodalmi hadseregbe csak a birodalmi fejedelmi (reichsfürst) címet viselő apátok voltak kötelesek fegyvereseket küldeni. De miniszteriálisaik nemcsak ezeknek voltak — ami annyit jelent, hogy voltak apátok, kik harcosaikat nem a Birodalom, hanem csak saját, helyi háborús céljaira használták fel.[18]

Jelentős a püspöki miniszteriálisok súlya a Rajna vidéki püspöki városokban és különösen harcias magatartásukkal tűnnek ki. A miniszteriálisok itt két jól elkülöníthető rétegre tagolhatók. Az alsóbb réteg szemben áll a felső réteggel és szövetkezik ellenük a polgárokkal, s olykor a püspökökkel is, kinek sok nehézsége volt előkelőbb miniszteriálisaival. Ezek bővíteni igyekeztek jogaikat a püspökkel szemben. A bambergi püspöki miniszteriálisok a XI. században elérték, hogy jogaikat írásban rögzitették. A városokban a miniszteriálisok és a polgárok egybeolvadtak, s ez növelte a polgárság harci szellemét. Burchard, a harcias baseli püspök parasztjait is felfegyverezte, mert nagyobb sereget akart szervezni. A miniszteriálisok és a polgárok olykor a püspök ellen fognak össze. Strassburgban előfordult, hogy foglyul ejtették a püspököt, Regensburgban pedig a miniszteriálisok 1103-ban meg is ölik Sieghard püspököt, ki korlátozni igyekezett a miniszteriálisok jogait. A rajnai érseki és püspöki városok közül az említett Strassburg mellett jelentős katonai erőt képvisel Worms, Mainz és különösen Köln. A mainzi érseki miniszteriálisok 1074-ben a polgárokkal összefogva, az érsekkel szembefordulva, a királyt támogatták. A püspöki miniszteriálisok feje általában a várgróf (burggraf), aki olykor azonos a vogttal, máskor nem. A várgróf hatalma néha terhessé válik a püspök számára, ki igyekszik azt korlátozni. Így Kölnben maga az érsek a haderő és egyúttal a vár parancsnoka. Kölnben a miniszteriálisok és polgárok annyira összekeveredtek, hogy a város vezető polgárainak egy része kétségkívül miniszteriális eredetűnek mondható. A forrásokban szereplő több személyt hol „civis"-nek, „burgensis"-nek, hol érseki miniszteriálisnak neveznek. Kölnben az érseki miniszteriális legidősebb fia igényelhette az érsektől atyja miniszteriális hűbérét. A többi fiúk is felajánlhatták szolgálatukat az érseknek. Ha ez elfogadta ajánlatukat és felvette őket szolgálatába, egy szolgálati év után számíthattak arra, hogy miniszteriális hűbért kapnak. Ha az érsek nem tartott igényt szolgálataikra, joguk volt más úr szolgálatába állni, de annak az érsek elleni esetleges magánháborújában nem vehettek részt. Más, hűbérbirtok nélkül maradt miniszteriális fiak vámosokká, pénzverőkké, kereskedőkké váltak.[19]

18 *Aloys Schulte:* Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter. Studien zur Sozial-Rechts-und Kirchengeschichte. Kirchenrechtliche Abhandlungen (ed. Ulrich Stutz). 63—64. Heft. Stuttgart, 1910. Passim.

19 *Eberhard Freiherr von Danckelman:* Der kriegerische Geist in den rheinischen Bischofsstädten und die Ministerialität zu Zeiten Heinrichs IV. VfSWG XVIII. (1925) 62—84. o. — *Thomas Zotz:* Städtisches Rittertum und Bürgertum in Köln um 1200 *F. Fleckenstein*, 609—638. o.

A bő forrásanyagnak hála eléggé sokat tudunk Sankt Gallen bencés apátságának viszonyairól. A X. században az apátság belső hivatalviselői az apátság szolgáló népei közül kerülnek ki. Nevük „ministri". Sokáig ugyanezt jelenti a „ministerialis" elnevezés is. Ezek hivatalnokok voltak, nem harcosok. E hivatalnokrétegbe nagyobb mértékben emelkedtek fel szabad születésű parasztok, bérlők, mint szolgák. (A X. században az apátságnak 1900 bérlője volt.)

Az egyházi miniszteriálisok nem teljesen szabadok. Nem fordulhattak nyilvános bíróságokhoz, az apát familiájához tartoztak. De nem is teljesen szolga állapotúak. A IX. század óta mutatható ki általában az egyházi miniszteriálisok között egy fontos csoport, melynek fő feladata a lovas küldönc szolgálat, valamint az egyházi földesúr, a kanonokok és szerzetesek utazásaik során történő őrzése. A Karolingok kora óta e „caballarius"-okat beneficiális birtokokkal látták el és mentesítették a közönséges paraszti terhektől. Ezek jól elhatárolhatók a lovagoktól. Birtokuk csak akkora, hogy abból éppen hogy el tudnak tartani egy lovat; lovagi fegyverzetet, főként páncélt ennek jövedelméből nem szerezhettek. Az olyan kolostoroknak, melyektől a király nem követelte páncélosok (loricati) kiállítását, nem volt okuk arra, hogy lovagi fegyverzetű vazallusokat tartsanak. Ezért az említett, „cliens"-eknek is nevezett „caballarius"-ok főként a kisebb apátságokban a java középkorig megmaradtak, míg a püspökségekben s a birodalmi apátságokban eltűntek. A „caballarius"-okból alakult ki az egyházi miniszteriálisok alsó rétege, s egy részük később lovagi fegyverzetű miniszteriálissá vált.

A katonai-haditechnikai átalakulás Németországban lassúbb, mint Franciaországban. A Karoling-kori seregekben a csak pajzzsal, lándzsával és rövid karddal felfegyverzett lovasok voltak többségben. A hosszú kard igen drága, közönséges embernek majdnem elérhetetlen, kifejezetten az előkelőség jele. A X. század közepére alakul ki Németországban a lovagság, s nem véletlen, hogy Sankt Gallenben is ekkor tűnik fel a „milites" rétege.

A IX. század második felében az apátságnak már vannak egyes fegyveres vazallusai, de mileseikről még nem esik szó. Fegyvereseik száma csekély lehetett, ez magyarázza, hogy olykor az erősebb szerzeteseket is fegyverbe szólítják, s primitív, rögtönzött fegyverzettel látják el. A X. század közepétől van az apátságnak fegyveres vazallusokból álló szervezett serege. (981-ben 40 páncélost köteles a birodalmi seregbe küldeni.)

E vazallus-milesek a XI. század közepéig megkülönböztethetők a „ministri"-nek, „ministeriales"-nek nevezett apátsági hivatalnokoktól. A XII. században olvad össze a két elem. Ekkor a miniszteriálisok már általában milesek, azaz lovagok, bár vannak miniszteriálisok, kik hivatalnokok maradnak és vannak lovagok, kiknek ősei nem miniszteriálisok. Az apát 1260-ban is megkülönbözteti hűbéresei között a „ministeriales" és „nobiles infeodati" csoportját. Ez utóbbiak száma igen csekély, a többség miniszteriális.

A XI. századi „milites" és „ministri" között nem nagy a különbség. Egyrészt a milesek is kötelesek néha hivatalnoki teendőket ellátni, másrészt a „minister"-ek is kiemelkednek a parasztok közül, nem végeznek kétkezi munkát és egy szintre kerülnek a lovagság legalsó rétegével a „milites honesti" csoportjával.

Egyébként a „minister"-ek a népi jog szerint fegyverviselők voltak, csak át kellett állniuk a lovagi fegyverzetre, ami inkább gazdasági, mint jogi problémát jelentett.

A milesek elvben teljesen szabadok, de gyakorlatilag erős függésben vannak, viszont a ministerekkel ellentétben nem tartoznak az apát familiájához. A milesek illetékes bírája a gróf, a ministereké az apát. Idővel a milesek az apátság ministereivé, miniszteriálisaivá váltak, s ilyenkor a gróf bírói illetékessége alól átkerültek az apát bírói illetékessége alá — szabadságuk tehát csökkent. E folyamat a XI. század közepe és a XII. század közepe között mehetett végbe, valószínűleg csendesen, folya-

matosan. Az ismert apáti törvényszék mellett kellett léteznie egy apáti hűbéri bíróságnak is, mely a „ratione feodi" apátsági milesek ügyeiben volt illetékes. 1122-ben már kétségtelen, hogy a miniszteriálisok egyrésze miles lett, de nem tudni, hogy a milesek az apáti familia tagjaivá váltak-e?

Az apátsági harcosoknak volt még egy legfelső rétege: a „fideles". Ezek előkelő nemesek, szabad hűbéresek.[20]

Kétségtelen, hogy a fegyveres miniszteriálisok intézménye az egyházak birtokain alakult ki legkorábban. 1035-ből maradt ránk II. Konrád császárnak (1024—1039) a Limburg an der Hardt-i bencés kolostor számára adott adománylevele. Eszerint az apátnak joga van familiájából, azaz nem szabad állapotú népei köréből a megfelelőket udvari és katonai szolgálatra kiemelni. Ezek szolgálati birtokot kaptak, s a legtöbb más földesúri szolgálat alól mentesültek. Jogi helyzetük nem változott. Ha nem jól végezték feladatukat, tisztségük visszavehető. Hivataluk nem öröklődő. Hasonló helyzetű a sulzbachi félszabad „lazi" csoportja, kik lovas hírnökök és a wormsi „parafridi"-é, kik már a IX. században hasonló szolgálatot teljesítenek. Ez utóbbiak helyzetét szabályozó király törvény 1023 és 1025 között kelt. Eszerint Wormsban a püspök dönti el, kit emel miniszteriálissá „fiscalini"-jei (kiemelt helyzetű nem szabad alattvalói) közül. Itt a „minister" általános fogalom és földesúri hivatalnokot jelent, a „ministerialis" ennél szűkebb értelmű és a „minister"-nél kedvezőbb helyzetű. Szerepel itt „servitor" is, aki udvari hivatalnok, s egy szinten áll a miniszteriálissal.

A bambergi püspökség „Dienstrecht"-je (1057—1064) már születésrendi, jogilag zárt, lovagi jellegű miniszteriálisokra vonatkozik. Rétegezettek és legfelső rétegüket „veri ministeriales"-nek nevezik. A miniszteriálisok gyűlésükön kijelentik, hogy korábban ketten állítottak ki egy harcost, és tiltakoznak fejenkénti hadbahívásuk ellen. Két gazdag miniszteriális kijelenti, hogy saját eszközeivel (privato apparatu) teljesíti a püspök utasítását, de a miniszteriálisok jogainak sérelme nélkül. A miniszteriálisok a püspökvárakban laknak, hogy a „vogt" ne tudja őket elidegeníteni, a bambergiek hadjárat esetén saját költségükön vonulnak a kijelölt gyülekezési helyre, a hadjárat során már a püspök tartja el őket. Itáliai hadjáratra valamennyien kötelesek elmenni, más hadjáratokra ketten szerelik fel harmadik társukat. A bambergi püspökségben a miniszteriális hűbérbirtok örökölhető. Ha az elhunyt miniszteriálisnak csak leányörököse van, akkor legközelebbi férfirokona felajánlja a püspöknek legjobb lovát, meg egy páncélt, s ezzel megkapja a megürült szolgálati hűbért.[21]

Jelentős fegyveres ereje volt a salzburgi érsekségnek. Salzburg sosem volt hercegség, vagy őrgrófság, hanem egy egyházfejedelem királyi adománybirtokokból, összenőtt territoriuma. A X. század elején Salzburgban a „ministerialis" és a „vassus" még azonos jelentésű — jelenthet szabad személyt, de jelenthet nem szabadot is. Nem sokkal később feltűnik a „nobilis vir" és „ministerialis vir" elnevezés, ami már különbséget jelez. I. Frigyes érsek (958—991) idején feltűnik a „servus" elnevezés és egyre gyakoribbá válik. A XI. században az érsekség miniszteriálisait is servusoknak nevezik. Az érseki servusok összessége, a „familia Sancti Rudberti" s ehhez tartoznak a miniszteriálisok is. A familia hamarosan rétegeződni kezd. I. Konrád érsek korától (1106—1147) a miniszteriálisok családi neveket kezdenek viselni. 1150 táján a miniszteriálisok két részre válnak. A későbbi Salzburg tartomány területén ekkor feltehetőleg 80 érseki miniszteriális nemzetség élt, s ezekből — ha az érseki szolgálatba állt szabadoktól (hochfrei) eltekintünk — legfeljebb egynegyedrészük tartozott a „ministeriales maiores" közé. Ezek vagyonos emberek, kiknek gyakran saját mileseik vannak. De a jelek szerint birtokuk — néhány kivétellel — még nem

20 *Karl Hans Ganahl:* Studien zur Verfassungsgeschichte der Klosterherrschaft St. Gallen. Forschungen zur Geschichte Vorarlbergs und Liechtensteins. 6. Band. Innsbruck, 1931. 122—184. o.

21 *Karl Bosl:* Die Reichsministerialität der Salier und Staufer. Ein Beitrag zur Geschichte des hochmittelalterlichen deutschen Volkes, Staates und Reiches. Teil 1. Stuttgart, 1950. 36—48. o.

úri tulajdon, annak ellenére, hogy a XIII. század első fele óta minden hivatalt betölthettek.

Székhelyük általában megerősített hely, de csak ritka esetben vár. Várat a XIII. században csak külön érseki engedéllyel építhettek. A „ministeriales maiores" felső rétege a XIV. században fel is bomlik — az érseknek sikerül megakadályozni, hogy nemességgé váljék. Salzburgban „herrenstand" nem is tud kialakulni.

A XII. századi „ministeriales minores"-t 1250 táján már „milites"-nek nevezik. Ezek érseki hűbéri birtokokat bírtak, s különböző eredetűek lehettek: burgmann-ok polgárok, „milites maiores" vazallusai. Ez utóbbiak közül sokan paraszti eredetűek voltak, s csak a XIII. században emelte őket hűbéruruk „egypajzsos" lovagokká. A salzburgi nemesség tehát jóformán kizárólag érseki hűbéresekből állt, s az érseknek sikerült a nemességet tőle függő helyzetben tartania.[22]

Közismert tény, hogy a miniszteriálisok, legalábbis nagy részben, nem szabad eredetűek. Elődeik gyakran lovas küldönci szolgálatot teljesítenek. E lovas küldöncök egy részéből lesz csak fegyveres miniszteriális. A kialakulófélben levő kolostori küldönc és fegyveres csoportok tagjai voltak a Prüm-i és a Trier melletti S. Maximin kolostor „scararii"-nek, „scaremanni"-nak, „scharmann"-nak nevezett népei. Ezek még csak az első lépéseket tették meg a felemelkedés felé. A trieri érseknek is voltak „scaramannus"-ai, 1210-ben lovak és küldöncök kiállítása a kötelességük. Vannak közöttük, kiknek egyáltalán nem sikerül a fegyveres érseki miniszteriálisok közé emelkedés, küldöncök maradnak, és az érsek nagyobb hadi vállalkozásaikor annak trénjében szolgálnak.[23]

A német egyházi, közelebbről kolostori nagybirtok népeinek társadalmi tagozódásáról tájékoztat Reichenau kolostorának „constitutio de expeditione Romana" című, 1160-ban kiadott rendelkezése, mely a kolostor népeinek a német király szokásos római hadjárata (romzug) idején teljesítendő kötelezettségeit szabályozza. A kolostori földet bíró szabad (edelfrei) vazallusok minden 10 mansio után 1 páncélos lovast és 2 pajzshordozót (scutarius) kötelesek kiállítani. A miniszteriális lovagok 5 mansio után 1 páncélos lovast és 1 pajzshordozót állítanak ki, de ezért az apátságtól 5 font pénzt és néhány lovat kapnak. Az apát a miniszteriálistól harci szolgálat helyett pénzt is követelhet, mansiónként egy fontot. A római hadjáratok költségeihez a kolostor parasztjai is hozzájárulnak. Az egytelkes parasztok 5 schillinget fizetnek, nagyobb gazdák kétszer ennyit és 12 kötelet szolgáltatnak. Az egy teleknél kisebb földet bíró parasztok 6—15—30 pfenniggel tartoznak.

A németországi földesúri, köztük az egyházi familiákban gyakran találunk átmeneti állapotban levő népeket, gyakori a lovagi és paraszti népelemek vegyülése, vagy szoros érintkezése. A XI—XII. századi egyházi birtokokon küldöncökként, vagy az egyháznagy, a kanonokok és szerzetesek kísérőiként szereplő lovasokat találunk. Nevük: „caballarii", „servientes", „famuli". Általában külön földjeik, „beneficiumaik" vannak. Ilyenek az egyházi birtokon tevékenykedő vadászok, erdészek, majorosok, vincellérek s egyéb, az igazgatásban és törvénykezésben tevékenykedő személyek. Ezek egy része — mint láttuk — sohasem emelkedik a lovagok sorába. Különösen nehéz volt ez a reformkolostorokban, pl. Petershausenben, vagy Zwiefaltenben E kolostorok elítélik, helytelenítik a lovagi fegyverzetű miniszteriálisok tartását, s gondosan ügyelnek arra, hogy ha vannak is saját miniszteriálisaik, ezek ne viseljenek lovagi fegyvereket (militaria arma). Ha valamelyikük szolgálat közben lovát elveszti, még 3 évig élvezheti a ló eltartásához szükséges birtokát, ami arra vall, hogy ez a birtok éppen csak akkora, hogy egy lovat el lehet belőle tartani. Ilyen birtok jövedelméből biztosan nem lehetett lovagi fegyverzetet és felszerelést vásárolni. Ezen

22 Herrschaftsstruktur und Ständebildung. Beiträge zur Typologie der österreichischen Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen. Band 1. *Peter Feldbauer:* Herren und Ritter. München, 1973. 168—196. o.

23 *Erich Wisplinghoff:* Königsfreie und Scharmannen. Rheinische Vierteljahrsblätter 28. (1963.), 200—217. o.

alsó miniszteriálisok biztosan nem lovagok, bár közülük egyeseknek sikerülhetett a lovagság sorai közé emelkedés.

A „kisebb" miniszteriálisok életmódja félparaszti. Maguk is részt vesznek földjük megművelésében, s olykor kedvükért felfüggesztik a harci cselekményeket, hogy hazamehessenek aratni. Néha paraszti szolgálatot is kötelesek teljesíteni, mint 1163-ban a St. Vaast kolostor miniszteriálisai, kik évi 6 nap paraszti robottal is tartoztak.

A harcedzett, fegyveres miniszteriálisok tartása, a velük való bánás nem volt egyszerű feladat. Akinek fegyver van a kezében, könnyebben követelődzhet és követeléseit visszautasítani, társadalmi emelkedését akadályozni veszélyes is lehet. Nem gyakori eset, de ilyen is előfordul: Ludwig von Pfullendorf reichenaui apát 1135-ben visszautasítja miniszteriálisai követeléseit, mire azok az apátsági templom oltára előtt megölik.[24]

Nem kétséges, hogy a kolostoroknak szükségük volt fegyveresekre, mert a világi hatalom, mely megvédhette volna őket távol volt, s védelme nem is nagyon volt hatékony. A régi bencés kolostorok — mint láttuk — erős fegyveres kontingenseket tartottak fenn, bár nem egyforma mértékben; a reformkolostorok kevésbé hagyatkoztak fegyvereseik védelmére. A ciszterciekneknek azonban nem lehettek miniszteriálisaik, sőt fejlődésük korai szakaszában hűbérbirtokaik sem.Pedig a kolostorokat és grangiákat (mezőgazdasági üzemek) őrizni kellett, és a rendszeresen a ciszterciek központi kolostorába, Citeaux-ba utazó apátot is célszerű volt kísérettel ellátni. Az 1150-es évektől kezdve szólnak a rendi statutumok az apát kísérőjéről, a garcioról. Ekkor legfeljebb 2 garcio kísérhette az apátot Citeaux-ba. Ezek nem szolgák. 1157-ben megtiltják, hogy tőrt, kardot viseljenek — valószínűleg azért, mert viseltek ilyen fegyvereket. Másféle fegyvereket talán jogosan viselhettek. Voltak apátok, kik 3 garcio-t is tartottak. 1157 után a források gyakran említik e kísérőket. 1186-ban verekedésükről esik szól. Talán ezért csökkentik számukat 1189-ben 1-re. Ilyen korlátozással 1219-ig találkozunk. 1239-ben, 1240-ben, 1251-ben „pueri"-nek nevezik őket. 1240-ben a citeaux-i rendi káptalanra utazó apátoknak kísérőiket Dijonban kellett hátrahagyniuk. Ezek ott unalmukban énekeltek, táncoltak, verekedéseket provokáltak. 1247-ben egy részük apátjukat Citeaux-ig kíséri. Itt a kolostor kapujában minden fegyverüket le kell tenniük. Fegyverviselésük ekkor már jogszerű. Bár követnek el kihágásokat, nehezen volnának nélkülözhetők, mert az évente Citeaux-ba utazó és oda pénzt vivő apátokat gyakran kirabolták. Az apátokat kísérő világi szolgák (saeculares servientes, armati) eredetét nem ismerjük. Lehetséges, hogy a kolostor jobbágyai közül válogatták ki őket. Földbirtokot nem kaptak, hanem zsoldot. Menet közben az apáttól, a szerzetesektől külön, lovaik mellett aludtak.

Igen érdekes adat 1196-ból: a Németországból és Magyarországból jövő ciszterci apátok, szerzetesek és konverzusok (laikus testvérek) nem hozhatnak magukkal karddal és íjjal felfegyverzett szervienseket, tehát nyilvánvaló, hogy voltak ilyen fegyvereseik. A fegyveres szerviensekért, garcio-kért a konverzusok voltak felelősek, kik között sok az olyan személy, ki a rendbe lépése előtt miniszteriális vagy miles, tehát harcos volt és a rendben is harcosként alkalmazták. Magának a konverzusnak saját garcio-ja nem lehetett. Különösen szükségük volt fegyveresekre a rendi vizitátoroknak, ha lázadó kolostorokat kellett megrendszabályozniuk, mert előfordult, hogy az ilyen kolostorok szerzetesei lándzsával, karddal is felfegyverkeztek.[25] A ciszterci kolostorok fegyveres ereje sokkal kisebb volt, mint a régebbi kolostoroké, de mégis létezett, mert szükség volt rá.

24 *Werner Rösener:* Bauer und Ritter im Hochmittelalter. Aspekte ihrer Lebensform, Standesbildung und sozialen Differenzierung im 12. und. 13. Jahrhundert. *F. Fleckenstein*, 673—676. o.

25 *Reinhard Schneider:* Garciones oder pueri abbatum. Zum Problem bewaffneter Dienstleute bei den Zisterziensern. In: Zisterzienser Studien I. Berlin (West), 1975. 11—35. o.

II.

Az Árpád-kori Magyarország püspökei és apátságai hatalmas földbirtokokkal rendelkeztek.[26] E földbirtokokat elsősorban azért kapták, hogy vallásos-egyházi feladataikat teljesíthessék, de saját biztonságuk érdekében s a birtok népeinek fékentartására a birtokok jövedelméből fegyvereseket kellett tartaniuk, majd szükség esetén fegyveres csapatokat kellett a király seregébe állítaniuk.[27]

Már múlt századi történetíróink megfigyelték, hogy az Árpád-kori magyar főpapok és kolostorok birtokain jelentős fegyveres csoportok éltek és tevékenykedtek.[28]

A bencés rend kiváló historikusa, *Erdélyi László* — ismert és sokat vitatott társadalomtörténeti felfogásának megfelelően — az egyháznagyok (elsősorban a bencés apátok) vitézeit eredeti állapotuk szerint „szabados szolgák"-nak tartja, csak később válnak belőlük — speciális szolgálatuk miatt — „félig nemes" harcos jobbágyok. Többféle feladatuk van. Őrzik az apát lakását, úton, vagy hadjáratban az apát személyét, ők képviselik az apátságot perekben, birtokhatárok megállapításakor. A pannonhalmi főapátság fegyveres jobbágyai között *Erdélyi* három réteget különböztet meg. Mindhárom réteg közös feladata az apáti kúria őrzése, követségek ellátása s a fegyveres harc. Részt vesznek azokban a királyi hadjáratokban, melyekben az apát is jelen van. Uros apát elkísérte II. András királyt keresztes hadjáratába és harcos jobbágyai kis csapatát is magával vitte. A jobbágyoknál alacsonyabb rangúak a lovas szolgák (servi equestres), kik az 1230-as években feleannyian vannak, mint a jobbágyok. Eredetileg talán a jobbágyok a lovas szolgák tisztjei voltak, s később emelkedtek ki közülük. Szent László korában az apátság birtoka 527 mansio volt, ebből 131 volt a „minister" mansio. E „minister"-ekből fejlődhettek ki a lovas szolgák és a jobbágyok. Albeus főapát 1237 táján végzett összeírása szerint az apátság birtokállománya 1809 mansióra rúgott, ebből 291 volt a jobbágy és 164 a lovas szolga mansio. A későbbiekben a harcos jobbágyok feljebb emelkedtek a társadalmi rang-

26 A magyarországi egyházi birtokokról szóló irodalmat l. *Kosáry* I. 60—65, 78. o. Az újabb irodalomból kiemelendő: *Lederer Emma:* A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959. 32., 175. és köv. o. — *Szabó István:* A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében In: Jobbágyok, parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. (Szerk.: *Für Lajos*) Budapest, 1976. 51—122. o. — *Elekes Lajos:* A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964. 66. és köv. o. — *Mályusz Elemér:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971. 11—32. o. — *Györffy György:* István király és kora. Budapest, 1977. 177—190. o. — *Uő.:* In: Magyarország története I.: Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest, 1984. 769—777., 1000—1001. o. — *Kristó Gyula:* In: Magyarország története I. ... 1012—1091., 1162—1171. o.

27 A cluny-i és más kolostori reformok, mint láttuk, az egyház felfegyverkezése, katonáskodása ellenében hatottak. A két világháború között több magyar historikus a magyarországi egyházat a cluny reform hatása alatt állónak tartotta. *Hóman Bálint:* in: Magyar történet. 6. kiadás, Budapest, 1939. I. k. 187—191. o. — *Galla Ferenc:* A cluny reform hatása Magyarországon. Pécs, 1931. passim — E könyvet bírálja, de mondanivalójával érdemben egyetért *Deér József:* in: *Századok*, 1933. 442. o. — Hóman, Galla és Deér véleményét megkérdőjelezte: *Csóka J. Lajos:* Cluny szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? *Regnum*, 1942—43. 141—176. o. Szerinte a német és itáliai reformkolostorok hatása hazánkban nagyobb volt, mint Clunyé. — *Györffy György* megállapítása szerint a magyar egyházra Cluny-nek nem volt döntő hatása, hazánkban nem reformra volt szükség, hanem a semmiből kellett új egyházszervezetet teremteni. „Itt nem elavult egyházi intézmények reformja, hanem a pogánysággal való harc volt a döntő." (*Györffy Gy.:* István király és műve. Budapest, 1977. 188—190. o.)

28 *Szalay László* szerint a magyar főpapok zászlói körül sok fegyveres gyűlt össze, a később egyházi nemeseknek nevezett „védenc vitézeken" kívül „gyalog és lovas legénység a főpapok udvarnokaiból, jobbágyaiból s más félszabadokból." (*Szalay L.:* Magyarország története. I. k. Leipzig, 1852. 126. és köv. o.) — Említi az „egyházi táborozó jobbágyokat" *Horváth Mihály is.* (*Horváth M.:* A magyar honvédelem történeti vázlata. In: Kisebb történelmi munkái I. k. Pest, 1868. 168. o.) — *Ipolyi Arnold* szerint az egyházi birtok harcosainak fejlődése a várjobbágyokéhoz hasonló. (*Ipolyi A.:* A magyar hadtörténelem tanulmánya. *Századok*, 1879. Pótfüzet 30. o.) — *Pesty Frigyes* úgy véli, hogy az egyházi fegyveres jobbágyok között ugyanolyan fokozatok léteztek, mint a világi, a várjobbágyok között. (*Pesty F.:* A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. Budapest, 1882. 80. o.) — *Ozorai József* szerint az egyházi nemesség úgy keletkezett, hogy a főpapok fegyveres csapatokat szerveztek „az egyház védelmére", „a lázadások elfojtására". Ezek „szolgálati viszonyait" még Szent István szabályozta. E fegyveresek földet kaptak a főpaptól, akár a várjobbágyok a királytól. Katonai szolgálatuk apáról fiúra öröklődött, s földjük katonai szolgálatra alkalmas férfi utód hiányában a főpapra szállt vissza. Az „egyházi nemes" elnevezés a XIII. században tűnik fel először, ekkor alakulnak ki az egyházi birtokokon a nemesi székek. Az esztergomi érsekség birtokain négy nemesi szék alakult. Egy jóval későbbi (1550—1554-es) összeírás szerint az esztergomi érsekség falvai közül 26 volt teljesen egyházi nemesi falu, ezenkívül volt még 53 egyházi nemesi kúria és összesen volt 437 egyházi nemesi (prédiális) telek. (*Ozorai J.:* Az egyháznemesi, vagy praediális birtok. *Magyar Sion*, 1887. 268—271., 362—380., 512—528. o. — *Uő.:* Az esztergomi érsek praediális nemesei. *Magyar Sion*, 1887. 100—116., 195—211., 261—268. o.) Ozorai szerint az esztergomi érsek százakra sőt az Árpádok alatt talán ezrekre rúgó harcos csapatot volt kénytelen kiállítani. Ez utóbbi adatát feltételenül túlzottnak kell tartanunk. — *Fraknói Vilmos* szerint a szekszárdi bencés apátság fegyveres jobbágyai az apátság birtokainak dunáninneni részén laktak, később a Solt megyei Fajsz lett a székhelyük. Hadkötelezettségüket 1382-ben már nem említik. (*Fraknói V.:* A szekszárdi apátság története. Budapest, 1879. 39—43. o.)

létrán. Az összes „szabados-úrbéresek" felvették a régi „tiszti-katonai osztály" a jobbágyság jóhangzású nevét, a lovas jobbágyok pedig a nemes jobbágy, vagy a prédiális nevet. IV. Béla király 1267-ben elrendelte, hogy a tihanyi apátság népei közül csak tizenkettőt hagyjanak meg jobbágy és lovas állapotban, a többit a nádor szorítsa vissza a kondicionáriusi állapotba. Kérésükre azután a király megváltoztatta döntését, évi adóra kötelezte őket, de megtarthatták a „jobbágy" nevet és exercituális-ok, azaz hadakozók maradhattak.[29]

Szekfű Gyula nem tesz különbséget az egyházi harcos jobbágyok és lovas szolgák között. Szerinte a XI. században „ministri", „ministeriales", „equites" néven említett népekből alakulnak ki a későbbi hadi szolgálatot teljesítő, személyes szabadságot élvező, birtokjoggal rendelkező hadakozó jobbágyok, egyházi nemesek. Mivel a püspök s az apát a király seregében is köteles volt megjelenni, az egyházi nemes hadi szolgálata bizonyos mértékig közjogi jellegűvé vált. Az egyházi nemes is igyekezett emelkedni a társadalmi ranglétrán, akárcsak a német miniszteriális, de sokkal kevesebb sikerrel.[30]

Székely Ottokár meghatározása szerint az egyházi nemesek, vagy prédialisták olyan hűbéri szolgálmányokra kötelezett katonáskodó szabadok, kik az egyháznagyoktól életfogytig nyert és egyenes ágon öröklődő földbirtok mellett az országos nemesekkel egyező kiváltságokkal bírtak. Fejlődésük időben megelőzi a magánfamiliárisokét s a királyi szerviensekével párhuzamos, ha ugyan nem korábbi. De nem kerültek olyan kedvező helyzetbe, mint a királyi szerviensek, magánjogi függésben maradtak.[31]

Váczy Péter a prédialitást a magyar hűbériség legszabadabb formájaként említi. A prédiálisok elődei nem kizárólag a földesúri népek előkelőbbjei között keresendők, mint *Ozorai*, *Erdélyi* és *Szekfű* gondolták. Nemesek is kerültek közéjük — önként, biztonságuk érdekében. Ezek előző társadalmi állapotuk miatt a korábbi egyházi iobagióknál kedvezőbb helyzetbe kerülnek, annál is inkább, mert birtokukkal együtt csatlakoztak az egyházi népekhez. Ezután magukhoz emelik a többi egyházi iobagiót.

29 PR I. 191—336. o. — *Erdélyi L.:* Egyházi földesúr és szolgái a középkorban. Budapest, 1907. 10—12., 17., 20., 24. o. — *Uő.:* Az első adó elméletéhez. *Századok*, 1913. 289. o. — Kérdéses, hogy az apátnak volt-e már az Árpád-korban külön háza, kúriája. *Turchányi Tihamér* szerint a pécsváradi apátságnak 200 harcos jobbágya volt, az általa tévesen sümeginek nevezett somogyvári monostornak 100. A harcos jobbágyok mellett voltak lovas szolgák is, de a két csoport később egybeolvadt. A XIII. században számuk túlságosan nagynak bizonyult, s ezért a király csökkentette számukat. (*Turchányi T.:* Magyarországi monostorok gazdasági viszonyai a tatárjárás előtt. Budapest, 1909. 20—22. o.) — *Sörös Pongrác* a bakonybéli apátság történetéről szólva megállapítja, hogy 1258-ban Jakab apát szaporította egyházi nemeseinek számát, mikor noszlopi népeit az apátság nemes jobbágyai sorába emelte. Az egyházi nemesek elnevezése: „liberi milites", „populi ecclesiarum exercituantes", „nobiles iobagiones exercituantes", „exercituales", „bellatores iobagiones", a XIII. század közepétől „nobiles iobagiones", „nobiles ecclesiarum". Bárhová vonul az apát a királyi hadsereggel, egyikük köteles vele, vagy megbízottjával lóháton hadba vonulni. Ha csoportosan vonulnak hadba, vezetőjük az apát, vagy udvarbírája. Ilyen esetben talán zsoldot is kapnak. (*Sörös P.* in: PR VIII. 57—58. o.)

A „jobbágy" (iobagio) szó a magyar okleveles gyakorlatban 1111-ben fordul elő első ízben, s az egész XII. században, sőt azon túl is királyi várak, vagy egyházi földesúr alá rendelt társadalmi csoportot jelent. 1171 és 1201 között előfordul „főúr" értelemben is. (*Melich János:* A jobbágy szó történetéhez. *Magyar Nyelv*, 1916. 13—15. o. — *Szilágyi Loránd:* Az Anonymus kérdés revíziója. *Századok*, 1937. 19—20. o.)

30 *Szekfű Gyula:* Serviensek és familiárisok. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. 3. Budapest 1912. 7. és köv. o. — *Tarján Kristóf* megállapítja, hogy a pécsváradi apátság harcosai alacsonyabb rangúak voltak, mint a várjobbágyok, mert adományozni lehetett őket. Valószínűleg földet kaptak szolgálatuk fejében, nem pedig természetbeni ellátást, mert csak „szükség esetén" fogtak fegyvert. (*Tarján K.:* A szolgáló népek [Szent István korától az Arany Bulláig]. Déva, 1914. 21., 31. o.)— *Rugonfalvi Kiss István* szerint az egyház exercituálisainak száma a XI. században a pogánylázadások miatt volt nagy, később kisebb szükség volt rájuk. Úgy véli, hogy a prédiális intézmény a szerzetes lovagrendek „alkotása", Tőlük vette át a zágrábi püspök, s így magyarázható, hogy Szlavóniában a megyei szervezetben is voltak prédiálisok. A főpapok bárkit felemelhettek a prédiálisok közé, de hűtlenség esetén meg is foszthatták rangjától. A magyar főpapok közül az esztergomi és a kalocsai érsek, meg a zágrábi püspök katonai szerepe volt jelentős. (*R. Kiss I.:* Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése. Debrecen, 1932. 54—55. o.)

31 *Székely Ottokár:* Az egyházi nemesség. BÉ 1935. 28—52. o. — *Fekete Nagy Antal* az egyházi prédiálist eredetileg csak lovas szolgálattal tartozó, később örökölhető birtoka fejében katonai szolgálatot teljesítő népelemnek tartja. Korán kialakult és erősen kötött szervezetük miatt sem személyüket, sem birtokukat nem tudták kivonni az egyház hatalma alól. (*Fekete Nagy A.:* Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 159—184. o.) — *Függedi Erik* szerint a prédialisták ősei olyan jogállást foglaltak el az egyházi birtokon, mint a várjobbágyok a várbirtokon. (*Függedi E.:* Nyitra megye betelepülése. Település- és Népiségtörténeti Értekezések, 1. sz. Budapest, 1938. 23. o.) — Az egyházi nemes birtoka — írja *Eckhart Ferenc* — ugyanúgy öröklődött fiágon, mint az országos nemesé, de magszakadás, vagy hűtlenség esetén nem a koronára, hanem az egyháznagyra szállt vissza. (*Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946. 52. o.)

A prédiális harcosra az egyháznagy jobban számíthatott, mint az ingatag familiárisra — véli *Váczy*. Ha a prédiális nem teljesíti hadi kötelezettségeit, hűtlenség bűnébe esik és elveszíti birtokát. A birtokelkobzást a prédiálisok ügyeiben illetékes egyházi bíróság foganatosítja.[32]

Mályusz Elemér IV. Béla 1239-es oklevele alapján az egyházi iobagiókat a castrensisekhez hasonló helyzetűeknek tartja. Az oklevélben szereplő Csertő egész atyafisága harcos lett. Ezek csakis könnyű fegyverzetűek lehettek. Esetükben a „lorica" szó bőrpáncélt jelent. Ilyen lehetett a tihanyi apát 130 lovas jobbágya is, kik közül Béla király 1267-ben csak tizenkettőt hagyott meg hadakozónak. Ezek szerinte nehéz fegyverzetűek voltak, s ekkor már „iobagiones exercituales" a nevük.[33]

Holub József — Mályusz Elemérrel ellentétben — a szekszárdi apátság 1239-ben szereplő „loricatus"-ait nehéz fegyverzetűeknek tartja és — Váczy Péter nézetével szemben — az egyházi iobagiókat nem tartja hűbéreseknek, mert az egyháznagyhoz fűződő kapcsolatukban a dologi és nem a személyes elem dominált, s voltak a nemes szabadsággal összeegyeztethetetlen kötelmeik is. Már 1219-ben nevezik őket „iobagiones bellatores"-nek. A XIII. században nemesek is állnak közéjük, de csak királyi engedéllyel, mert az egyházi iobagio, a prédiális (ez a név egyébként csak 1327-ben tűnik fel először!) birtoka magszakadás esetén az egyház tulajdonába került. Alacsonyabb helyzetű népelemek is emelkedtek a prédiálisok köré, de a régi és az újonnan felemelt prédiálisok között nem volt olyan jogi különbség, mint a különböző eredetű várjobbágyok között. A „nobilis" jelző eredetileg csak hadi, mondhatjuk tiszti szolgálatukból folyó előkelőségüket jelzi. Később státusukat igyekeztek e jelzővel meghatározni. Elkülönültek a nem nemesektől, de az országos nemesektől is. Mivel szolgálattal, servitiummal tartoztak, nevezik őket „servitores"-nek, „servientes"-nek is. Az egyháznagy, vagy annak főtisztje vezetésével vonultak hadba személyesen, vagy küldtek hadba meghatározott számú harcost, kiknek felszereléséről gondoskodtak. Hadfelkelés esetén az egyházi birtok nem hadakozó népei is segítik őket. Így 1279-ben a sági prépostság nemes jobbágyai általános felkelés esetében a prépostság minden hospes családjától három pondust kapnak. Mikor a bakonybéli apát 1258-ban noszlopi népeit harcos jobbágyokká emeli, kötelezi őket arra, hogy ha az apát, vagy bírája a monostor ügyében megidézi őket, meg kell jelenniük. Descensussal nem tartoztak, de bizonyos élelmiszer-szolgáltatással igen. 1299-ben a veszprémi püspök egyik nemes jobbágya fiúörökös hiányában birtokát vejére akarta hagyni, kit fiává fogadott. Rokonai tiltakoztak, de a püspök beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy az új birtokosnak is teljesítenie kell az egyházi nemes jobbágyok kötelezettségeit. A fehérvári prépostság nemes jobbágyai szabadon végrendelkezhettek, ha nem volt fiúörökösük. A prépost tisztje csak egyetlen tárgyat választhatott ki az elhunyt prédiális ingóságai közül. A prédiálisok a XIV. század derekán már pénzzel is megválthatták hadi kötelezettségeiket.[34]

Bónis György rendkívül fontos kötetében kifejti, hogy az egyházi familia már kezdetben két rétegből állt. Felső rétege egyházi lovasokból áll, kiknek van házi teendőjük is, de legfontosabb a lovas szolgálat. Nevük a XI. század közepén „equites", a század végén „ministri", a XIII. században „iobagiones equites", „liberi exercituantes", „bellatores". A „nobilis" jelző — *Bónis* szerint — talán náluk is, mint a köznemeseknél, a korszerű harci felszerelést jelentette. Egyházi harcos

32 *Váczy Péter:* A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. *Századok*, 1927. 380—386. o.

33 *Mályusz Elemér:* A magyar köznemesség kialakulása. *Századok*, 1942. 281—282. o. — A tihanyi apátság egyházaiban tevékenykedtek azok a papok, kiknek fiai az 1210-es években mint lovas jobbágyok szerepelnek. A lovas jobbágy szolgálata — *Mályusz* szerint — nem volt nehezebb, mint a magánegyházban végzett papi tevékenység, csak „más jellegű". (*Mályusz E.:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1917. 31—32. o.)

34 *Holub József:* Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. Budapest, 1947. Különlenyomat a *Regnum* egyháztörténeti évkönyv 1944—46. évfolyamából. Passim.

jobbágyokat találunk az esztergomi és kalocsai érsek, az egri, győri, váradi, nyitrai, pécsi, veszprémi és zágrábi püspök, a győri, pécsi és veszprémi székeskáptalan, a székesfehérvári társaskáptalan birtokain. A konventek közül a legrégibb bencés apátságok: Bakonybél, Báta, Béla, Csatár, Garamszentbenedek, Pannonhalma, Somogyvár, Szekszárd, Tihany, Zselicszentjakab birtokain mutatható ki a hadakozó jobbágyok jelenléte. Más szerzetesrendek harcos jobbágyairól csak szórványos adataink vannak, így az ipolysági premontrei, a pásztói ciszterci konvent, valamint a margitszigeti és somlyóvásárhelyi apácakolostor harcos jobbágyairól.[35] Az egyházi harcos jobbágyok nem szakíthatták meg szolgálatukat önkényesen, mert uruk személyéhez, sőt birtokához voltak kötve. Egész életükre, sőt utódaik életére szóló „kondíció"-ban vannak s ebből csak kivételesen szabadulhatnak. Szabadságuk mindvégig magán viselte az egyházi birtok többi patrimoniális alárendeltjével való azonosság bélyegét. Az országos nemesektől az egész középkoron át megkülönböztetik őket. Ha egy országos nemes valamelyik főpap familiárisává válik, nem adja fel nemesi jogállását, s nem olvad az egyházi lovas jobbágyok, a prédiálisok közé. A nemes familiáris bármikor felmondhatja szolgálatát, nem úgy, mint a prédiális. A XV. században az esztergomi érsek prédiálisait érseki familiárisok vezetik hadba, s úgy szerepelnek, mint a prédiálisok urai. Érseki familiárisok a prédiálisok bírái is: az érseki nádor, udvarbíró stb.

Az egyházi nemes fő kötelessége a fegyveres szolgálat. Általa teljesíti a főpap katonaállítási kötelezettségét. A hadi szolgálattal rokon kötelesség a saját lovon és fegyverben történő követségjárás s az egyházi testület tagjainak kísérése. Hűségük megszegése, szolgálatuk nem teljesítése esetén visszahelyezhetők előző állapotukba, sőt szolgaságra is vethetők. Uruk védelmet, személy- és vagyonbiztonságot nyújt nekik. Ha hűségüket nem szegik meg, köteles őket szabadságukban megtartani és csak „illő" szolgálatokra kötelezheti őket. Legfőbb bírájuk minden ügyükben főpap-földesuruk. Más hatóságnak nincsenek alávetve. Csak a főpap nádora, udvarbírája, vagy comese ítélkezhetik ügyeikben, gazdatisztje már nem.

Bónis szerint a prédiális nemesség a hűbérviszony fejletlen formája. A prédiálisok az egytelkes országos nemesekkel kerültek egy sorba, jobbágyparasztjaik később sincsenek. Az egyházi nagybirtok egyik rendjévé válnak. Külön renddé teszi őket (az országos nemesekénél szerényebb) életmódjuk, katonai hivatásuk és születésük. Már a XIII. században együttesen léptek fel különböző ügyekben: ha alacsonyabb jogállású személyt vesznek fel soraik közé, ha uruk elbocsát valakit az egyházi nemesi kötelékből. Beleszóltak az egyházi birtokok bérbeadásába, eladományozásába is. Utánozták az országos nemesség szervezetét és megalkották a maguk kis vármegyéjét, az egyházi nemesi széket. De nem sikerült az országos nemesek közé emelkedniük, mert olyan uraik voltak, kik hatalmuk tetőpontjára érkezve szinte a király szerepét töltötték be velük szemben, s nem tűrték országos összefogásukat.

A délvidéki egyházi nemeseknek falvaik, jobbágyparasztjaik is voltak. Uraiknak, a délvidéki főpapoknak egész „comitatus"-aik, „provinciá"-ik, melyek nemességét „congregatio generalis"-ra hívták össze. Ezek sokkal közelebb jutottak a hűbéres viszony tiszta típusához, mint a nemesek.[36]

Szabó István a prédiumról szóló alapvető tanulmányában az 1250-ig terjedő korszakban 41 oklevélben előforduló 118 prédiumot vizsgál, melyek jelentős része egyházi prédium. Ezek lakói közül a nevezett oklevelek 1286 személyről tesznek említést. Ezek 8,7%-a iobagio, vagy lovas (beleértve a szászdi apátság „Hungari" és

35 *Bónis Gy.* szerint ez igazolni látszik a középkori hagyományt, hogy az intézmény alapjait Szent István vetette meg. Nézetünk szerint ez lehetséges, de figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy — mint láttuk — a bencés rendben voltak legerősebbek a katonai hagyományok, a többi szerzetesrend sokkal kevésbé volt „hadakozó".

36 *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n. (1946) 186—215. o. — Érdekes kései adat: az esztergomi érsek prédiálisai a XIX. században 30 000 hold földön éltek.

„Bisseni" néven szereplő embereit). 1212-ből ismerünk olyan személyt, ki libertinusból, tehát végső soron rabszolgából lett egyházi iobagio. A pannonhalmi apátság Szentkereszt nevű prédiumán 14 mansiónyi iobagio élt, s ezek egy rabszolganőtől származtak. A garamszentbenedeki apát kisszelepcsényi prédiumán már 1165-ben éltek saját lovaikon szolgáló servusok. Szolgálatuk ekkor még meghatározatlan. Az apát bizonyára korlátlanul vehette igénybe szolgáltatásaikat. 1247-ben már számszerű tételekben állapították meg kötelezettségeiket, s ezekben pénz- és terményszolgáltatás mellett saját lovon végzendő küldöncszolgálat is szerepelt.[37]

Az egyház harcoló nemesei, a prédialisták birtokukat „more prediali" vagyis örökbérletbe kapták. E birtokot hűbéres servitium terhelte, s ők tekinthetők a magyar társadalomszerkezet egyik legjellegzetesebb hűbéres elemének. A prédiális intézmény — *Szabó István* szerint — a zágrábi püspökség területén s általában a Drávántúli részeken tűnik fel az 1240-es évek óta; nem sokkal később a Drávától északra is megjelenik, s vele a „more prediali" birtoklási forma, nemcsak az egyházi nemes hűbéri birtoklásának, de az örökhaszonbérlet viszonyának megjelölésére is. Mindezek nem valódi nemesi, de nem is jobbágyparaszti birtokok.[38]

Györffy György úgy látja, hogy a XI. században a magyar társadalom középrétegének zömét a X. századi katonai kíséretből származó harcos jobbágyok (milites) adták, kiknek négy csoportját különbözteti meg: 1. a királyi udvarban és udvari birtokon szolgáló vitéz, 2. a várbirtokon élő, a várispánnak alávetett várjobbágy, 3. az egyházi nagybirtokon élő s a püspök vagy apát szolgálatára rendelt egyházi jobbágy, 4. a világi nagybirtokon élő vitéz. A pécsváradi bencés apátság alapító okleveléből megállapítható, hogy az apátság népei közül a szabad harcos jobbágy (miles) az össznépesség 18%-át tette ki. Ezek utódai az egyházi nemesek, kik a XIII. században Hosszúhetény faluban laktak nagyobb számban s még 12 más faluban elszórva. Ezen kívül 14%-ot tettek ki a lóval szolgáló félszabadok (equites), kik mezőgazdasági robottal szolgáltak. A 200 harcos jobbágy feladata a monostor védelme volt esetleges lázadások ellen. Pannonhalma hadakozó jobbágyainak egyenként 20 hold földjük volt, tíz hold „szolgálati" birtok és még 10 hold feles bérlet. A harci feladatát ellátni már nem képes „nyugdíjas" jobbágy 5 hold földet birtokolt.

37 Ez utóbbiak természetesen nem iobagiók, hanem lovas szolgák.

38 *Szabó I.*: i. m. 67., 81., 99. o. — Az egyházi nemesekről l. még: *Székely György* in: Magyarország története. I. k Budapest, 1964. (Szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György), 91. o. Megemlíti, hogy a pécsi püspök nemes jobbágyainak ispánjáról is tudunk, s a veszprémi nemes jobbágyok közgyűléséről is. — *Elekes Lajos* szerint az egyházi nagybirtokos azért próbálta meg kiépíteni a maga hadseregét, hogy ne legyen védtelen a világi urak magánhadseregeivel szemben, de az egyházi birtokosok fegyveresei nem tudták ellensúlyozni a világi nagyurak katonai túlsúlyát. (*Elekes L.*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964. 102. o.) — *Csóka J. Lajos* szerint a bencés apátságok birtokain élő minister-ek, eques-ek, iobagio equestris-ek őrzik a monostort, az apát házát. Mikor Oros (Uros, Uriás) apát Pannonhalmát várrá alakította, ezek alkotják a várőrséget. Fegyveresen kísérik utazásain az apátot, az őt képviselő szerzeteseket, officiálisokat, követeket. Ők vették körül Oros apátot, mikor részt vett II. András keresztes hadjáratában, s mikor szembeszállt a Pannonhalmát ostromló tatárokkal. Az apátság népeinek 22%-át kitevő iobagiók fegyveres szolgálatára általában nem volt szükség, egy részük inkább földbért fizetett az apátnak birtokai jövedelme fejében. (*Csóka* nem említi a iobagiók számának IV. Béla idejében — nagyrészt a hadügyi reformok következtében történő tudatos redukálását.) A XIII. század közepétől alakul ki az egyházi nemesség az apátság officiálisaiból, fegyvereseiből. (A prédialisták és familiárisok között a szerző nem tesz különbséget. A kettőt egynek veszi.) (*Csóka J. L.*: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1969. 423—424., 584. o.) — *Csizmadia Andor* szerint az egyházi prédiálisok (kiknek prédiális elnevezése a XIV. század elején tűnik fel) eredetére vonatkozólag két elmélet alakult ki. Az egyik szerint szabad eredetűek, s kisbirtokukkal valamelyik egyháznagy szolgálatába álltak. Más nézet szerint az egyházak birtokaik védelmére és hadi kötelezettségeik teljesítésére fegyveres szabadokat telepítettek le birtokaikon, de jobbágyszármazásúakat (!) is elláttak prédiummal fegyveres szolgálat fejében. Kisnemesek is álltak egyházi szolgálatba, ezek megtartják országos nemességüket, melyhez képest az egyházi, a prédiális nemesség korlátozottabb, kevesebb jogot biztosít. A prédiális nem bonthatta fel önkényesen az egyháznagyhoz, az egyházi birtokhoz fűződő szolgálati viszonyát, bizonyos fokig a birtokhoz volt kötve. E viszony nem szerződés, nem is bérlet jellegű. A prédiális olyan „conditio"-ba kerül, mely egész életére, sőt utódai életére is érvényes, s melyből csak kivételes esetben szabadulhat. Súlyos vétség esetén az egyháznagy az egyházi nemest szolgaságba is taszíthatta. Ez történt 1271-ben Sámuel egri püspöki iobagioval, ki elégette az egri püspökség privilégiumlevelét. A prédiális elsősorban fegyveres szolgálattal tartozott, de már 1358-ban előfordult, hogy prédiálisok pénzadóval váltják meg hadi szolgálatukat. Viszont még 1682-ben és 1684-ben is hallunk katonai szolgálatukról. A török időket kevés prédiális szervezet (szék) élte túl: az esztergomi érsek négy, a győri püspök egy, a győri káptalan egy, a pannonhalmi főapát egy s a zágrábi püspök (mint a topuszkói aptság birtokosa) egy széke. A prédiális intézményt az 1853-as úrbéri pátens számolta fel. A prédiálisok birtokai (legalábbis e késői korszakukban) nem nagyok. A győri káptalan Bácsa székében 1867-ben történt likvidációja alkalmából — nem találtak 62 holdnál nagyobb prédiális birtokot. A legtöbb pedig csak 10—15 holdas volt. (*A. Csizmadia:* Die Rechtstellung der Predialen und Predialenstühle in Ungarn. In: Festschrift Hans Lentze. Innsbruck—München, 1969. 95—116. o.)

Ha a harcos jobbágyok nem voltak elegen, a parasztok, elsősorban a lovasok (equites) közül töltötték fel őket. A lovas szolgálattal tartozó félszabadok tevékenysége olyan közel állt a harcos jobbágyokéhoz, hogy azok feladatait minden további nélkül el tudták látni. Ez hasonló folyamat volt a várjobbágyok sorainak a várszolgák közül történő feltöltéséhez (keltjobbágyfiúk). A királyi várak kötelékébe tartozó s az egyházi uralom alatt élő harcos jobbágyok helyzete között különbség észlelhető. Ez utóbbiak helyzete kedvezőtlenebb.[39]

Kristó Gyula az egyházi birtokon élő szabadokat, kik katonai szolgálattal is tartoztak, „kötött szabad"-oknak nevezi. Ezek voltak a korlátozott kiváltságokkal rendelkező egyházi nemesek, a prédialisták elődei. IV. Béla hadügyi reformjai során az egyházi harcos jobbágyoktól is nehéz fegyverzetet követelt meg, mint a Chertu-t és rokonait a szekszárdi apátság lovas hírnökei közül annak szabad jobbágyai közé emelő 1239-es királyi oklevél is mutatja. Fontos jelenségnek tartja *Kristó*, hogy az esztergomi érsek elnyerte azt a jogot, hogy országos nemeseket is felvehessen hadakozó jobbágyai közé, mert ezzel az 1260-as években kezdetét veszi az egyházi nagybirtok magánhadereje kiépítésének a világihoz képest elkésett folyamata.[40]

Szűcs Jenő szerint az egyházi nagybirtok lovas jobbágyainak zöme földesúri szolgálatba állt szabad. Feladatuk az egyháziak fegyveres kísérése volt, a szolganép felügyelete és egyes birtokigazgatási feladatok. Többségükben a paraszti társadalomhoz, annak elitjéhez tartoztak. A tihanyi bencés apátság birtokain végül a családoknak kb. egytizedrésze lett egyházi nemes. A „lovas szolgálók" (equestres servientes) feladata elsősorban a fuvarozás, s a kondicionárius népek felső szintjéhez tartoztak. Az egyházi birtokok hadakozó jobbágyai az 1250-es években kezdik felvenni a „nobilis" címet, de az egyháznagyok hatalma alól nem tudtak szabadulni, sőt nagyobb részük nem is maradt hadakozó jobbágy. Így a tihanyi apátságnak 1211-ben 130 jobbágy háznépe volt, de 1267-ben ezek 90%-a pénzzel adózó szabad paraszti sorba süllyedt. A tihanyi jobbágyok ragaszkodni próbáltak a státusszimbólumot is jelentő hadakozási kötelezettséghez, mert ezt egyrészt nem kellett komolyan venni, másrészt e korban még nem vált el a hadakozás elhatározó módon és elvileg a paraszti léttől, legalábbis annak felső szintjétől. Az archaikus státusú „lovas jobbágyok" nagy része 1250 előtt is ténylegesen paraszti szinten él. Az apátnak a régi hadakozó jobbágyokból csak tucatnyi katonája maradt, de ezenkívül voltak magánfamiliáris harcosai is.[41]

Bolla Ilona több kiváló tanulmányában foglalkozott az egyházi hadakozó népelemekkel. Szerinte az egyház harcosai, az egyházi liberek szabadsága feltételes. Szabadok, de nem közszabadok, hanem az egyház szabadjai. Függésük magánjogi jellegű, s nagy részük kiváltságai hamar veszendőbe mennek. Emelkedésük, süllyedésük az egyháznagy keze alatt zajlik le, és töredékük sem képes az országos nemesek közé emelkedni. A XI—XII. századi egyházi harcosok utódai már olyan sokan voltak, hogy nagy részüknek előbb, vagy utóbb el kellett veszítenie eredeti lovas kísérői és birtokkezelői funkcióját. Számuk állandóan emelkedett önkéntesekkel és az alsóbb szinten álló népelemek emelkedésével. A iobagio-nak nevezett egyházi népelem nem egységes. Egy részüket az Albeus-féle összeírás libereknek nevezi. Ezek egy részének saját földje is van, sőt némelyik curialis comesként szerepel. Más részük tributumot fizet, egyéb szolgálatok alól mentes. Az iobagio, vagy iobagio equest-

39 *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. k., Budapest, 1963. 258., 360. o. — *Uő.*: István király és műve. Budapest, 1977. 238., 469—473., 491—497. o. — *Uő.*: in: MT I/2. k. 977—979., 983—987., 992—994. o.

40 *Kristó Gy.*: Az aranybullák évszázada. Budapest, 1976. 129. o. — *Uő.*: in.: MT I/2. k. 1035—1036., 1135., 1140—1141., 1153., 1355., 1381. o.

41 *Szűcs J.*: Megosztott parasztság — egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. *Századok*, 1981. 7., 41., 45., 58., 287—290. o.

ris névre hallgatók legtöbbjénél már megnövekednek a paraszti jellegű szolgáltatások. A XI. században és a XII. század első felében az egyházi népek felső rétegének neve: miles, vagy minister.

Általában a magyarországi egyházi nagybirtok népeinek jogi helyzete hasonló az európai egyházi nagybirtok népeiéhez, kiknek jogi helyzetét a nyugati gót egyházi zsinatokon formulázták meg, mely zsinati döntéseket a X—XII. században az egész nyugati kereszténység elfogadta. Eszerint az egyházi familia elidegeníthetetlen. Ha valaki egy tagját felszabadítja, azt másik személlyel kell pótolnia. Magyarországon az egyházi birtokok népei közül azokat nevezik libereknek, kik a birtokigazgatást végzik, fegyveres szolgálatot teljesítenek és hadjáratokban is részt vesznek. A liberek a XIII. században nem azonosak a iobagiókkal, kiknek száma a XII. század végére, a XIII. század elejére megnőtt és erősen differenciálódott. Az egyházi liberek vagy „liber iobagio"-k egy része eredetileg közszabad lehetett és önként csatlakozott az egyházi familiához. Egyeseknek „hereditarius" birtokaik voltak.

Az egyházak földjeinek volt olyan része, melynek az egyháznagy, vagy kolostor nem volt közvetlen földesura, csak mintegy: főtulajdonosa. Ez az állapot úgy alakulhatott ki, hogy az egyház (a királyhoz hasonlóan) tőle propriusként is függő elemeknek, így mileseknek, földadományt tett, vagy úgy, hogy saját földdel rendelkező elemek álltak be birtokukkal önként, megfelelő magas tisztséget, de propriusi függést is vállalva az egyház szolgálatába. Ezek úri exisztenciával bírtak, földesurakként viselkedtek, szolgáik is voltak.

A zalai királyi serviensek 1232-ben kelt ítéletlevelében szereplő nobilis egyházi jobbágyoknak nevezett veszprémi püspöki iobagiók is az *egyház* szabadjai, nem közszabadok. Ha feltételes libertásukat közszabadsággá akarták változtatni és megpróbáltak uruktól elszakadni, „súlyos érvek győzték meg őket kísérletük kilátástalanságáról, sőt szégyenbüntetéssel súlyosbított fenyítésül a lázongásuk előttinél alacsonyabb szolgálati kategóriába is kerülhettek."

A XIII. század végére az egyházi iobagiók két csoportra oszlottak. Kisebb hányaduk alkotta az egyháznagy tanácsadó testületét, jelentős részük viszont már csak nevében őrizte ősei előkelőbb státusát. Az előkelőbb csoport nevéhez (akár a királyi birtokon a várjobbágy névhez) különböző jelzők járultak: „nobilis", „verus", „primus", „exercitualis", „naturalis". Mindezek értékben a XII. századi és Albeus-kori „liber" jelzőnek feleltek meg. De a vékonyabb „verus, nobilis iobagio" csoport is feltöltődött. „Némelyik nagy egyház palástjába kapaszkodva sok rettegő, némi földdel rendelkező, de a hatalmasabbaknak kiszolgáltatott szabad ember, országos nemes s funkcióját vesztett várjobbágy próbált megingott egzisztenciájának védelmet és támaszt keresni. Természetesen lehetőleg a korábbi pozíciójuknak és a királyi birtokon elfoglalt helyzetüknek megfelelő státust, az egyházi nemes iobagióét igyekeztek elérni."

Ezek ugyanúgy nem lettek országos nemesekké, mint ahogyan a várjobbágyok sem voltak azok. Mint az egyház nemesei, a XIV. század folyamán is őrzik a iobagio nevet. A várjobbágyok közül sokan országos nemesekké váltak, az egyházi nemeseknek még a töredéke sem. Az egyháznak átadott földjük is elvesztette nemesi jellegét. Az egyházi földesúr hatalma a XIV. században is töretlen maradt. Az egyházi nemesnek állt országos nemesek helyzetét, beállásuk súlyos következményeit jól szemlélteti a veszprémi káptalan és szepezdi nemes jobbágyai között 1332 és 1392 között folytatott per, melynek történetéből kiviláglik „milyen súlyos kövületként viselte a régi proprius-mivolt jegyeit az egyházi népek vezető rétege." Az egyházak azért is tudták változatlanul megőrizni földesúri hatalmukat, mert korán megszerezték birtokaik népeinek egésze felett a teljes immunitást. Birtokaikon nemcsak földesurak, hanem törvénylátó urak (gerichtsherr) is voltak, helyenként majdnem

tartományúri jogokat élveztek. Az esztergomi érsek már a XIII. században saját palatinust tart, a XIV. században a veszprémi püspök nemes jobbágyai számára generalis congregatiót hív össze. A nagy egyházak nemes iobagióinak száma a XIV. században is gyarapodott. Ez újabb differenciálódást okozott. Jelentős jövedelmet nem biztosító, katonailag kétes értékű harcos elemre nagy tömegben az egyházaknak nem volt szükségük. A ténylegesen hadakozók meglehetősen kis számban maradtak meg. Az ő esetükben bizonyos hűbéri vonások kezdik „feszegetni a proprius mivolt korlátait." Hadi érdemeikért meglevő birtokain felül újabb birtokadományban részesülhettek. Helyzetük átmeneti volt a régi proprius és az újabb hűbéresi függés között. Valódi hűbéressé emelkedésüket az egyházi földesúr meg tudta akadályozni.

Bolla szerint a nobilis iobagiókat nem lehet minden esetben az „úri osztályhoz" sorolni, még akkor sem, ha uruk tanácsadóiként és fegyvereseiként szerepelnek. A kiemelkedő iobagiók egy része a XIV. században csak a szépen hangzó elnevezést örökölte. Sokan a hadkötelezettséget pénzen megváltva cenzuálisok lettek, vagy iparosok; jelentős részük a XIV. század végére a jobbágyparasztságba olvadt. Akik megőrizték a „nobilis iobagio" státusát, azok a XV. századtól kezdve „nobilis ecclesiae", „predialis" néven szerepeltek és „az országos nemesség és a jobbágyparasztság közötti archaikus proprius kötöttségű közbülső réteget alkottak."[42]

Az egyházi birtokokon élő fegyveres szolgálatot teljesítő népelemek létéről és tevékenységéről számos oklevél tanúskodik.

A pécsváradi apátság interpolált oklevelében, melyet *Bolla Ilona* az 1015-ös évre datál, 200 szabad állapotú miles szerepel, azonkívül 156 lóval, és 409 lóval és szekérrel szolgáló személy.[43] A liber réteg itt a miles réteggel azonos.

I. András király 1055-ös alapítólevelében 140 mansio szolgáló népet adományoz a tihanyi bencés apátságnak. Ezek közül 20 lovas szolga mansio.[44]

A szászdi bencés apátság 1067 táján 104 szolga mansiót kapott. Ezek közül 30 a lovas szolga, mégpedig 20 magyar és 10 besenyő.[45] A tihanyi és a szászdi monostorok népei között nem találunk miles elnevezésű népelemet, hanem csak lovas szolgát. Itt ezek kötelessége lehetett a monostor védelme. A Szent László kori pannonhalmi összeírásban a szolgáló népek legelőkelőbbje a ministerek rétege, akiknek mindenféle munkát kellett végezniük, de földműves és szőlőműves munkát nem.[46] E ministereknél sem esik szó fegyveres szolgálatról, de náluk előkelőbb réteget nem említ az oklevél a monostor népei között. Szent László 1091-es somogyvári adományában viszont 100 miles szerepel.[47] A bakonybéli összeírás szerint, mely a XII. század közepe táján keletkezett a legelőkelőbb réteget liber-nek nevezik. Ezek látják el a monostor comesi tisztségét. Utánuk következő réteg az eques-eké.[48] Az eddig felsorolt adatok mind bencés monostorokra vonatkoznak. Ezek népei között — úgy

42 *G. Bolla I.*: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. Annales, tomus I. (1957) 93. és köv. o. — *Uő.:* A közszabadság a XI—XII. században (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban. I. rész. TSZ 1973. 17—18., 27. o. — *Uő:* Das Dienstvolk der königlichen und kirchlichen Güter des frühen Feudalismus. Annales, tomus XVII. (1976) 15—43. o. — *Uő.:* A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Budapest, 1983. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 100. 206—230., 255—273. o. — *Uő.:* A királyi és egyházi birtokok népei a korai feudalizmus idején. In: Jogtörténeti tanulmányok, IV. Budapest, 1980. 22—27. o. — *Uő.:* Egy XIV. századi státusper és tanulságai. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest, 1984. 39—46. o. — A királyi várszervezetbe tartozó klerikusokról, melyeket a kutatás korábban is ismert, de eddig nem tudott a kor társadalmában elhelyezni (ez alól e sorok írója sem kivétel) igen érdekes és rövidsége ellenére alapvető tanulmányt írt *Veszprémy László*. Eszerint a klerikusok, kik, mint már *Wertner Mór* megállapította, az akkor a papokra jellemző műveltségű világi személyek is lehettek — olykor a hospes-közszabadok, máskor a várjobbágyok társadalmi csoportjában találhatók. Előfordul, hogy hadakozók. Valószínű, hogy a hospes-klerikusok voltak magasabb képzettségűek, ami az általuk végzett feladatokban is tükröződhetett. (*Veszprémy L.:* Az Árpád-kori várszervezet klerikus várjobbágyairól. HK 1985. 421—425. o.)

43 *Szentpétery Imre:* Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIV. k.) Budapest, 1918. 22. o. „liberis scilicet ducentis militibus".

44 1055. PR X. 487.; Reg. Arp. 11.

45 1067 körül ÁUO I. 24.

46 1083—1095. PR I. 590—592.

47 1091. *Századok*, 1906. 405—406. „centum militum domus".

48 XII. sz. közepe. PR VIII. 267—269.; Reg. Arp. 22.

tűnik — a legfelső réteget miles-nek, liber-nek, vagy minister-nek nevezték. A miles elnevezés hadakozásra, fegyveres szolgálatra utal. A liber elnevezés hordozójának szabad állapotát jelzi, a liber — úgy tűnik — azonos a miles-szel. A minister elnevezés nem ilyen egyértelmű, s vannak bencés kolostorok, melyekben az eques, a lovas szolga a szolgáló népek legelőkelőbb csoportja. Ilyenekben milesekről, liberekről nem hallunk. Úgy tűnik, hogy a XII. század közepéig a hazai bencés kolostorok hadakozóinak száma és súlya nem jelentős.

1111 táján az esztergomi érsekség népei között új elnevezéssel találkozunk. Lőrinc esztergomi érsek a király parancsára megvizsgálja a zoborhegyi bencés kolostor jogait. A vizsgálat eredményét tartalmazó oklevelet aláíró tanúk között a „comes civitatis" — feltehetőleg a királyi várispán — után második helyen áll „Lambertus eiusdem Ecclesiae Iubagio". Ez az egyházi jobbágy nevének, sőt a „jobbágy" szónak legkorábbi előfordulása a hazai okleveles gyakorlatban.[49] Az itt szereplő „iubagio" társadalmi helyzete előkelő lehetett, valószínűleg az esztergomi egyház mileseinek, esetleg equeseinek (lovas szolgáinak) tisztje volt. Feltehetőleg hasonló társadalmi helyzetű volt Acha veszprémi nemes jobbágy (ioubagio non ignobilis), ki 1116 és 1131 között a pannonhalmi apátságnak négy szolgát, szőlőt, malmot és egy kárpitot adományoz.[50]

Később az egyház szolgáló népeinek felső rétegét iobagio-nak, jobbágynak nevezik — így 1177-ben az aradi, 1181-ben a szamosmenti, később a tihanyi és pannonhalmi összeírásokban.[51]

Egy IV. István király által kiadott oklevélből értesülünk arról, hogy a somogyi várjobbágyok erőszakkal elfoglalták a zágrábi püspökség egyik erdejét. Az oklevélben név szerint szerepel a püspök és három jobbágya.[52] Gab fia Botus apját még II. Géza király emelte ki a kalocsai érsekség szolgálatából, őt pedig III. István — mert híven követte őt, s a IV. István ellenkirállyal vívott Fehérvár melletti csatában kitüntette magát — teljesen kiszabadítja a kalocsai érsekség hatalma alól, teljes szabadságot ad neki s a királyi „domus"-ba fogadja.[53] Gab fia Botus ősei az oklevél szerint „valamilyen módon" (quodam modo) a kalocsai érsekség szolgálatába kerültek, eszerint korábban talán liberek voltak.

II. András király 1211-ben megújítja I. András 1055-ös tihanyi alapítólevelét, felsorolja a tihanyi apátság birtokait, s közli a rajtuk élő curialis comesektől származó személyek, jobbágyok és szolgáló népek neveit.[54] A leleszi prépostság javait felsoroló oklevélben felsorolva látjuk a szolgasorból kiemelt (ex servili genere exempti) lovas jobbágyok kötelességeit is. Kötelesek a prépostot és annak utasítására a prépostság többi papját utazás közben elkísérni, a prépostság ügyeiben rendelkezésre állni, ha szükséges következtében szerepelni.[55] Kifejezetten katonai feladat a felsorolásban nem szerepel. Legfeljebb biztonsági: az utazáskor adott kíséret.

A váradi tüzesvaspróba-lajstromban több ízben szerepelnek egyházi jobbágyok. Scala és Pousa Clus-i egyházi jobbágyokat latorsággal vádolják, egy meg nem nevezett egyházi jobbágyot lopással, Vilmos erdélyi püspök két jobbágyát pedig — másokkal együtt — gyilkossággal és 40 márka elrablásával.[56]

Egyed apát és curialis comese Miklós azt állították a Vogoluptivan falubeli Dezmert-ről és Viotestig-ről, hogy a pásztói egyház szolgáló népeihez tartoznak (selliferi agazones). Ezek viszont azt mondták, hogy ők az említett egyház harcos jobbágyai

49 1111 körül. *Fejér* VII/4. 57. — *Melich J.*: i. m. i. h. — *Szilágyi L.*: i. m. i. h.
50 1116—1131. PR I. 595.
51 Reg. Arp. 133.; Reg Arp. 202.; PR X. 506 skk. és I. 77. skk.
52 1163. *Fejér* II. 165.; Reg. Arp. 102. „...in quo litigio Bernaldus episcopus predicte ecclesie suique iobagiones: Yesa, Petrus, Co(s)mas..."
53 1163—64. HO VI. 3.; Reg. Arp. 104.
54 1211. PR X. 502.; Reg. Arp. 262.
55 1211. *Fejér* VII/5. 213—214.
56 1214. Vár. Reg. 184. — 1217. Vár. Reg. 216. — 1219. Vár. Reg. 220. „et ioubagiones Transylvani episcopi Vilelmi, scilicet Palamium ez Zuluskum..."

(ioubagiones bellatores). Dezmert a tüzes vasat hordozva sértetlen maradt, s így igazolta, hogy harcos jobbágy. Kevesebb szerencséje volt a Túr helységbeli Zub-nak, kit az apát ugyancsak „sellifer agazo"-nak mondott: a tüzes vasat hordozva keze megégett, s így az apátnak lett igaza.[57]

Hasonló ügyben vádolta meg Miklós, a pásztói egyház curialis comese és az illető egyház két agazo-ja ugyanazon egyház két jobbágyát, Ilner-t és Elust-ot, azt állítva róluk, hogy ők is a pásztói egyház agazo-i.[58]

Nogud, a debrői monostor jobbágya két egri jobbágy ellenében viselte a tüzes vasat.[59] Két Nyír-i izmaelita: Iliaz és Péntek latorsággal vádolták — többek között — a tapolcai monostor jobbágyait.[60] Két 1220-ban zajlott perben is szerepel Lukács, Basilius apát curialis comese.[61] Mihályt, a debrői egyház jobbágyát lopással vádolják.[62] Egy 1226-ban lezajlott perben az egyik fél Bars vármegye curialis comese és várjobbágya, a másik pedig Lőrinc garamszentbenedeki apát, az apátság konventje és jobbágyai.[63]

1233-ban a pannonhalmi apát és szerzetesei vitában álltak saját szolgáló népeikkel. A vitával kapcsolatban felsorolták a szolgáló népek vezetőinek és „főkapitányainak" nevét: „...Simon, Benedictus, Ibrahim, Ambrosius, Moçhkus, et Albertus principales capitanei populorum et iobagionum ..."[64] E „főkapitányok" egyikének nevével egy 1235-ös oklevélben is találkozunk. Feltehetőleg ő volt a győri káptalan bizonyságlevelében szereplő két pannonhalmi monostori jobbágy: Mochkus és Sopron egyike, kik az oklevél szerint öröklött földbirtokkal (terra hereditaria) rendelkeztek.[65] A pannonhalmi apátság népeinek legelőkelőbbjei tehát öröklött földeket is birtokoltak.

Egy 1233-as oklevélből megismerhetjük a pannonhalmi apátság jobbágyainak és szolgáló népeinek panaszait. Az apát igyekezett a hadakozó jobbágyokat, kik sokan voltak, s az apátságnak kevés hasznot hajtottak — gazdaságilag kihasználni.[66]

IV. Béla király 1237 táján Albeus mester nyitrai főesperessel összeíratta a pannonhalmi apátság birtokait és népeit. A részletes felsorolást tartalmazó hosszú oklevél név szerint felsorolja az apátság összes jobbágyait. Valamennyien őrzik még a „jobagio" nevet, de határozottan különválik a „servitiumot" teljesítő iobagiók csoportja az „officiumot", magasabb tisztséget viselő liberekétől. A iobagiók nagy többsége nem sokban különbözött más, alacsonyabb rangú szolgáló népektől, különösen azok nem, kiket „equestris" jelzővel illettek.[67]

Az egyházi jobbágyok legalábbis egy részének emelkedő társadalmi helyzetére vall egy 1240-es oklevél, melyben a pécsi prépost és káptalan előtt egyezségre lépnek egyrészt Doma, a Szent Sebestyén monostor szerzetese és társai, másrészt Heymo cikádori custos szerzetes és három titeli egyházi jobbágy: Mycho, Balasen és András.[68]

A tatárjárás előtti egyházi lovas jobbágyokra és lovas szolgákra vonatkozó adatokat áttekintve egyet kell értenünk *Györffy György* megállapításával: ezek nem voltak feltétlenül és főként nem voltak kizárólag hadakozók. *Györffy* a parasztság jobb módú rétegének tartja őket, kiket azután lovas szolgálatuk predesztinál arra, hogy hadakozókká váljanak, ha korábban nem voltak azok.[69]

57 1219. Vár. Reg. 224.
58 1219. Vár. Reg. 227.
59 1219. Vár. Reg. 229.
60 Uo.
61 1219. Vár. Reg. 245.
62 1221. Vár. Reg. 268.
63 1226. *Fejér* III/2. 94.
64 1233. ÁUO III. 533—535.
65 1235. PR I. 747.
66 1233. ÁUO VI. 536—538.
67 1237—1240. PR I. 771—781. — *Bolla I.* i. m. (1983) 262. o.
68 1240. HO IV. 24.
69 *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 491—498. o.

Hadakozásra az egyházi jobbágyoknál alacsonyabb rangú egyházi népeknek is volt lehetőségük. IV. Béla 1239-ben Chertu-t és rokonait kiemeli a szekszárdi apát lovas hírnökeinek (praecones) sorából és az apátság szabad jobbágyai közé helyezi. Minden adótól mentesek, de ha a király hadba indul *páncélosan* kötelesek vele menni (ad expeditionem regalem loricati vadant). Megmarad egy nem hadakozó jellegű kötelességük is: ha az apát úgy kívánja, követségbe kell menniük.[70]

Egy korábbi s meglehetősen „magányos" oklevélből egy olyan hadakozó népelemet ismerhetünk meg, melytől talán az egyházi birtokok liberjei származtak. Dávid pannonhalmi apát testvérének, Henriknek felesége: Szines úrnő 1146-ban magtalan halála esetére a pannonhalmi apátságra hagyta Chutus nevű jószágát és 5 szolgáját. Az apátnak jogában áll a nevezett jószágon lakó és földet művelő szabad hospeseket befogadni, vagy elbocsátani. E hospesek kötelesek a király hadjárataiban részt venni, akár a korábbi birtokos: Szines úrnő idején.[71] Eszerint a XII. század közepén a világi magánbirtokon s az egyházi birtokon egyaránt éltek olyan szabad hospesek (ezeken nem feltétlenül kell külföldieket értenünk), kiknek feladata a hadakozás *is* volt.

Megállapíthatjuk, hogy a magyarországi egyházi nagybirtokok jelentős részén a XIII. század első felére kialakult egy hadakozó, vagy csak részben, bizonyos fokig hadakozó réteg, melynek feladata eleinte csak az egyháziak (papok, szerzetesek) személyének és birtokainak védelme, s ha szükséges, a termelő munkát végző népelemek fékentartása. Bizonyos részük később más katonai feladatokat is ellátott s részt vett a királyok hadjárataiban is.

A XIII. században az egyháznagyok igyekeztek hadakozó népeiket ütőképes haderővé fejleszteni, fegyverzetüket korszerűsíteni. Lehetséges, hogy ezzel függ össze a „nemes jobbágy" kifejezés.[72] Ilyenek lehettek a veszprémi püspökség 1232-ben szereplő nemes jobbágyai, kik a Zala vármegyei királyi szerviensek bírái (szolgabírák) előtt a veszprémi püspök és Oguz bán között folyó perben tanúskodtak.[73] Az egyházi lovas jobbágyok jogai azonban távolról sem voltak azonosak a királyi szervienseké-vel, de még a várjobbágyokéval sem. IV. Béla 1247-es oklevelében szabályozza a garamszentbenedeki bencés apátság név szerint felsorolt kisszelepcsényi jobbágyainak kötelezettségeit. E jobbágyok egy ízben már kivonták magukat az apátság szolgálatából, de később újra visszatértek abba. Saját lovukon kötelesek szolgálatot teljesíteni, minden évben mansiónként két pondus szolgáltatásával tartoznak s más terményadókkal is. Az oklevélben a király azzal is megfenyegeti őket, hogy engedetlenség esetén örök szolgaság lesz a büntetésük.[74] Arra kell gondolnunk, hogy ezek az egyházi jobbágyok kevésbé előkelő rétegéhez tartoztak. Nem nevezik őket „nemes" jobbágyoknak s szolgálatuk nem kizárólag, sőt nem is elsősorban hadakozó.

A XIII. század második felében egyre több helyen találkozunk hadakozó egyházi jobbágyokkal, így a győri püspök és káptalan szávai, kisbajcsi, nagybajcsi és bácsai birtokain, a pannonhalmi, bakonybéli, szekszárdi, garamszentbenedeki bencés apátságok birtokain. A pannonhalmi apátoknak *Sörös Pongrác* szerint valószínűleg 1260 óta kellett Pannonhalmán várőrséget tartaniuk.[75] Ez kései dátumnak látszik, ha meggondoljuk, hogy Uriás (Uros) apát már a tatárjárás idején is meg tudta védeni Pannonhalmát.

70 1239. ápr. 19. HO IV. 22.; Reg. Arp. 656. A kiemelt személyek névsora: Az Ivánfalun lakó Chertu, János, Iván, Pet, András, Tumpa és Sugon meg a Holmfalun lakó Tekeu, Iván, Oudus, Ruoz, Koles, Bechey, Nege, Mátyás és Rohcha. Az apátság kárpótlására a király 16 Fejér megyei várszolgacsaládot rendel annak szolgálatára. L.: *Fraknói Vilmos:* A szekszárdi apátság története. Budapest, 1879. 39—43. o.

71 1146. PR I. 597. „...qui tamen proficisci debent ad exercitum, et regis expeditionem, sicut fecerunt nobis viventibus."

72 *Mályusz Elemér:* A magyar köznemesség kialakulása. *Századok*, 1942. 272—305., 407—434. o.

73 1232. ÁUO XI. 249.

74 1247. jan. 13. Mon. Strig. I. 364.; Reg. Arp. 845.

75 *Sörös Pongrác:* A pannonhalmi apátság terhei. In: PR II. 202. Ilyen egyházi hadakozó jobbágy Chymuz fia András, ki jobbágytársaival együtt részt vett egy Achilles pécsi püspök által elrendelt határjáráson (1252. dec. 28. H. Oklt 24), vagy Adorján, Farkas és Jován, a veszpémi püspök jobbágyai. (1255. Muraszombat. ZO I. 28.)

IV. Béla 1255-ös oklevéléből olyan esetet ismerhetünk meg, mikor az egyházi jobbágyok meg akarnak szabadulni földesuruktól. A király arra kényszeríti az esztergomi érsek szökevény vadkerti hadakozó jobbágyait és kondicionáriusait, hogy visszatérjenek az érsek szolgálatába. E jobbágyokat azzal is vádolják, hogy az ország szabad nemeseivel akartak egyenlők lenni (liberys nobilibus regni se conformassent). Az oklevél az egyház servitorainak nevezi őket. Három Nógrád megyei nemes: „comes Tekus, Fulkus de Zechen et Lorandus de Zihig" körülhatárolja a visszahozott szökevények földjeit is, s azt hét részre osztják. Megállapítják, hogy „ezek a kondicionáriusok" földjüket nem adhatják el, s annak jövedelméből mindig az érseket kötelesek szolgálni.[76]

Az egyháznagyok hadakozó jobbágyaikat gyakran kondicionáriusaik közül emelik ki. Ezt bizonyítja Miklós bakonybéli bencés apát 1258-as oklevele, melyben László „episcopus castoriensis" domonkosrendi szerzetes (!) és rokonai, név szerint felsorolt noszlopi nemes egyházi jobbágyok kérésére szó szerint átírja az általuk felmutatott, Jakab korábbi bakonybéli apát által kiadott oklevelet, mely szabályozza jogaikat és kötelességeiket. Mikor az apát hadba vonul, közülük egynek lovon és a szükséges fegyverzetben az apáttal vagy „emberével" (cum suo homine), tehát az őt a hadjáratban helyettesítő személlyel együtt kell hadba vonulnia. Ha több lovas van közöttük s az apát *nem tudja* őket segíteni (más kiadás szerint *tudja* őket segíteni) ne mással, hanem az apáttal, vagy annak iudexével vonuljanak hadba. Ha az apát, vagy a „iudex ecclesiae" szólítja őket, ne vonakodjanak, hanem aki tud, köteles vele menni.[77] Eszerint az apátság hadakozó jobbágyai közül csak egy köteles hadba vonulni, de az apát arra törekszik, hogy ne egy, hanem több vonuljon hadba. A bakonybéli apátság hadakozóinak száma eszerint ugyancsak csekély volt.

A premontrei apátságoknak is voltak hadakozó jobbágyaik. 1258-ban a sági premontrei monostort egy birtokperben Ágoston szerzetes, valamint Pál és Egyed „iobbagiones et comites Monasterii antedicti" képviselik.[78]

Mint Miklós apát 1258-as oklevéléből láthattuk, a iobagiók száma az egyházi birtokon idővel megszaporodott.[79] Ez természetes, hiszen egy iobagiónak több fia is felnőhetett, s ezek mind iobagiók lettek. Bizonyos számú hadakozó jobbágynál többre azonban az egyházi földesúrnak nem volt szüksége, mivel többet nem is tudott eltartani. A XIII. században kívánatos nehéz fegyverzetű lovas jobbágyokból pedig még kevesebbet tudott eltartani, mint korábban a könnyebb fegyverzetűekből. A hadakozó jobbágyok gazdasági kötelezettségei csekélyek, tartásuk „ráfizetéses" volt. Ezt illusztrálja Lőrinc nádor és somogyi ispán 1267-es oklevele, melyben kijelenti, hogy „a király megértette és átgondolta a tihanyi monostor jobbágyainak haszontalan sokaságát", kikből a monostornak kevés, vagy semmi a haszna, ezért elhatározta, hogy *tizenkettő* kivételével — kik a régi szokás szerint jobbágyok maradnak, s lovas szolgálatot teljesítenek (qui in iobagionatu et officio equestri... relinquerentur) — a többieket kondicionárius népekké süllyesztik. Ezt meghallván a jobbágyok azért könyörögtek, hogy ne taszítsák őket vissza „ad popularia et condicionaria servicia", inkább fizetnek évenként egy bizonyos összeget az apátnak. A király hajlott kérésükre és elrendelte, hogy az említett 12 jobbágyot nem számítva, a többiek évente fél fertót fizessenek az apátnak, ebből 3 pondust Szent György napján, másik hármat

76 1255. aug. 16. Mon. Strig. I. 422.; Reg. Arp. 1048. „...Lukam filium Echen, Hadad cum filio sou Moka, Vonunto cum, filio suo Bulchu, ac Donkus filium Dominici..." Donkus mint decimator (tizedszedő) szerepel, Luka pedig „hadakozó" (exercituans). Úgy látszik, az esztergomi érsek vadkerti birtokán hét egyházi jobbágy élt.

77 1258. *Fejér* IV/2. 479. és V/1. 320.; ÁUO VII. 497. *Fejér* egyik helyen Jakab apát oklevelét közli, másik helyen Miklós apát átírását. Mindkét helyen a „...dominus abbas eosdem iuvare non potuerit (poterit)" szövegrész szerepel. Az ÁUO-ban viszont: „...dominus abbas iuvare eos potuerit." Ez utóbbi olvasható a Pannonhalmi Rendtörténetben is (PR VIII. 296.), s ez látszik helyesnek. A Jakab apát által a nemes jobbágyok közé emelt kondicionáriusok heten voltak. A Miklós apáttól Jakab apát oklevelének átírását kérő személyek száma viszont több, mint 13. (Azért mondjuk, hogy *több*, mert egyik helyen a „cum fratribus suis" kifejezés olvasható, de nem derül ki, hogy *hány* fivérről van szó.)

78 1258. *Fejér* IV/2. 477.

79 L. 77. jegyzet

Szent Márton napján, s ennek fejében jobbágyoknak és hadakozóknak *nevezhetik magukat*, mint korábban. Az oklevél megemlíti, hogy Péter comes és testvére Póka, Guze fiai, kik híven szolgálták a monostort, megmaradtak jobbágyoknak, s erről külön oklevelet kaptak.[80]

Két évvel később Béla király a fehérvári prépostság hadakozó jobbágyai ügyében intézkedett. Elrendelte, hogy a prépostság összes olyan jobbágyai, kiket Demeter udvari kancellár idejéig „jobbágy" néven neveztek, valamennyien azt a szabadságot élvezzék, mint az egyház „első igazi és természetes" jobbágyai (primi, veri et naturales... Jobbagiones) és szabadságuk ügyét a jövőben egy prépost se vonhassa kétségbe. Hogy a királyi hadjáratokban tett szolgálataikat a jövőben megkönnyítse, a király elrendeli, hogy ha fiutód nélkül halnak meg, javaikkal szabadon rendelkezhessenek- kivéve egy tárgyat, melyet a prépost officiálisának kötelesek adni. Ez a „tárgy", nem lehet szolga, vagy szolgálólány. Az officiális által hozott ítélet ellen minden esetben a préposthoz fellebbezhetnek. A jobbágyok jogainak biztosítására azért volt szükség, mert meg kellett őket különböztetni a nehezéket (pondus) fizetőktől, azonkívül azoktól, kik máshonnét jöttek, s birtokaik védelme céljából álltak a prépostság szolgálatába, valamint azoktól, kiket a prépostság kondicionárius népei közül emeltek a jobbágyok közé (in coetum, numerum et collegium dictorum iobbagionum). Ettől kezdve tehát csak azok számítottak a prépostság jobbágyai közé, kik bármilyen eredetűek voltak: tehát korábban is jobbágyok, önként közéjük álló szabadok, vagy akár nemesek, nehezéket fizetők, vagy kondicionáriusok, de Demeter prépost idejéig a jobbágy nevet viselték. A többiek helyzete ezzel kedvezőtlenebbé vált. Az oklevél fontos információja: a prépostsági jobbágyoknak részt kellett venniük a király hadjárataiban.[81]

V. István király 1270-ben a somlóvásárhelyi apácák panaszára intézkedik az apácamonostor nemes hadakozó jobbágyai ügyében. Az apácák arról panaszkodtak, hogy kondicionárius népeik közül sokan — engedély nélkül — kivonják magukat köteles szolgálatuk alól, s önkényesen a kolostor nemes és harcos jobbágyai közé állnak. Hogy a jobbágyok száma — a monostor kárára — ne növekedjék, arra kérték a királyt, hogy név szerint határozza meg a nemes és harcos jobbágyok jogait. A király eleget tesz kérésüknek, s megállapítja, hogy Beatus pap testvérei: Izkaz-i Ivánka, Joachim, Tomp és Lőrinc a nevezett monostor nemes és harcos jobbágyai. Ezek más egyházak nemes és harcos jobbágyaihoz hasonló jogokat élvezzenek, s a szokott módon hadakozzanak. Birtokaikon senki sem szállhat meg erőszakkal. Az apácák tehát nem akarták, hogy négynél több harcos jobbágyuk legyen. Úgy látszik nem volt többre szükségük — termelő munkát végző kondicionáriusokra annál inkább.[82]

Úgy látszik, a királyi szerviensek nagyobb szabadsága kedvezőtlenül hatott az egyházi hadakozó jobbágyok fegyelmére. Fülöp esztergomi érsek arról panaszkodik, hogy néhány hadakozó jobbágya, sőt egyes kondicionáriusai is, nem teljesítették szolgálatukat, és az ország nemesei közé akartak állni. V. István elrendeli, hogy mivel ezek és társaik Szent István ideje óta mindig az esztergomi érsek szolgálatában álltak — e kötelékből magukat ki nem vonhatják, hanem kötelesek az érsekséget tovább szolgálni. Ha ezt elmulasztják, büntetés vár rájuk. Az érsekségnek van palatinusa, s ennek joga van a hadakozó jobbágyok bármilyen ügyében ítélkezni.[83]

A hű és kiváló kondicionáriusok legnagyobb jutalma volt, ha a hadakozó jobbágyok közé emelték őket. Ezt tette 1273-ban a fehérvári káptalan. Kilenc kondicionáriusát — érdemeikért — kiemeli addigi állapotukból, és a lovas jobbágyok közé eme-

80 1267. dec. 6. Kajár. PR X. 523. és 1267. dec. 9. Mon. Strig. I. 543.
81 1269. dec. 19. *Fejér* IV/3. 517.; Reg. Arp. 1620.
82 1270. Reg. Arp. 1996.
83 1272. Mon. Strig. I. 603.; Reg. Arp. 2200. „quidam nobiles exercituantes et quidam alii conditionarii".

li őket. Kötelességük, hogy amikor a káptalan prépostja, dékánja, a káptalan bármelyik tagja, vagy udvarispánjuk (curialis comes) a királyi udvarba, valamelyik báróhoz, vagy máshová követségbe megy, más jobbágyok módjára saját lovaikon és saját fegyverzetükben kísérjék. Ha ezt elmulasztják, visszakerülnek korábbi állapotukba.[84] IV. László király ugyanebben az évben felmenti a turóci monostor hospeseit, prédiálisait s bármilyen rendű népeit minden adó alól. A prédiálisokon itt minden valószínűség szerint hadakozó jobbágyokat kell értenünk. A felsorolás talán azért helyezi őket a hospesek mögé, mert azok teljes (plena) szabadsággal bírnak, a prédiális, a hadakozó jobbágy szabadsága viszont feltételes.[85]

Az egyházak népei között a fegyveres szolgálatot teljesítők számát korlátozni kellett, mert a fegyveres szolgálat kedvezőbb, kevésbé terhes volt minden más szolgálatnál. Mikor IV. László Szőlős királyi falut a váradi püspökségnek adományozta, úgy rendelkezett, hogy az ott élő udvarnokok egy része a váradi püspök szolgálatában harangozó legyen, másik részük gyertyaöntő, s legfeljebb 4, vagy 5 mansiónyi legyen közülük — ha erre alkalmas — hadakozó jobbágy. Az alkalmasság feltétele: legyen fegyverük, s legyenek jártasak a fegyverforgatásban (habentes arma et usum armorum). Ezek kötelesek a váradi püspökkel együtt a királyi hadjáratokban részt venni.[86]

Az egyházi jobbágy jogi ügyletekben is képviseli földesurát. Mikor 1279-ben a sági apátság és hospesei között az esztergomi káptalan előtt egyezség jön létre, az apátság képviseletében László sági prépost mellett Pál, a sági apátság jobbágya is megjelenik.[87] Az egyházi jobbágyok anyagi helyzete megengedte, hogy nemesektől földet vásároljanak. Így Dániel és Merse nemesek alsóőrsi birtokait négy és fél bécsi márkáért Balázs fiai Pál és Mihály a veszprémi káptalan alsóőrsi jobbágyai vették meg.[88]

Az egyházi nagybirtok kondicionáriusai közül igen fontos volt a földesúr szempontjából a decimátorok, a tizedszedők munkája. Péter veszprémi püspök Pál fia Crispinus, Éliás fia Balázs és Bertalan fia Máté vámosi tizedszedőket, kik már részt vettek királyi hadjáratokban és követségekben, s munkájukat híven végezték, kiemeli, a a tizedszedők közül és Éliás „comes terrestris", György, Péter, Gergely, Absolon s a többi egyházi jobbágy tanácsára, birtokaikkal együtt (terris, fenetis et aliis possessionibus) a hadakozó jobbágyok közé sorolja őket.[89] Figyelmet érdemel, hogy a tizedszedők részt vettek a királyi hadjáratokban és követségekben, s hogy birtokaik voltak.

Ha új embereket soroltak a hadakozó jobbágyok közé, szokás volt a régi jobbágyok véleményét kikérni. Így tett Gergely zirci apát 1287-ben, amikor Tamás fiait Simont és Ivánkát, Karácson fiait Tamást és Bricciust, Farkas fia Illést, Chudor fia Györgyöt, Medve fia Devecsert és Karácson testvérét Marcha-t a hadakozó jobbágyok közé emelte. Az eseménynél jelen volt Demeter bán, az apátság akkori védnöke (tune specialis Protector et Conservator noster).[90]

Ha az eredetileg nem hadakozó egyházi jobbágy kitüntette magát, földesurától birtokadományt is kaphatott, mint Anthyas fiai Sebe és Jakab, a győri püspök szombathelyi jobbágyai, kik híven őrizték a püspökség szombathelyi várát, és 1291-ben birtokadományt kaptak, melyet örökjogon bírhattak.[91] Ugyanez évben III. András király birtokadományban részesíti András győri püspököt, s egyszersmind vissza-

84 1273. jún. 8. HO V. 49. Az oklevélben szerepel Ányos mester, a veszprémi káptalan jegyzője és prebendáriusa. A jobbágyokká emelt kondicionáriusok: Cseme fiai András és Andronicus, Tiba fia Péter, Vozka fia Scemd, Egyed fia Péter, ennek testvére István pap (!), Muth fiai Bertalan, Ányos és Fábián.

85 1273. Reg. Arp. 2422. Hasonló a sorrend III. András 1291. szept. 25-én kelt oklevelében is. HO IV. 79.

86 1276. ápr. 5. Várad. *Fejér* V/2. 333.; Reg. Arp. 2700.

87 1279. *Fejér* V/2. 590.

88 1279. márc. 12. HO IV. 58.

89 1285. máj. 1. HO V. 69—71.

90 1287. *Fejér* VII/2. 117. Demeter bán esetében talán a német és francia területen elterjedt advocatus (vogt, avoué) intézményére gondolhatunk (L. 4. jegyzet). Esetleg hazánkban is létezett ilyen intézmény.

91 1291. márc. 18. Győr. Urk. Burg. II. 232. Jakab szombathelyi bíró 1301-ben lesz „nemes jobbágy." Urk. Burg. III. 3—4.

vonja a nevezett püspök jobbágyának, Hermann ácsnak tett adományát. Hermann, ács létére, úgy látszik, hadakozó jobbágy volt, de az sem lehetetlen, hogy nem volt hadakozó, csak azokkal egyenlő jobbágyi állapotnak örvendett. Érdekes, hogy a király a püspök jobbágyát közvetlenül megadományozta.[92]

Benedek veszprémi püspök, hadakozó jobbágyainak beleegyezésével, soraik közé emeli Miklós fiai Márton, Éliás, és Márk köveskáli jobbágyokat s leszármazóikat: Csabát, Lukácsot, Mártont és Jánost. Figyelemre méltó, hogy korábbi állapotukban is jobbágyoknak nevezi őket. Eszerint 1291-ben a kondicionárius népeket is kezdik már jobbágyoknak nevezni.[93] Benedek püspöknek — úgy látszik — sok fegyveresre volt szüksége. A következő évben nem kevesebb, mint húsz köveskáli jobbágyát emelte a hadakozó jobbágyok közé: Germanus fiait: Demetert, Lőrincet és Pétert, János fiait: Mihályt és Iváncsot, Chamas fia Sebestyént, Péter fia Lukácsot, Petrus (!) fiait: Flóriánt és Gált, Maradék fiait: Pétert és Pált, Methe fiait: Orbánt, Salamont és Mátyást, Ladomér fiait: Tibát és Tódort, valamint Vasas fiait: Pált, Istvánt, Pétert és Benedeket.[94] Fel kell tételeznünk, hogy nemcsak a püspöknek volt szüksége harcosokra, de a köveskáli legények is kemény verekedők, jó vitézek lehettek.

Ladomér esztergomi érsek is jónak látta felemelni hadakozó jobbágyainak számát. Soraik közé emeli Móric fia Jánost, Mihály fia Bodót, Karcha-i Alus fia Albeust, Alus rokonát Pynk-et és fiát Lőrincet, valamint Zyda rokonát Lőrincet.[95]

Az egyházi jobbágyok vásárlás útján is szerezhettek birtokokat. Fejes Jakab a veszprémi káptalan palaznuki jobbágya egy Magia nevű, szintén palaznuki nemestől vásárol földet.[96] Vana fiai: Jakab és Miklós esztergomi érseki jobbágyok három ekényi földet vásárolnak „...iure perpetuo et irrevocabiliter possidendam, tenendam et habendam."[97] Az egyházi jobbágyok természetesen ilyen örökbirtokra igyekeztek szert tenni. Csépán a Szent Jakab konvent apátja jobbágya Detre fia Tamás birtokát érdemei fejében örökbirtokká változtatta.[98] A szekszárdi konvent pedig egy Archa nevű birtokának felét engedi át két nemes jobbágyának Illésnek és Iványának. A döntésnek a konvent egyetlen jobbágya sem mondott ellent.[99]

Hasonló birtokadományozásnak tűnik Tódor győri püspöké, ki Jakab szombathelyi villicust és Miklós nevű jobbágyát a püspökség nemes jobbágyai közé emelve, nekik Szombathely határában földbirtokot és malmot adományozott, ami Jakab és fiai társadalmi emelkedését jelentette.[100] Természetes, hogy a fegyverhez szokott egyházi jobbágyok olykor az erőszakoskodástól sem riadtak vissza. Ezzel vádolja Gyula fia Demeter comes a veszprémi püspök jobbágyait.[101]

Az egyházi jobbágyok és nemes szomszédaik közötti birtokcserékkel, az egyházi jobbágyok birtokainak eladásával, egymás közötti cseréjével, a birtokhatárok megállapításával számos oklevél foglalkozik. Így Fun fia Dénes a veszprémi káptalan nemes jobbágya két és fél márkáért jobbágytársának adta el a Bakonytól a Balaton felé vezető út mellett fekvő birtokát.[102] Lénárd fia Bedes, az esztergomi káptalan nemes jobbágya birtokában olyan föld is volt, melyet Szemere nembeli nemesektől szerzett csere útján.[103] Az esztergomi érsek és nemes jobbágyai a birtokaikkal szomszédos nemesek birtokügyleteibe is beleavatkoztak: hozzájárulásuk nélkül e nemesek nem adhatták el birtokaikat.[104]

92 1291. aug. 24. Nezsider (Neusiedl). Urk. Burg. II. 249.
93 1291. okt. 18. ZO I. 102. Az oklevelet Fennena királyné erősítette meg.
94 1292. febr. 13. Veszprém. ZO I. 108.
95 1291. szept. 8. Mon. Strig. II. 298.
96 1293. okt. 6. *Melczer* O. 5.
97 1297. HO VIII. 369.
98 1299. *Fejér* VII/2. 199.
99 1299. ÁUO XII. 650.
100 1301. szept. 21. Győr. OL DL 40. 283. és. 40. 289.
101 1300. *Fejér* IX/2. 728.
102 1324. ápr. 7. OL DL 40.446. Hasonló úgy: 1324. máj. 21. OL DL 40.452. és 40.461.
103 1309. OL DL 58.502. és 58.504.
104 1305. febr. 17. OL DL 58.442. és 58.443. Forgách cs.

Az egyházi földesurak féltékenyen őrizték hadakozó jobbágyaik feletti bíráskodási jogukat. Így Tatamér mester fehérvári választott prépost, alkancellár arra utasította Somogy vármegye hatóságát, hogy a prépostság Csegei Péter fia János nevű hadakozó jobbágyának ügyét tegye át őhozzá, mert a prépost joga, hogy a prépostság jobbágyainak ügyében ítélkezzék.[105]

Az esztergomi érseknek, a királyt utánozva — palatinusa is volt. 1337-ben Tamás, Csanád esztergomi érsek palatinusa Verebélyen az érsekség hadakozó jobbágyai számára „generalis congregatio"-t (közgyűlést) tartott.[106]

A XIV. században már az egyházi nemes jobbágyok bizonyos fokú „demilitarizálódása" következett be. Az 1330-as években a nemes jobbágyok a hadbavonulást pénzért megválthatják. Kálmán győri püspök meghagyja officiálisainak, hogy nemes jobbágyai felett ne ítélkezzenek, tőlük semmilyen taksát, vagy ajándékot ne szedjenek, mert e jobbágyok szükség esetén kötelesek hadba vonulni, vagy ehelyett évi két részletben 2—2 márkát kell fizetniük.[107] 1379-ben a pécsi káptalan nemes jobbágyai: János fia György és Sebestyén fia János deák egyezséget kötnek egymás mellett fekvő házaik építése és csatornázása ügyében, mindketten pécsi polgárok. Az egyházi jobbágy ekkor már egyúttal polgár is lehet.[108]

Az egyháznagyoknak nemcsak nemes jobbágyaik, prédiálisaik voltak, hanem ezeknél előkelőbb társadalmi helyzetű szervienseik, familiárisaik is. Ilyen lehetett Jula comes fia Gergely, Fülöp esztergomi érsek és udvari kancellár étekfogó mestere, országos nemes, kinek IV. Béla — különböző királyi hadjáratokban szerzett érdemei fejében — az érsek kérésére birtokot adományoz.[109] Gabrianus fiai: Simon és Synke, Benedek aradi prépost szerviensei. A prépost kérésére Béla király — különböző hadjáratokban szerzett érdemeikért — kettejüknek hét ekényi birtokot adományoz.[110] Benedek aradi prépost szerviensei voltak Detre fiai: Dethmar és Dethtor is, kik a Henrik bán ellen vívott isaszegi csatában tüntették ki magukat. Ezért V. István nekik s általuk Detk, Simon, Gerbard, Mikó és Languens nevű testvéreiknek, azon kívül Mohol fia Stephkonak, Miklós fia Janinnak s Janin fiainak: Engennek és Péternek egy, a gyepükön túl, a lengyel határ közelében fekvő vadászterületet adományoz, mégpedig nem királyi adományként, hanem mint ősi szállásbirtokot (non ut donaciones a regia benignitate concessas sed ut descensum hereditarium).[111] Tamás mester hantai prépost egy Zala megyei birtokot adományoz szerviensének Vihna fia Tristanusnak. Az adományozást V. István hagyta jóvá.[112]

IV. László 1285-ben több személyt emelt a királyi szerviensek közé. Közöttük voltak Albert fiai: János, Ivánka, Iván és Miklós, Ladomér esztergomi érsek szerviensei, ezek rokonai: Wosa fia Gergely, Dáma fiai Máté, Benedek és Péter, valamint István fia Orbán királyi udvarnokjobbágyok (liberi seu iobagiones udvornicorum nostrorum), azután Benedek fia Gyurgus, Colinus veszprémi főesperes és királyi specialis notarius szerviense, azonkívül Pál fia Hagou, Pazar fiai Phylped, Martun és Martunus, valamint Mihály fia Sándor királyi udvarnokok.[113] Itt háromféle társadalmi helyzetű személyek kerülnek a királyi szerviensek, a köznemesek közé: egyháznagyok szerviensei, királyi udvarnokok jobbágyai (azaz tisztjei) és királyi udvarnokok.

Az egyháznagy szerviensei olykor életüket is feláldozták a király szolgálatában, mint Pál pécsi püspök említett szerviensei.[114]

105 1331. ápr. 19. Visegrád. OL DL 40.597.
106 1337. máj. 22. Verebély. OL DL 69.216.
107 1338. aug. 10. után. Győr. OL DL 25.092
108 1379. jún. 3. OL DL 49.297.
109 1264. márc. 2. ZO I. 41.; Reg. Arp. 1396.
110 1265. ápr. 16. HO VI. 130.; Reg. Arp. 1442.
111 1270. HO VIII. 135.; Reg. Arp. 2005.
112 1270. ÁUO VIII. 303.; Reg. Arp. 2003.
113 1285. márc. 21. Reg. Arp. 3354.
114 Szekcső vára megvívásakor. 1296. szept. 15. OL DL 39.257.

Tamás esztergomi érsek szerviense, ki a berzencei várnagy rokona volt, Bars megyében kapott birtokot Károly Róberttől.[115] Néhány évvel később Tamás érsek két szerviense: Adorján fia Miklós és Terpen-i Bertalan fia Miklós kap királyi adománybirtokokat.[116] Természetesen nemcsak a király, hanem az egyházi földesúr is megadományozhatja szerviensét. Így a fehérvári káptalan egy Veszprém megyei birtokot és falut adományoz serviensének Miklós fia Pál mesternek s általa testvéreinek, Dénesnek és Andrásnak.[117]

Az egyházi szerviensek között előkelő emberek is lehettek. Smaragd alkancellár és fehérvári prépost milese Fyl egy 1255-ös oklevél szerint megyésispán — comes de Syrmia (!)[118]

Az egyháznagyok szerviensei közül kerültek ki a birtokaikat igazgató tisztviselők, az officiálisok.[119] Ezek társadalmi helyzete igen kedvező is lehetett, mint Fülöp esztergomi érsek officiálisáé, Levas sárói comesé, mert a „comes" cím csakis előkelő társadalmi helyzetű embernek járt.[120] Egyházi officiális volt az a Móric comes is, ki a királynak tett szolgálataiért kap földadományt.[121] Comesi címet visel Heminus, a pannonhalmi konvent officiálisa, kit Hermannus apát és a konvent azért jutalmaz meg, mert ifjú kora óta híven, még vére hullásával is szolgálta a konventet.[122]

Az officiális helyzetéhez hasonló lehetett a várnagyé (castellanus). 1280-ban Péter veszprémi püspök várnagyait és officiálisait egymás mellett említi.[123]

Az egyháznagyok vitézeinek társadalmi helyzetét jobban megismerhetjük, ha megvizsgáljuk, hogy milyen népelemek és milyen módon kerültek közéjük máshonnét.

Iván vitéz, ki a király *és* (!) a kalocsai érsek milesének nevezi magát, birtokát azért ajánlja fel a kalocsai érseknek, hogy az védje meg feleségét és gyermekeit, ha ő (Iván) már nem lesz az élők sorában.[124] A biztonság keresése tehát az egyik tényező, mely az egyházi földesúr hatalma, hatékony védelme alá hajtja a független, de védtelen kisebb birtokosokat.

Az egyházi hadakozó jobbágyok közé kerültek alacsonyabb helyzetű személyek is. Ilyenek voltak Zyda és Alus várszolgák s rokonaik: Bucha és Pál, kiket II. András király János esztergomi érsek kérésére kivett a pozsonyi vár hatalma alól és — kívánságuk szerint — az esztergomi érsek jobbágyai közé emelte őket.[125]

Királyi szerviensek is álltak egyházi szolgálatba. Így 1234-ben Mylos, Monch, Vizabor, Bod, Mihály, Legk, Balázs, Theda, Domonkos és András királyi szerviensek (a primis sue parentele lineis libertate nostrorum serviencium feliciter gaudentes) a király elé járultak és kijelentették, hogy a garamszentbenedeki konvent jobbágyai közé akarnak állni. Kérésüket II. András király teljesítette.[126] Királyi szerviensek voltak korábban a garamszentbenedeki konvent jobbágyai: Dobsina, fiai Mikó és Woynnak, azon kívül Woyzlaus és Tamás, kiket IV. Béla 1255-ös oklevele említ egy birtokper kapcsán.[127] Két év múlva ugyanezek a személyek (bár az oklevél más sorrendben közli a nevüket): Dobsina és testvére Vyzlov, nagybátyjuk Tamás, Dobsina fia Mikó és Vyzlov fia Voyun, a garamszentbenedeki konvent jobbágyai, kik önként és a király beleegyezésével álltak a konvent szolgálatába, a békesség kedvéért vissza-

115 1311. márc. 14. Pozsony mellett. OL DL 86.916.
116 1315. júl. 1. OL DL 86.931.
117 1311. máj. 4. OL DL 91.165.
118 1255. febr. 21. ÁUO XI. 410.; Reg. Arp. 1031. „...per Fyl comitem de Syrmia, militem dilecti et fidelis nostri Smaragdi Prepositi Albensis."
119 1271. ÁUO VIII. 352.
120 1278. ÁUO IV. 98.; Reg. Arp. 2918.
121 1284. jún. 11. ZO I. 93.; Reg. Arp. 3314.
122 1288. PR II. 416.
123 1280. *Fejér* IX/7. 701. „...nullus castellanorum nostrorum aut officialium eas gravare presumat..."
124 1205—1218. Urk. Burg. I. 75—76.
125 1215. Mon. Strig. I. 208.; Reg. Arp. 299.
126 1234. ÁUO XI. 265.
127 1255. aug. 10. ÁUO XI. 405.; Reg. Arp. 1046. „...qui prius de servientibus nostris fuerant oriundi."

adják két ekényi birtokukat Bala fiai Domonkos és Pósa, Bud fia György, Bud testvére Mykus és rokonaik, Egyed és Iváncs garamszentbenedeki konventi jobbágyoknak, mely birtokot az éhínség idején vásároltak meg tőlük, s egyúttal visszakövetelik a birtok eladásáról szóló oklevelet.[128] Hogy azok a személyek, kiknek birtokába a nevezett két ekényi szelepcsényi birtok visszakerült, rokonaikhoz hasonlóan, a királyi szerviensek közül léptek a garamszentbenedeki konvent szolgálatába, vagy korábban is a konvent jobbágyai voltak, és soha sem voltak királyi szerviensek — az oklevélből nem derül ki. Mindkét eset lehetséges.

A király nem minden esetben hagyta jóvá, hogy királyi szolgálatban álló harcosok egyházi szolgálatba lépjenek. Így IV. Béla nem hagyta jóvá Kozma fia Hala, és Bodich fiai Maladechwet és Wolcoyn zágrábi várjobbágyok lépését, kik — szegénységük miatt — a Szent Sír golgonichai rendházának szolgálatába álltak és István szlavón bán vizsgálata alapján visszahelyezte őket a zágrábi vár szolgálatába.[129]

Az esztergomi érsekségnek mindenesetre kiváltságai közé tartozott, hogy az ország nemesei birtokaikat a király megkérdezése nélkül neki adományozhassák, s más hadakozó népek módjára maguk is az érsekség szolgálatába álljanak. Az udvarnokok, valamint a király és a királyné más szolga állapotú népei (ceteri servilis conditionis homines), kik meghatározott szolgálatokra voltak kötelezve, ezt csak a király, vagy a királyné külön engedélyével tehették meg.

Az esztergomi érsekség kiterjedt jogait mutatja, hogy ha jobbágyait lopás, vagy rablás miatt a nádor, vagy a királyi udvarbíró kivégeztetné, ezek birtoka az érsekségre száll. Ha az érsekség palatinusa, vagy bírája tudomást szerez arról, hogy a király nádora, vagy udvarbírája egy érseki jobbágyot fogságban tart, kikérheti tőle, s ilyenkor a királyi tisztviselő köteles az érseki jobbágyot az érsekség közegeinek átadni.[130] Az érsekség jobbágyai tehát nemes és szolga eredetű elemekből egyaránt nyerték utánpótlásukat. De míg a nemesek önként, külön királyi engedély nélkül állhattak az esztergomi érsekség szolgálatába, a szolgarendűek csak külön engedéllyel.

Mint már említettük, a nemesek és más szabadok biztonságuk érdekében léptek egyházi szolgálatba. Másként nehezen volna érhető, hogy egyházi szolgálatba lépésükkor birtokuk egy részéről is lemondtak. Béla király 1266 táján megparancsolja a pécsváradi konventnek, hogy Koasth (Kuazth) vára négy jobbágyának (Pawa, Petre, Suluk, Jónás) földjét, kik magukat a szigeti Mária kolostornak felajánlották, írja a nevezett kolostor javára, de az említett négy személy használatára is hagyjon megfelelő mennyiségű földet.[131] 1267-es oklevelében IV. Béla igazolta, hogy az előző oklevélben szereplő vár Petre és Pál nevű jobbágyai földbirtokukat a szigeti Mária kolostornak adták, s ők maguk is a nevezett kolostor jobbágyai lettek. Földjük egy részét, mint az egyház szabad jobbágyai kapták vissza, a többi a kolostoré lett.[132] A várispánságok bomlása idején a várjobbágyok új urat kerestek maguknak s azt gyakran az egyházi földesúr személyében találták meg. IV. Béla idején a nyulakszigeti domonkosrendi apácák kolostora, ahol a király leánya is tartózkodott, meggazdagodott a király jóvoltából. A gazdag kolostor szolgálatába lépett egy Benedek nevű fehérvári várjobbágy[133] és Macha nevű társa, testvérével együtt.[134]

Előfordult természetesen olyan eset is, mikor valaki szabadulni akart az egyházi földesúri hatalom alól, mint Gergely comes, kinek az esztergomi érsekség joghatósága alóli mentességét IV. Béla bizonyította.[135]

128 1257. HO VIII. 426.; Reg. Arp. 1174.
129 1257. máj. 30. *Smičiklas* V. 67.; Reg. Arp. 1147.
130 1262 (?) okt. 28. *Endlicher* 500.; Reg. Arp. 1302. a.
131 (1266 körül) szept. 3. Buda. ÁUO VIII. 143. és XI. 606.; Reg. Arp. 1501.
132 1267. nov. 8. Aranyos. ÁUO VIII. 169.; Reg. Arp. 1535. — Megerősíti V. István 1270. szept. 18. Óbuda. *Fejér* V/1. 56.; Reg. Arp. 1967.
133 (1268?) jan. 6. Aranyos. ÁUO VIII. 193.; Reg. Arp. 1567.
134 (1269 ?) szept. 22. Csúth. H. Oklt 57.; Reg Arp. 1613. — Megerősíti V. István 1270. szept. 18. Buda. H Oklt 58.; Reg Arp. 1965.
135 IV. Béla kora. Mon. Strig. III. 78.; Reg. Arp. 1729.

IV. László egyik oklevelében megismerhetjük, milyen módon jutott egy nemes egyházi földesúri szolgálatba és hogyan igyekezett onnét megszabadulni. Egy Bedeg nevű nemes a szükség által kényszerítve a veszprémi püspökség szolgálatába állt, annak jobbágya lett, hogy szükségének idején magát és övéit az egyház védelme alatt biztonságba tudja. Bedeg utódai azonban szabadulni akartak a veszprémi püspökség kötelékéből, s vissza akarták szerezni nemesi szabadságukat. Kérésükre László király Bedeg fiát, Gense comest, ennek fiait Pétert és Fábiánt, s unokatestvéreit: Miklós fia Andrást és Golomb fia Athaneust kiveszi a püspökség kötelékéből és Bedeg nevű birtokukkal együtt a nemes királyi szerviensek közé emeli őket, s intézkedik arról is, hogy se nekik, se utódaiknak ne származzék hátrányuk abból, hogy néhány évig a veszprémi püspökség jobbágyai voltak.[136] Bedeg leszármazottai esetében, úgy látszik, elmúlt az a „szükség", ami az egyházi földesúr karjaiba hajtotta őket, s amint lehetett, igyekeztek korábbi, kedvezőbb helyzetüket visszanyerni. Ezt könnyítette, hogy a király igyekezett szervienseinek számát növelni.

Nemesnek lenni természetesen kedvezőbb volt, mint egyházi jobbágyként élni. Másoknak viszont az egyházi jobbágyi állapot tűnt kedvezőbbnek. Csákányi vörös Tiburcius például a szepesi káptalannak ajánlotta magát és utódait földbirtokával együtt, annak jobbágya lett, és mentesült a szepesi várispán joghatósága alól. Hogy Tiburcius a szepesi vár jobbágya volt-e, vagy castrensise — nem tudjuk. Helyzete minden bizonnyal a korábbinál kedvezőbb lett.[137]

Zavaros, „nehéz időkben" később sem volt hiány és később is akadt olyan királyi szerviens, aki jobbnak látta valamelyik egyházi földesúr védelmét igénybe venni és nemesi szabadságát korlátozni. Ilyenek voltak 1284-ben István fia Fulkus, Jakab fia Simeon, Péter fia Botyz, Moyus fia Vogus és Pócs falubeli rokonaik. Ezeket IV. László korábban hadi érdemeikért s István két testvérének Bálintnak és Artholfusnak hősi haláláért kiemelte a komáromi várjobbágyok közül és a királyi szerviensek közé fogadta őket. Ők azonban megismerték az esztergomi érsekség kiváltságait, s úgy vélték, hogy a zavaros időkben jobban meg tudják védeni magukat és birtokaikat, ha az esztergomi érsekség nemes jobbágyai közé állnak, ezért erre kértek engedélyt a királytól, aki az engedélyt meg is adta.[138]

Az egyházi földesuraknak e „zavaros időkben" olyan nagy volt a vonzerejük, hogy a királyné jobbágyai közül is egyházi szolgálatba léptek néhányan. Így Erzsébet királyné hadakozó jobbágyai: Csede fia Jakab, ennek testvérei Márk, Miklós és Domonkos, Salumbuth fia Bothisius s ennek testvérei: Pál és Demeter a veszprémi püspökség nemes jobbágyai közé akarnak lépni. A királyné jóváhagyja kérelmüket, s kijelenti, hogy a jobbágyságnak ugyanabban az állapotában maradnak, amilyenben az ő szolgálatában is voltak. Az átlépést megkönnyíthette, hogy a veszprémi püspökség „a királyné egyházának" számított.[139]

Csegei Jakab mestert és rokonait IV. László a kőröshegyi pohárnokok közül emelte az ország nemesei közé. Később azt kérték III. András királytól, hogy helyezze át őket kőröshegyi örökölt birtokaikkal együtt a fehérvári káptalan jobbágyai közé. A király meghallgatta kérésüket, melyet Tódor mester fehérvári prépost és királyi alkancellár is támogatott, annál is inkább, mert a fehévári káptalan szolgálatában használhatóknak tűntek, s elrendelte, hogy a jövőben a fehérvári káptalan „tiszta, valóságos és természetes" jobbágyaival azonos jogokat élvezzenek.[140]

136 1275. (szept. 3. előtt) Reg. Arp. 2637. (l. még *Fejér* IX. 7. 688., 1274-es keltezéssel)
137 1283. febr. 7. Késmárk. Reg. Arp. 3206.
138 1284. márc. 10. Várkony. Mon. Strig. II. 177.; Reg. Arp. 3297.
139 1289. ÁUO IV. 343. „...annexerunt se Ecclesie nostre Wesprimiensi..."
140 1291. *Fejér* VI/1. 112. Csegei Jakab rokonainak felsorolása a nemesítéskor: „...cognatos sous Paulum et filium Ilusu et Jurk filium Cheed, Perkenez et Egidium fratres dicti Pauli uterinos, Joannem filium Baas, germanum dicti Jurk..." Az egyházi szolgálatba állni kívánók felsorolása: „Petrus, Petke, Egidius et Augustinus." A királyi jóváhagyást említő mondatban található felsorolás: „Nos igitur ipsorum Petri, Jurk et Joannis„ Egidii et Augustini precibus inclinati..."

Az esztergomi érsekség jobbágyainak adóterheiről tájékoztat egy 1292. évi oklevél, mely szerint Lodomér érsek az érseki jobbágyok közé fogadta Primus fia Pál és Moka, valamint Péter fia Jakab pozsonyi várjobbágyokat, birtokaikkal együtt — a király engedelmével. Hét ekényi földjük után tized fejében hét fertót kell fizetniük az érseknek.[141]

Henrik garamszentbenedeki apát oklevele szerint elébe járult Chutov két testvérével Mihály comessel és Györggyel, s azt kérték, hogy adományozza nekik az örökös nélkül meghalt apátsági szakácsok Sarov nevű földjét — azaz felajánlkoztak, hogy az apátság szolgálatába lépnek. Kérésüknek az apát eleget tesz, mert a konvent érdeke, hogy alattvalóinak száma növekedjék, s „az Anyaszentegyház ölébe vágyó" három személyt a szerzetesek és az egyházi jobbágyok beleegyezésével — korábbi szolgálataikat figyelembe véve — az apátság hadakozó jobbágyai közé fogadja.[142] A három felajánlkozó, mivel egyiküket „comes"-nek nevezik, tekintélyes társadalmi helyzetű, feltehetőleg nemes lehetett.

Jakab, a premontrei kanonokrend leleszi prépostja oklevele szerint egy Otho nevű Kopus-i civis a prépostság jobbágyai közé lép. A prépost biztosítja őt, hogy minden alkalmatlankodástól mentes lesz, biztonságosan a konvent szolgálatába léphet, s minden károsodás nélkül ott maradhat. Ezt megerősíti Miklós villicus, a vörös Albert és Kench, a konvent comese. A prépost arra kéri Detre comes fiát, Miklós mestert, hogy fogadja be az új jobbágy két lovát. A „civis" szó itt feltehetőleg városi polgárt jelent, ki jobbnak látja, ha a konvent szolgálatába áll.[143]

A Dráván túli részeken korábban kezdik használni az egyházi hadakozó jobbágy „prédiális" elnevezését, később az egész országban ez lesz a nevük. János zágrábi püspök 1293-ban Császma megye Hubena nevű birtokát, mely korábban a castrensiseké volt, hű szolgálataiért Gozo fia Salamon comesnek és örököseinek adományozza. Salamon comes a földadomány fejében köteles a püspöki prédiálisok kötelezettségeit elvállalni.[144] Ugyanebben az évben János püspök megállapítja, hogy egyházának egy Vaska mellett fekvő Guesche nevű földje a háborús események következtében elpusztult és csaknem lakatlan. Mivel nem akarja, hogy a nevezett föld parlagon heverjen, azt Monuzló-i István comesnek adományozza, ki a többi vaskai prédiálisok módjára fogja birtokolni, s utána a köteles szolgálatokat fogja teljesíteni. Ha ő, vagy örökösei hűtlenségbe esnének, a szóban forgó birtokot elvesztik.[145]

A zágrábi püspöki officiálisok és prédiálisok helyzetét jól megvilágítja Mihály zágrábi püspök 1297. évi oklevele. Ebben birtokcseréről van szó, melynek során a birtokok határait megjárta Olivér, a püspök officiálisa, Gwrethe és Tódor prédiálisok és Adrianus plébános. Az officiális és a prédiálisok eszerint kedvezőbb helyzetűnek számítottak, mint a plébános.[146] Előfordul, hogy a prédiális átadja prédiális jogon bírt földjét a püspöknek, s helyette másik, ugyanilyen jogon bírt földet kap. Junus fia György, ki átadta Mihály zágrábi püspöknek Iváncs megyében fekvő Lypennicha nevő földjét, melyet prédiális jogon bírt, helyette egy másik, ugyancsak prédiális földet kap Gora megyében.[147] Előfordul olyan eset is, hogy több birtokos család birtokai annyira elpusztultak, hogy „végső szegénységbe" jutottak, s ebből a zágrábi püspök menti ki őket. Ezért hálából átadják földjüket a püspöknek. Az erről szóló oklevélből nem derül ki, hogy a név szerint felsorolt 14 személy a püspök prédiálisai közé kerül-e, vagy kevésbé kedvező helyzetű kondicionárius népei közé.[148]

141 1292. júl. 6. Mon. Strig. II. 328.
142 1292. szept. 1. Mon. Strig. II. 334. A konvent hadakozó jobbágyai közül az oklevél Tivadar, Benedek comes, Farkas és István nevét említi meg.
143 Év nélkül. *Fejér* VI/2. 338.
144 1293. Ivanica. *Smičiklas* VII. 166—167.
145 1293. Császma. *Smičiklas* VII. 165—166.
146 1297. szept. 1. Pozsega. *Smičiklas* VII. 285—287.
147 1301. ápr. 29. Zágráb. *Smičiklas* VIII. 7—9.
148 1299. márc. 29. Császma. *Smičiklas* VII. 330—331.

Még a XIV. században is előfordul, hogy nemes ember egyházi szolgálatba lép. Henrik veszprémi püspök 1327-ben biztosítja Ilerk fia Jakab nemest, ki összes javaival a püspökség védelme alá helyezte magát, hogy a püspökség többi nemes jobbágyaival azonos szabadságokat fog élvezni, azaz nem tartozik az officiális ítélőszéke alá, hanem csak a püspök ítélkezhetik fölötte. Ha a püspök, vagy utódai megszegnék e kiváltságokat, akkor Jakab, illetőleg utódai kiléphetnek a püspökség szolgálatából.[149] Hogy az egyházi földesúr szolgálatából való kilépés milyen nehéz volt, jól mutatja a *Bolla Ilona* által feltárt sok évtizedig húzódó per a veszprémi káptalan és szepezdi nemes jobbágyai között.[150]

Megállapíthatjuk, hogy az egyházi birtokok harcos népeleme, melynek kialakulása valószínűleg már Szent István idejében megkezdődött, s melyből a XIII—XIV. században a partikuláris nemességnek egyik típusa fejlődött ki, eredetileg nagyrészt nem szabad állapotú, vagy — *Bolla* meghatározásával élve — feltételes libertással bíró népelemekből állott. Ezek feladata eleinte a főpap s általában az egyháziak személyének védelme, bizonyos lovasszolgálatok ellátása, a „közrend" biztosítása, illetőleg az esetleges mozgolódások, lázongások elfojtása és bizonyos — nem túlságosan jelentős és terhes — gazdasági szolgáltatások teljesítése. Számuk az egyházi birtok népeinek összlétszámához viszonyítva igen nagy,[151] valószínűleg azért, mert a XI—XII. században az egyházi birtok nagymértékben védelemre szorult — különösen a forrongó XI. században, mely korszak társadalmi labilitását az ismert felkeléseken kívül legszemléletesebben Szent László rendkívül kemény törvényei tárják elénk.

A királyi hatalom azonban nemcsak az egyház és birtokai megvédése céljából szervezte meg e hadi népet, hanem — mint a feudális hadszervezetben minden birtokos fegyvereseit — saját céljaira, s a királyi hadseregekben való szolgálatra is igénybe óhajtotta venni őket. Erre a célra az egyházi harcosok hihetőleg nem mind s nem egyforma mértékben voltak alkalmasak. A fegyvertelen, harchoz nem szokott szolgáló népek fékentartása s bizonyos lovas szolgálatok, követségek ellátása kisebb felkészülést, kevésbé tökéletes hadi felszerelést igényelt, mint a király hadseregében, támadó hadjáratban való részvétel. Ez hihetőleg hozzájárult az egyházi harcosok rétegződéséhez, melyet elsősorban a bencés rend birtokain ismerünk, főként *Erdélyi László* kutatásai jóvoltából.

Az egyházi hadakozó népek elitje az egyházi birtokok vezetői: a comes curialis-ok és leszármazottaik, azonkívül korábban a liberek, később az egyházi serviensek, valamint az egyházi birtoktól, az egyháznagytól való függést — hihetőleg anyagi, vagy biztonsági okokból — önként vállaló hospes, vagy később nemes elemek (kik esetleg teljes libertásukat cserélik fel az egyházi birtok feltételes, de gazdaságilag előnyösebb, vagy biztonságosabb libertásával). A kevésbé jól felszerelt népelem a katonai célokra bizonyára csak korlátozottan alkalmas lovas szolgák, kik — legalábbis a XIII. század első felében Pannonhalmán — kevesebben voltak, mint az egyházi jobbágyok. A haditechnika megváltozásával, a lovagi, páncélos fegyverzet elterjedésével párhuzamosan az egyházi földesúrnak is inkább kevesebb, de korszerűen felszerelt harcosra volt szüksége, s ilyen fegyverzetet követelt meg hadakozó népeitől. Hogy azonban valamennyi egyházi jobbágy képes lett volna magát páncéllal (lorica) és nehéz fegyverzettel ellátni — nem hihető.

149 1327. márc. 18. OL DL 90. 342.
150 *Bolla I.*: i. m. (1984) passim.
151 A pécsváradi apátság alapító oklevele szerint itt a XI. század végén 4—5 emberre jutott egy hadakozó jobbágy. Pannonhalmán 1093 táján minden 3 emberre jutott egy. (*Györffy György:* Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. [Szerk. Kovacsics József] Budapest, 1963. 45. o.) A pécsváradi alapítólevél 1015-ös keltezésű, a valóságban a XIII. század elején készült. Beledolgozták az apátság XI. század végi összeírását. (*Györffy Gy.:* István király és műve. Budapest, 1977. 235. o.)

Valószínű, hogy minden püspök és a legtöbb nagy kolostor igyekezett magának fegyvereseket szerezni, mert nélkülük nehéz lett volna a főpapok és kolostorok biztonságát megvédeni, s a birtokaikon folyó termelő munkát biztosítani. Hogy a püspökök és kolostorok egy részéről ilyen természetű adatok nem maradtak ránk, az valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a források jelentős része elpusztult, de gondolnunk kell arra is, hogy az egyes szerzetesrendek szabályai nem, vagy nem egyforma mértékben engedélyezték fegyveresek tartását.

Az egyháznagyoknak azért is szükségük volt fegyveresekre, hogy társadalmi és politikai súlyukat növeljék, és az egyre nagyobb fegyveres kontingensekkel rendelkező világi földesurakkal szemben fegyveres ellensúlyt teremtsenek. Ez csak kis mértékben sikerült nekik, mert az egyháznagyok fegyveres csapatai az Árpád-kori Magyarországon mindig jóval kisebbek voltak, mint a világi nagyurak magánhadai, s a hazai klérus, az egyházi nagybirtok katonai szerepe, társadalmi és politikai súlya lényegesen kisebb volt, mint a szomszédos Németországban, ahol a fegyveres erők igen nagy hányada került ki az egyházi nagybirtokról.

Ennek ellenére a szabad és földesúri milesek meg a várjobbágyok egyházi nagybirtokon élő társai, az egyházi hadakozó népek az Árpád-kori magyar társadalom jellegzetes rétege s a kor hadseregeinek el nem hanyagolható eleme voltak.

A XIII—XIV. század hazánkban a nehéz fegyverzetű lovas (lovagi) harceljárás fénykora s egyúttal a köznemesség kialakulásának kora, de az egyháznagyok világi hatalmának is fénykora. A — nagyrészt lovagi fegyverzetben hadakozó — harcos elemek igyekeznek a királyi szerviensek s az ezekből kialakuló országos nemesség soraiba emelkedni, annak teljes („plena") libertását elérni. Az egyházi nagybirtok hadakozó népeinek ez nem sikerült. Társadalmi helyzetük — létszámuk csökkenésével arányosan — emelkedett ugyan, de az egyházi földesúr hatalma alól „kitörni" nem képesek. Valószínűleg azért nem, mert az egyházi földesurak hatalma most van a csúcsponton; a maga is fegyverviselő, hadakozó egyháznagy igyekszik megtartani harcosát, s igyekezete sikerrel is jár. Az egyházi arisztokrácia a későbbiekben kisebb hatalmúnak bizonyul, mint a világi — de ekkorára a köznemesség sorai már lezárultak. Az egyházi földesúrnak voltak a hadakozó jobbágyokból kialakuló prédiális nemeseknél kedvezőbb társadalmi helyzetű harcosai is — elsősorban a familiárisok, szerviensek, kik olykor a prédiálisok tisztjeiként szerepelnek. De általában ezekből sem válik országos nemes. Az egyháznagy a későbbiekben bandériumtartó zászlósúr: egy, vagy némelyikük két bandériumot köteles tartani. E bandériumok harcosai általában az egyháznagy hadakozó népei közül kerülnek ki, elsősorban a prédiálisokból.

Az érsekek-püspökök mellett több a hadakozó jobbágy, mint az apátok birtokain, hiszen a főpapok általában aktív résztvevői a hadakozásnak, az apátok pedig általában nem. Uriás pannonhalmi apát kivételnek tűnik. Ez a különbség a XIV. század elején nagyobb, mint korábban. A harcos jobbágyok száma növekedésének két oka lehet: egyik az, hogy a főpapok a kiskirályok anarchikus korszakában nagyobb védelmet igyekeztek maguknak biztosítani, a másik pedig az, hogy Károly Róbert megszervezte a banderiális hadrendszert, s több fegyveres kiállítására kötelezte a főpapokat. A magunk részéről az utóbbit tartjuk valószínűbbnek, mert a főpapi harcos jobbágyok számának növekedése kevés védelmet jelenthetett a nagy oligarchákkal szemben. A főpapok régi hadakozó jobbágyai még örökölhető, szolgálattal terhelt birtokot kaptak, mint a várjobbágyok. A XIV. század elején a főpapok familiájába kerülő harcosok már nem kapnak örökölhető földet, csak jövedelmet, s familiárisi kapcsolatuk sem öröklődik.

RÖVIDÍTÉSEK

ÁUO	Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi: *Wenzel Gusztáv.* I—XII. k. Pest, Budapest, 1860—1874.
Annales	Annales universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.
Bártfai	*Bártfai Szabó László:* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. Függelékül az inárchi Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története. Budapest, 1938.
BÉ	A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1—10. k. Wien, 1931—1940.
Endlicher	Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Ed.: *Stephanus Ladislaus Endlicher.* Sangalli, 1849.
F. Fleckenstein	Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für *Josef Fleckenstein* zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1984.
Fejér	Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér.* I—XI. k. Budae, 1829—1844.
GyF	Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. Győr
HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
HO	Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly* és *Véghely Dezső.* I—V. k.Győr, 1865—1873; *Ipolyi Arnold, Nagy Imre* és *Véghely Dezső.* VI—VIII. k. Budapest, 1876—1891.
H Oklt	Hazai Oklevéltár 1234—1536. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk.: *Nagy Imre, Deák Farkas* és *Nagy Gyula.* Budapest, 1879.
Kosáry.	*Kosáry Domokos:* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. k. Budapest, 1951.
Melczer o.	*kellemesi Melczer István:* Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából. Budapest, 1890.
MiÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Wien
Mon. Strig.	Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I—II. k. Ed.: *Ferdinandus Knauz,* Strigonii 1874—1882. III. k. Ed.: *Lodovicus Crescens Dedek.* Strigonii, 1924.
MT	Magyarország története tíz kötetben. Budapest, 1976 —
OL DL	Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény.
PR	A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent Benedek-rend. Szerk.: *Erdélyi László, Sörös Pongrác.* I—XII/B. k. Budapest, 1902—1916.
Reg. Arp.	Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I—II/1. k. Szerk.: *Szentpétery Imre.* Budapest, 1923—1943. II/2—3. k. Szerk.: *Szentpétery Imre—Borsa Iván.* Budapest, 1961.
Smičiklas	*Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II—XV. k. Zagrabiae, 1904—1934.
SzIE	Szent István-emlékkönyv: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I—III. k. Budapest, 1938.
Theiner	Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem mondum edita ex Tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab. *A. Theiner.* I—II. k. Romae, 1859—1860.

TSz	Történelmi Szemle, Budapest
Urk. Burg.	Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bearb. von *Hans Wagner* und *Irmtraut Lindeck-Pozza*. I—II. k. Graz—Köln, 1955—1965.
Vár. Reg.	*Karácsonyi János—Borovszky Samu:* Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-i kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. rit. Curis et laboris *Joannis Karácsonyi* et *Samuelis Borovszky* editum. Budapest, 1903.
VfSWG	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Stuttgart.
ZO	Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: *Nagy Imre, Véghely Dezső* és *Nagy Gyula*. I—II. k. Budapest, 1886—1890.

Андраш Бороши

ЦЕРКОВЬ И ОБОРОНА СТРАНЫ В ЭПОХУ АРПАДА

Воинствующий люд церквей

Резюме

В Западной Европе в раннее средневековые задачей высшего духовенства было не только распространение веры, но и руководство религизной жизнью. Пользуясь доверием правителей, они получали от них огромные земельные наделы, но за это они должны были участвовать в правлении отдельных стран и в военной защите, более того даже и в наступательных войнах правителей. Для того, чтобы выполнить эти задачи, они содержали на свои доходы вооруженное войско и численность их в странах Западной Европы, и особенно в Германско—Римской империи была очень велика. В средневековой Венгрии также было церковное воинство. Вооруженных воинов содержали епископства, архиепископства, церковные приходы, бенедектинское аббатство, аббатство цистерцианцев и премонстранцев, более того воинов содержали также монастыри. Образование народных элементов воинства крупных владений церкви началось уже во ремя короля Стефана Святого, из этих воинов к XIII—XIV векам сформировался один из типов партикулярного дворнянства. Задачей этих воинов, бывших большей частью несвободнимы, в начале была также защита церковных сановников, выполнение некоторых кавалерийских обязанностей, обеспечение «общественного» пордяка и выполнение некоторых небольших хозяйственных услуг. Их количество было относительно большим, так как в бурном XI веке церковные служители весьма нуждались в защите. Церковное воинство, так же как и воинов всех землевладельцев в феодальной военной организации, король использовал для своих целей, а также для службы в королевской армии. Для этой задачи не все церковные воины и не в одинаковой мере были пригодны. Это должно было содействовать их расслоению. Элита церковного воинства стояла во главе клерикальных владений: Комес Куриалес и их потомки, кроме них ранее либеры, позднее церковные сервиенты, а также становившиеся добровольно на службу высшего духовенства госпесы, и более того аристократы. С распространением панцирных доспехов церковные землевладельцы стремились к содержанию скорее мньшего числа воинов, но снаряженных более современным оружием. Не каждый церковный воин был в состоянии обеспечить себя тяжелым вооружением. Духовные лица высшего сана нуждались в воинах еще и потому, чтобы противостоять военной силе светских земельных магнатов. Эти их стремления в Венгрии не увенчались успехом.

В XIII—XIV веках в Венгрии из королесвких сервиентов и других воинских народных элементов формируется мелкопоместное дворнянство. Церковные воины были не в состоянии подняться до уровня рядового дворянства. Их высшие слои оставались партикулярными дворянами, обладавшими несколько меньшими правами, чем мелкопоместные дворяне.

András Borosy

KIRCHE UND LANDESVERTEIDIGUNG IN DER ARPADENZEIT

Kriegsvölker der kirchen

Resumee

Im Frühmittelalter hatten die Prälaten in Westeuropa nicht nur die Obliegenheiten, die Glaubenslehren zu verbreiten und das geistliche Leben zu lenken, sondern sie mußten auch politische, sogar militärische Aufgaben als Gegenleistung dafür versehen, daß sie das Vertrauen der Landesfürsten genossen und von diesen riesengroße Besitztümer bekamen. Sie mußten sich an der Verwaltung und militärischen Verteidigung des Landes, selbst an den Angriffskriegen der Herrscher beteiligen. Um diesen Aufgaben gerecht zu werden, hielten sie auf eigene Kosten Bewaffnete, deren Anzahl in den Ländern von Westeuropa, vor allem im Deutsch-Römischen Reich recht hoch war.

Auch im mittelalterlichen Ungarn gab es kirchliche Krieger. Die Erzbistümer, Bistümer, Propsteien, die Abteien der Benediktiner, der Zisterzienser und Prämonstratenser, sogar die Nonnenkloster hielten Kriegsvölker. Die Herausbildung des kriegerischen Elementes des kirchlichen Großgrundesitzes setzte schon in der Zeit Königs Stefan des Heiligen ein, und aus diesen Krieger entwickelte sich bis zum 13.—14. Jahrhundert einer der Typen des partikulären Adels. Diesen Bewaffneten, die zu ihrem Großteil Unfreie waren, oblag anfangs, die Geistlichen zu beschützen, bestimmte Reiterdienste zu versehen, die „öffenliche Ordnung" zu sichern und gewisse, wenige Wirtschaftsdienste zu leisten. Ihre Anzahl war verhältnismäßig groß, denn im brodelnden 11. Jahrhundert waren schon die Geistlichen schutzbedürftig. Der König nahm die Krieger der kirchlichen Institutionen — wie die Bewaffneten aller Grundherren in der feudalen Militärorganisation — auch für seine Ziele, nämlich für de Dienst in der königlichen Armee, in Anspruch. Zu dieser Aufgabe waren jedoch nicht alle kirchlichen Krieger und auch nicht im gleichen Maße geeignet. Dies kann zu ihrer Schichtung mit beigetragen haben. Die Elite der kirchlichen Krieger stellten die Leiter der Kirchengüter: die *comites curiales*, sowie ihre Nachkommen, und außer Ihnen die *liberi*, später die kirchlichen *servientes* sowie die freiwillig in den Dienst der Prälaten tretenden *hospites*, sogar Adeligen dar. Mit der Verbreitung des Kettenpanzers waren auch die geistlichen Grundherren bestrebt, eher weniger, dafür aber zeitgemäß bewaffnete Krieger zu halten. Nicht jeder kirchliche Krieger war imstande, sich mit schweren Waffen auszurüsten. Die Prälaten brauchten die Krieger auch, um das Gegengewicht zu der Waffengewalt der weltlichen Grundherren zu halten. Diesen Bemühungen von ihnen war jedoch in Ungarn wenig Erfolg beschi den.

Aus den königlichen *servientes* und anderen Militärdienst leistenden Volkselementen entwickelte sich im 13.—14. Jahrhundert der niedere Adel. Die kirchlichen Krieger konnten nicht zum niederen Adel aufsteigen. Auch die Mitglieder ihrer oberen Schicht blieben partikuläre Adelige, die weniger Rechte besaßen als der niedere Adel.

NYÁRÁDY GÁBOR

NYÁRÁDY ANDRÁS[1] KURUC EZERESKAPITÁNY ÉS VÁRPARANCSNOK

Gács eleste, 1709

I.

1709 nyarán — amikor a szabadságharc már amúgy is hanyatló ágában volt, s a kuruc seregben szaporodtak a belső válság és bomlás jelei — a császári ármádiánál is nagyobb vész fenyegette Rákóczi hadait, és ernyesztette tovább a harci kedvet: a pestis. Az előző évben tűnt fel a temesi török földön, onnan hurcolták be Csongrád tájára, Erdélybe, s valósággal megtizedelte a hadakat és a lakosságot egyaránt. Egyre északabbra hatolt gyászos útjában, szörnyű pusztítást hagyva maga után, s 1709 augusztusára elérte Felső-Magyarország határát, Pozsonyt — ahol a labanc országgyűlést fel kellett oszlatni emiatt —, Budát, Hatvant, Egert, Miskolcot, Debrecent, a hajdúvárosokat. Rákóczi elkeseredetten tapasztalta, hogy tábornokai, főtisztjei — még Bercsényi is — „megbódultak" a félelemtől, bujdosnak, menekülnek a pestis elől, s katonáik is követik példájukat. Bár eleinte naivul úgy gondolta, hogy a fekete halál nem árt a magyarnak, most már ő maga is kerülgetni kezdte a pestises fészkeket, óvatosságra intett, s meghagyta Bottyánnak: pusztákon vonuljanak keresztül, falvakban ne tartózkodjanak. A várakban megfogyott a gyalogság, a pótlás pedig tovább csökkentette az egyébként is hiányos mezei hadakat. „A pestis, a pestis! — jajdult fel Bercsényi. — Csak pestis ne volna!"[2] (Korabeli becslés szerint a döghalál csaknem félmillió áldozatot követelt Magyar- és Erdélyországban, míg a szabadságharcban mintegy 85 ezer ember vesztette életét.)

Jóllehet a járvány a császáriakat sem kímélte, a hadihelyzet mindinkább válságosra fordult a kuruc hadak számára. A liptói hadjárat kudarca után a Felvidék nyugati fele — Érsekújvár kivételével — úgyszólván teljesen német kézen volt, noha Bottyán és mások olykor mélyen behatoltak az ellenség háta mögé, s gondoskodtak az érsekújvári erőd ellátásról. Elveszőben volt a Dunántúl is. Heister tábornagy bevette Sümeget, Simontornyát, Várpalotánál szétverte Eszterházy hadait, s szeptember elején elfoglalta Veszprémet is, kegyetlenül büntetve mindenütt a felkelőket és a velük rokonszenvezőket. A fejedelem már nem tudott segítséget küldeni Eszterházynak. Nyilvánvaló volt, hogy Heister rövidesen odhaagyja a Dunántúlt, s az északi megyékben próbál majd döntő csapást mérni a kuruc hadseregre.

Ebben a helyzetben különösen fontos szerep várt a konföderáció hatalmában volt terület védelmének bástyáira: a várakra, s közöttük főképp a földrajzi és stratégiai szempontból elsőrendű jelentőségű, ámbár gyengén kiépített, alig-alig védhető Gács-

1 Csak névrokona a szerzőnek.
2 Archivum Rákóczianum. Első osztály: Had- és belügy. (Szerk.: *Thaly Kálmán*) Bp., 1873—1889. (a továbbiakban: AR) VI. k. 400. o.

ra. Ez a kis nógrádi vár ugyanis — a Forgács család ősi fészke, ez időben Forgács Simon tábornok birtokában — mindenképpen a császári had útjában feküdt, akár nyugatról, akár dél felől akart az a kuruc megyékbe betörni. Itt volt a „kapu". Zólyom irányából már május óta érkeztek kisebb-nagyobb portyák a közelébe. Végleshez szállt vagy háromezer német — jelentette Bercsényi a fejedelemnek május 15-én[3]. Majd június 16-án: „Csajághytól hír: a németek Divény és Gács felé akarnak kitörni"[4]. Augusztus első napjaiban Bercsényi maga is Gácsba készült menni, hogy a helyszínen tájékozódjék az ellenség mozgásáról és a vár állapotáról[5]. Kivált az árulóvá lett Ocskay szeretett volna itt babérokat aratni; augusztus derekán egy portyáján elfogott katonája szerint azzal hencegett, hogy harmadnap Gács várában fog ebédelni[6].

Érthető tehát, hogy Rákóczi és Bercsényi nagy gondban volt Gács miatt, annál is inkább, mert az idős, beteges Ebeczky Tamás várparancsnoktól nem reméltek szilárd helytállást. A várvédelem amúgy is gyengéje volt a kuruc seregnek. Bottyán már az előző év decemberében figyelmeztette Bercsényit: „Gács várában csak egy nyomorult, beteges commendáns vagyon, a helyett is szükség volna jobb és keményebb embert betenni"; s néhány nappal később Nagy István vicekapitányt küldte Gácsba.[7] Ráadásul Ebeczky magára is haragította a fejedelmet azzal, hogy „Gácsbul falut építe"; Rákóczi „kemény parancsolat alatt" tiltotta meg, hogy a parasztságot az erősségbe bebocsássák (Szerencs, június 2.)[8].

Mindazonáltal Ebeczky a helyén maradt, és rendre küldözgette jelentéseit a vár körüli ellenséges vállalkozásokról. Augusztus 13-án és 14-én például Ocskay háromszáz fővel végrehajtott portyájáról, amikor is „jól megpuskázták őket"[9]. „Az gácsi commendáns írja — közölte augusztus 16-án Bercsényi a fejedelemmel —, 11 órától fogva 1 óráig enyelgett ott Ocskay 6 zászló magyarral és 3 compánia némettel, kik közül egy németet s két lovat bevittek az várban"[10]. Azaz foglyot is ejtettek. Sőt, a divényi német tábor szélén szaglászó harminc gácsi katona elfogta Szegedy Ignác strázsamestert is, aki csak nemrég állt át a császáriak oldalára (hamarosan elnyerte büntetését)[11].

Már csupán a portyák is jelezték, hogy a Zólyomban és környékén állomásozó ellenséges erő nagyobb akcióra készül Gács ellen. S a hadifogolyvallomások megerősítették: a labanc Pálffy János tábornok Gács megszállását tervezi, evégből gyülekezteti gyalogságát Divénynél. Bercsényi megtette a lehetséges ellenlépéseket. Augusztus 12-én éjjel mintegy harmadfélszáz hajdút — akik a liptói hadjárat során a bocai passzuson voltak — indított útnak Murányaljáról Gácsba, Ebeczky azonban — talán ellátási gondok miatt — csak hatvanat tartott meg közülük[12]. Augusztus 16-án Bercsényi utasítására Csajághy János Losoncról vitt hajdúkat a várba, majd augusztus 18-án a főtábornok azt írta Rákóczinak, hogy „már jó 200 hajdút küldtem ismét be (Gácsba), Perényi uram strázsamesterével"[13] (lehetséges, hogy itt részben azonos egységekről van szó). Másnap pedig jelentette: „Az gácsi commendáns jobb ízű levelét veszem; majd bátrabb lesz, ha pénze is lesz"[14]. Tehát pénzt is kiutalt Ebeczkynek. Mindemellett olyan ügyes, támadási előkészületeket színlelő hadmozdulatokat tétetett Divény környékén, hogy Pálffy tábornok okosabbnak találta, ha felhagy Gács

3 AR VI. k. 190. o.
4 AR VI. k. 201. o.
5 AR VI. k. 249. o.
6 AR VI. k. 275., 281. o.
7 AR IX. k. 571—572. o.
8 AR II. k. 476. o.
9 *Thaly Kálmán:* Ocskay László. Második kiadás, Bp., 1905. II. k. 197. o.
10 Uo. 198. o.
11 AR VI. k. 298. o.
12 AR VI. k. 277. o.; *Thaly:* Ocskay, i. m. II. k. 195—196. o.
13 AR VI. k. 289. o.
14 AR VI. k. 293. o.

ostromának tervével, s augusztus utolsó napjaiban visszavonult Divénytől Zólyomba. Gács azonban csak átmenetileg szabadult fel a fenyegetés alól.

Ebeczky még ezután is folytatta a vár megerősítését (szeptember 3-án hat molnárt fűrésszel, fejszével, tizenhat erős munkást és négy szekeret kért Bene András alispántól), s írogatta jobbára aggályos jelentéseit, felderítőinek információit a fővezérnek. Szeptember 11-én például arról, hogy „négy compánia német ment volna Liptó felé", s hogy „Pálffy Heistert várná, addig semmi operatióhoz nem kezd"[15] (amit egyébként Bercsényi több más forrásból is megtudott). Szeptember 17-én és 18-án pedig a császáriak gyetvai portyájáról, a Groczky ezereskapitánytól[16] hallott hírekről tájékoztatta Bercsényit, s valószínűleg nem sejtette, hogy felmentése várkapitányi tisztségéből már eldőlt. Bercsényi semmiképp sem akarta rábízni a várható nagy erőpróbát. Bénáról (Gömör vármegye, Fülek közelében) szeptember 14-én így írt a fejedelemnek: „Én csak megvallom, desperáltam (kétségbeestem) Gácstól, jobban szeretném elhányatni, ha ideje, s nem Forgácsé volna, magamtul nem cselekedhetem. Semmi híjával már nem volna, csak ember híjával, mert valóságosan megijedt ember vala máris (Ebeczky) Tamás. Eleget törődöm, s keresek, de nem találok embert belé; most Nyárádyért küldtem, de az is olyan magaesző (önfejű) ember"[17].

Nyárády András veterán katona volt már ekkor (Borsodban született 1655 körül). Thököly egy 1680-ban kelt levelében gyaloghadnagyként említi; talán végvári vitéz volt korábban, vagy valamelyik főúri bandérium „talpasa" lehetett. Amikor Thökölyt a török elfogta, a császári szolgálatba állt 17 000 kuruc között volt ő is, részt vett a török elleni felszabadító harcokban, feltehetőleg a felső-magyarországi hadtest soraiban. S minden bizonnyal kiválóan harcolt, tudniillik 1689-ben — nyilvánvalóan hadiérdemei elismeréseként — armálist kapott. Ez időben a szendrői praesidiumban szolgált, s a közeli Kelecsényben, majd Kurityánban, Disznóshorváton, Felsőnyárádon szerzett zálogos földeket. Már 1703 őszétől Rákóczi oldalán, a borsodi seregben találjuk. A következő év augusztusában Bercsényi azzal ajánlotta a fejedelem figyelmébe, hogy „Nyárády jó kapitány, Borsod gyalogival van". December végén egy bataillon élén ott volt a szerencsétlen kimenetelű nagyszombati csatában, amely egy labanc érzelmű alsóbb parancsnok galád árulása miatt veszett el. 1705 júniusában a fejedelem ezereskapitánnyá nevezte ki a Borsod s még három megye gyalogseregeiből összevont regiment élére. Fegyverben állt 1706—7-ben is; Rabutin Kassáig hatoló hadművelete, majd elvonulása idején Bercsényi sűrűn rendelkezett vele, s a trencséni csatában ugyancsak Bercsényi környezetében volt. 1708 végén, 1709 elején a borsodi nemesi felkelők seregét vezette Szécsénybe, s onnan északnak, Szenográd felé, a szánalmas, fegyelmezetlen csapat azonban a csikorgó fagyban teljes csődöt mondott, szétoszlott, sokadszor bizonyítva ezzel a nemesi insurrectio használhatatlanságát. 1709 tavaszán Nyárády — Bercsényi utasítására — Gömörbe ment, s egy zászlóaljat vezetett a balsikerű liptói hadjáratban. Ezután került egész hadi pályafutásának legsúlyosabb feladata elé[18].

Akár még a visszavonulás utáni gyülekezőhelyen, Telgárt táján, akár már otthonában, Felsőnyárádon tartózkodott ekkor Nyárády, négy-öt nap biztosan beletelt, mire a főtábornok üzenete elérte, s ő jelentkezhetett Bercsényinél. Vagyis szeptember 18. körül készülhetett az a dekrétum, amelyben a főtábornok gácsi commendánssá nevezte ki, s amelynek csak a fogalmazványa maradt fenn, szeptemberi, de nap nélküli kelettel[19]. Eszerint: „Bízván az őkegyelme hazafiúságos kötelességében és igaz

15 *Thaly:* Ocskay, i. m. II. k. 221., 231. o.; Nógrád m. Lt. *Nagy Iván* iratai, IV.

16 Groczky csak nemrég, szeptember 7-én távozott „egész bagázsiájával együtt" Gácsról Losoncra, Eszterházy Dániel altábornagy parancsára (OSzK Fol. Hung. 1389 20. cs. 13., 204., 301. o.).

17 AR VI. k. 329. o.

18 Nyárády András 1709 előtti pályafutásának itt említett mozzanatait a szerző nagyobb terjedelmű, kézirato tanulmánya tárgyalja kimerítően, a források megjelölésével. A kézirat az OSzK Kézirattárában és a Hadtörténelmi Levéltárban, a források egy része másolatban az OL R 341 jelzetű gyűjteményének 1. csomójában található.

19 OSzK Fol. Hung. 1389. 11. cs. 224. o.

magyar vérű hűségében, rendeltetett commendánsul Gács várába. Adatik ezért értésére őkegyelmének, hogy oda való érkezésével kezeihez vévén az commandót, hazánk szolgálatjának előmozdításával folytassa maga hivatalját, és mindenekben úgy viselje magát, mint egy commendánsnak hivatalja és obligatiója (kötelessége), és igaz hazafisága hozza magával. És jóllehet mind elégséges munitiója, provisiója és praesidiariusa (őrkatonája) vagyon, mindazáltal per casu necessit[at]is (szükség esetén), ordere lévén Groczky uramnak hajdúságából succurráljon (segítséget kérjen) abba fogyatkozása nem lészen... Valamiket szükségesnek lát lenni azon praesidium körül... tapasztalt hazafiúságos dexteritása (ügyessége) szerint sürgesse és szorgalmaztassa; az minthogy adatik ezen orderemnek erejével hatalma őkegyelmének, hogy az szükséghez képest mindennemű kívántatott provisiót limitálván az körül levő helységekre, hajtasson az praesidiumba... Igaz hűségit s hazájához való szeretetit maga jó és keménykedő viselésével contestálja (tanúsítsa), melyhez is mind serénységével és tehetségével alkalmaztassa magát".

Szeptember 20. lehetett, amikor Nyárády ezzel a paranccsal a zsebében útnak indult Gácsba; aligha örömest, csak a kötelességtudat hajthatta az előreláthatóan vészterhes megbízatás teljesítésére. Arra azonban a legkevésbé sem számíthatott, hogy rövidesen olyan helyettes kapitányt küldenek utána, akitől jobban kell tartania majd, mint az ellenségtől, hiszen alattomban a hátát fenyegeti örökösen.

Történt ugyanis, hogy a fejedelem szeptember 10-én Munkácsról kelt levelében — mielőtt megkapta volna Bercsényi szeptember 14-i írását — tanácsokat adott a főtábornoknak a gácsi védelem megszervezésére[20]. „Az német operatiói felől én azt hiszem, hogy Gácsot megszállja, az melynek megvételében több áll, mintsem szarkafészekségéhez képest gondolhatjuk: mert Nógrád vármegye egy jó darab prófontja nélkül leszünk — s ugyan erre nézve jó embereket kellene oda keresni. Mert... még Heister általgyüvetele is ettől (Gács ellenállásától) fog függeni; mert enélkül Csallóköz, Rábaköz, a Vág- és Garamköz lesz az ő quartélya, operálni nem operálhat, mert kifárasztotta magát, s az idő is finom, német vesztő kezd lenni... Az Istenért, válassza meg kegyelmed az embereket, s az tiszteket belé, s kivált ha olyan volna, az ki Újvárban (Érsekújvár) is jó volt, avagy Kassán... Nem rossz volna ezek közé betoldani talán az sántalábú franciát is, az ki Kassán van". Charles Bonafous ezredesre célzott, akinek fél lábát egy ágyúgolyó elvitte[21].

Bonafousnál érdemes megállnunk, mert a későbbiekben sok dolgunk lesz vele. Thaly szerint 1704 szeptember végén érkezett Magyarországra a francia király által küldött hadmérnökök és tisztek társaságában. Rákóczi viszont azt jegyezte fel róla, hogy francia szökevény volt. Nemzetiségi gyalogosokból álló ezredet bíztak a kezére, s ezzel már részt vett a nagyszombati csatában. 1705 végén a Forgács Simon által felállítandó hat gyalogezred közül egyiknek a parancsnokául jelölte a fejedelem. 1706 szeptemberében Rákóczi őrá bízta a nagy áldozatok árán megvívott Esztergom várának védelmét. De szeptember 24-én már ezt írta Eszterházynak: „Nem láthatom keserűség nélkül Bonafous dolgainak representatióját... Nem csak köszöni a rábízott commandót, de annak folytatására is magát nagy készséggel offerálja; én mindazáltal oly választ adtam neki, hogy alattvalóinak hasonló indulatjáról is felelhessen, melyek már a szökéshez kezdenek... Magát kegyelmednek declarálja: ha mer-e assecurálni (biztosítékot adni) regimentje felől? és holott arról felelni nem akarna, azonnal Csajághyval felváltassa kegyelmed". A fejedelem gyanúja, sajnos, hamar igazolódott. Starhemberg tábornagy csapatai érkeztek Komárom felől a várhoz, ostromolni kezdték, s Bonafous néhány nap múltán, október 12-én — a tisztjeivel folytatott tanácskozás után — kitűzette a fehér zászlót. Rákóczi ritkán jött ki a sodrából úgy, mint

20 AR II. k. 542. o.
21 *Mocsáry Antal:* Nemes Nógrád vármegyének esmértetése: Pest, 1820. III. k. 112. o.

ezúttal. „Letartóztattam Bonafoust, és ha magyar lett volna, levágattam volna a fejét, mert nem viselkedett elég határozottan a tudatlan tisztekkel szemben, akik még sohasem láttak ostromot, de akiket akár érveléssel, akár paranccsal vissza lehetett volna vezetni a helyes útra".[22]

Voltaképp érthetetlen, hogyan juthatott most a fejedelem eszébe, hogy megint egy hasonlóan kritikus helyre kellene őt állítani. Igaz, Esztergom óta többször is derekasan szerepelt. Serege a győrvári csatában (1706. december 10.) tanúsított helytállásáért más csapatokkal együtt jutalomban részesült[23]. Viszont amikor Bercsényi 1707-ben Rákóczi kívánságára Erdélybe küldte[24], a fejedelem már bizalmatlanul fogadta: ezerének „gyakorta szökésére nézve nem hihetni, ha valamely operatióra kél az dolog"[25]. Ugyanebben az időben Bonafous könyöklő hiúsága sem kis bosszúságot okozott Rákóczinak. „Ami Csajághy és Bonafous kapitány híveink közt való competentiát nézi — írta Károlyinak Ungvárról 1707. július 17-én[26] —, semmi ellenére nem lehet Bonafousnak, hogy Csajághy az elsőséget praetendálja, aki már akkor colonellus volt, amidőn amaz vice... ezen resulutiónkat (határozatunkat) declarálhatja nékie kegyelmed". 1708-ban Vágújhelynél, majd Csejténél találjuk[27]; nem sikerült azonban kinyomoznunk, hogy mikor s hol sebesült meg. Talán a trencséni csatában. Bizonyára csak legenda, hogy egyszer Rákóczinak a szemébe vágta volna: „Annyi bért sem nyert tőle, melyen más falábat vehetett volna magának". Mire Rákóczi állítólag így felelt: „Vigyázzon csak magára, nehogy a másik lábát is elragadja az ágyúgolyóbis"[28]. Nem éppen előnyös portré rajzolódik ki ezekből az adatokból. Szó, ami szó, szerencsétlen gondolat volt Bonafous gácsi megbízatását felvetni.

Bercsényi természetesen magáévá tette a fejedelem ötletét, s szeptember 20-án a Gömör megyei Rahóról már jelentette neki: „Az sánta lábúért elküldtem Kassára, ha azt onnan nem lesz káros kihozni, de megvallom, én akkor sem sokat bízhatom, hogy Gácsot megtartsuk"[29]. Majd a következő napon: a német „gyalogja nem Újvárt célozza, talán inkább Gácsot, az hová ma küldtem bé az kassai falábú embert; igen bíztatja magát, hogy míg lehet az succursushoz reménysége, addig nem gondol az bombával. Csak nem lehet nekünk sok Rátonyira találnunk" (Rátonyi János palotás kapitányról van szó, aki Görgény sziklavárát bámulatos vitézséggel védte, míg elesett[30]).

Szeptember 22—23. táján tehát Bonafous is megérkezett Gácsba, Nyárády vicéjéül. A katonák aligha jó szívvel fogadták őket, az „új seprőként" jött idegeneket, akiknek — Ebeczky langyos parancsnoklása után — „kemény kézzel" kellett volna rendet teremteniük a praesidiumban. Egyébként sem lobogott bennük magasan a harci kedv, s még kevésbé azután, hogy a legendás Bottyán tábornok halálának (szeptember 27.) lesújtó hírét vették; ez az egész kuruc hadat megrendítette. Ugyanakkor a pestis már úgyszólván a vár kapujáig jutott, s a császári had várható támadása egyre közeledett. Mindebből következik, hogy nem éppen kedvező légkör uralkodott a várban a nagy próbatétel előtt.

De azért az előkészületek serényen folytak. Bercsényi gondoskodásából például különféle várvédelmi harceszközöket és egyéb kellékeket szállítottak Kassáról Gácsba. Erről Sréter János dandárnok, tüzérségi felügyelő Kassán, szeptember 30-án kelt

22 A Charles Bonafousra vonatkozó részletes adatokat, illetve ezek forráshelyeit l. ugyancsak a szerzőnek a 18. sz. jegyzetben említett kéziratos tanulmányában.
23 Rákóczi hadserege. (Válogatta: *Bánkúti Imre*) Bp., 1976. 67. o.
24 AR II. k. 62., 395—396. o., V. k. 403. o.
25 AR II. k. 91. o.
26 A gróf Károlyi család oklevéltára, V. k. Sajtó alá rend.: *Géresi Kálmán* Bp., 1897. 640. o.
27 *Thaly:* Ocskay, i. m. I. k. 218., 225., 270. o.
28 *Mocsáry:* i. m. III. k. 112. o.
29 AR VI. k. 338. o.
30 AR VI. k. 344. o.

levele tanúskodik[31]. „Tornaljáról 26 praesentis (e hó 26-án) emanált (küldött) Excellentiád méltóságos levelit mai napon nagy alázatosan vévén — közölte Bercsényivel —, az gácsi praesidium szükségire küldendő gránátok iránt való kegyelmes parancsolatját értettem, mely szerint is azonnal elvitelükre dispositiót tettem. S az midőn expediálni akartam volna, szintén akkor érkeztenek meg gácsi hajdúk, kik hozván oda való commendáns uram levelit, mely által kívánt még az vár szükségire kúthoz való vastag kötelet, salétromot és büdöskövet. Ugyan általuk mai napon expediáltam háromszáz kézi elkészített gránátot, egy ötven ölnyi jó vastag kötelet, salétromot, büdöskövet és szurkos koszorúkat. Úgy hiszem, beérik immár szükségüket vélek".[32] Folyamatban volt tehát Gács felszerelésének kiegészítése, az ekkor már nagyon súlyos ellátási gondok ellenére.

Az erődítési munkálatokra és az élelemraktár feltöltésére ugyancsak gondolni kellett, s Nyárády — felhatalmazása értelmében — ez ügyben is rögtön intézkedett. Ám a megye sérelmesnek találta, hogy megkerülésével rótt ki újabb terheket a környező falvakra, s — mint Bottyán, Csajághy és mások hasonló eljárása miatt nem egyszer — panaszt tett Bercsényinél. „Kényszerítettünk azt is alázatosan representálni Excellenciádnak, hogy még csak e napokban installáltatván Excellentiád parancsolatja szerint gácsi commendánsságra N. vitézlő Nyárády András uram... az helységek nagy kárával maga propria authoritate (saját jogán) kezd tenni limitatiót az falvakra, nulla observata proportione (az arányokra tekintet nélkül), minthogy nem is tudja az helységek contributióját (adózását). Hogy effélékben is az jó rend observáltassék, s őkegyelme authoritásán (hatáskörén) kívül ne járjon, Excellentiádat alázatosan kérjük, méltóztassék őkegyelmének is kegyelmesen committálni (meghagyni), hogy maga limitátiókat ne tegyen, hanem ami kívántatik, informálja vármegyénk tiszteit, s azoknak dispositiójától várjon. Eddig is őkegyelme praedecessorával (elődjével, Ebeczkyvel) meg tudtunk egyezni". Végül az „injuria" kegyelmes orvoslását kérték[33]. Mint a későbbiekből kiderül majd, kérdéses, kit terhel a felelősség az esetleges túlkapásokért, bár itt minden valószínűség szerint a megye szokásos „önvédelmi reflexéről" van szó. Mindenesetre az élelmiszertartalékok és egyéb szükségletek beszerzése is megkezdődött.[34]

S a létszám feltöltése szintén. Desseőffy Ferenc ezereskapitány október 5-én Szalókról jelentette Bercsényinek, hogy elsején kelt parancsa szerint fel akarta volna váltani a várban Lóczy András hajdúinak felét, de egy hajdútól megtudta, hogy csak Berthóty, Révay és az ő hajdúi vannak benn, kérdezi tehát, hogy melyikük embereit váltsa fel. („Az magam hajdúinak mundérjáért most küldöttem el Egerbe, mihelyt felhozzák, legelőször is Gács várában lévő hajdúim mundérját beküldöm. Mindeddig is ha egész regiment mundérja el nem készült, okozza az pestis, mivel már amint értettem, egynéhány mesterember közülük meghalt, házával együtt az mundért lepecsételték..."[35]) Nem tudjuk, hogy Desseőffy ezután milyen rendelkezést kapott, csak annyit, hogy a várőrségben Révaytól 100, Perényitől pedig, aki akkor egri várkapitány volt, 150 fő szolgált[36]; a Berthótytól, Desseőffytől és Lóczytól esetleg ott volt emberek száma ismeretlen. (A források összesen 250 főt említenek.)

Bercsényi a várvédők külső megsegítésére is gondolt, s ennek megfelelő intézkedése-

31 OL G 24 63. cs. 162. sz.

32 Rédei Mihály, aki az előző napon kvártélymesterét Gácsba küldte ellenőrzés céljából, október 9-én még azt jelentette Rahóról Bercsényinek, hogy a commendáns „a Kassáról hozandó portékákat sietteti", tehát eddig még nem érkeztek meg. Viszont „Gácsban azon mundért már bévitték" — írja (OSzK Fol. Hung. 1389 20. cs. 465. sz.).

33 Nógrád m. Lt. Közgyűlési iratok. IV—1/b 14. doboz, egyéb iratok, 1709.

34 Rédei Mihály már idézett, október 9-i levelében (L. a 32. sz. jegyzetet!) közli Bercsényivel, hogy „a külső árkot alkalmasint végezte a commendáns", vagyis megfelelően csináltatta meg; az élelemkészletről pedig „specificatiót" csatol. Eszerint kvártélymestere az előző napon a következő élelmiszermennyiségeket találta a várban: 500 kilogramm liszt, 72 kilogramm búza, 18 vágómarha 30 mázsa súlyban, 250 font szalonna, 50 font füstölthús. Pálinka és dohány is volt raktáron.

35 OL G 24 63. cs. 189. sz.

36 *Thaly:* Ocskay, i. m. II. k. 266. o.; *Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. XVIII. k. Bp., 1941. 694. o.

ket adott ki október elején[37]. Elrendelte, hogy az Eszterházy Dániel altábornagy alá tartozó csapatok — Szentpéteri lovasbrigádja, Révay Imre és Groczky István hajdúsága, Csajághy dandárának egy része stb. — Zólyom, Korpona, Selmec, Zseliz és Esztergom felé vigyázzanak, s ha a németek Gácsot megtámadnák, a Babocsay-dandárt[38] magukhoz vonva, éjjel-nappal háborgassák az ellenség táborát, egyszersmind rohanják meg Selmecbányát, Andrássy István tábornok törjön be Liptóba, Andrássy Pál tábornok pedig Breznót és Besztercét szorongassa. Mivel őt magát Rákóczi magához rendelte Munkácsra, október 4-én a főparancsnokságot ideiglenesen átruházta Eszterházy Dánielre. (Október 8-án érkezett a fejedelemhez, aki néhány nappal később utasította Károlyi Sándort, hogy három lovas és három gyalogezreddel jöjjön át a Tiszántúlról, s a betegeskedő Bercsényitől vegye át a felső-magyarországi fővezényletet[39].)

Mindeközben a gácsi várkapitány és vicéje között a viszony olyan mértékben elromlott, hogy Nyárády már tűrhetetlennek tartotta. Október 10-én levélben fordult Bercsényihez[40], nyilvánvalóan nem tudva, hogy a főtábornok távol, Munkácson tartózkodik, s Károlyi fog a helyébe lépni. „Amióta Excellentiád dispositiójából kelletvén ide, praesidiumba jönnöm — írta —, mindazóta is ezen mellém subordinált francia v. commendáns minden napon competált (vetekedett) velem. Eddig szenvedtem, de tovább nem supportálhatom (viselhetem el) tőle az becstelenséget. Mert [az] itt lévő tiszteknek, úgy az kapukon álló hajdúságnak is imponálta (parancsolta), hogy idegen emberek jövetelit és levelem hozását előbb neki jelentsék meg, annak utána úgy adják tudomra. Ebeczky (Tamás) uramtól is hatvan forintokat az ország pénzéből felvett, melyből nem az ország szolgáinak fizetett, hanem maga szükségére bort vett, és abból itt lévő pattantyúsoknak egy-egy pint bort adott napjában. Tőlem pedig minden nap nyolc-nyolc poltura fizetéseket kivévén, azon pénzen részegítvén őket úgy, hogy gyakorta mostani, minden nap kívántató vár körül lévő szolgálatra alkalmatlanoknak találom...Idejövetelem első alkalmatosságával requiráltam az N. Vármegyét, hogy az vár szükséges építésére kívántató eszközöket és munkásokat méltóztatna succurálni (segítségül adni); resolvált (határozott) az N. Vármegye, kész lészen succurálni, de (a vicekapitány) hajtatja az föld népét rendeletlen úgy, hogy elidegenedvén tőlünk, munkásokat is alig kaphatunk. Nagy alázatosan kívántam Excellentiádat búsítanom, hogy ezután is valami confusió közöttünk ne esne, méltóztasson Excellentiád mellőle [vagy mellőlem?] elocáltatni (elhelyezni), mint hogy ő tartja magát többnek". Az utóiratban még kérte Bercsényit, lássa el a vár szükségére pénzzel, s utasítsa, hogy a pattantyúsoknak adjon-e „napszámos pénzt" vagy sem.[41]

Cifra história, ennek a fele sem tréfa. Bonafous itt is hiúsági kérdést csinált a beosztásából, fondorlatosan próbálta a parancsnok tekintélyét lejáratni, acsarkodott rá, s a legelemibb fegyelmi szabályokat is aláásta; valósággal szétzüllesztette a várőrség szolgálati rendjét. Lehet, hogy Nyárády későn kapott észbe, lehet, hogy nem lépett fel rögtön kellő eréllyel, valószínű, azonban, hogy nem is volt módja erre a „felülről" odahelyezett francia tiszttel szemben, akit — mint láttuk — még a fejedelem is megkímélt a szigorúbb felelősségrevonástól. Választás elé állította Bercsényit: ő vagy Bonafous; a helyzet így valóban tarthatatlan volt.

A főtábornok csak nagy késéssel kapta meg a levelet, s október 18-án Ungvárról így referálta Rákóczinak: „Az gácsi falábú commendáns nem akar egyezni Nyárádyval,

37 AR VI. k. 359—365. o.

38 Nyárádynak Babócsay Ferenc részére a rahói táborba küldött október 8-i és 12-i felderítő-jelentéseiből úgy látszik, hogy a gácsi őrség ekkor közvetlenül Babócsay alárendeltségében volt (OSzK Fol. Hung. 1389 20. cs. 2. sz.)

39 AR VI. k. 560. o.

40 OSzK Fol. Hung. 1389 12. cs. 260—261. sz.

41 E levél előtt egy nappal kelt Rédei Mihálynak Rahóról Bercsényihez intézett — az előzőekben már idézett — jelentése, amelyben kvártélymesterének gácsi tapasztalatait közli. Ezek szerint „az új (vice) commendáns panaszkodik, hogy nincs mit innya, Ebeczky úrtól elvévén valamely pénzt, kit vár szükségire küldött Excellentiád, arra kér szabadságot, hogy bort vehetne belőle".

igen exorbitál (szertelenkedik), keményebben írtam neki, s Rédei (Mihály) uramnak küldtem: maga menjen oda, rángassa meg zaboláját, mert így meg nem férnek ketten ottan. Az vár szükségére küldöttem pénzt, s magára költi, s az vidéket zsarolja; de megírtam Rédei uramnak: azt kell jól megvizsgálni: több-é az jósága, mint az panaszra való oka? Mert csak úgy látom, nehéz a mi embereinket összeszoktatni idegennel"[42]. Arról nincs adat, hogy a „megzabolázás" megtörtént-e, de akár igen, akár nem, a felemás intézkedés nem teremthetett békességet a fölé- és alárendeltség dolgában, ami pedig félelmes következmények árnyait vetette előre.[43]

Időközben bekövetkezett, amire a kuruc hadvezetés — kémjelentések és hadifogolyvallomások alapján — már hetek óta számított: Siegbert Heister tábornagy, a császári had főparancsnoka október 7-én tekintélyes sereggel Esztergomhoz érkezett, átkelt a Dunán, és megindult Zseliz felé. Amint egyesült Pálffy csapataival, kissárói táborában (Bars megyében, a Garam jobb partján) haditanácsot tartott, és kiadta hadműveleti rendelkezéseit. Ezek szerint Pálffynak Nyitra és Szered felé kellett nyomulnia és Érsekújvárt szoros zár alá vennie, más seregeit Liptóba és Szepesbe küldte, s elhatározta: ő maga a hadsereg zömével elfoglalja Szécsényt, Losoncot, Gácsot, azután, egyesülve többi csapatával, Lőcse és Késmárk felé tör, s e városokat veszi ostrom alá[44].

Október 17—18-án meghódolást követelő kiáltványokat intézett a szomszédos megyék lakosaihoz azzal a fenyegetéssel, hogy ne számítson kíméletre, aki 14 napon belül nem teszi le a hűségesküt. Három nappal később pedig rajtaütésszerűen bevette Szécsényt, mielőtt a kurucok a várat — a terv szerint — elhányhatták és felégethették volna. Innen újabb felhívással fordult Hont és Nógrád lakosaihoz, ezúttal már csak négy napot engedve a hűségeskü letételére, különben „szigorát el nem kerülhetik"[45]. Október 30-án Losonc alá szállt, majd bevonult a városba. Kétségtelen volt, hogy a következő célja: Gács.

Sajnálatos, hogy a fejedelem is, a főtábornok is messze lévén a hadieseményektől, csak napok múltán értesült a történtekről. Még kevésbé volt szerencsés Rákóczi bizonytalankodása Gács védelmének lehetőségét illetően. Szeptember végén még csak vacillálva említette Bercsényinek: „Gácsot elhordatni úgy, mint kellene, nem lehet, oltalmazni — jól tudom — nehéz"[46]. Október 18-án kelt leveléből azonban már a reménytelenség érződik: „Ha igaz, hogy Heister öt faltörő ágyúval jő, nincs kétségem benne, hogy Gács és Eger légyen célja, ha az pestistül nem fél. Mivel az első non est in statu defensionis (nincs védhető állapotban): az ágyúk nagyságát circumstantaliter (alaposan) kellene megvizsgáltatni, és comperiálván (megtudva) az valóságot, csak parancsolja meg kegyelmed Gácsnak felégettetését; mert ha [Heister] az batteriákat elkészítteti, felfuvalkodása szerint capitulátiót nem ad — úgyis csak népet fogunk veszteni. S Károlyi [a segítséggel] arra reá nem érkezik, s ha érkeznék is, egy-két próbával avagy inkább lármával abban nem hagyja [tudniillik Heister a vár ostromát], formaliter megharcolni pedig érette non est operae pretium" (nem éri meg az árát)"[47]. Október 29-én leszögezi: „Azon garnizumot (a gácsi helyőrséget) veszettnek tartom", de hozzáteszi: „most is csak abban az opinióban (véleményen)

42 AR VI. k. 368. o.

43 Talán még Rédei szemléje előtt, de valószínűleg már Bercsényi „kemény" hangú (ismeretlen) levelének kézhezvétele után, október 21-én kelt Bonafous csak kivonatosan rögzített, latin nyelvű jelentése a főgenerálisnak. Panaszt tesz, hogy miközben a *régi commendánssal* (Ebeczky Tamással) együtt a vár körüli védelmi berendezéseket ellenőrizték, látták: a hajdúk nemcsak a katonákat engedik be a kapun, hanem a helyi bírót is, mint ahogy az előző este is. Figyelmeztette a commendánst (Nyárádyt), de hiába, az nem fenyítette meg a hanyag őröket, ezek el fognak pártolni, ha az ellenség támad. Bonafous soraiból kiderül, hogy Ebeczky ekkor még mindig a várban tartózkodott, s hogy a bírónak — akinek a későbbiekben még szerepe lesz — bejárása volt a várba; az őrök pedig már nem neki engedelmeskedtek. Nyilvánvaló, hogy a panasz Nyárády megkerülésével ment el, s visszavágásnak volt szánva (OSzK Fol. Hung. 1389 20. cs. 293—294. sz.).

44 *Thaly:* Ocskay, i. m. II. k. 266—277. o.; *Bánlaky:* i. m. 690—691. o.

45 *Thaly:* Ocskay, i. m. II. k. 274. o.

46 AR II. k. 551. o.

47 AR II. k. 561. o.

vagyok, hogy nem lehetne jobban, mint Gács obsidiója (megszállása) alkalmatosságával megrontani az ellenséget, bár csak egy kis ideig tartsa magát"[48]. Ugyanakkor hasznos instrukciókat is adott a gyalogság elhelyezésére, a tüzérség felkészítésére, az ellenség zaklatására vonatkozóan, ámde sorainak veleje mégis csak az, hogy Gács megvédését kilátástalannak tartotta, és legfeljebb néhány napi ellenállást remélt. Hasonlóképp Bercsényi.

A hadsereg legfőbb vezetőinek borúlátása aligha maradhatott titokban Gács védőrsége és a környéken táborozó csapatok előtt, amelyeknek fegyelmi és morális süllyedése már amúgy is kikezdte ellenálló képességüket. Tanúskodik erről Groczky István ezereskapitány (az év elején gácsi commendáns Ebeczky helyett vagy mellett[49]) október 23-án Gácsról keltezett jelentése Bercsényinek:[50] „Én Excellentiád parancsolatja szerint az ellenségnek motusit (mozgását) megtudván, Gácshoz az egész mellettem lévő gyalogsággal megindultam volt, az mint is Gácsban be akartam vinni őket, azok megtudván, közel lévén Gácshoz, az egész Perényi úr őnagysága ezerbeli hajdúja pártot ütvén ellenem, szedte-vette magát, egészen elment, velek lévén Pozsgay Márton nevű főhadnagy és Keresztúri Márton vicehadnagy. Én pedig commendáns uram tetszéséből magam hajdúi közül ötven jó legényt Gácsban hagytam, magam pediglen az Haza szolgálatában fáradozni mindenkoron kész vagyok utolsó csepp véremig". (Pozsgay már a liptói hadjárat idején leleplezte magát: szembeszegült Szinay ezereskapitánnyal, s elmulasztotta — bizonyára tudatosan — a sztarahorai szoros lezárását.)

De nem rekedt így a várkapun kívül a defetizmus szelleme. Gyürky Ferenc másodalispán október 20-án kelt s Bene András alispánnak küldött jelentéséből kiderül, hogy Bercsényi parancsára a megyében folyó újoncozás roppant nehézségekbe ütközött, „senki sem akarja az hajdúságra adni magát", még a bírók is ellenállnak, s „némely szófogadatlan, kemény nyakú bírókat Gács várába vitettem és mások is vitettek"[51]. Akár lakat alatt voltak ezek a lázongó elemek, akár szabadon — kapitális hiba volt ide behozni őket, ilyenformán mintegy fertőző gócot beültetni az amúgy sem romlatlan szervezetbe.

A baljós előzményeket azután tetézte egy megdöbbentő hír, amely november 3-án érkezett Enyickére Bercsényihez (október 25-től itt tartózkodott betegen, várva Károlyi tiszai segélyhadait, s október 31-én adta át neki a fővezényletet; Károlyi másnap kezdte Tornalja és Rimaszombat táján gyülekeztetni a szétzilált, „fej nélkül kóválygó" csapatokat, amelyek Gács megsegítésére voltak hivatottak). Az aznapi postából jegyezték fel a leveleskönyvbe a főtábornok kancelláriáján: „Az falábú francia Gácsból kiszökött az németek közé, mikor? nem írják, de 27 fogott rab mondotta, hogy egy német gyalog tiszt harmadmagával ment be Szécsénybe — hihető, ha lehet, és huszonötig való katona ment labancságra Szécsénybe"[52].

Elképzelhetjük: Bercsényi tajtékzott haragjában. Azonnyomban írt Károlyinak: „Az átkozott francia, kit nem is ösmertem, s parancsolták oda tennem, ő erősítette [Gácsot], s csak elhiszem, kézre viszi Gács alá [Heistert], s [Heister] meg sem mellőzi, ha munitió nincs is véle"[53]. S a fejedelmet is még forró indulatában, rögtön megkereste „Gácsot soha nem tudom, az sánta kutya miatt féltsem-é jobban vagy sem? Talán bosszújába még erősebb lesz Nyárády! Az fortificatiót ő [Bonafous] csináltatta, tudom accessusának (odajövetelének) módját is vitte. Jobb, hogy ott, mint Kassán lett kutyává!"[54]

Hamarosan kiderült azonban, hogy a hír téves. Nem Bonafoust, hanem valószínű-

48 AR II. k. 564. o.
49 Nógrád m. Lt. Közgyűlési iratok. IV—1/b 14. doboz, 1709.
50 OL G 24 63. cs. 226. sz.
51 Nógrád m. Lt. *Nagy Iván* iratai, IV.
52 AR VI. k. 386. sz.
53 Rákóczi Tár. (Szerk.: *Thaly Kálmán*) II. k. Pest, 1868. 288. o.
54 AR VI. k. 385. o.

leg Pozsgayt és Keresztúrit, valamint a Groczky jelentésében szereplő Perényi-ezredbeli embereket látták a foglyok az ellenséges táborba, Szécsénybe menni. A főtábornok aggodalma nem csillapodott ettől. „Az sántának dolga, ha nem igaz is — írta Károlyinak —, de az mint iránzom, meg nem férnek Nyárádyval, s nehéz már segíteni rajtuk"[55].

Ilyen zavaros, szerencsétlen, rossz sejtelmeket tápláló események előzték meg a császári sereg megjelenését a „szarkafészeknyi" Gács vára alatt.

II.

Három feldolgozás tárgyalja részletesebben Gács sorsdöntő napjainak történetét: Thaly Ocskayja[56], Bánlaky A magyar nemzet hadtörténelme című sorozatának XVIII. kötete[57] és a Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen XI. kötete[58]. Thalynál időrendi zavar, több egymásnak ellentmondó adat, azonfelül egy vaskos tévedés rontja az előadás értékét. Bánlaky kritikátlanul átveszi és megismétli ezeket a hibákat. Egy s más szempontból pontosabbnak látszik az ellenfél oldaláról készült leírás, csakhogy ennek hitelét Heister tábornagy beszámolóiból kiragadott, elfogult és sikerét kérkedően felnagyítani igyekvő kitételek csökkentik. E három forrásból kell összeraknunk az események reális krónikáját.

Heister október 31-én Losoncról lovasportyát futtatott Gács alá. Becsülettel kilődöztek rájuk a várból, s ugyanígy november 1-én is, midőn nagyobb csapat hatolt az erősség tövébe. Valószínűleg még aznap — tehát nem november 2-án, mint Thaly írja — érkezett a császári had a Gácstól látótávolságban, félórányira északkeletre fekvő Tamásihoz, s ott tábort ütött. A vérvédők ebből arra gondolhattak, hogy Heister Gácsot elkerülve szándékozik északnak haladni. Néhány fős fedezettel Heister rejtve, maga indult felderíteni az ostrom kedvező irányait. A császárnak küldött jelentése szerint úgy találta, a vár elég erős ahhoz, hogy a közvetlen támadásnak ellenálljon, s ezért elhatározta, megkísérli félrevezetni az ellenséget; már a Tamásinál való táborozás is ezt a célt szolgálta. (A sík terepből alig kiemelkedő dombon, szerény védművekkel körülvett, roskadozó kis praesidium aligha kelthetett ilyen benyomást benne; nyilvánvalóan erő- és időkímélésből próbált ravasz taktikázáshoz folyamodni.)

Mire visszatért csapataihoz, már leszállt az est. Philip von der Lancken tábornoknak parancsot adott, hogy az éj leple alatt 300 gyalogossal és 200 lovassal nyomuljon a vár közelébe, az általa kiszemelt ponthoz, s onnan lehetőleg észrevétlenül igyekezzék megközelíteni a főkaput. Amikor az előőrs a vár alatt fekvő kis faluhoz ért, már szinte minden házban égett a kanóc, a kurucok ugyanis a császáriak közeledtére lángba akarták borítani a helységet. Nem lepte meg őket tehát — mint a Feldzüge állítja —, hogy kivilágosodáskor ott látták von der Lancken katonáit a domb aljában. Minden úton-módon megpróbálták elűzni őket, tűzgolyókat, szurokkoszorúkat vetettek, ki-kicsaptak rájuk, miközben — Heister tudósítása szerint — 18 halottat és sebesültet veszítettek, míg német részről a veszteség 2 halott és 8 sebesült volt. A falu lángokban állt, 15 ház porrá égett.

Fedezékek híján a tábornok nem gondolhatott a roham elrendelésére a siker reményében. Így láthatta a helyzetet a tábornagy is, aki erre újabb cselhez folyamodott, hogy az ellenállást megtörje. A falu bírájával kapitulációs felhívást küldött a várba. A saját aláírásával és nagy pecsétjével ellátott, latin nyelvű levélben — írja Thaly — azzal dicsekedett, hogy a dunántúli kuruc erősségeket elfoglalva, győzelmes hadaival

55 Rákóczi Tár, II. k. 295. o.
56 *Thaly:* Ocskay, i. m. II. k. 275—280. o.
57 *Bánlaky:* i. m. XVIII. k.. 692—695. o
58 Feldzüge, XI. k. Wien, 1886. 269—271. o.

a lázadók nem kis rémületére már idáig jutott, s Vác—Szécsény—Gács között erős vonalat épített ki. „Mindazonáltal bámulva veszi észre, hogy e latrok barlangja vagy inkább güzü- [cickány-] fészek a dicsőséges császári hadseregnek makacsul ellenállni merészel". Lefestette a várvédőknek azt a kegyetlenséget, amellyel Veszprém őrségét lakoltatta. „Ha tehát Gács várát ma naplementéig — mely határidő eltelte után a könyörgések sem fognak meghallgattatni — fel nem adják: a várparancsnokot és helyettesét négy darabra vágatva akasztatja ki a vár falára, s még gyalázatos közkatonáik életének sem irgalmaz". Heister végül hozzátette: ha a kapuk kulcsait rögtön kiküldik, és meghódolnak, megkegyelmez életüknek, s mehetnek, ahová akarnak. „Signatum in castris ad Tomassy positis, die 2. Novembris Anno 1709".

Kétséges, hogy ez a gőgös, fennhéjázó írás először Nyárády András kezébe került-e. Hiszen tudjuk, helyettese, Bonafous megparancsolta az őröknek, minden jövevényt, levelet elsőként neki jelentsenek. Ezt az iratot azonban nem titkolhatta el Nyárády előtt, vagyis bizonyosan ő is látta, bár maga nem érthette; minden jel szerint ugyanis néhány közkeletű szótól eltekintve nem tudott latinul. S itt következik Thaly és Bánlaky alapos melléfogása. Azt állítják, hogy Nyárády a levelet hűsége jeléül elküldte Bercsényinek, s azután a főtábornok tilalma ellenére mégis tárgyalni kezdett a császáriakkal. Csak a térképre kellett volna nézniük: Enyicke, ahol ekkor Bercsényi tartózkodott, legalább 150 kilométerre van Gácstól. Semmilyen korabeli közlekedési eszközzel, váltott lovakkal sem lehetett volna ezt a nagy utat oda-vissza három napnál hamarabb megtenni. Nyárádynak eszébe sem juthatott ilyen kísérlet. Thaly és Bánlaky nem gondolt arra, hogy Bercsényi — a veszprémi eseten okulva — a szóbeli eligazításkor figyelmeztethette Nyárádyt: semmiféle felhívást ne vegyen át az ellenségtől (erről a későbbiekben még szó lesz).

Nyárádynak tehát nem volt módja Bercsényitől vagy bárkitől tanácsot, utasítást kérni, magának kellett döntenie. S úgy döntött, hogy nem hagyja magát megfélemlíteni. Néhány óra múltán elutasító választ küldött Heisternek. Mivel a válasz ugyancsak latin nyelven készült, tisztázhatatlan, hogy mennyi a része ebben Nyárádynak és mennyi Bonafousnak. Csak német fordítását ismerjük, s ez magyarul így hangzik: „Excellentiád! A vár átadására felszólító levelét tisztelettel vettük. Minden alárendelt köteles az urának tett esküjét megtartani, akitől egyébként napokon belül segítséget várunk. Másrészt tudjuk, hogy akié Gács, az uralkodik majd a terület fölött. Ami Veszprém példáját illeti, reméljük, ha a várat át kellene adnunk, nem ugyanaz a sors vár ránk, különben jobb lenne itt meghalni, mint kitenni magunkat később a megalázó és szégyenletes halálnak. Excellentiádat az Isten kegyelmébe ajánljuk. Gács, 1709. november 2. Nyárády András főparancsnok, Bonafous helyettes parancsnok" (Bonafous nevét a német fordító hibásan Ban Toum-nak olvasta).

Csak a nagy rang- és erőkülönbséggel magyarázható ez az udvarias, óvatos hang, jóllehet a visszautasítás — ha nem is sértően nyers — egyértelmű. Így fogta fel a tábornagy is, és parancsot adott, hogy az éjszaka folyamán az ágyúkat vontassák a vár közelébe. Ez a művelet persze nagy zajjal járt, és a védők — kifürkészendő a lárma okát — szurokkoszorúkkal világították meg a környező területet. S a bombázás hamarosan megkezdődött. Nem tudjuk, hány s milyen kaliberű ágyú, mozsár foglalt tüzelőállást a vár körül, de annyi bizonyos, a gyenge építmények és sáncok nem sokáig nyújthattak védelmet a tűz ellen.

Ez azonban már csak az utolsó lökés volt a védelem teljes összeroppanásához. Heister zsarnoki fenyegetőzése ugyanis valamiképp kitudódott, elterjedt a katonák között, s megtette a tábornagy által óhajtott hatást: a megtorlástól való félelem tömeges lázongásba és parancsmegtagadásba csapott át, s Nyárády és tisztjei képtelenek voltak a felbomlott és demoralizálódott őrsereget megfékezni. Említettük: a védelem Révay, Perényi és Groczky ezereskapitányok hajdúiból állt, összesen mintegy 250 főből, s az idevezényelt csapatok egy része már néhány nappal ezelőtt fellázadt, és fa-

képnél hagyta Groczkyt. Most a többi rakta le a fegyvert, és követelte a kapitulációt. Nem valószínű, hogy a várkapitánynak bármily erélyes fellépéssel módja lett volna rájuk kényszeríteni az akaratát, kivált parancsainak engedelmeskedő helyettes és tisztek nélkül. A gyeplő kicsúszott a kezéből.

Éjfél tájban egy várbeli tiszt (a későbbi adatokból következtetve nem lehetetlen, hogy éppen Bonafous) jelent meg Heister előtt, reggelig fegyverszünetet kért, s jelezte, hogy ha kegyelemre számíthatnak, a nap folyamán eleget tesznek a tábornagy kívánságainak. S Heister hozzájárult a szabad elvonuláshoz, „minthogy a várőrség eddig nehéz ágyúkkal nem tüzelt" (megjegyzendő, nehéz lövegek nem is voltak a várban).

Reggel a császáriak bemasíroztak a kapukon, s megkezdődött a fegyverletétel szomorú aktusa. A fellázadt hajdúk többsége nem élt a szabad hazatérés lehetőségével, hanem a büntetéstől félve beállt az ellenség zsoldjába. Csak néhányan tartottak ki esküjük mellett, s indultak útnak a legközelebbi kuruc csapatok felé. Kilencen Bonafoust kísérték. Bizonyára Nyárády mellett is maradt pár ember, neki azonban — mielőtt utolsónak elhagyta volna a várat — annak rendje-módja szerint át kellett adnia a hadifelszerelést.

Freiherr von Stainsdorff százados készítette az átvételi jegyzéket, amelyben ilyen tételek szerepelnek: 1 fém lármamozsár, 1 háromfontos fém csatakígyó (tábori ágyú) vasalatlan lövegtalpon és kerekeken, 1 három és fél fontos vas csatakígyó, 1 négyfontos fémből, 2 ötfontos ágyú fej nélkül, vasalatlan lövegtalpon, 1 hatfontos tábori ágyú (falkony), 11,5 centner (1 zentner = körülbelül 50 kilogramm) puskapor, 4 centner ólom, 6600 patron, 506 vas kézigránát, 100 üveges kézigránát, 3,5 centner kanóc, 887 különböző kaliberű ágyúgolyó, 56 dárda és kasza, 6 szurokkoszorú, 1 rézdob, 15 font kén, 32 font salétrom, 30 font gyanta, 108 puska, 55 kard, 54 darab kovácsvas, horgok stb. (Heister a váratlanul gyors sikerrel hencegve azt írta császári urának: Gács olyan jól el volt látva munícióval és élelemmel, hogy a szerencsés fordulat nélkül hosszú időbe telt volna, mire a várat beveheti; az idézett átvételi jegyzék éppenséggel ellentmond ennek.)

Így esett el Gács — a remélt kétheti kitartás helyett — három nap alatt. Károlyi még csak megmozdulni sem tudott Tornalja körül gyülekező seregével, hogy az ostromlókat valamiképp hátbatámadja, s ezzel megkönnyítse a védelem dolgát. Heister zavartalanul vonulhatott másnap tamási táborával Divénybe, majd Gyetvára, s onnan tovább, eredeti céljának megfelelően a Szepesség felé; s november 10-én megkezdte Lőcse ostromát.

Mi maradjunk csak Gácsnál, az ott történtekről még sok érdekes részletet világítanak meg a korabeli, ismert vagy eddig mellőzött és feltáratlan források: levelek és jelentések.

Az első hír Gács feladásáról Nikházy György ezredestől érkezett Tornaljára. Uzapanyit (Tornaljától nyugatra mintegy 15 kilométerre), november 4.: „Két rendbeli portyáim küldötték két-két katonájukat hozzám nyargalva, kik is bizonyosan hozták Gácsnak feladását; fő- és vicecommendáns[sal] jőnek egynéhányan, de többnyire az hajdú labanccá lett"[59]. A címzett Nikházy parancsnoka, Babócsay Ferenc dandárnok volt. Kajali Pál főhadbíró november 6-án Murányból informálta Bercsényit: „Gácsban 3. praesentis (e hó 3-án) délelőtt ment bé az ellenség 10 óra tájban; de nem a falábú német (sic!) tiszt, aki ki sem szökött, ha igaz, hanem némely rossz hajdúk — fizetetlenséget hányván — kényszerítették az tiszteket az feladásra; másként őkegyelmek jól viselték magukat, s eléggé csendesítették volna az hajdúkat, de nem lehetett. Ezeket tegnap egy onnan kibocsátott tizedes referálta Murányalján idevaló prófontmester uramnak. Perényi Miklós uram regimentjéből való, s elsietett a regimentje

59 *Thaly:* Ocskay, i. m. II. k. 280. o.

után, jobban is esett, hogy fel nem jött ide az várba"[60] (talán azért, mert a hír kedvezőtlenül hatott volna a várbeliek hangulatára). Egy nappal később Bossányi Ferenc Szécsényből (?) jelentette: „Gácsot 3. praesentis feladták 2 embernek halálával, 7 sebben az ki esett; az hajdúság, ki benne volt, letette az fegyvert. [A] francia commendánsot Murány felé kísérték 9 hajdúval"[61].

S november 7-én íráshoz jutott a koronatanú, Nyárády András is. Putnokról keltezte Bercsényihez intézett, az átélt izgalmaktól még mindig zaklatott hangú levelét. „Méltóságos Generális uramnak, Excellentiádnak ajánlom szolgálatomat. Isten minden szerencsés sok jókkal áldja meg Excellentiádat, szívesen kívánom. Mi elég szerencsétlenül jártunk, mert Gácsban már benn vagyon az ellenség. Az hajdúság, mikor jobban kellett puskázni, mind lerakosgatta az fegyvert, rebelláltak. Már Heister közel az vár alatt lévén, lövette mind éjjel, nappal az várat. Én csak míg tudtam, keményen felelgettem Heisternek. De semminek oka nem vagyok, látja az Úr Isten, mivel az hajdúk mind rebelláltak, mikor puskáztattam. Az hajdúk mind lerakták az fegyvereket, mikor jobban kellett volna puskázni. Az vár alatt [alá] a vicecommendánst lehívatta Heister, a punctumokat megcsinálták, s beküldte Heister subscribálni [innen a gyanú, hogy Bonafous volt az a tiszt, aki éjfélkor megjelent Heister előtt a kapituláció ajánlatával]. Gondoltam, hogy ha tudta volna Heister, hogy rebelláltak az hajdúk, mindönket nyársba húztak volna". Az utóiratban még ez áll: „Egy hadnagy, Révay uramé, eleget kérte őket, hogy ne cselekedjék, hol vagyon Magyarországnak tett esküdt hitetek, de még nagyobb zűrzavar támada közöttük"[62]. Így a cserbenhagyott várparancsnok.

Gács elvesztése megrázta az egész kuruc tábort. Károlyi, aki Tornalján tartózkodott, már november 4-én — valószínűleg Babócsaytól — tudomást szerzett róla, s azonnal megírta Bercsényinek[63]. Írásából kiderül, hogy Heister megadási felszólítására s arról is hallott, hogy felakasztással fenyegette meg a parancsnokokat. Bercsényi november 6-án Enyickéről voltaképp még Károlyi előző levelére reflektált, s azt az információt nyugtázta, hogy a „falábú" mégsem szökött meg Gácsból — erről már volt szó. Csak utóiratként fűzte hozzá: „Már le is pecsételtem vala levelemet, hogy érkezék Gács iránt való híre. Úgy látom, nem engedte Isten elérnünk Gács megmaradásának csudáját"[64]. Tüstént közölte a fejedelemmel is: „Midőn ezt írnám, újabban veszem Károlyi uram írását Gácsrul. Isten nem akarta csudáját érnünk Gács megtartásának! Mint lesz már az városokhoz [a szepesi városok megvédéséhez] szerencsénk?"[65]. November 6-án tehát még „csudának" tekintette volna ő is, ha a vár tartani tudja magát.

Itt még rezignált, keserű hangot ütött meg. Hanem azután — talán csak a köszvény kínjai vonták el figyelmét, s később olvasta el alaposabban Károlyi első tudósítását, vagy a továbbiak paprikázták fel — fékezetlenül kitört belőle a düh. Rákóczitól tudjuk, hogy lobbanékony ember volt, „konokul tisztelte saját véleményét, de többnyire megvetette másokét", „szerencsétlen körülmények miatt mindig másokat okolt", „nem ismert mértéktartást". „Rajtam kívül — jegyzi meg a fejedelem egyhelyütt — egész Magyarországon nem volt barátja". Súlyos bírálat, s ezt a következőkben figyelembe kell vennünk, amikor lázas, erőszakos, ellentmondást nem tűrő kijelentéseit idézzük.

Károlyi, akit Rákóczi nem kevésbé éles kritikával jellemzett, csak tovább tüzelte a főtábornokot november 6-án kelt újabb levelével[66]. Közölte vele, hogy megérkezett

60 AR VI. k. 402. o.
61 *Thaly:* Ocskay, i. m. II. k. 279. o.; *Bánlaky:* i. m. 695. o.
62 OL G 24 63. cs. 45. sz. (Ez a levél nyilvánvalóan azért kerülte el eddig a kutatók figyelmét, mert latinosan írt dátuma — 9bris — alapján tévesen a szeptemberi iratok közé sorolták.)
63 OL G 24 63. cs. 258. sz.
64 Rákóczi Tár, II. k. 295. o.
65 AR VI. k. 391. o.
66 OSzK Fol. Hung. 1389 11. cs. 326—329. sz.

Tornaljára „a falábú, ki Gácsot együtt Nyárádyval becstelenül hagyta el, és lyukaszta nyakát minden remélhető operatiónak". „Vay uram... [itt egy olvashatatlan szó következik] Nyárádyja" viszont „ide sem jött, ha bor lett volna, talán jobban meg találta volna választani; hová ment, senki sem tudja. Utána küldöttem, s ha kaphatom... [három olvashatatlan szó] bőréből az kutya lelkit". „Beszéltem én az hajdúkkal, hazudnak ezek, mint az ebek". Tájékoztatta Bercsényit a pestis terjedéséről s arról is, hogy „vasárnap feladván az várat, hétfőn [Heister] Tamásinál lévő tábora [felkerekedett], a gyetvai szoros felé fordult, s tegnap költözött által, mely mindenfelől confirmáltatott". Írta, hogy másnap harminc karabélyossal küldi Bonafoust, de hogy hová? Murányba? Kassára? Erről nem szólt. Csatolta „Nyárády érdemlett passusát, ki is az confederatió ellen való rebellis".

Ezeket a sorokat Bercsényi már november 7-én megkapta Enyickén, s azonnal válaszolt Károlyinak. „Most este hét órakor... Tornaljáról költ levelét kegyelmednek veszem... Nyárády, az átkozott nem találhat mentséget magának, ha szokásunk szerint törvényünk meg nem menti; ki ha messzire halad, késő lesz példája". Az utóirat: „S hát nem akadt még fel az gácsi commendáns?"[67] Károlyi válasza november 8-án: „Nyárády elkerülvén az commandókat, minden relatió (jelentés) nélkül ment vala házához, mintha csak az gatyáját vetette volna le vasárnap, hogy Gácsot összerúgta s odahagyta. Én is udvarlására küldvén, idekísértettem; hasonló az mentsége, mint az falábúnak; hanem arra nem tud felelni, hogy az ellenség levelét bevette, szavát meghallgatta... Intimáltam Révay uramnak az onnan [Gácsból] kijött hajdúk examenjét (vizsgálatát)...Az bolond capitulátiót s passust transmittáltam"[68] (továbbítottam).

Bercsényi november 9-én 10 órakor postázott viszontválasza: „Nyárádynak nem lehet mentsége, mert ugyanis az levél bevitelit ex hoc praevisio (előrelátásból) tilalmaztam életire; az hajdú zúgolódása nem támadás, mert az első zúgolódót ölette volna meg. Az sok példa, példa nélkül szokásba megy; az examen időt, az idő szánakodást s az szánakodás mentséget szerez, s az ismét reménységet s példát másnak az rosszra"[69]. Nyárádyt akasztófára szánta. Rákóczinak is megírta: Károlyi tájékoztatása szerint „vasárnap csak ijesztésre feladták Gácsot, kiért kértem Károlyit: akasztassa az commendánsot, s még az falábút is nem szánnám!"[70]. Id. Fáy István murányi várparancsnok — korábban borsodi alispán — november 8-án Murányból kelt levelére pedig („Úgy látom, már Murány vára végház kezd lenni, mert Gács már oda vagyon, Breznó Murány várához négy mélyföldnél nem több...") a margón a válasz fogalmazványaként saját kezűleg feljegyezte: „Gácsnak nagyobb a híre káránál, mert az nem volt Murány vára, de gyalázatos feladása szégyen nemzetünkre, azért parancsoltam felakasztani Nyárádyt, az átkozottat, most nincs helye az mentségnek"[71].

Különös figyelmet érdemel, hogyan reagált erre, illetve az ugyanakkor közvetlenül neki címzett, de ismeretlen levélre a szintén Murányban tartózkodó Kajali Pál főhadbíró, aki november 7-én — mint idéztük — még azt közölte Bercsényivel a gácsi parancsnokokról, hogy „ők egyelmek jól viselték magukat, s eléggé csendesítették volna az hajdúkat, de nem lehetett". (Kajali korábban, a nyolcvanas években Gács várának kapitánya volt, megyei jegyző. Id. Fáy István leányát vette feleségül, s Klára nevű leánya Ráday Pálhoz ment nőül. 1703 őszén, Gács kapitulációjakor csatlakozott a mozgalomhoz. Ő készítette a Regulamentum Universale hadbíráskodással foglalkozó fejezetét, s Rákóczi 1707 augusztusában országos főhadbírává nevezte ki.)

„Kegyelmes Uram! Enyickérül 9. praesentis nékem írt Excellentiád méltóságos levelét tegnap este alázatosan vettem. Minap az gácsi tisztek felől nem mentség, ha-

67 Rákóczi Tár, II. k. 296. o.
68 OL G 24 63. cs. 265—266. sz.
69 Rákóczi Tár, II. k. 302. o.; OL P 396 (Károlyi Lt.) Series III: Fasc. 1: — A 14. sz.
70 AR VI. k. 391. o.
71 OSzK Fol. Hung. 1389 13. cs. 5. sz.

nem relatióképpen (jelentésként) írtam vala csak Excellentiádnak, tudniillik, mit beszélt az onnan jött tizedes felőlök. Óvjon Isten engemet attól, hogy várat olyan gyalázatosan feladó tiszteket menteni kívánnék, mert nem hogy az ellenség levelét bevenni, de az mely várat tartani akarnak, szóra sem kell közel bocsátani az ellenséget mindaddig, valamíg utolsó extremitásra (végveszélyre) nem jutnak az belsők, azt régen megtanultam. A gácsi tisztekben pedig az vétek, amint hallom, mind a kettő megvolt, minden szükségen kívül, sőt az harmadik [vétek] is, hogy seregben gyűjtötték az hajdúkat, s úgy tettenek oratiót (beszédet) nékik, az is nem jól esett, hanem csak per partes (csoportonként) kellett volna az alsóbb tiszteknek keményen parancsolni, hogy az alattok valókat fenyítékben [fegyelemben] tartsák, és akinek legkisebb zúgolódását vennék eszekben, mindjárt az commendánsnak bejelentsék, vagy azon szempillantásban megfogják, és az olyanon irtóztató exemplumot (példát) kellett volna statuálni. Azért egy igaz szívű confoederatus magyar az olyatén kártevő tiszteket nem szánhatja, s nem mondhatja, hogy méltók ne volnának az exempláris (példás), kemény büntetésre. Excellentiád írását közlöttem itt való commendáns urammal is [az apósával]... Én minapában — igazsággal írom — csak magamtul, és nem az őkegyelme [id. Fáy István] hírével írtam vala meg vékony és együgyű opiniómat Excellentiádnak, kegyelmes tetszésére hagyván, s tudván jól, hogy az én csekély elmémnél mindeneket bölcsebben penetrál (átlát) Excellentiád, s úgy kell lenni mindennek, amint Excellentiád parancsolja...In Murány, die 13. Novembris 1709".[72]

S itt most már meg kell állnunk, hogy az indulatok gőzéből kitisztázzuk a tényleges felelősséget; a szitok-átok özönnek amúgy is vége. Mindjárt azzal kell kezdenünk, hogy valamennyi itt idézett irat Nyárády november 7-i putnoki jelentésének ismerete nélkül készült, hiszen ez nem gyorsfutárral jutott el Bercsényihez, mint Károlyi postája (s nem tudtak róla a témát feldolgozó szerzők sem). Afelől nem lehet kétségünk, hogy Nyárády, mint parancsnok, utolsónak hagyta el a várat, s ha a hadifelszerelés leltározásához is asszisztálnia kellett, úgy aligha távozhatott onnan november 3-án, vasárnap délutánnál korábban. Egyébként sem csodálhatjuk, hogy nem volt kedve a „belső ellenséggel", az egész tragédia előidézőjével, Bonafous vicekapitánnyal együtt nekivágni a hosszú, légvonalban is ötven—hatvan kilométeres útnak. Nyilvánvalóan gyalog kellett mennie, elkerülve a császári előőrsöket, portyázó csapatokat és a pestises fészkeket, tán be sem engedték volna ilyen helyekre. Vagyis hegyen-völgyön át kellett bandukolnia, alighanem étlen-szomjan. Csak lovon érhetett volna hamarabb Putnokra.

Odaért, s rögtön jelentést tett. Nem kerülte el tehát a commandókat, mint Károlyi állította — itt volt az első, útjába eső parancsnokság. Persze lehetséges, hogy azután még hazanézett Felsőnyárádra. Mindössze tíz-tizenöt kilométerre volt onnan, s a több hónapi távollét után „bocsánatos bűnnek" tekinthető, ha tudni akarta: él-e még a családja a pestistől pusztított otthonában. Így elképzelhető, hogy Károlyi emberei esetleg nyárádi házából kísérték Tornaljára, a főparancsnok elé. Nem szükséges mentegetni őt a borozásra célzó és más efféle kitörések ellenében sem. Mindez a felforrósodott harag számlájára írandó, jelentéktelen dolog. (Nem tudunk azonban mit kezdeni Károlyinak ezzel a kitételével: „Vay uram Nyárádyja". Valószínűleg nem ismerte közelebbről Nyárádyt, aki eddig nem szolgált őalatta, lehetséges tehát, hogy összetévesztette valakivel. Semmi nyoma nincs ugyanis annak, hogy Nyárády valaha Vay Ádám udvari marsall, tanácsúr, munkácsi főkapitány hatókörébe került volna. Más Nyárády, István nevezetű volt rövid ideig Rákóczi udvarában, talán Nyárády András fia.)

Bercsényi és Károlyi valójában két érdemleges vádat emelt Nyárády ellen az idézett levelekben, a körülmények alaposabb ismerete nélkül: Heister megadásra felszó-

72 *Heckenast Gusztáv:* Kajali Pál. Folia Rákócziana, 3. sz., Vaja, 1980. 72—73. o.

lító ultimátumának átvételét és a lázadás gyökerében való elfojtásának elmulasztását. Perdöntő bizonyíték ugyan nincsen, de minden ismert nyom arra mutat, hogy a kapitulációs felhívás átvétele és az arra adott válasz elsősorban Bonafous lelkén szárad. Egész magatartása, nyelvismerete, az ellene felhozott panaszok mind erre vallanak. Olyan helyzet állhatott elő, ami a várparancsnoknak nem adott több lépési lehetőséget. Felerősíti gyanúnkat Bonafous ellen, hogy Tornalján látjuk őt utoljára, amint karabélyosok valahová kísérik, s ezzel végképp eltűnik a szemünk elől, Nyárádyval viszont még találkozni fogunk. Úgy látszik, a „falábú" ezúttal nem úszta meg szárazon, mint Esztergom feladása után.

Ami a lázadás elharapódzását illeti, Bercsényinek a háború könyörtelen törvényre értelmében igaza van: „az első zúgolódót meg kellett volna ölni". (Zrínyi a Vitéz hadnagyban: „Amely kapitány az engedetlent fel nem akasztja, várhat magára gyalázatot rövid nap múlván".) De vajon nem Bonafous volt-e, az, akivel Nyárádynak rögtön, az első konfliktusnál le kellett volna számolnia, hogy minden esetleges parancsmegtagadást csírájában elfojtson? S ha igen, megtehette volna-e? Bercsényi nagy mulasztást követett el azzal, hogy amikor megtudta — és még jóidőben tudta meg — : a fő- és vicekapitány nem fér össze, nem csapott az asztalra, s nem zavarta el valamelyiküket más beosztásba; Rákóczitól nem parancsot, csak ötletet kapott Bonafous gácsi kinevezésére. Kajali Pál alázatos hangú, sőt meghunyászkodó érvelése pedig, hogy tudniillik hiba volt seregbe gyűjteni a hajdúkat, s úgy megpróbálni a lelkükre beszélni, az alsóbb parancsnokoknak kellett volna ezt megtenniük a maguk kisebb egységeinél — a murányi „elefántcsonttoronyban" született üres spekuláció. Nem sok tapasztalata lehetett a robbanásszerűen kitörő s tűzvészként terjedő lázadás lélektanában. Ilyenkor már késő fegyverhez nyúlni; ha Nyárády puskát szegez az izgatott tömegre — a számára idegen, több ezredből összeverődött s visszafordíthatatlanul demoralizálódott emberekre —, a következő pillanatban ízekre tépik.

Mindazonáltal — korábbi szereplését is tekintve — jogosnak látszik a vélemény, hogy Nyárády nem volt elég erélyes az akaratától függetlenül kialakult vészhelyzet megelőzésében, s valószínűleg ott kezdődött a baj, hogy a védelemre nem kellően felkészített vár parancsnokságát ilyen kritikus időpontban egyáltalán elvállalta. Végzetes helyzetek szerencsétlen sorozata sodorhatta magával. De az nem áll helyt, hogy „csak ijesztésre feladta Gácsot", sem az, hogy „a confoederatió ellen való rebellis" lett volna. Egész szabadságharcos pályafutása ellentmond ennek, hűsége szilárd, becsülete folttalan maradt.

Talán nem alaptalan képzelődés, hogy a két kuruc vezér kezdeti háborgásában az önvád is némi szerepet játszott. Bercsényi — mint Rákóczitól tudjuk — hajlamos volt rá, hogy saját tévedéseit mások nyakába varrja. Márpedig itt több olyan hiba történt — az említetteken kívül is —, ami a hadvezetés felelősségét veti fel. Kérdéses például, helyes volt-e Gács várát szinte a huszonnegyedik órában Nógrád megye s az északi országrész bástyájának tekinteni, amely esetleg két hétig is ellenállhat (108 puskával!) a roppant számbeli és anyagi fölényben lévő császáriak támadásának? Holott világosan látták, hogy Gács gyenge erődítmény, „szarkafészek", „nagyobb a híre káránál". De ha már ilyenformán döntöttek, a felkészülést sokkal körültekintőbben kellett volna megszervezni, s főképp sokkal hamarabb elkezdeni. Mindketten lelkiismeretfurdalást érezhettek amiatt, hogy Károlyi csak november 1-jén érkezett Tornaljára, s akkor látott hozzá a felmentésre szánt, szétzilált hadak rendezéséhez, amikor Heister már Gács alatt volt. Bűnbak kellett.

Így történhetett, hogy Rákóczi — Bercsényi információi alapján — december 5-én Munkácsról a következőket írta a svéd királynál követségben járó Ráday Pálnak: „Mármarosból alig mentünk ki, hogy az ellenség Nógrád vármegyei hadainkat Eszterházy Dániel... vigyázatlansága miatt dissipálván (szétszórva), Vadkertre, Szécsénybe Losoncra helyeztette postérungjait (előőrseit), Gács várát minden lövés nélkül, egy

ijesztésre Nyárády feladta, s következendőképpen Heister ...Lőcsét két hetektől fogva víjja"[73]. Tehát: „minden lövés nélkül, egy ijesztésre". Ezt idézi és ismétli azután Thaly, Márki, Bánlaky s minden feldolgozás, némelyik még tovább színezve-torzítva a valót, Rónai Horváth Jenő például úgy, hogy „Heister tábornagy hadai a Nyárády András által hanyagul védelmezett Gácsot megvették"[74]. Ilyen kurtán, furcsán, hamisan rögződött meg a történelmi köztudatban Gács elestének históriája. A helyreigazítás dolga a jelenkorra maradt.

III.

Bizonyos, hogy a gácsi fő- és vicecommendáns, sőt a labancokhoz át nem pártolt tisztjeik és hajdúik is hadbíróság előtt feleltek a történtekért, jóllehet semmilyen dokumentum nem maradt fenn, illetve nem került elő eddig az ügyükben folyt vizsgálatról, tárgyalásról vagy az ítéletekről (talán Kassán lappanganak az idevágó iratok). Nagy kár. Egyébként is csak kevés forrásból tájékozódhatunk a hadbíróságok működéséről, eljárási módjáról; apró töredékekből kell összerakni a vázlatos képet, amit erről alkothatunk. Nyilvánvalóan éppen az adatok szűkössége az oka annak, hogy sem a történeti, sem a szorosabban vett jogtörténeti irodalom nem vállalkozott még e különösen fontos és érdekes témakör feldolgozására.

Mindenesetre ismerjük azt az ediktumot, amely a „hadi törvénytárat" tartalmazza, s a Nyárádyék ellen emelt vádak alapját képezhette. Az 1707. évi ónodi országgyűlés tárgyalta és fogadta el, azután nyomtatásban is megjelent[75]. Körültekintő részletesség és szigor jellemzi a tizenkét „titulusra" (fejezetre) és ezeken belül számos „articulusra" (cikkelyre) osztott „hadi regula" irányelveit. Bennünket leginkább a VI. fejezet érdekel, címe: „Az erősségek feladásáról, a megegyezésről, az ellenséggel való összemenésről, correspondentiáról, beszélgetésről, árulásról, kémekről".

Egyik artikulusa a várparancsnokkal szemben támasztott követelményekről szól. Megkívánja, hogy legyen hű, bátor, kemény és tapasztalt. Azon igyekezzék, hogy a várba idejében minél több eleséget, vizet, ahol nincs, és hadieszközt szerezzen, s az elromlott lövőszerszámokat reparáltassa. Az erősség oltalmára jó vitézeket — harcban próbált, bátor és állhatatos katonákat — fogadjon be; azokat pedig, akik nem fegyverhez, hanem csak „eleségvesztegetésre" valók, távolítsa el. Alárendeltjeivel szerettesse meg magát, tisztjeit becsülje, de fegyelemben is tartsa. A vitézlő rendet bátorítsa, a félénkeket bíztassa.

S itt következnek a gácsi ügy elbírálása szempontjából legfőbb előírások: „Fel ne adja [a várat] mindaddig, valamíg elesége el nem fogy, avagy míg nem látja, hogy az ellenség éppen erőt vészen rajtuk; kiváltképpen ha a kőfal elromlása [folytán] immár ostrommal való megvehetését a várnak látja, avagy a vitézlő rend bágyadtságát és erőtlenedését vagy pártolkodásra [átpártolásra] való nagy szándékát — kit meg nem zabolázhatna — veszi eszébe. Melyeket látván: akkor azután végezhet az ellenséggel okosan, mintsem magát és az egész vitézlő népet s az erősségben való jókat elveszesse." Ellenkező esetben, ha ugyanis puszta ijesztésre vagy ideje korán feladja a várat: a fő- és alparancsnok fej- és jószágvesztéssel lakol, s „az alattvalóknak is elfogy életek, ha ők lesznek okai a feladásnak".

„Ha pedig a tiszt az oltalomra való minden eszközből kifogy, vagy tovább nem tarthatván, kényteleníttetik feladni [a várat], mentül jobban lehet, úgy végezzen az ellenséggel". Tudniillik hogy a várból fegyveresen, ágyúkkal, lőszerrel s minden ingó javakkal vonulhasson ki, senkit az ellenség el ne fogjon, elegendő élelem legyen az útra stb. A feladási szerződést mindkét részről pecséttel és aláírással kell ellátni, s a kapi-

73 AR II. k. 582. o.
74 *Rónai Horváth Jenő:* Magyar hadi krónika. Bp., 1897. II. k. 378. o.
75 OSzK RMK I. 1734. sz.

tuláció megtörténte után a kezeseket el kell bocsátani. Ha tiszt vagy közvitéz — a vezénylő parancsnok engedelme nélkül — az ellenséggel „akár szóval, akár írással, akár üzenettel, akár más jellel nyíltan vagy alattomban" érintkezésbe lép, halállal lakol, és minden tábori javai elkoboztatnak. Így bűnhődik az is, aki tud ilyesmiről, de nem jelenti azonnal.

Más fejezetekben is sok olyan cikkely szerepel, amit a gácsi vádlottak fejére olvashattak. Például: életével fizessen, akit „harcon lévő szaladásban, tisztjei ellen való támadásban, pártolásban, árultatásban" találnak bűnösnek. Meg kell ölni azt a katonát — mondja ki egy másik pont —, aki tisztjét tettel vagy szóval megtámadja. „Mivel édes nemzetünk igaz ügye mellett mindenki élete fogytáig tartozik hadakozni, a harckor zászlója alól senki el ne szaladjon, s meg ne futamodjék parancsolat nélkül, mert az olyat a tisztnek szabad ott mindjárt megölni". Az a tiszt, aki a harcot parancs nélkül félbehagyja: haditörvényszék elé állítandó; s amely ezred — a parancsnokló tábornok hozzájárulása nélkül — békealkudozásba bocsátkozik az ellenséggel, „annak tiszti gyalázatos halállal ölettetik meg, s a közrendből valók is érdemük szerint megbüntettetnek".

A hadiregulák ismeretében nem nagy bizakodással nézhettek a hadbírósági felelősségrevonás elé azok az emberek, akik valóban bűnösök voltak a gácsi lázadásban, s ebből következően a vár elvesztésében. Arról azonban, hogy miként folyt le az eljárás, csak hozzávetőleges fogalmunk lehet. Az ugyancsak 1707-ben Ónodon elfogadott Regulamentum Universale[76] hetedik részében csupán futtában tárgyalja a hadbírósági intézmény szervezetét, a fellebbezési fórumokat, s nem szól a „perrendtartás" szabályairól. Ezekről az előzőekben idézett „hadi törvénytár" XI. és XII. fejezete ad némi felvilágosítást.

A XI. fejezetből kiderül, hogy minden ezrednél a parancsnok mellett hadbíró (auditor) működött, akinek feladata volt a hadiregulák ellen vétők kihallgatása, vallomásuk jegyzőkönyvbe vétele és a hadiszék összehívása. Ebben két fő- vagy vicekapitánynak, ugyanannyi hadnagynak, strázsamesternek, tizedesnek és közlegénynek kellett résztvennie. Fellebbezni a kerületi generális (kapitány) törzsébe beosztott hadbíróhoz, illetve hadiszékhez, s onnan esetleg tovább a generális auditorhoz (Kajali Pál) lehetett. Elvileg nyitva volt az út a fellebbezésre a főtábornokhoz vagy akár a fejedelemhez is. A XII. fejezet egyik cikkelye szerint a generális hadbíró elé tartozó „casusok" voltak: az árulás; az ilyen szándék felismerése esetén a jelentés elmulasztása; tábornokkal szembeni engedetlenség; pártütés; egész regiment vagy több compánia vétsége; várak, erősségek feladása; elszökés onnan vagy a táborból és strázsahelyről.

A vádlottat — legyen bár tiszt — áristomba kell zárni, írásban átadni neki a vádpontokat, s olyan terminust kitűzni a tárgyalára, hogy elég ideje legyen felkészülni a maga mentésére (III. artikulus). Kisebb ügyekben is legalább 12 személy, a nagyobbakban kétszer annyi vegyen részt assessorként (ülnökként) a tárgyaláson, „értelmes, jólelkű emberek, akik minekelőtte a törvényhez szólnak, az igazságra s törvényre — félretévén minden tekintetet, félelmet, haragot, gyűlölséget, kedvezést — erős hittel meg is esküdjenek". Szavazataik súlya a rendfokozatok szerint „több s kevesebb számot tégyen" (IV. artikulus). Az „ügyefogyottak" mellé prókátor rendeltessék, s másokat sem szabad eltiltani ügyvéd fogadásától; a prókátor tanúkat idézhet a tárgyalásra (X. artikulus). Egy további cikkely arra int, hogy a vádlottat ne sokáig tartsák fogva ítélet nélkül, egy másik pedig figyelmeztet, hogy a tortúrát lehetőleg kerülni kell. Végházban, praesidiumban, ahol több alakulat részei vannak együtt, „a commendáns tehet törvényt az ott elkövetett vétkekért" (XIX. artikulus). Az utolsó (XXVI.) rendelkezés pedig — laza értelmezést engedve — kimondja, hogy

76 OSzK RMK I. 1733. sz.; *Thaly Kálmán:* Irodalom- és míveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bp. 1889. Rákóczi hadserege. 181—219. o.

„generálisok, úri, nemesi és főrendek causái in criminalibus előttünk, in senatu revideáltassanak", vagyis a szenátusban kerüljenek szőnyegre.

Ami most már a felelősségrevonás gyakorlatát illeti, az árulókkal persze nem sokat teketóriáztak. Ügyeltek ugyan az előírásos formák megtartására (még Ocskay és Bezerédj esetében is), de az elítéltek azután rögtönítélő-bírósági gyorsasággal kerültek a vesztőhelyre. Volt úgy is, hogy a haditörvények szellemében „népítélet" osztott igazságot. Liptay Ádám alezredest, korábban lévai várkapitányt például 1709 decemberében, „amikor többed magával labancságra akart volna menni Rozsnyóra", kuruc lovasok elfogták és lekaszabolták[77]. Forgács Simon tábornok sem került hadbíróság elé; miután 1706 őszén nem hajtotta végre a parancsot, hogy Pozsonyt rajtaütéssel foglalja el, Rákóczi minden procedúra nélkül záratta börtönbe előbb Krasznahorkán, majd Szepesvárában, végül Munkácson. Dévay Mihály alkapitányt azért vetette önhatalmúlag tömlöcbe, mert ezredét engedelem nélkül odahagyta[78]. Nem húzódozott a megtizedelés irgalmatlan büntetésétől sem, hogy „tíz-tizenkét ember halálával ezeren is tanuljanak"[79], mert „jobb egész ezereknek is inkább tizedét megöletni, mintsem rossz voltuk miatt nagy fogyatkozásokat szenvedni"[80].

Mi tagadás, 1707 előtt meglehetősen szeszélyesen és rendezetlenül folyt a hadibűnök megtorlása. Csak a Regulamentum Universale és a hadi törvénytár bevezetésével terelődött szabályos mederbe a katonai igazságszolgáltatás. 1708. június 28-án a tompai táborban a Bonafous-ezredbeli Johann Michael Hubert őrvezető állt a hadiszék elé; vallomása után két közkatona, két őrvezető, két káplár, két furir (hadiírnok), két hadnagy, két kapitány és az elnöklő kapitány foglalt állást büntetése dolgában, majd Schönberger Ferenc hadbíró hirdette ki az ítéletet[81]. 1710. május 5-én Krasznahorkán Binder Ferenc pattantyúst vonta felelősségre az Andrássy György dandárnok parancsára összeült hadiszék; ebben a vár polgári tisztségviselői is részt vettek: Kisóczi Gábor mint elnök, Bese György, Kőszeghi (?) Mihály, Nyárády Márton (András unokaöccse?), továbbá Nagy Pál kapitány, Kánya István vicehadnagy, Benzó (?) Miklós vicehadnagy és még többen, a praesidium strázsamestere, corporálok, közvitézek. Ki-ki leadta a maga voksát, az elnök pedig felolvasta az ítéletet: tortúra, azután halál[82]. Itt is megtartották tehát az előírt tárgyalási rendet.

Ugyanígy folyt az eljárás tisztek esetében is, bármily magas rangot viseltek. Révay Gáspár colonellust Nyitra várának feladásáért állították bíróság elé; Kajali Pál országos főhadbíró vezette ügyének tárgyalását, az elnöki tisztet pedig Gyürky Pál generális főstrázsamester töltötte be. (1708 szeptemberében a fejedelem parancsot adott a határozat revideálására, s Kajali ítélet nélkül terjesztette a jegyzőkönyveket Rákóczi elé[83].) Berthóty Ferenc altábornagy, kassai kapitány mint elnök és Kajali Pál főhadbíró 1709 áprilisában kilenc ítéletet küldött meg Bercsényinek jóváhagyásra, köztük az eperjesi Sreger Zsigmond vicegenerális ellen a haditörvények V . fejezetére hivatkozó verdiktet, amely kínvallatást és kivégzést mondott ki; a kísérőlevélben azonban Kajali a mentő körülmények felsorolásával kegyelemre ajánlotta az elítéltet[84]. Hadbírósági eljárás indult Ordódy György dandárnok ellen[85], s hadiszék elé kellett állnia Somogyi Ferenc colonellusnak is; Somogyi tárgyalását Szentiványi Raphael hadbíró vezette[86]. 1709 végén még a szabadságharc olyan hírneves, de erőszakosságáról is ismert tisztje, mint Csajághy János brigadéros is hónapokra börtönbe került a hadbíróság ítélete szerint (a haditanácsban haragra lobbanva összevagdalta Várallyay Ferenc

77 AR VI. k. 435. o.
78 *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1910. II. k. 209. o.
79 AR I. k. 530. o.
80 AR I. k. 591. o.
81 Rákóczi hadserege, 223. o.
82 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 462. sz.
83 OL G 24 60. cs. 222., 277. sz.
84 *Heckenast:* Kajali Pál. i. m. 55—62. o.
85 OL G 24 60. cs. 354. sz.
86 OSzK Fol. Hung. 1389 1709/b 193. sz.

őrnagyot, Pongrácz János alezredest pedig vasra verette alapos ok nélkül). Csak 1710 júniusában szabadult ki „a fölséges fejedelem ingyen való kegyelméből".[87]

Nem számíthatott tehát rendkívüli eseménynek, hogy Nyárády András gácsi várparancsnokot és ezereskapitányt, valamint helyettesét, Charles Bonafous ezredest hadbíróság elé idézték. Akkor hagytuk el őket, amikor Tornaljáról útnak indultak a hadiszék felé. Talán Murány várába. E feltevés mellett csak az a körülmény szól, hogy Kajali Pál generális auditor ekkor itt tartózkodott, s az ügyben már kifejezte véleményét Bercsényinek. De apósának, id. Fáy István murányi főkapitánynak egy levélbeli megjegyzése is erre utal, tudniillik 1710. február 19-én azt írta a főtábornoknak, hogy talán jobb volna, ha a gácsi foglyokat Kassára küldené[88] — természetesen ezek más foglyok is lehettek[89]. Megjegyzendő, Fáy is, Kajali is rövidesen meghalt. Valószínűbbnek tartjuk, hogy Nyárádyékat egyenesen vagy Enyicke érintésével Kassára kísérték, itt működött ugyanis az illetékes kerületi kapitányság hadiszéke (Nógrád megye, s így Gács is az érsekújvári kapitányság hatáskörébe tartozott ugyan, a gácsi őrsereg azonban a kassai kapitányság ezredeiből került ki; az ügy egyébként is olyan súlyos volt, hogy bizonyosan mindjárt a generális auditor vette kezébe).

Mindez elég támpont lehetne a regényírói képzeletnek ahhoz, hogy rekonstruálja a tárgyalás lefolyását. Nekünk be kell érnünk azzal a sajnálatos negatívummal, hogy a kutatásnak nem sikerült eddig a gácsi várparancsnokok ellen folyt hadbírósági eljárásról akár csak a legkisebb nyomot is feltalálnia. Legfeljebb azt a feltűnő tényt regisztrálhatjuk ismét, hogy Bonafous ezredes, a vicekapitány ez időben végképp eltűnik a látókörünkből, amiből az a kézenfekvő következtetés adódik, hogy végül is őrajta verték el a port, s — mint láttuk — nem érdemtelenül. Ha Nyárádyt bűnösnek találták volna a Bercsényi és Károlyi emlegette vádakban, az ég sem menti meg a bitófától. Minthogy nem került oda, arra gondolhatunk, hogy a főbenjáró bűnökben ártatlannak bizonyult, csak a lázadókkal szemben tanúsított gyengeségét, az ilyen esetekben kíméletlenül kötelező fegyverhasználat elmulasztását róhatták fel neki, és sok korábbi érdemét is tekintve csupán börtönbüntetést szabtak ki rá. Ha Bonafousnak a fejét vették, Nyárádynak sem veregethették meg a vállát, hiszen a főkapitány mégis csak ő volt. De bizonyára ez is indokolatlanul túlzott büntetés volt egy olyan ember esetében, aki a Thököly-felkeléstől mindmostanáig a kuruc szabadságharc áldozatkész katonájaként küzdött.

Tehát börtönben találjuk, Kassán. De hol? Az egykori Palack, majd Tömlöc és Fazekas utca (ma a Kálvin tér és a Kovačska ulica) sarkán állt, s múzeumként ma is fennáll az a kettős épület, amely valamikor a XVII. század elején lett patríciusházból városi börtön, s utóbb a Miklós-börtön nevet kapta a Rákóczi-kor egy állítólagos Miklus nevű, a hagyomány szerint különösen kegyetlen, kínvallatásairól hírhedtté vált hóhérja után[90]. Szépen restaurált külseje már nem idézi fel a nézőben a múltban itt lezajlott véres drámákat, de odabent, a föld alatti helyiségekben még manapság is torokszorító látvány tárul elébe: siralomház, bilincsek, kalodák, kínzófák és a tortúra más, rafinált eszközei (de persze a múzeum egyéb, értékes, Kassa történetét felelevenítő tárgyai feloldják azután a látogatóra nehezedő komor hangulatot). A Miklós-börtön általában a közönséges bűnözők tömlöce volt, de nem lehetetlen, hogy háborús időben

87 AR III. k. 426. o.; VI. k. 420., 423. o.; OSzK Fol. Hung. 1389 15. cs. 180. sz.; Borsod m. Lt. Acta Pol. Mat. II. Fasc. I. 967. sz.; OL mikro 2065. sz.

88 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 493. sz.

89 Id. Fáy István már az előző év november 15-én jelentette: „Túróczy Miklós volontér hadnagy katonái hoztanak Gácsnál elfogott négy hajdút azok közül, akik Gács feladása után labanccá léttek, és kívül zaklatták a szegénységet... halálra méltó rabok ezek". Majd december 11-én: „Az gácsi commendáns is mit írjon nékem itt lévő négy hamis hitű gácsi labanc rabok iránt, azt is elküldöttem Excellentiádnak, igen jó volna, ha innét elvitetné őket, mert ezek halálra valók, de a Gácsban lévő magyar rabok nem érdemlik, hogy megöljék ezekért az árulókért" (OSzK Fol. Hung. 1389 20. cs. 44—45., 317. sz.). Lehetséges, hogy az idézett februári levélben még mindig ezekről a foglyokról volt szó. Egyébként a gácsi commendánson itt bizonyosan nem Nyárádyt, hanem a Heister által kijelölt német várparancsnokot kell érteni.

90 *Mihalik Sándor:* A Miklós börtön. Kassa, 1942. 5—9. o.

katonai rabokat is őriztek benne. Kétséges azonban, hogy egy magas rangú tisztet is ide zártak volna.

A katonai és a török foglyok korábban az úgynevezett Török-börtönben raboskodtak. Ez az épület a régi Fő utcán (ma Leninova ulica), az egykori jezsuita, majd premontrei templom közelében állt; a templom melletti kolostorépületben székelt évtizedeken át a felső-magyarországi főkapitány, s bizonyára ez volt Berthóty kapitányi székháza is. De átellenben, a Rákóczi-palota (ma Műszaki Múzeum) földszintjén ugyancsak volt börtönszárny; a ház onnan kapta a nevét, hogy itt szállt meg a fejedelem kassai tartózkodásai alkalmával. Csak száz méterre innen áll az orsolyiták volt kolostora és temploma, amely annak idején a reformátusoké volt; még látni fogjuk e közelség jelentőségét. S végül ne feledkezzünk meg a Fekete Sas vendégfogadó épületéről sem (a Fő utca elején), amely Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin pazar mennyegzőjének volt hajdan a színhelye, s utóbb börtön lett, de csak jóval később, témánk szempontjából tehát érdektelen.

Bárhol raboskodott Nyárády, nem tudjuk elképzelni, hogy ebben a helyzetében ne folyamodott volna a fejedelemhez vagy a főgenerálishoz büntetésének enyhítéséért vagy eltörléséért; sokan tettek így, például Csajághy is. S a néma beletörődést annál kevésbé feltételezhetjük, mert Rákóczi és Bercsényi 1710 derekáig még nem egyszer megfordult Kassán, s látogatásuk híre biztosan eljutott a rabokhoz is. Valamiféle kegyelmi vagy más kérelemre közvetlenül vagy közvetve utaló adatunk azonban nincsen. Igaz, Rákóczi két ízben is írt „a gácsi rabok kiszabadítása" ügyében, február 11-én Eszterházy Dánielnek, május 20-án pedig Bercsényinek[91], de mindkét esetben fogolycseréről, fogságba esett hajdúkról volt szó, nem a vár elvesztéséért felelősségre vont személyekről. Természetesen lehetséges, hogy Nyárádynak nem is adatott mód az instanciázásra, bár inkább az a gyanúnk, hogy ez Kassa épp ekkoriban kezdődött szörnyű megpróbáltatásainak közepette annyi más, fontos dokumentummal együtt elpusztult.

1710 tavaszán ugyanis — az előző évi szórványos esetek után — pokoli hevességgel tört rá a városra a pestis, a legborzalmasabb a pestisjárványok közül, amelyek valaha Kassán dühöngtek. Május 16-án kihirdették a városi tanács parancsát: aki betegnek érzi magát, azonnal menjen orvoshoz[92], a szegények ingyen kapnak orvosságot. Június 13-án a generalátus, vagyis a kerületi kapitányság keményebb rendelkezéseket adott ki: „Primo: valaki pestises házba bemegyen vagy olyanból kijönni tapasztaltatik, minden kegyelem nélkül meglövöldöztetik; secundo: valaki egyszer pestis miatt kiküldetik [a városból], s lopva visszajön, kegyelem nélkül meglövöldöztetik; tertio: vásáron senki olyan embertől, aki pestises helyről jön, ne vásároljon; quarto: valaki rosszul kezdvén lenni pestisnek jelét magán észreveszi, s azonnal ki nem jelenti, mindennemű jószága confiscáltatik — ha más jelenti, az kapja a confiscált jószágot"[93]. Ilyen drasztikus intézkedésekkel próbáltak gátat vetni a járvány terjedésének.

Az elkülönítésnek ugyan volt jelentősége, a „gyógyszerek" azonban nem segítettek. Sem a „vomitórium", sem a „liktárium", sem a purgálás, sem az óbor. Ráday Pálnénak apja, Kajali Pál egyik utolsó levelében a következő tanácsokat adta a védekezésre: „Soha reggel éhgyomorral ki ne menj valahová a háztul; ha csak borban ázott kenyeret is, két-három falatot, mégis egyél. Fenyőágakkal gyakran füstöltessed a házadat; hogy lánggal égjen, úgy hasznosabb. Ha azt nem kaphatsz, fenyőmaggal vagy szurokkal, az alma haja is jó, ha megszárasztják. A puskaporral való füstölés is igen hasznos. Minden nap háromszor is, reggel, délben, estve, el kell követni az olyan füstölést"[94]. Ennyit a szenteltvíz is ért.

91 AR III. k. 347., 425. o.
92 *Dr. Szabó Lajos:* Kassai kálvinista krónika, 1644—1944. Kassa, 1944. 77. o.
93 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 70. o.
94 *Heckenast:* Kajali Pál. i. m. 70. o.

Már Rákóczi is csak Isten könyörületességében reménykedett. Kerülte a lakott helyeket, táborával nem ment be a pestis miatt félig vagy egészen kiürült falvakba sem, csak a közelükben veretett sátrat, hogy katonái az elhagyatott házak fájával fűthessenek. Még nagyobb félelemben élt Bercsényi. Nem mert nagy kísérettel járni — emlékezett később a fejedelem —, valósággal bujdosott a pestis elől. Megvallotta, hogy emberrel még szólni is irtózik[95]. Minden hiába, sorra pusztultak el mellőle legszűkebb környezetének tagjai is. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy se Rákóczi, se Bercsényi nem kívánt többé Kassára látogatni, ahol a pestis a szó szoros értelmében tombolt, s letarolta a hatezer főnyi lakosságnak mintegy a felét[96]. (A városnak még 1720-ban is csak 4000 lakosa volt.)

Hovatovább megtelt az 1696-ban nyitott új, református temető, az elhunytakat anyakönyvezés és minden ceremónia nélkül tömegsírokba helyezték, a „testfogók" alig győzték a munkát — írja a vésznapok krónikása. Még napjainkban is vagy ötven pestises beteg végrendelkezését őrzik a helyi levéltárak 1710-ből. Elment vagy inkább elmenekült a városból Zemlényi Ferenc református prédikátor (Tállyára került esperesnek), s meghalt pestisben az evangélikus lelkész is, hívei lelkipásztor nélkül maradtak. A sors iróniája: még a városi porkoláb (Miklós mester?) is a dögvész áldozata lett.

Drámai képek villannak fel e napokból azokban a jelentésekben, amelyekben Berthóty Ferenc altábornagy, kassai kapitány és Náray (Nyáray) László dandárnok (akit Bercsényi 1709. október végén vezényelt ezredével Kassára) a helyőrség pusztulásáról számolnak be feletteseiknek. Július 15., Náray: elsejétől csupán az ő hajdúiból 24 halt meg és 37 szökött el[97]; az ugyanakkor készült jegyzék szerint ezrede mindössze 141 főből állt[98]. Július 16., Berthóty: „Minthogy naponként annyira fogy az itt való garnizon, mind a pestis, mind a szökevények miatt, maholnap a kaput sem lesz kinek állni"[99]. Augusztus 18., Berthóty: „A tisztek szaporán kezdettek hullani"[100]. Ugyanaznap Náray: „A pestis nem szűnik, hanem inkább jobban terjed, csak harmadnapja is tizenhatig való a garnizonból deficiált (elhullott)... végtére egészen elfogyunk"[101]. Augusztus 22., Berthóty: „Csakhamar a kapuk is strázsa nélkül lesznek, meg sem merem írni [Bercsényinek], mennyien maradtunk"[102]. Augusztus 31., Berthóty: „Lehetetlen orvoslani" (a pestist), a város négy kapujából hármat bezáratott[103]. Ugyanakkor Náray: „Igen kevés ház vagyon az egész városban, az mely nem volna inficiálva"[104]. Szeptember 6., Náray (Bercsényinek): „Annyira vagyunk, hogy csak egy kaput tartunk nyitva, mégis egy hétig nem tudjuk felváltani az istrázsákat... teljességgel elfogyunk"[105]; (Esterházy Dániel mezei marsallnak?): „Excellentiád parancsolatja szerint az itt benn lévő rabok specificatióját alázatosan megküldöttem; amint tegnap alázatosan megírtam vala, itt sok rab nincsen, kiváltképpen labanc rab, minthogy [Bercsényi] parancsolatjából egy rész kiszabadult, más rész Eperjesre küldetett"[106]. Szeptember 10-én Náray jelenti a főgenerálisnak: már Berthóty is súlyosan beteg, majd szeptember 11-én: „Mai napon késő este, hét és nyolc óra között kimúlt ez világból"[107]. Kassa a halál városa volt akkoriban.

Szeptember 7-én már Nyárády András is rosszul érezte magát. Börtönébe hívatta a

95 *Márki:* II. Rákóczi Ferenc. i. m. III. k. 117. o.
96 *Dr. Wick Béla:* Az 1709—10-iki pestivész Kassán. Kassa, 1934. 19—21. o.
97 *Thaly Kálmán:* Egy kuruc tábornok hagyatéka. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1896. 143—144. o.
98 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 88. sz.
99 Uo. 72. sz.
100 *Thaly:* Egy kuruc tábornok hagyatéka. i. m. 144. o.
101 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 81. sz.
102 *Thaly:* Egy kuruc tábornok hagyatéka. i. m. 144. o.
103 Uo.
104 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 83. sz.
105 *Thaly:* Egy kuruc tábornok hagyatéka i. m. 144. o.
106 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 84. sz.
107 *Thaly:* Egy kuruc tábornok hagyatéka. i. m. 145—146. o.

református egyház képviselőit, s végrendelkezett előttük[108]. Testamentuma megindító sorokkal kezdődik: „Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében. Én, Nyárády András, látván rajtam Istenemnek súlyos látogatását, mind raboskodásom hosszú voltának, mind pedig a rabságban Istenem súlyos betegséggel meglátogatott, melyből is gyógyulásom vagy pedig halálom történhet, Isten titkában van. Melyre nézve is én elsőben: lelkemet ajánlom az én érettem keserves halált szenvedett és dicsőségesen feltámadott Jézusomnak szent kezeibe, testemet pedig az ő anyjának, a Földnek. Másodszor: e világi javaimat, kikkel méltatlan voltomban az én Istenem engem megáldott, hagyom az alább megírt mód szerint".

Szerény vagyon felől rendelkezett. A kassai református eklézsiának 10 rhénusi forintot hagyományozott (a krónikás szerint azért, mert a prédikátor meg-meglátogatta és vigasztalta tömlöcében); a felsőnyárádi eklézsiára 3 tallért, a kelecsényi és a horváti (disznóshorváti) egyházakra pedig egy-egy tallért hagyott. Minden „álló vagy ingó" jószágát — akár örökös, akár zálogos jogon bírta — fiára, Istvánra és leányára, Erzsébetre testálta. Nekik szánta „a Kassán lévő 100 forintot is, amellyel a falu (Felsőnyarád?) tartozik", továbbá a nyárádi vámosnál lévő ezüstportékáit, a vámos 200 forintos adósságával együtt. Úgy kívánta, hogy mindebből először is az említett eklézsiáknak rendelt adományt fizessék ki. „Nyárády Miklós öcsémnek adják két tehenemet, nemkülönben bátyám, Nyárády Márton uramnak is két tehenet adjatok". Adósságairól is elszámolt: Kecskeméti Mihály (kerületi adószedő) és Szathmáry Miklós nemzetes uraknak tartozott kisebb összegekkel; ezek kiegyenlítését ugyancsak gyermekeire bízta. Záradék: „Ez szerint végeztem el testamentáris dispositiómat, melynek is nagyobb bizonyságára és állandóbb erősségére mostani rabságos és súlyos betegségemhez képest adtam ezen levelet, kezem írásával és pecsétemmel megerősítvén az alább coramináló (tanúskodó) becsületes nemes személyek előtt. Cassovia, die 7. Septembris Anno 1710".

Nyárády kezevonása és fekete viaszpecsétje alatt a következő tanúk aláírása és pecsétje szerepel: Madar István (a kassai református egyház kurátora volt ekkor[109]), ifjú Madar István, Szerémi Sámuel (1711-től az eklézsia gondnoka[110]), Szabó András (egyháztag[111]), Füleki István (bizonyára ugyancsak a presbitérium tagja). Csupa egyházi ember, a lelkész azonban nincs közöttük, talán még nem is érkezett — Zemlényi Ferenc távozása után — új református prédikátor Kassára. Még két aláírás olvasható a végrendeleten, mindkettő „concaptivus eiusdem" (szintúgy fogoly) megjegyzéssel: Lakoss Györgyé és Hopsner (?) Jánosé. Nyárády rabtársai voltak tehát, ennél többet nem sikerült kinyomoznunk róluk.

A szomorú történetnek már a végén járunk. Náray szeptember 25-én sürgette Bercsényit: „Excellentiádnak az elmúlt napokban kétszer, alázatosan írott leveleimre, kiváltképpen pedig az rabok szabadulása végett kegyelmes parancsolatját elvárom"[112]. Úgy látszik, szóban volt, hogy a katasztrófális járványhelyzetre tekintettel a rabokat elbocsátják. Nyárády előtt is felcsillanhatott a szabadulás reménye (annál is inkább, mert ez időben várat hasonló kényszerhelyzetben feladó parancsnokokat már nem vontak felelősségre). Bercsényi válasza azonban késett. És ha jött volna is, már elkésett. Náray október 3-án jelentette a főtábornoknak: „Flucknak [császári alezredes Eperjesen] a rabok iránt írott levelemre még ekkoráig semmi válasza nem érkezett [itt feltehetőleg a labanc foglyokra utal]; már azótától fogvást is az rabokból kettő meghalt. Nyárády is, aki gácsi commendáns volt, ez világtól elbúcsúzott...

108 *Révész Kálmán:* Regeszták a kassai református egyház levéltárából, 1639—1749. Bp., 1906. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár, V. évf., 1906. 16. o.; *Dr. Szabó:* i. m. 76. o.
109 *Dr. Szabó:* i. m. 76. o.
110 Magyar protestáns egyháztörténeti adattár, V. évf. 1906. 16. o.
111 *Dr. Szabó:* i. m. 76—77. o.
112 OSzK Fol. Hung. 1389. 14. cs. 97. sz.

minden nap deficiálunk"[113]. Másokat viharos gyorsasággal, napok alatt elvitt a rémes kór, Berthótyt például; Nyárády viszont vagy három hétig szenvedett börtönében. Utolsó útja — ötvenöt éves korában — valószínűleg a református temető egyik tömegsírjába vezetett.

S ezzel lezárult egy három évtizedes kuruc katonapálya, a botlások ellenére is úgy, hogy becsületéhez nem fér kétség. A Thököly-korszak dicső napjaitól a Rákóczi-kor lehanyatlásáig, a hadnagyi sarzsitól az ezereskapitányságig ívelt, s onnan megint mélyre, megannyi véres csatán, küzdelmen, próbatételen át, kevés babér és sok balszerencse kíséretében. Emlékét tisztán őrizheti meg a történelem.

Габор Ньяради

ПОЛКОВНИК И КОМАНДУЮЩИЙ КРЕПОСТИ АНДРАШ НЬЯРАДИ

Резюме

В статье рассматривается один из важнейших эпизодов событий борьбы за свободу под руководством Ракоци в 1709 году — осада Ноградской крепости Гач и её капитуляция. Имевшиеся ранее схематические разработки, связанные с событием, были отчасти переоценены, а отчасти дополнены многочисленными данными, заново вскрытыми. В критический момент уже было потеряно Задунавье, западная половина Верхней Венгрии, и императорский маршал Зигберт Хейстер намеревался нанести окончательный удар по войску круруцев в северных комитатах. Однако на его пути стояла маленькая, слабо обустроенная, едва-едва обороняемая крепость Гач, которая имела однако ключевое стратегическое значение. Главный генерал Миклош Берченьи хотя и заботился о материальном снабжении и оснащении крепости, направлял туда небольшие подкрепления, организовал даже оказание помощи извне, ни по сути дела не был уверен в зозможности длительной обороны крепости. Командиром крепости был назначен капитан-тысячник Андраш Ньяради, и по настоянию князя в качестве его помощника был приставлен французский полковник Шарль Бонафу, который уже однажды в октябре 1706 года отрицательно проявил себя в аналогичной обстановке, сдав Эстергом. Его честолюбие, зависть, самовластные распоряжения разрушили дисциплину и боевую силу защитников крепости, деморализовавшихся уже и без того из-за чумы и перенесенной серии поражений. Жалобу Ньяради главный генерал не рассмотрел во-время. После таких зловещих предпосылок I ноября прибыла под Гач армия Хейстера в оргомном превосходстве сил. Ньяради отверг ультиматум маршала, на что кайзеровская артиллерия открыла огонь, к чаналась осада. После короткого сопротивления в рядах защитников крепости, — запуганных ультиматумом, — вспыхнул мятеж, и командир был не в состоянии его пресечь. Таким образом вместо ожидаемых двух недель сопротивления крепость пала за три дня. Берченьи вначале хотел осудить на смерть командиров, которым по всей вероятности пришлось бы предстать перед трибуналом, однако документы суда найдены не были. Из последствий видно, что Ньяради был освобожден от большей части ответственности. Во всяком случае перед Хейстером открылась дорога на Сепешшег.

113 Uo. 99. sz.

Gábor Nyárády

ANDRÁS NYÁRÁDY, KURUTZENOBRIST UND FESTUNGSKOMMANDANT

Resumee

In der Abhandlung wird eine schicksalsschwere Episode der im Jahre 1709 stattgefundenen Ereignisse des Freiheitskrieges von Rákóczi, die Belagerung und Kapitulation der Burg Gács im Komitat Neograd, behandelt, wobei die früheren skizzenhaften Bearbeitungen teils neu eingeschätz, teils durch viele, neuerdings erschlossene Angaben ergänzt werden. Zum fraglichen Zeitpunkt waren schon Transdanubien und die Westhälfte von Oberungarn verloren worden, und Siegbert Heister, kaiserlicher Feldmarschall schickte sich nun an, in den nördlichen Komitaten einen letzten, entscheidenden Schlag gegen die Kurutzenarmee zu führen. Dabei stand ihm aber die kleine, schwach befestigte Burg Gács, die kaum zu verteidigen war, strategisch jeodch eine Schlüsselfunktion hatte, im Wege. Oberkommandant Nikolaus Bercsényi trug zwar schon die materielle Versorgung und Ausstattung der Burg Sorge, schickte ihr auch kleinere Verstär- für kungen und organisierte auch eine Hilfeleistung von außen, vertraute jedoch auch selbst nicht darauf, daß sich die Burg auf die Dauer behaupten könne. Er ernannte Obristen Andreas Nyárády zum Kommandanten und zu dessen Stellvertreter — entsprechend der Intention des Fürsten — den französischen Obristen Charles Bonafous, der im Oktober 1706 in einer ähnlichen Situation, als er Gran aufgab, einmal schon versagt hatte. Die Eitelkeit und Eifersucht von Charles Bonafous sowie seine eigenwilligen Verfügungen untergruben noch mehr die Disziplin und Kampfkraft der Belagerten, die durch die Pest und die Nachrichten über die wiederholten Niederlagen bereits strak demoralisiert waren. Nyárádys deswegen erhobener Beschwerde schuf jedoch der Generalkapitän keine Abhilfe.

Nach dieser unheilverkündenden Vorgeschichte kam Heisters Heer von kräftemäßig großer Überlegenheit am 1. November vor Gács an. Das Ultimatum des Feldmarschalls wurde von Nyárády abgelehnt. Darauf eröffnete die Artillerie der Kaiserlichen das Feuer und die Belagerung nahm ihren Anfang. Nach einem kurzen Widerstand brach eine Meuterei in den Reihen der durch das Ultimatum eingeschüchterten Verteidiger aus und der Kommandant vermochte dies nicht zu unterbinden. Die Burg fiel daher, anstatt — wie erhofft — zwei Wochen lang Widerstand zu leisten — schon nach drei Tagen. Bercsényi wünschte anfangs den Tod der Kommandanten und sie wurden bestimmt vor Gericht gestellt, aber die Unterlagen des Prozesses kamen bischer nicht zum Vorschein. Die späteren Ereignisse lassen darauf schließen, daß Nyárády vom Großteil der Verantwortung freigesprochen wurde. Vor Heister stand jedenfalls der Weg in die Zips frei.

URBÁN ALADÁR

A „MÉSZÁROS HADIGŐZÖS" 1848-BAN

Közel hetven éve, hogy levéltári kutatásokon alapuló kisebb tanulmány jelent meg a Hadtörténelmi Közleményekben az 1848—49. évi szabadságharc első katonai célokra használt gőzhajójának, a „királyi magyar hadigőzös Mészáros"-nak a felszereléséről és hadműveleti tevékenységéről. A közlemény szerzője, Pelz Béla, a jelek szerint az elsők között volt, akik a szabadságharc katonai aktáit magánszorgalomból — tehát nem az osztrák hadbíróságok számára — forgatták és abból publikáltak. „Az első magyar hadihajó" című írása mind a mai napig nélkülözhetetlen, többek között azért, mert Pelz még használt bizonyos iratokat, amelyeket ma már nem találni a helyükön a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium levéltárában. Munkája érthetően forrása a témát érintő újabb cikkeknek vagy könyveknek, jóllehet neve eltűnt a hivatkozásokból és irodalomjegyzékekből, pedig megállapítható az, hogy az újabb publikációk szerzői aligha kutattak az 1848—49. évi minisztérium levéltárában. Ezt az valószínűsíti, hogy semmiféle olyan új adatot nem hasznosítanak, amely az Országos Honvédelmi Bizottmány irattárából származik. Ennek anyagát ugyanis 1918-ban még Bécsben őrizték, így azokat Pelz Béla nem használhatta. Ismereteink természetesen bővültek az ő írásához viszonyítva témánk területén is, mindenekelőtt a hadihajó műszaki adatait és átalakításának körülményeit illetően, de ezek az információk más forrásból származnak.[1]

A jelen tanulmány célja a Mészáros hadigőzös történetének minél teljesebb áttekintése, a Pelz által nem ismert okmányok hasznosítása, valamint azoknak a félreértéseknek vagy legendáknak a kiküszöbölése amelyek időnként felbukkannak az újabb publikációkban.

A hajó felszerelése

A felfegyverzett gőzhajó alkalmazásának ötlete a jelek szerint Széchenyi Istvántól származik. Eredetileg a Dunagőzhajózási Társaság járatainak védelmét kívánta a miniszter vele biztosítani mindennemű fenyegetés vagy lefoglalás ellen. Ennek bekövetkezte 1848 májusának végén lehetségesnek tűnt, főleg a Duna alsó vidékén a szerb mozgalmak kibontakozása miatt. Nem ismeretesek azonban annak az előzményei, hogy miként került sor a naplójában említett május 29-i lépésére, amikor Széchenyi személyesen járt az óbudai hajógyárban és rendelkezett, hogy a FERENC nevű gőzöst

1 A hadigőzösről szóló fontosabb irodalom: *Pelz Béla dr.:* Az első magyar hadihajó. „Királyi magyar hadigőzös Mészáros" 1848. *Hadtörténelmi Közlemények*, XIX. (1918) 98—109. o.; *Dezsényi Miklós:* Honvéd folyamierők a szabadságharcban. *Magyar Katonai Szemle*, 1942. 12. sz.; *Dezsényi Miklós:* Az 1848—49-es magyar szabadságharc folyami és tengeri hadihajói. *Katonai Szemle*, 1957. 8. sz.; *Dezsényi Miklós—Hernády Ferenc:* A magyar hajózás története. Bp., 1967.; *Csonkaréti Károly:* Hadihajók a Dunán. Bp. 1980. — A szerző korábbi ismereteinek népszerű összefoglalására l. *Urbán Aladár:* A Mészáros hadigőzös (1848). Élet és Tudomány Kalendáriuma 1963.

fegyverezzék fel hat ágyúval. Még ezen a napon levelet intézett a Társaság bécsi központjához és kérte, hogy a FERENC gőzöst bocsássák a magyar kormány rendelkezésére, hogy az ágyúkkal és legénységgel felszerelve „mint állandóan ide-oda járó kísérőhajó működjék" és így biztosítsa a hajóközlekedés biztonságát.[2]

Jelenlegi tudásunk szerint Széchenyi ilyen előzmények után ismertette javaslatát május 30-án a minisztertanácson a gőzös felfegyverzéséről. A tanácskozásról fennmaradt feljegyzésekben ez a téma nem szerepel, de Széchenyi naplójából megállapítható, hogy indítványát — amely a délvidéki fejlemények megvitatása során hangzott el — egyetértéssel fogadták, s minisztertársa kérésére Kossuth a szükséges pénzt is garantálta. A kérdéssel a június 2-i minisztertanács már érdemben foglalkozott, s határozatában Széchenyit és Mészáros Lázár honvédelmi minisztert felhatalmazta három vagy négy hajó megvételére. A FERENC gőzös ügye hamar tisztázódott: a Gőzhajózási Társaság már június 7-én döntött a hajó átadásáról: 60 ezer forintot kérve érte. Így az átalakítási munkálatok az óbudai hajógyárban június 13-án érdemben megkezdődtek. Rövidesen tisztázódtak a kormánynak a folyamhajózás védelmével kapcsolatos további elképzelései is: Széchenyi június 19-én Mészáros Lázárhoz intézett levele „az ország számára felkészítendő két, s újonnan építendő egy gőzhajó"-ról beszél.[3] Az ezekkel kapcsolatos, ugyancsak megkezdett munkálatokkal az alábbiakban nem kívánunk foglalkozni.

A Batthyány-kormány tehát birtokosa lett az első dunai gőzhajónak, az 1830-ban készült FRANZ I. gőzösnek, amelynek eredeti faépítésű testét 1839—40-ben vasszerkezettel cserélték fel. A hajó 318 tonna vízkiszorítású volt, s 60 lóerős széntüzelésű gőzgéppel rendelkezett. A szakirodalom nem említi, de a *Jelenkor* 1833 februárjában megírta, hogy az addig fatüzelésű hajó ezentúl baranyai kőszenet fog használni. Nem tudjuk, hogy a kazánt átépítették-e? A lóerő mindenesetre nem változott, s az is kétségtelen, hogy 1848-ban nem történt változás a hajó gépi berendezésében. Így nem alaptalan az a megjegyzés, hogy öreg hajót vásárolt meg a kormány. Az azonban nem állja meg a helyét, hogy ez a Társaság mesterkedése lett volna, mert — mint említettük — Széchenyi választotta a FERENC-et, talán épp azért, mert olcsóbb vételárat remélt. A Társaság gyors beleegyezése sem csupán a kedvező eladási lehetőségnek szólt (az eredeti érték feléért váltak meg a gőzöstől), hanem saját biztonsági érdekének amelynek védelmét a magyar kormány magára vállalta ezzel a lépéssel.[4]

A korabeli gőzösök — tengeri és folyami hajók egyaránt — megtartották vitorlázatukat, s ilyennel a FERENC is rendelkezett. Az óbudai hajógyárban végzett átalakítás során ezt természetesen változatlanul hagyták. Az elvégzendő munka így a belső térben az utasfülkéknek és egyéb helyiségeknek tiszti- és legénységi szállásokká történő átalakítását jelentette (továbbá egy kápolna és betegszoba kialakítását). A fontosabb tevékenység a lövegek elhelyezése volt, amely a fedélközben és a fedélzeten aládúcolást, esetleg más megerősítést igényelt. A munkálatok vezetésével Mészáros Lázár honvédelmi miniszter Adamich mérnökkari őrnagyot bízta meg és utóbbi kéré-

2 Széchenyi naplója (S.a.r. *Oltványi Ambrus*) Bp., 1978. 1258. o. A máj. 29-i levelet l. *Bártfai Szabó László:* Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez, 1808—1860. Bp., 1943. 687. o. és Széchenyi István válogatott írásai (S. a. r. *Barta István*) Bp., 1959. 408. o. A Dunagőzhajózási Társaság szállítmányainak fenyegetésére l. *Bártfai Szabó:* i. m. 683. o.; *Spira György:* 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a (Bp., 1964) nem foglalkozik a gőzhajók vásárlásának, felfegyverzésének, ill. építésének kérdéseivel.

3 A minisztertanács jún. 2-i határozata és a Dunagőzhajózási Társaság jún. 7-i válasza: Az 1848—49-i minisztérium levéltára. A közmunka és közlekedésügyi minisztérium elnöki iratai (a továbbiakban: Közl. eln.) 1848: 207.; l. még *Pelz:* i. m. 98—99. o. (Utóbbi említi a jún. 13-i munkakezdést is) Széchenyi — Mészároshoz (jún. 19.): Honvédelmi minisztérium, beadványok (a továbbiakban: HM/b) 1848: 662. A hadigőzös munkálataival és költségvetésével kapcsolatban l. még Közl. eln. 1848: 307, 339; Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) XII. (S. a. r. *Sinkovics István*) Bp., 1957. 677. o.

4 A hajó további műszaki adatai: hossza 58,37 m, szélessége kerékdobok nélkül 7,92 m (kerékdobokkal 13,82 m), merülése 0,95 m. *Dezsényi—Hernády:* i. m. 74—75. o. *Csonkaréti* a hajó merülését 1,1 m-re teszi — a lövegek elhelyezése előtt; i. m. 128. o. A hajót *Dezsényi—Hernády* munkájának megjelenéséig fatüzelésűnek írták le, holott a korabeli *Marczius Tizenötödike* 1848. jún. 16-án megjegyezte: „a hajó alsó része temérdek szenet fogad be". A gőzgép 60 lóerős voltára l. *Pressburger Zeitung*, 1848. nov. 24. A hajó sebességét Dezsényi Miklós 1962-ben jelen sorok írója által nyújtott adatok alapján völgymenetben 13, hegymenetben 5 km-re becsülte.

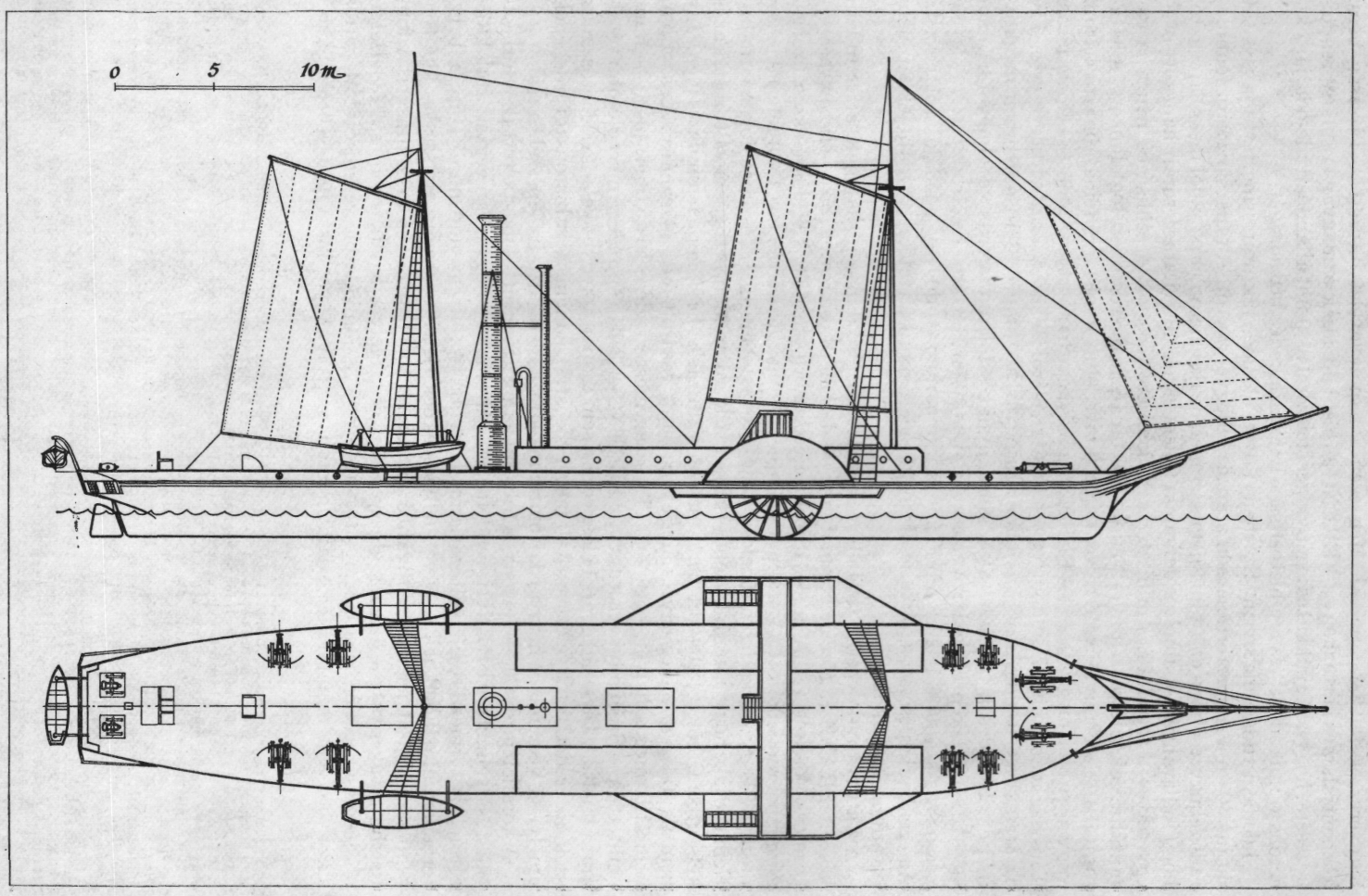
0 5 10m

sére melléje rendelte Navarra százados tűzmestert is. Kettőjük feladata volt azután a hajóra szánt ágyúk elhelyezése.[5]

A hadihajót végül több mint kétszer olyan erősen fegyverezték fel, mint azt Széchenyi képzelte: 8 darab hatfontos, két darab 12 fontos ágyút és két darab 7 fontos tarackot (haubicot) helyeztek el rajta. Mivel sem pontos leírás, sem ábrázolás nem maradt fenn a Mészáros hadigőzösről, el kell fogadnunk a szakember Dezsényi Miklós 1942. évi feltételezését, amely szerint a hatfontos lövegeket a hajó két oldalán, a tizenkétfontosakat a hajó orrában és farán (mint ún. „vadászágyúkat") helyezték el, míg a közvetlen irányzással el nem érhető célok ellen használt tarackok beépítésének helyét pontosan meghatározni nem lehet. A közvetlen irányzású lövegek — ugyancsak Dezsényi Miklós szerint — „alacsony oldalpofás hajói lövegtalpon kerültek beépítésre, mely a fedélzeten körbe csúsztatható volt az oldalirányzás szükségleteinek megfelelően". Megállapíthatóan a hat- és tizenkétfontos ágyúk lövegtalpaihoz (lafettáihoz) egy-egy mintapéldányt a komáromi helyőrségi tüzérszertárból kellett a honvédelmi minisztériumnak megszereznie. Ebből következik, hogy a lövéganyagot sikerült a cs. kir. tüzérdandár-parancsnokságnak a pesti Újépületben raktározott készleteiből biztosítani. Ha a belső átalakítási munkálatok még nem is fejeződtek be, az ágyúk elhelyezése július 4-éig megtörtént. Ezt bizonyítja a délutáni lapként megjelenő *Marczius Tizenötödike* július 5-i száma, amely így tudósított az országgyűlés aznapi ünnepélyes megnyitásáról: „Mészáros hadi gőzös előállott, s a Dunán le s fel czirkálva, hatalmasokat lődözgetett az égbe."[6]

Ekkor már — mint a tudósításból kiderül — neve is volt a hadihajónak, s azt az első magyar honvédelmi miniszterről nevezték el. Ismerve Mészáros Lázár inkább visszahúzódó és irónikus természetét, kissé furcsának tűnik, hogy ez a saját minisztériumának ellenőrzése (sőt a miniszter személyes felügyelete) mellett készülő harci jármű az ő nevét kapta. Emlékirataiban nem tesz erről említést, csak arra utal, hogy a MÉSZÁROS hadigőzös — a tervezett dunai „gőz-flottilla" előfutára — már önmagában némi remegést okozott. Elképzelhetetlennek tűnik, hogy a névadás Mészárostól indult volna, még akkor is, ha volt előtte kortársi példa: Kossuth maga választotta újságjának a *Kossuth Hírlapja* elnevezést. (De más, bár meg nem valósult előzmény is akadt. Így a győri *Hazánk* április 13-án azt követelte, hogy a Dunagőzhajózási Társaság Batthyány Lajosról nevezze el a LUDWIG gőzöst.) Nem tudjuk, hogy a döntés mikor született, s azt sem, hogy kik határozták el, hogy az *első* magyar hadihajónak az *első* magyar honvédelmi miniszter nevét kell viselnie. Valószínűleg ez lehetett az elhatározás oka, s ezt Mészáros Lázárnak is méltányolnia kellett. A *Nemzeti* c. újság minden esetre már június 29-én jelentette, hogy „az első 6 ágyús hadihajó már végmunka alatt van... A hadügyminiszter nevét fogja viselni." (A lövegek számáról tehát a tudósítónak meg nem volt pontos információja.) A honvédelmi minisztérium irataiban július 1-től egyértelműen a „hadigőzös Mészáros" megjelölés szerepel. Maga a miniszter azonban a hajóskapitányi pályázatról szóló, s a kormány hivatalos lapjában, a

5 Az átalakítás vezetőire l. Mészáros — a tüzérbrigád-parancsnokságnak (jún. 13.): Honvédelmi minisztérium, kiadványok (a továbbiakban: HM/k) 1848: 364; *Pelz:* i. m. 99. o. A feldolgozások emlegetik még Mollináry Károly csajkás alezredes és Kenessey Béla tengerészkapitány részvételét is. Mindketten az épülő hadihajó munkálataiban vettek részt; Mollinárya l. Honvédelmi minisztérium általános iratok (a továbbiakban: HM) 1848: 9009; Kenesseyre: HM 1848: 9020. Kenessey 1848 októberében folyamodott, hogy tüzértiszti kiképzést kaphasson, s azt követően átvehesse a hadigőzös parancsnokságát. Téves azonban a *Vasárnapi Újság* 1869. 34. számában megjelent állítás, hogy nov. 1-től már mint hadnagy szolgált a hadihajón; l. még HM 1848: 10 687.

6 A hadigőzös lőveganyagára: HM/k 1848: 1535; a Honvédelmi minisztérium biztossági osztályának iratai (a továbbiakban HM bizt.) 1848. — 51 — 167; *Pelz:* i. m. 99. o. A kolozsvári *Ellenőr* pesti tudósítója, Kővári László szerint a hajó még hat tartalékágyút is vitt magával; *Ellenőr* 1848. júl. 21. A lövegek elhelyezésére: *Dezsényi:* i. m. 1942. 633. o. A Komáromból leküldött lafettákra: HM/k 1848: 224. A FRANZ I. gőzhajóról készült festményt reprodukálja *Dezsényi—Hernády:* i. m. 74. o.; a MÉSZÁROS hadigőzös korabeli primitív (fametszetes) ábrázolását l. *Putnoki József.:* A buda-pesti nemzetőr c. verses ponyva (1848) címlapján; közli *Rózsa György—Spira György:* Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp., (1973) 163. o. A hadigőzös rajzos rekonstrukciója: *Dezsényi* 1957. 115. o. A gőzös fantáziarajzát l. *Barcy Zoltán—Somogyi Győző:* A szabadságharc hadserege. Bp., 1986. 168—169. o. A szöveg mellékleteként közölt ábrázolás a legújabb és feltételezhetően a valóságot leginkább megközelítő rekonstrukció: *Bak—Csonkaréti—Lévai—Sárhidai:* Hadihajók. Típuskönyv. Bp., 1984. 311. o.

*Közlöny*ben július 10-én megjelent felhívásában még csak „az újonnan épített hadi gőzhajón" betöltendő állásról beszélt. A kinevezésekről két hét múlva megjelent közleményben azonban már a MÉSZÁROS hadigőzös elnevezést találjuk.

Az első magyar folyami hadigőzösnek tudomásunk szerint az osztrák oldalon nem volt ellenpárja. Az ismeretes, hogy a Foulton által 1807-ben a Hudson folyón kipróbált lapátkerekes gőzhajó mintájára az amerikaiak az 1812—14. évi angol-amerikai háború idején építettek egy lapátkerekes hadihajót a New York-i kikötő védelmére, amelyet 1814-ben bocsátottak vízre, de végleges felszerelése csak 1815-ben, a békekötés után fejeződött be. Az angolok hasonló hajót 1821-ben vásároltak és állítottak tengeri szolgálatba, de csak egy 1827-ben készült újabb egységet vettek fel először a Royal Navy hajójegyzékébe. Mindezek tengeri hajók voltak. Így — egyelőre más adatok hiányában — jogosnak tűnhetett az a Csonkaréti Károly munkájában is megtalálható kijelentés, hogy a MÉSZÁROS volt „a világ első folyami hadigőzöse". Ez azonban nem tartható amiatt, hogy az egyik amerikai történelmi kézikönyv szerint az amerikai flotta 1823-ban megvásárolta a SEA GULL elnevezésű kis lapátkerekes folyami gőzöst, amelyet felfegyverezve a nyugat-indiai szigetek kalózai ellen használt. Ez tehát folyami gőzös volt — partmenti szolgálatban. Mindenesetre, ha elfogadjuk a fentieket, akkor — amíg a külföldi kutatások ezt meg nem cáfolják — a pontos fogalmazásnak úgy kell hangzania, hogy a MÉSZÁROS volt az első felfegyverzett folyami gőzös *Európában.*[7]

A hajót természetesen nemcsak technikailag kellett felszerelni, de gondoskodni kellett a megfelelő legénységről is. Megállapíthatóan először a hajó leendő tüzéreit jelölték ki. Az alakulóban lévő *honvéd tüzérségtől:* az 1. hatfontos tüzérütegtől vezényeltek ki 3 főágyúst és 27 alágyúst, akiknek kiképzésére a honvédelmi minisztérium még június 29-én kikérte az Országos Nemzetőrségi Haditanácshoz beosztott Orsonits Gáspár fűtüzért. Az ő vezetésével és az 5. tüzérezredtől ideiglenesen kirendelt őrmester és két altiszt segítségével készültek fel azután az önkéntes honvédtüzérek a július 5-i, az épülő Lánchíd közelében lehorgonyzott hadihajóról leadott dísztűzre. Másnap Mack József hadnagy, az 1. hatfontos honvéd tüzérüteg parancsnoka a legnagyobb megelégedéssel jelentette a történteket Baldacci ezredesnek, a Nemzetőrségi Haditanács elnökének. A kiképzés kezdetén álló honvéd tüzérek mellé a hajó kiindulása előtt Schmidt Ferenc tűzmestert és három tizedest helyeztek át az 5. tüzérezredtől a MÉSZÁROS hadigőzösre, akik egyben maguk is a honvédség állományába kerültek. Július 25-én azután Orsonits megkapta a hadnagyi kinevezést, mint a hajó tüzérségének parancsnoka.[8]

Ami a hajó szokásos személyzetét: a kormányost, gépészt, fűtőt és a többieket illeti, arról nem lehetett szó, hogy azok is a katonák sorából kerüljenek ki. Így a honvédelmi minisztériumnak polgári személyeket kellett szerződtetnie, — köztük többnyire a FERENC gőzös korábbi személyzetének a tagjait. Július 4-én fejlődtek odáig a dolgok, hogy a honvédelmi minisztérium az igazságügyminisztériumtól egy ügyvéd kirendelését kérte Adamich őrnagy mellé, hogy a hajó polgári személyzetével kötendő szerződést előkészítsék. A szerződés aláírása július 8-án megtörtént, — bár nem zökkenő nélkül. Mint Eötvös Józsefnek, a királyi jogügyigazgatónak (nem azonos a miniszterrel!) aznap Mészáros Lázárhoz intézett leveléből értesülünk, a hajó kapitányával

7 Az elmondottakra l. The New Cambridge Modern History. Vol. X. The Zenith of European Power, 1830—1870. (Ed. by *J.P.T. Bury*) Cambridge University Press, 1967. 277. o.; Concise Dictionary of American History (Ed. by *Wayne Andrews*) Charles Scribner's Sons, New York, 1962. 997. o. (Utóbbi kézikönyv azt is közli, hogy az első csavargőzös hadihajót, a PRINCETON-t 1844-ben az amerikaiak bocsátották vízre — némileg megelőzve ezzel az angolokat.)

8 Orsonits kikérése: HM/k 1848: 836. Mack júl. 6-i jelentése: HM/b 1848: 3230. (Mellette a 30 honvédtüzér névsora.) Az 5. tüzérezredtől júl 20-tól áthelyezett tűzmester és 3 tizedes személyére: HM/k 1848: 1342; intézkedés honvéd egyenruhájukról: HM/k 1848: 1435. A hajótüzérség személyi állománya l. még a júl. 17-i létszámjelentést: HM 1848: 4102; a júliusi „Tápjegyzék"-et: HM bizt. 1848 — 51 —231. Orsonits kinevezése: HM/k 1848: 1513, 1621. (Holczer Józsa tüzérhadnagy pályázatára l. HM/k 1848: 981.)

még nem kötötték meg a szerződést, mert az az „adott feltételek mellett" a megbízást nem vállalta. De módosítani kellett a szerződés szövegét amiatt is, mert a polgári alkalmazottak nem voltak hajlandók magukat a hadbíróságnak alávetni, így a büntetésről csak általában történik említés. A szerződést aláíró polgári alkalmazottak július 1-től kerültek állományba. A személyi állomány kimutatása szerint a „hajóvezér" mellett 1. és 2. gépész, 1. és 2. kormányos, továbbá 2 hajóács, 1 vitorlamester, 6 kazánfűtő, 9 matróz, 1 szénhúzó és 1 hajósinas szolgált a MÉSZÁROS hadigőzösön. A polgári személyzet is kapott valamiféle „egyenforma ruházatot": a létszámjegyzéken lévő megjegyzés szerint a legénység kabátot (rockot), nadrágot, kalapot és cipőt a kincstártól kap.[9]

Mivel a hajó kiszemelt kapitánya nem írta alá július 8-án a szerződést, másnap Mészáros Lázár nyilvános pályázatot tett közzé a hajóskapitányi állásra. A felhívás közölte a feltételeket is, amelynek leglényegesebbje az, hogy a kapitány „a hadihajóra kinevezendő vezérlő alá" tartozik. Közben a minisztérium igyekezett megtalálni azt a katonai személyt is, akire az egész hajó parancsnokságát rábízhatják. Így július 11-én Kaufman tüzér hadnagyot, 15-én pedig a Komáromban állomásozó Fleischacker főhadnagyot szólították fel, hogy vállalná el a hadigőzös parancsnokságát. Mészáros nem nagyon bízhatott ezekben a próbálkozásokban, mert július 13-án levelet írt Majtényi István őrnagynak, a Nemzetőrségi Haditanács lovassági osztálya vezetőjének, amelyben arra kérte, hogy estig — amikoris személyesen meglátogatja — keressen ki neki a szolgálatra jelentkezett tisztek közül „egy tősgyökeres magyar érzelmű gyalogos századost", akit ő a MÉSZÁROS hadigőzös parancsnokául kinevezhet. Majthényi keresése és az esti beszélgetés úgy látszik nem járt megfelelő eredménnyel, mert végül egy Kossuth Lajos által ajánlott személy kapta a megbízatást. A pénzügyminiszter július 17-én küldte meg Baldacci ezredesnek Palóczy Lászlónak, a 62. Turszky gyalogezred századosának folyamodványát, aki magát eredetileg a zempléni nemzetőrség őrnagyául kérte kinevezni. Mivel az előző jelöltektől nemleges válasz érkezett, s Palóczyról pedig Kossuth mint földijéről és személyes ismerőséről nyilatkozott, akit bátran mer ajánlani, az ő alkalmazása mellett döntöttek. Július 25-én megtörtént Palóczynak „mint az összes személyzet főparancsnokának" kinevezése, egyidejűleg Lehmann János hajóskapitányi és Orsonits tüzérparancsnoki megbízatásával. A kinevezéseket két nap múlva a *Közlöny* is nyilvánosságra hozta.[10]

Míg a hajó parancsnokának keresése folyt, megtörtént a törzs kiépítése is. Mészáros Lázár július 6-án Máray Zsigmond csajkás hadfit (kadetot) honvéd őrmesternek és a hajóparancsnok segédtisztjének nevezte ki. Július 8-án sor került a hajó számvevőjének, Hernvoich (Hernvoych) Antal nyugalmazott őrmesternek a kinevezésére is. A honvédelmi minisztérium megkeresésére Dr. Anton Bee tábori főorvos intézkedett a hajóorvosokról: a 62. gyalogezredtől Herdegen Ede fő- és Tombor Jusztin alorvosokat vezényelte szolgálatra a hadihajóra. Nevezetteket Mészáros július 22-én szólította fel, hogy jelentkezzenek új szolgálati helyükön. Kinevező oklevelüket július 28-án állították ki. Mivel a hajón kápolnát is rendeztek be, szükség volt egy tábori

9 A szerződés előkészítéséről: HM/k 1848: 1012. Eötvös J. — Mészároshoz (júl. 8.): HM/b 1848: 3390. A szerződés szövegét l. HM bizt. 1848 — 51 — 454; közli *Pelz:* i. m. 100. o. A Personalstand, a polgári személyzet létszámjegyzéke (név, beosztás, fizetés, nyelvtudás): HM/b 1848: 3390. (Itt még Georg Guna szerepel mint „hajóvezér", de a gőzös Lehmann János kormányossal futott ki első útjára.) Arra, hogy a személyzet korábban a Gőzhajótársaságnál szolgált, l. HM/k1848: 1588. Az alkalmazottak létszámát foglalkozás szerint közli *Pelz:* i.m. 88—100. i. A polgári legénységnek adandó egyenruhára (sötétkék posztó ujjas és nadrág — utóbbi talpalló nélkül, az ujjas felálló gallérral, oldalt egy-egy vasmacskával, két sorban 6—6 vasmacskával jelölt sárga gombbal): HM/k 1848: 1574.

10 Mészáros pályázati felhívása a *Közlöny* júl. 10. és a *Kossuth Hírlapja* júl. 14-i számában jelent meg. (Széchenyi már jún. 19-én ajánlott három személyt kapitánynak a készülő hajókra, de ezek valamiért nem jöttek számításba; l. HM/b 1848: 662.) Kaufman hadnagy felszólítására: HM/k 1848: 1194; Fleischacker főhadnagyéra: HM/k 1848: 1225. Mészáros—Majtényihoz (júl. 13.): HM/k 1848: 1225. Kossuth—Baldaccinak (júl. 17.): az Országos Nemzetőrségi Haditanács (a továbbiakban: ONöHt) iratai 1848: 1823; közli KLÖM XII. 456. (Palóczy neve szerepel Pálóczy-ként is; ő többnyire egyik ékezetet sem tette ki névaláírására.) Palóczy, Lehmann, Orsonits kinevezése: HM/k 1848: 1513; l. *Közlöny* 1848. júl. 27. Palóczy egyelőre megmaradt létszámfeletti állományban a 62. gyalogezrednél; l. Hadtörténelmi Levéltár, a budai Generalkommando iratai, P. sorozat 1848 — 5 — 94; a honvédséghez csak őrnagyi előléptetése után került; l. *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban, 1848—1849. Bp., 1983. 261. o.

lelkészre is. Vetsei Czigler Ignác tábori főpap („tábori egyházi főnök") Markovits Antal áldozópapot jelölte ki a szolgálatra, akinek a honvédelmi minisztérium július 23-án küldte ki a kinevezéséről szóló értesítést. Ezzel együtt is volt a MÉSZÁROS hadigőzös törzse (a „hajótelep"): a kapitány és hajóparancsnok, a tüzérség parancsnoka, a számvevőtiszt és segéde, a segédtiszt, a lelkész, a fő- és az alorvos, — összesen nyolc személy.[11]

Ezzel együtt is lett volna a hadihajó személyzete, ha a tervezők nem kívántak volna rajta gyalogságot is elhelyezni, illetve ha azt nem tette volna lehetővé a korábban személyszállító gőzös mérete. Elméletileg vezényelhettek volna a hajóra honvéd gyalogságot, jóllehet a Pesten toborzott két zászlóalj már június 24-én elhagyta a fővárost. A pesti toborzási bizottmánynál folyamatosan jelentkező önkénteseket azonban kiképzés nélkül a vidéki zászlóaljakhoz irányították. Ezeket a hajóra vezényelni nem lehetett volna, hiszen ott a körülmények nem biztosították kiképzésüket. A ki nem képzett újoncok pedig nem voltak kívánatosak, hiszen a kiindulás után bármikor sor kerülhetett alkalmazásukra. Így a honvédelmi minisztérium Móga János pesti hadosztályparancsnokkal tárgyalt, aki magyar legénységű ezredekből 1 őrmestert, 3 tizedest, 1 dobost és 50 közlegényt ígért a hadihajón teendő szolgálatra — július 20-tól. A jelek szerint azonban a megadott időpontra csak a 2. Sándor gyalogezredből érkezett meg 1 őrmester, 2 tizedes, 1 dobos és 34 közvitéz (összesen 38 fő). Július 22-én a honvédelmi minisztérium megsürgette a pesti dandárparancsnokságnál a 60. Wasa gyalogezredből áthelyezendő 1 tizedest és 14 közembert. Az összesítő kimutatás szerint végül 1 tizedes és 15 közvitéz érkezett. Ha ehhez hozzáadjuk a Palóczy százados mellé a 62. gyalogezredből kirendelt tisztiszolgát, akkor sorezredi altisztet és közvitézt összesen 55 főt számlálhatunk. Ez a létszám, továbbá az összesen 34 főnyi honvédtüzér, az egy önkéntessel kiegészült, tehát 26 emberből álló polgári személyzet, s a 8 főnyi törzs mindösszesen 113 embert jelentett. Ezzel a létszámmal állott útra készen július végén a MÉSZÁROS hadigőzös.[12]

Rövidesen a kiindulás időpontja is elérkezett. Adamich őrnagy július 16-án igényelte az éleslövészethez szükséges lőszert, s a gyakorlatot július 20-án meg is tartották. (A *Közlöny*ben Mészáros Lázár július 18-án előre figyelmeztette a lakosságot, nehogy az ágyúdörgés nyugtalanságot okozzon.) Adamich őrnagy július 19-i és 25-i igénylése alapján a hajó megkapta az ágyúkhoz és kézifegyverekhez szükséges lőszereket és egyéb tartozékokat, felszerelési tárgyakat. Július 25-én megtörtént a hajó felavatása és a legénység eskütétele. Adamich őrnagy július 27-re tette a hadigőzös indulását, de arra — nem tisztázott okokból — csak július 30-án, vasárnap reggel került sor. Mint a *Kossuth Hírlapja* jelentette: „tegnap reggel hagyá el önkénytesek és sorkatonákból álló legénységével [a MÉSZÁROS hadigőzös] fővárosunkat, s vígan lengő lobogókkal indult a duna- és tiszaparti lázadók ellen..."[13]

11 Máray Zsigmond kinevezésére: HM/k 1848: 1130, 1137. Hernvoych Antal kinevezésére: HM/k 1848: 1150, 1613. Az orvosok kinevezésére: HM/b 1848: 3029; HM/k 1848: 1389, 1461, 1590. (Csak vezénylésről és nem áthelyezésről volt szó: HM/k 1848: 1462.) Herdegen 1848 augusztusában Kardossyra változtatta nevét: HM 1848: 5088. *Zétény Győző:* A magyar szabadságharc honvédorvosai, 1848—49. Bp., (1948) 136., 146. o. két személyként tartja nyilván Herdegen—Kardossyt. A szükséges orvosi felszerelésekről: HM/k 1848: 1395, 1398. A tábori lelkész kinevezésére: HM/b 1848: 3416; HM/k 1848: 1496. A kápolnára: HM/k 1848: 1372. A „hajótelep" létszáma és névsora: HM bizt. 1848 — 51 — 231. (A számvevő segéde Palóczy Mihály volt.)

12 A sorgyalogság létszámára és összetételére: HM/k 1848: 1344, 1457, 1558. Az összesített létszámadatokra: HM bizt. 1848 — 51 — 231.

13 Az éleslövészetre l. HM/b 1848: 1325—1326; HM bizt. 1848 — 51 — 167. (A *Nemzeti* júl. 27-i száma szerint júl. 24-én is volt próbalövés Téténynél.) A hadigőzös készleteinek feltöltésére: HM bizt. 1848 — 51 — 167; HM/k 1848: 1535; l. *Pelz:* i. m. 101. o. Az avatásra és eskütételre: HM/k 1848: 1467. A tervezett kiindulásra: HM/b 1848: 3828. A kiindulásra: *Kossuth Hírlapja* 1848. aug. 1.

Széchenyi ötlete tehát két hónap alatt megvalósult. A helyzet azonban ezalatt lényegesen megváltozott, különösen a dunai hajózást illetően. Már szó sem lehetett arról, hogy a MÉSZÁROS kizárólag mint kísérőhajó működjék a személy- és áruszállítás védelmében. A délvidéki szerb mozgalom kibontakozása, de mindenekelőtt a titeli sajkások június eleji lázadása nemcsak a szerémségi Duna-szakaszon tette bizonytalanná a hajózást, de azzal fenyegetett, hogy a sajkások vitorlás-evezős, ágyúkkal felszerelt járműveikkel — főleg ha azokat elfogott gőzhajók vontatják — akár a Tiszán Szeged ellen, akár a Dunán felfelé egészen a fővárosig hatolhatnak. Ezt a veszélyt a kormány is reálisnak tartotta, ezért a honvédelmi miniszter a Tiszán Óbecsénél, a Dunán pedig Monostorszegnél (mindkét esetben tehát a Ferenc-csatorna torkolata közelében, vagy afölött) fél-fél ágyúüteget helyezett el, amelyről a belügyminiszter június 26-án tájékoztatta az érintett hatóságokat. Mészáros Lázár ezt követően még külön kívánt gondoskodni Budapest védelméről egy ilyen meglepetés ellen, s ezért július 13-án véleményt kért Batthyány miniszterelnöktől, hogy hol tartana célszerűnek egy ilyen „őr ágyútelepet". A választ nem ismerjük, de feltehetően valahol a Csepel-sziget csúcsa felett kínálkozott erre megfelelő helye.[14]

A hadigőzös kiindítása előtt, július 19-én Mészáros Lázár levélben kérte Szemere Bertalan belügyminisztert, hogy a hatóságokat értesítse a hadihajó rendeltetéséről, s hagyja meg a Duna-menti helységeknek, hogy ott, ahol a hajó kiköt, megfelelő mennyiségű jó tűzifáról gondoskodjanak (ti. a kazánok begyújtására). Az elöljárók, vagy megbízottaik pedig tartsák kötelességüknek, hogy a hajó kapitányát — ha az felkéri őket — ellássák a szükséges felvilágosítással. A körlevelet Szemere Bertalan fogalmazta meg s július 21-i kelettel Pozsony megyétől Heves megyéig másnap gyorspostával küldte azt meg a Duna és a Tisza mindkét partján elterülő megyéknek és városoknak. A körlevél bevezetésében így fogalmazta meg röviden a hadihajó feladatát: „Az alsó vidékeken kiütött lázadás elnyomása tekintetéből a Dunán és Tiszán ezután egy »Mészáros« nevű hadi gőzhajó is fog járni..."[15]

Ilyen előzmények után indult meg július 30-án reggel a MÉSZÁROS hadigőzös lefelé a Dunán. A honvédelmi miniszter a kiindulást megelőzően többször tárgyalt Palóczy századossal. Július 30-án azonban vagy nem volt jelen az elinduláskor, vagy másnap figyelhetett fel arra Mészáros Lázár vagy titkára, hogy a hajó parancsnoka nem kapott írásos utasítást. Ezért másnap futár útján küldték a hajó után az alábbi miniszteri parancsot:

„A Mészáros hadigőzhajó parancsnokának.

Valamint már előbbi értekezéseimben nagyobb részint kimerítettem általános nézeteimet a hadi hajónak működéseire, rendeltetésire és biztosságára nézve, midőn ezeket ismétlem, nem mulaszthatom el újra emlékezetébe hozni a parancsnokságnak, miszerint azon intézkedések, amellyek a fennebbi célok elérésére szükségesek, annál nagyobb szorgalommal és pontossággal megtétessenek, hogy ezen első hadi gőzhajónak fenntartása, más részről pedig a Duna hajókázása, és mint két partjának ellenségtőli megóvása sikeresen eszközöltethessék, fő feladata ennélfogva tehát a százados úrnak ezekre kellően figyelmezni és ha a hadi gőzhajónak veszélyeztetése nélkül Pétervárad elérheti, ott szint a fenn elsorolt czél elérésére működjék, más különben pedig minthogy ott báró Hrabovszky János hadnagyvezér és főhadi parancsnok rendelkezése alá esik, jelentse be ő méltóságának a hadi gőzhajó állapo-

14 A titeli csajkásokra l. *Csonkaréti:* i. m. 105—114. o. A lázadásra l. *Thim József:* A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története. I., Bp., 1940. 119—135. o. Az Óbecsénél és Monostorszegen elhelyezett ágyúkra: Belügyminisztérium, rendőri osztály 1848 — 1 — 96. Mészáros—Batthyányhoz (júl. 13.): HM/k 1848: 1240: l. *Pelz:* i. m. 98. o.

15 Mészáros—Szemerének (júl. 19.) HM/k 1848: 1371; Belügyminisztérium, elnöki iratok (a továbbiakban: BM eln.) 1848: 604; a körlevél: HM/b 1848: 3754, 3757. A rendeletet a *Közlöny* júl. 27-i száma közölte.

tát, megtámadási és védelmezési erejét, ne titkolja [mulassza?] el a főhadi parancsnok urat a hadi hajó más tulajdonai felől is oly kimerítőleg értesíteni, amely által a vizeni egész működhetését felvilágosítsa, hogy a hadnagyvezér úr ez által a hadi hajó egész használatát belátása szerint elintézhesse.

Felhívom továbbá a százados urat, szoros felelősség terhe alatt mindazon intézkedéseket megtenni, amellyek a fennidézett czélra vezetők lennének; ha pedig Pétervárádra nem mehetne, és ott veszteglenie kellenék, tehát a Dunán felfelé czirkáljon akár egészen Pestig, ahol az utazásban észre vett hibákat lehetőleg orvosoltatni fogja és magát a szükségesekkel ellátandja.

Az elkövetett vagy történt hibákra nézve utolsó beszélgetéseinkre hivatkozok, elvárván tudósítását minden állományról [állomásról]. Végtére az előfordulandó ellenséges erőre nézve kikötöm a hajó biztosságát szem előtt tartani, s inkább visszatérni, mintsem veszélyeztetni, okot adván, hogy hibák mutatkoztak, mellyek orvoslását itten kelletik eszközöltetni.

Pest, július 31. 1848

Mészáros Lázár
h.ü.m."[16]

Az utasítás teljes szövegének ismeretében megállapíthatjuk, hogy Mészáros Lázár valóban sokat foglalkozott a hadihajóval, s annak gyalogos százados parancsnokával megbeszélte az alkalmazás lehetőségeit, a vállalkozások kockázatát. Mivel a hadigőzös neki is újdonság volt, s maga inkább a lovas fegyvernemet ismerte, a hadügyminiszter feltehetően Adamich őrnagytól tájékozódott. A szakértők felhívhatták a miniszter figyelmét a hajó sebezhetőségére: a lapátkerekeit ért találat, vagy a gépházba becsapódó ágyúlövedék mozgásképtelenné teheti a járművet. (Az amerikai polgárháborúban — ha a kellő merülési mélység biztosítva volt — az átalakított lapátkerekes hajókat páncélzattal védték.) Ez magyarázza a figyelmeztetést, hogy csak akkor menjen Pétervárádra (illetve Újvidékre), ha ezzel a hajót nem kockáztatja. Ezért az utasítás, hogy Hrabovszky altábornagyot kellően tájékoztassa a hadigőzös használhatóságáról illetve gyengéiről. Ezen rendelkezés értelmében tehát Mészáros Lázár a szerémségi Duna-szakaszon működő hadihajót Hrabovszky, a szerémségi főhadparancsnok rendelkezése alá kívánta helyezni. Ha az erődöt nem tudja elérni, akkor a Dunán feljebb cirkáljon, s ebben az esetben a hajó „bázisa" Pest lesz.

Mészáros utasításának van egy fontos, eddig figyelemre nem méltatott kitétele: csak a dunai hajózás védelméről beszél és már a kiindulás pillanatában kérdésesnek tartja azt is, hogy a hadihajó Pétervárádot elérheti-e. Láttuk, mind Szemere körlevele, mind a sajtó feltételezte, hogy a hadigőzös a Tiszán is szolgálatot fog teljesíteni. A szakirodalomban visszatérően szereplő állítással ellentétben azonban a MÉSZÁROS hadigőzös Pétervárádnál lejjebb, illetve a Pétervárádot Újvidékkel összekötő hajóhídon túl nem járt. Ha ki is nyitják előtte ezt a hidat, azon túl a szerb felkelők már komolyan veszélyeztették volna, s ahhoz, hogy a Tiszán felhajózzon, le kellett volna küzdenie Titelnél a sajkások pontonhídját, illetve ennek a hídnak a védelmét.[17]

A hadigőzös első útján nem jutott el Pétervárádig. Július 31-én Baján volt, ahol — a *Nemzeti* tudósítása szerint — sok csodálója akadt, bár a hajóállomás messze esett a várostól. Ezt követően Apatinba ment, de innen nem jutott tovább. Az ok, vagy az okok nem teljesen világosak, mert Palóczy százados jelentése nem maradt fenn. A hadügyminisztérium iktatókönyvében csak egy rövid bejegyzés található, amely

16 Hadügyminisztérium, általános iratok (a továbbiakban: HM) 1848: 4146; szövegét közli *Pelz:* i. m. 101—102. o. A Hrabovszky altábornagynak küldött értesítés, amelyhez a parancs másolatát mellékelték: HM/k 1848: 1654.

17 A MÉSZÁROS hadigőzös 1848. évi tiszai szerepléséről szóló megjegyzések *Dezsényi:* i. m. 1942. 636. o. félreértésére vezethetők vissza. Az itt hivatkozott munkában 1849. évi eseményekről van szó, s ott szerepel egy MÉSZÁROS nevű tiszai hadihajó. (A magyar Duna-szakasztól elszigetelt Szegeden 1848 őszén a KÁROLY gőzös átalakításával foglalkoztak.)

az augusztus 4-én érkezett jelentés kivonatát tartalmazza. Eszerint a gőzös gépe rossz, a kapitány nem ért a dologhoz, — utasítást kér Apatinba. A jelentés dátuma tehát nem ismeretes, de feltételezhetően augusztus 2-án kelt a hajóparancsnok jelentése. Ugyanis akár alkalmi, felfelé közlekedő hajóra bízta azt, akár a felkészületlen hatóságok útján, vagy saját emberével továbbította azt, kellett két nap, hogy a jelentés illetékesek kezébe kerüljön. A választ nyilván futár vitte, s a hajónak további két nap kellett, hogy az árral szemben Pestet elérje. A belügyminisztérium keretében működő, a fővárosban megforduló idegenek ellenőrzésével és a közhangulat figyelésével foglalkozó Országos Rendőri Hivatal augusztus 6-án jelentette Szemerének, hogy a hadigőzös csak Apatinig jutott el, s „onnan holnap vissza jövend". Másnap a Hivatalt ellenőrző Hajnik Pál rendőrtanácsos foglalta össze miniszterének a hajóval kapcsolatos információkat. „Mészáros czimű hadi gőzösünk — írta — csak ugyan vissza jött. Vissza jövetelének okát homály és titok fedezi egy részt, mint a honvéd tüzérek hallgatagságukból és ingerültségükből következtethetni. Más részt bizonyos az, hogy a hajó kapitányt tudatlannak mondják, — mondják a gépészt, elsőt azért mert sokszor zátonyra vezette a hajót, másikat mert gyakran a legsebesebb haladásban is elfogyva gőzük, csupán a víz által vitettek. Általában a gépezetre is utalják vissza jöttüket, — de úgy vettem magam is észre, a visszajövetelnek más oka is lehet."[18]

Augusztus 7-én Széchenyi feljegyezte naplójába: a „MÉSZÁROS" gőzös visszajön. Majd hozzátette: „Azt hiszem, szerencse." Bővebb magyarázatot azonban nem ad, ami — ha a Naplóban rögzített gondjait figyelembe vesszük — érthető. (Igaz, ekkor még nem tudta, hogy a hadihajó visszatérése miatt támadás fogja őt érni.) Mindenesetre Széchenyi feljegyzései nem segítenek megoldani a visszatérést körülvevő „homályt és titkot". Palóczy százados augusztus 7-i jelentése sok részletet tartalmaz, jól informál a hadigőzös kisebb-nagyobb problémáiról. Megtudjuk, hogy a gyalogság gyakorlatoztatására gyutacsos vaktöltésre van szükség (vagyis a sorkatonaság gyutacsos fegyverrel volt ellátva), s hogy túl kevés a hely a katonák számára, főleg esős időben, s félő, hogy a zsúfoltság járványt okozhat. Ezért 9 közlegény felesleges, mert a maradék 40 ember „az apróbb kiküldetésekre" elegendő lesz. Értesülünk arról, hogy a Sándor gyalogság egy tizedesét visszaküldte ezredéhez, mert goromba volt, s hogy az említett ezredtől 37 pár cipő jár — nyilván tartalékként — a közlegények és altisztek számára. A jelentés szól többek között arról is, hogy a „percussios ágyulakatokkal" baj van, s hogy a konyhát fedéllel kell ellátni, mert ha esik az eső, csak részletekben lehet főzni. Így augusztus 5-én három részletben, több órás eltolódással étkezhettek, ami elégedetlenséget okozott. A jelentés azonban nem ad magyarázatot a visszatérés igazi okára. Nem kétséges, hogy erről megérkezésekor szóban jelentett magának a miniszternek, — aki másnap indult a déli táborba.[19]

Láttuk, hogy Hajnik rendőrtanácsos sem rendelkezett pontos információval, s csak a honvédtüzérek mogorva hallgatásából sejtette, hogy valami nincsen rendben. A közvélemény kíváncsiságát a sajtó igyekezett kielégíteni — hallomás alapján. A *Népelem* augusztus 8-án megjelent száma arról írt, hogy a hajó gőzgépe nem felel meg a célnak, El is akadt, s most az óbudai hajógyárba igyekszik, hogy használhatóvá tegyék. Másnap a kormányt jobbról kritizáló *Figyelmező* az előbbi hírt azzal egészítette ki, hogy ez azért következhetett be, mert egy ócska, használhatetlen gépet javítottak ki. A gépezet elromlását ugyanakkor fenntartással kezelte, s hangot adott annak a szóbeszédnek is, hogy a hajó szerb foglyokat hozott magával, azért tért vissza. Augusztus 9-én délután a *Marczius Tizenötödike* élcelődő rovata, a „Mákvirágok" így foglalta össze a helyzetet: „Első magyar hadigőzösünk »Mészáros«

18 Bejegyzés az elveszett jelentésről: HM ált. iratok ikt. kve 1848: 4192. A rendőrségi jelentésekre l. Belügyminisztérium, rendőri osztály napi jelentései.
19 Palóczy aug. 7-i (részben sérült) jelentése' HM 1848: 4532.

visszajött, mert gépezete rossz; első magyar felelős független hadügy miniszterünk Mészáros elment, mert törvényjavaslata silány; következőleg a hasonlóság a kettő között az, hogy állását egyik sem tudja betölteni; a különbség pedig az, hogy míg »Mészáros« gőzös feljött, addig Mészáros minister leszállóban van." Mindez valójában semmi újat nem mondott, csak arra adott alkalmat Csernátoni Lajosnak, hogy a táborba utazott — és ezzel az újoncozási törvény vitáját halasztó — hadügyminiszteren döfjön egyet. A többnyire jólértesült lap azonban rövidesen érdemi információval is szolgált. Augusztus 14-i számában, a „Mákvirágok" rovatban a következőt írta: „A Mészáros gőzös nem azért jött vissza, mert gépezete rossz, hanem azért mert a gépésze által rossznak lenni állíttatott. A kapitányt és gépészt gróf Széchenyi ajánlotta; a kapitány és gépész immár elcsapatott. Hja! a gróf úr ismeretes emberösmeretéről."

A *Marczius* információja megfelel a valóságnak. A hadihajó aznap, augusztus 14-én benyújtott „Tápjegyzék"-e név szerint sorolja fel a polgári alkalmazottakat. Itt a „hajósvezér" (kormányos) Lehmann János neve mögött az a megjegyzés áll, hogy augusztus 10-től lemondott, míg az „1ső erőművész" (gépész) Németh János nevénél megjegyzik, hogy augusztus 10-től elbocsátva. Az azonban nem derült ki egyértelműen, hogy volt-e valami hiba a hajógéppel — vagy a lemondásnak, illetve elbocsátásnak az volt az oka, hogy a hajógyári ellenőrzés nem találta hibásnak a gépezetet. Tény, hogy a hajó több mint egy hétig tartózkodott a fővárosban, igaz, a fedett konyha kialakítása is igényelt némi időt. Palóczy augusztus 13-án benyújtott kérelme (vegyék el a felesleges embereket) jelzi, hogy ekkor már újból készültek az elindulásra. Talán a hajó parancsnokának is szerepe volt abban, hogy kiindulás előtt bővült a hadigőzös feladatköre: még augusztus 9-én arra kérte a hadügyminisztérium az ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot, hogy a belügyminisztériummal együtt olyan rendeletet bocsásson ki, amely felhatalmazza a hadihajót, hogy ellenőrizze a Dunán közlekedő hajókat, hogy nem csempésznek-e fegyvert (ti. a szerbeknek). A belügyminisztérium a szokásos gyorsasággal intézkedett és két nap múlva már kibocsátotta a kért rendeletet. A MÉSZÁROS hadigőzös augusztus 16-án még Pesten volt, mert ekkor nyújtotta be kimutatását a szeptember—októberi pénzügyi és anyagi ellátmányra. Másnap, augusztus 17-én indulhatott meg a hajó ismét, mert a következő reggelen, 18-án Dunaföldvárról jelentett. Ez a jelentés is hiányzik, így nem tudjuk, hogy Palóczy kapitány miről kívánta tudósítani a honvédelmi minisztériumot.[20]

Joggal feltételezhetjük, hogy ha volt érkezése Mészáros Lázárnak a délvidéki szemléről való visszatérése után (14-én este jött meg) és az újoncozási törvény vitája előtt fogadni a hadigőzös parancsnokát, akkor sürgette, hogy hajózzon Péterváradig. Ugyanakkor ismételten hangsúlyozhatta az óvatosságot. De a sajtó is óvatosságra intett. A *Népelem* augusztus 12-én arról tudósított, hogy a szerbek nyolc elfogott és összeláncolt hajóval akarják Újvidék táján elzárni a Dunát a hadigőzös elől. A helyzet zavaros és veszélyes voltáról a hajó legénysége és parancsnoka rövidesen meggyőződhetett. A gőzös 18-án délután már Apatinból indult tovább, s este kilencre Palánka magasságába érkezett. Mindkét oldalon őrtüzek égtek a folyó mentén, s mindkét oldalról megszólították őket. A hajó legénységének magyar kiáltozására és éljenzésére a magyar oldalról (a balpartról) két lövés esett, majd egész sortüzet kaptak, mire a hajó három ágyúlövést tett, s a gyalogság is tüzet nyitott. „Szerencsére nem találtunk senkit" — jelentette Palóczy százados. Ugyanis baranyai szerb anyanyelvű

20 Az említett „Tápjegyzék": HM bizt. 1848 — 51 — 231. Palóczy aug. 13-i jelentése: HM 1848: 4857. (Ebben a parancsnok egy pár „büntető zárvasat" is kér, ami azt sejteti, hogy már előfordultak fegyelmi problémák.) A HM — az ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz (aug. 9.): HM 1848: 4663; l. *Pelz:* i. m. 102. o. A BM aug. 11-i rendelete: BM rendőri oszt. 1848: 7817. (Fogalmazványa hiányzik. Egy példányát l. Pest város lt. Közigazgatási ir. 1848—49. 580. sz.) A hadihajó aug. 16-i kimutatása: HM bizt. 1848 — 51 — 363. Az elveszett aug. 19-i jelentésre: HM ált. iratok ikt. kve 1848: 5424.

nemzetőrök állomásoztak a magyar őrvonalon, akik a hajóról hangzó magyar beszédet a szerbek cselvetésének tartották, s maguk szerbül feleltek. Ez a vaklárma, ami után a gőzös kikötött „és minden lecsendesedett", csak előjáték volt a másnapi igazi harcérintkezéshez. A szerémségi Nestyén (Nestin) helység szerb lakossága ugyanis elfoglalta a 200 főt befogadó kompot, s azzal fenyegette a balparti magyar Ópalánkát, hogy átkelve elpusztítják. Palóczy százados nyilván a lövöldözés után kikötve értesült erről. Másnap, augusztus 19-én megközelítve a jobbpartot, egy ladikon hat katonát és öt evezőst küldött ki, hogy — mint jelentette — „az ottani néptől szép szóval a kompot visszakérjék". A komphoz közeledve, a ladikot a parti házakból lövöldözés fogadta, mire a hajó egyik hatfontos ágyúja felelt. Erre a hegyről két kisebb ágyúval a felkelők a hajót vették célba. Ekkor Palóczy kapitány tüzet nyitott, amit a túlpartról a palánkai nemzetőrség ágyúi is támogattak. A szerb ágyúk — a jelentés szerint — ekkor elhallgattak, a kiürített falu (pontosabban a szerbek által lakott része) kigyulladt és a szerb templomot kivéve, leégett. Az ismét kiküldött katonák ekkor „az ott álló kompot minden ellenzés nélkül a hajóhoz vonták", Így zajlott le a MÉSZÁROS hadigőzös első harctevékenysége, amely egyben — s ezt érdemes hangsúlyozni — a *honvéd tüzérség* első bevetése volt. Zsitvay József, Szerém megye alispánja és királyi biztosa másnap tömören így jelentett Szemere belügyminiszternek: „Mészáros hadigőzös Nestin Szerém megyei helységet (első Illok alatt), hol a ráczok által reája ágyúztatott, felgyújtotta és a szerbeket szét űzte."[21]

A hadigőzös ezt követően, augusztus 21—23. között járhatott Péterváradon — ha ugyan eljutott odáig. Augusztus 20—29. között ugyanis hiányzanak a jelentések (sorszámuk alapján valószínűleg három darab), de augusztus 24-től ismerjük a hadihajó mozgását. A honvédelmi minisztérium iktatókönyvének rövid bejegyzéséből tudjuk viszont, hogy 29-én azt jelentette Palóczy százados, miszerint Eszékre (?) nem mehet, mert Bánostornál két ágyút állítottak fel ellene. Mivel Bánostor a Duna jobb partján van, 4—5 mérfölddel Újvidék, illetve Pétervárad fölött — ott, ahol a folyam sodorvonala a szerb oldalon halad — feltehetően az iktatókönyv vezetője tévesztette össze a két erődöt. Az is valószínű, hogy ez a jelentés válasz volt a honvédelmi minisztérium augusztus 7-i intézkedésére, amely értesítette Hrabovszky pétervaradi főparancsnokot, hogy helyesli a Zimonyba tartó ANDRÁS gőzös feltartóztatását, s azt a MÉSZÁROS hadigőzös fogja majd a fővárosba „escortirozni" (kísérni). Mivel az ANDRÁS gőzös még 1848 novemberében is a pétervaradi híd mellett állomásozott, így joggal feltételezhetjük, hogy a MÉSZÁROS hadigőzös nem jutott el odáig. Azt, hogy az erőd megközelítésére csak augusztus 21—23. között kerülhetett sor, Palóczy augusztus 29-én kelt, az akkor már a verbászi táborban tartózkodó Mészáros Lázárhoz intézett jelentéséből tudjuk. A Drávaszögből, vagyis a Duna—Dráva összefolyásától kelt levél beszámol az elmúlt napok eseményeiről. Eszerint augusztus 24-én Palánkáról Vukovárra ment (hová 1400 határőr érkezett), 26-án a Dráván felhajózott Eszékig, ahol szenet rakodott, majd még aznap este Apatinba ment. A szén igen rossz volt, ezért — mint jelenti — 27-én Apatinban maradt, majd másnap visszatért Eszékre, s a rossz szenet kidobatta. De az új sem sokkal jobb, ezért kéri Mészáros Lázárt: intézkedjék, hogy egy jó szénnel megrakott uszályt (vonszhajót) küldjenek Apatinba. A jelentés beszámol az eszéki vár helyzetéről, s a parancsnok információjáról, miszerint Jellasics augusztus 31-től Vukovártól Eszékig — sőt feljebb is — a Duna és a Dráva jobbpartján őrvonalat húz. Ez azt jelenti, vonja le Palóczy százados a következtetést, hogy rövidesen veszélyes lesz Vukovárig hajóznia. A közelben tartózkodó Mészáros Lázár már másnap válaszolt s meghagyta, hogy a Duna és Dráva jobbpartjának fejleményeit tartsa szemmel, a hajót ne kockáztassa,

21 A két jelentést csak a *Közlöny* aug. 25-i számából ismerjük; közli *Pelz:* i. m. 103—105. o.; l. még *Pap Dénes:* Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. Pest 1868. I. 372—373. o. Zsitvay J. — Szemerének (aug. 20.): Az 1848—49-i minisztérium levéltára. Szemere B. iratai, 555. pag.

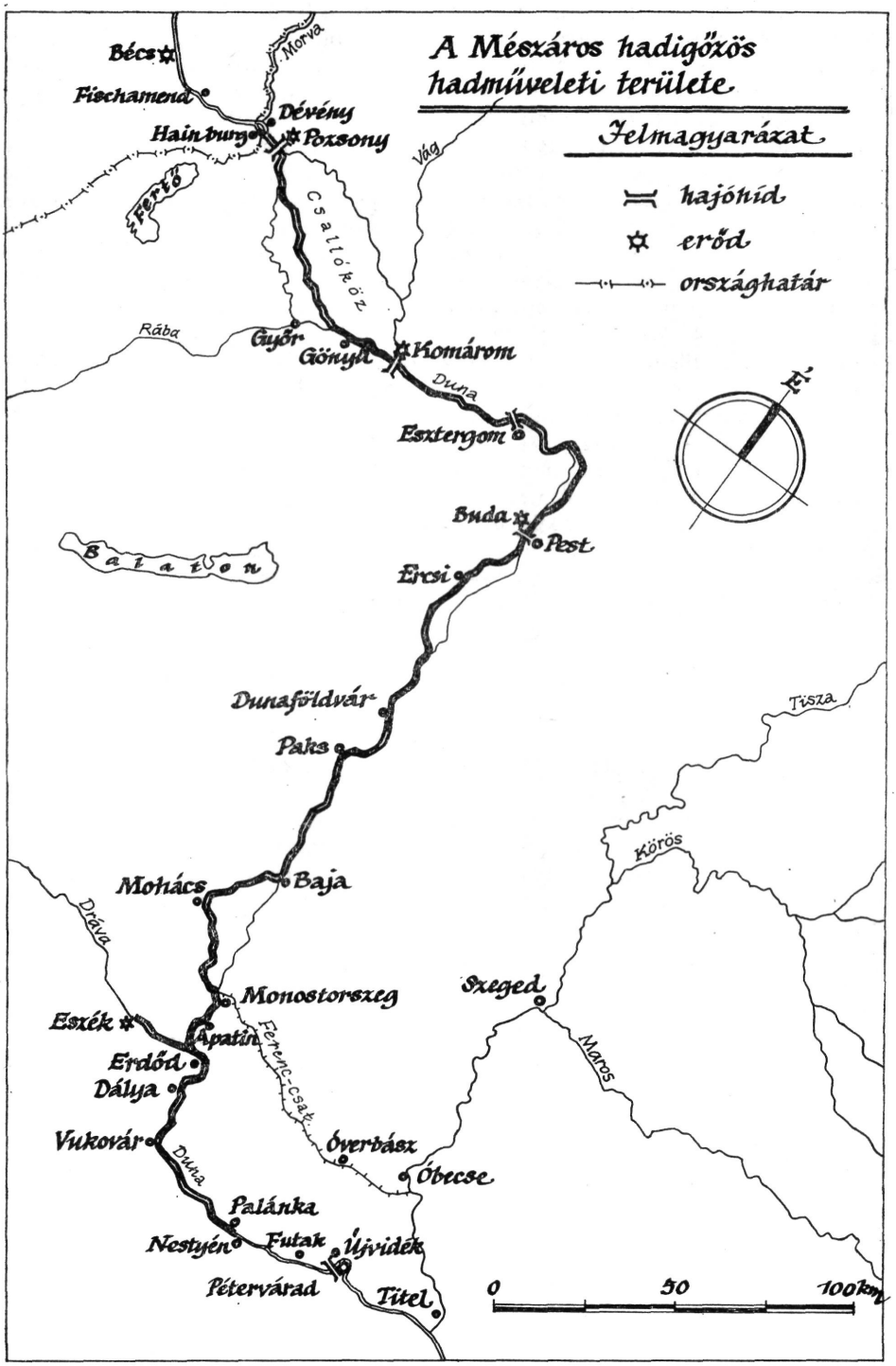
A Mészáros hadigőzös hadműveleti területe
Felmagyarázat
hajóhíd
erőd
országhatár
Bécs
Morva
Fischamend
Dévény
Hainburg
Pozsony
Vág
Fertő
Csallóköz
Rába
Győr
Gönyű
Komárom
Duna
É
Esztergom
Buda
Pest
Balaton
Ercsi
Dunaföldvár
Tisza
Paks
Körös
Mohács
Baja
Dráva
Monostorszeg
Szeged
Eszék
Apatin
Maros
Ferenc-csat.
Erdőd
Dálya
Vukovár
Óverbász
Duna
Óbecse
Palánka
Nestyén
Futak
Újvidék
Pétervárad
Titel
0
50
100km

s ha lejjebb hajózik, Palánkánál lépjen kapcsolatba Bezerédy őrnaggyal és a parti őrlánc nemzetőrségével.[22]

A hadigőzös azonban a továbbiakban már Palánkáig sem jutott el. Ebben egyaránt szerepe volt az ellene tett intézkedéseknek, s a katonai helyzet megváltozásának. Jellasics nyilvánvaló készülődése a támadásra (aminek lehetőségével számolva Batthyány már augusztus 15-én készenlétbe helyezte a dunántúli megyék népfelkelését), horvát határőrvidéki katonaság megjelenése Verőce és Szerém megyében, módosította a MÉSZÁROS hadigőzös feladatát. Feltételezhető volt ugyanis, hogy a horvátok átkelnek Bács megyébe, hogy az ostromlott szenttamási szerb tábort felmentsék, illetve együttes erővel támadjanak a Verbászon és környékén települt magyar táborra. Palóczy százados szeptember 2-án azt jelentette a Drávaszögből Mészárosnak, hogy a horvát őrvonal Eszéktől Erdődig (egy szakaszon tehát már a Duna mentén is) kiépült. Ezért másnap a hajóval lemegy Dályáig, hogy a helyzetet felmérje. „Egy átkelés az ellenség részéről Dályánál, a Drávaszögnél és Eszéken felül lehetséges" — mérlegeli a jelentés a lehetőségeket. Dályánál (ahol az Eszékről jövő út átkelőhelye volt a Bácskába) csak akkor lehet megakadályozni az átkelést — folytatja Palóczy százados —, ha a magyar oldalon erős őrvonalat húznak, amire ő már fel is szólította az illetékes főszolgabírót. A Drávaszögnél a hadihajó meg tudja akadályozni az ellenséges kísérletet. Eszéken felül azonban a Dráva alacsony vízállása miatt nem tudnak biztonságosan hajózni, mert a „felüléstől" és a hajó összelövésétől kell tartani. Mivel pedig a Dráván mindjárt a Dunába torkolásánál valamint Eszéknél lehet csak megfordulni, vagyis nincsen manőverezési lehetőség, s mivel a Drávaszögtől Eszékig a magyar oldal olyan mocsaras, hogy átkeléstől nem kell tartani, „nem nyereséges a Dráván hajózni" — összegezi a helyzetet a jelentés. A terve tehát az, hogy Dályáról visszatérve a Drávaszögnél fog állomásozni. Befejezésül Palóczy ismét visszatér a megoldatlan fűtőanyagellátásra: szene alig elég két napra. Így ha „valamikép" szénhez nem jut (ti. nem érkezik meg az augusztus 29-én kért szállítmány), akkor Mohácsra kell mennie vételezni a Gőzhajótársaság készleteiből. Ez azonban nem gazdaságos, mivel az oda-vissza út a berakodott tüzelőanyag egy negyedét felemészti.[23]

A hadihajó következő jelentése szeptember 6-án Apatinból kelt. Eszerint a szeptember 3-i szemleút alkalmából a Dráva-torok alatt közvetlenül Almásnál (ahol tudtával 150 határőr van) nem látott senkit, de Erdődnél a hegyoldalban katonákat és civileket egyaránt lehetett látni. Dályáig nincs őrvonal — egyik oldalon sem. Még aznap este visszatértek Apatinba. 4-én a Drávaszöghöz hajóztak, majd ismét Apatinba mentek. Itt Hrabovszky altábornagy látogatta meg a hajót — útban a fővárosba, hogy átvegye a budai főhadparancsnokságot. Palóczy ezekben a napokban nyilván azért tartózkodott Apatinban, mert várta a szénszállítmány megérkezését. Mivel azonban 5-éig semmi nem érkezett, szene pedig teljesen kifogyott, kénytelen volt utánpótlásról gondoskodni. Eszékre a Dráva alacsony vízállása miatt nem mehetett, ezért a kétszer olyan távoli Mohácson vételezett 500 mázsa szenet. A jelentés végül beszámol a polgári személyzettel kapcsolatos problémákról: „Tegnapelőtt a vitorlamester miután részegségében lázító beszédeket tartott, a hajóról eleresztődött; tegnap pedig az első kormányos és 4 matróz szinte elmenni kéredzkődtek, mi meg is történt." A kis történet jól mutatja, hogy a politikai helyzet romlásával itt is

22 Az aug. 29-i elveszett jelentésre: HM ált. iratok ikt. kve 1848: 5706. Az ANDRÁS gőzös „eskortirozására": HM 1848: 9600, 9777. Palóczy—Mészárosnak (aug. 29): Az 1848—49-i minisztérium levéltára. Mészáros Lázár verbászi iratai, beadványok (a továbbiakban: Verbászi ir. B) 23. Apatin akkoriban lesz a hadigőzös gyakori állomáshelye. De a szénszállító uszályt valójában nem rendszeresítették, mint azt *Dezsényi—Hernády:* i. m. 76. o. feltételezi. Mészáros—Palóczynak (aug. 30.): Mészáros Lázár verbászi iratai, kiadványok (a továbbiakban: Verbászi ir. K) 21. Kossuth aug. 29-én javasolta a honvédelmi miniszternek helyettesítő Szemerének, hogy a hadigőzös a Dráva-torkolattól Eszékig cirkáljon: KLÖM XII. 828. Érdemes még megemlíteni, hogy Kossuth tanácsadói javaslatára ezekben a napokban sürgette egy, a hadigőzöshöz csatolandó „ágyútalp" (tutajra szerelt lövegek) készítését; l. Pénzügyminisztérium elnöki iratok ikt. kve 1848: 1500; HM 1848: 5743.

23 Palóczy szept. 2-i jelentése: Verbászi ir. B/49.

megkezdődött a lemorzsolódás. Mészáros Lázár tudomásul véve a történteket szeptember 9-i válaszában azt ajánlotta, hogy az elbocsátott matrózok és a kormányos helyett a Gőzhajótársaságtól kérjen másokat. Ez a levél egyben arra figyelmeztette a hadihajó parancsnokát, hogy Vukovár felé óvatosan közlekedjék, mert az ellenség Dályánál „láncokat vetett föl".[24]

A hadigőzös működési területe tehát egyre szűkült. A honvédelmi miniszter már szeptember 5-én megfelelő utasítással látta el a hajó parancsnokát, ez azonban szövegében jelenleg nem ismert. Palóczy szeptember 9-én kelt levelében nyugtázza annak két nappal korábbi vételét, s közli: szigorúan ahhoz tartja magát. Ez a jelentés is Apatinban kelt, de hangsúlyozza: a Drávaszögnél szokott állomásozni, s ezzel akadályozza az Almáson lévő határőrök esetleges átkelési kísérletét. A parancsnok ebben a levélben — ami egyidejűleg kelt Mészáros előbbi figyelmeztetésével — a hadihajó elleni komoly készülődésekről jelentett: „Dályától innen a Duna mentében erősen sánczoltatik, valamint az erdődi hegyen is, az elsőre 10, az utolsóra 3 ágyú helyeződött." Szeptember 11-i jelentésében a Drávaszögből Palóczy százados semmi fenyegetőről nem tudott számot adni: „Tegnap és ma a Drávaszögnél tartózkodtam, de még eddig semmi ellenségeskedést észre nem vettem." Széngondja változatlan, s Mohácson a gőzhajózás ágensénél kevés a szén. A Kamara rakhelyén azonban nagy készletek vannak, ezért kéri, hogy egy hajóval küldessenek abból Apatinba. A szeptember 14-i jelentés az őrvonal kisebb átcsoportosításáról tudósít (Almásról a Dráva mellé vittek el a katonaságból, s helyükre Dályáról jöttek újak), „különben minden a réginél van". A szén fogytán, „nem marad más hátra, mint újra fölmenni Mohácsra és a Kamarától 500 mázsa szenet be venni". Ehhez az utóbbi jelentéshez mellékeli Palóczy a hajó főorvosának, Kardossy (Herdegen) Ede betegszabadsági kérelmét és egyben megjegyzi: sok a beteg a hajón, naponta 14 fő is akad.[25]

A hajón természetesen kisebb-nagyobb személyi gondok is adódtak. Így kiderült, hogy a sorkatonák között nincs se szabó, se varga. Ezért a parancsnok szeptember 9-én Mészáros Lázártól azt kérte, hogy a táborból a Sándor gyalogezredtől vezényeljen két ilyen mesterembert, akik helyett ő visszaküld két másikat. Az intézkedés gyors volt, s a honvédelmi miniszter 14-én már közölte, hogy a kért mesterembereket útnak indítja Apatinba. Szeptember 16-án Palóczy már azt jelentette, hogy a két közvitéz megérkezett, s küldi vissza a „csereembereket" — egy tizedes kíséretében, aki használhatatlan „hétalvó". A miniszter 14-i levele egyben választ adott a parancsnok egy korábbi (a 17. számú, elveszett) jelentésének kérelmére, amelyre Palóczy szeptember 9-i levelében emlékeztette felettesét. A megismételt kérelem Csasznek József „hajóvezető személyét" érintette, de nem ismételte meg a korábbi — megállapíthatóan augusztus végi — felterjesztés részleteit. Mészáros szeptember 14-i válasza is igen szűkszavú: egyszerűen „megengedvén" a hajóvezető iránti kérelmet. Így a kérés, illetve az engedmény tárgya nem világos. Az azonban, hogy Csasznek (Csasznig) József mint hajóvezető szerepel, arra enged következtetni, hogy az eredetileg önkéntesként csatlakozó Csasznek maga is ellátott kormányosi feladatokat. Az a tény, hogy Mészáros engedőleges nyilatkozata az első kormányos szeptember 5-én Mohácson bekövetkezett távozása (és a szeptember 9-i sürgetés) után született, valószínűsíti, hogy Palóczy kérelme az eredetileg önkéntesként szereplő — de kormányosi képesítéssel rendelkező — Csasznek átminősítésével volt kapcsolatos.[26]

24 Palóczy szept. 6-i jelentése: Verbászi ir. B/50. (A jelentés tartalmaz adatot a hajó völgymeneti sebességére: Mohácsról este 1/2 9-kor indult és éjjel 12-kor volt Apatinban.) Mészáros—Palóczynak (szept. 9.): Verbászi ir K/24.

25 Palóczy szept. 9-i jelentése: Verbászi ir. B/92. (A jelentés szerint Apatinban sikerült három matrózt felfogadnia.) A szept. 11-i jelentés: Verbászi ir. B/105; a szept. 14-i: Verbászi ir. B/122. Mészáros szept. 15-i intézkedése a Kamara mohácsi szénkészleteinek igénybevételéről: Verbászi ir. K/105—106.

26 Mészáros—Palóczynak (szept. 14.): Verbászi ir. K/96. Palóczy szept. 16-i jelentése: Verbászi ir. B/128. Mészáros a *Közlöny* júl. 17-i számában hivatalos közleményben jelentette be, hogy Csasznig József „mint magát kitüntetett kormányos" ezen minőségében 3—4 havi fizetés nélküli szolgálatra jelentkezett a MÉSZÁROS hadigőzösre. A már idézett aug. 14-i „Tápjegyzék" feltüntetve Császtnek (így) József önkéntes nevét, megjegyezte, hogy nevezett minden illetményéről lemondott, csak a napi kosztot kéri.

A hadigőzös parancsnoka időközben kapcsolatba került a hivatalát szeptember 12-én újra elvállalt Batthyány Lajos miniszterelnökkel. Szeptember 1-én a hajó az ellenséges őrvonalra igyekvő gabonaszállító és más cikkekkel rakott bárkákat tartóztatott fel, s azokat átadta az illetékes főszolgabírónak. (Ezt szeptember 2-i jelentésében közölte Mészáros Lázárral is.) Amikor azonban arról értesült, hogy a főszolgabíró a járműveket elengedte, az esetet szeptember 7-én jelentette Szemere belügyminiszternek — hozzátéve, hogy Apatinból naponta szállítanak búzát és lisztet Eszék felé az ott megjelent, s egyelőre nem ellenségesen viselkedő határőröknek. A belügyminisztérium nem válaszolt, de Jellasics megindulása után az ügy megítélése egyértelművé vált. Ezért Batthyány tanácsadói a belügyminisztériumban indokoltnak tartották a választ. Így született Batthyány szeptember 13-án kelt rendelete, amely meghagyta, hogy „mind azon élelem vagy akármiféle hadi szerekkel terhelt hajók, mellyek az ellenségtől megszállott vagy elfoglalt vidékekre eveznek, azonnal lefoglalandók". A 14-én útnak indított parancsot Palóczy 16-án vette kézhez. Másolatát azonnal megküldve Verbászra egyben azt kérdezte Mészárostól: Pestenek tartson-e, vagy maradjon a horvát betörés után is a Drávaszögben, ahol nem történik semmi? (Az esetleges rendelkezés érdekében megjegyzi: szene már alig elég, ezért 18-án ismét Mohácsra megy rakodni.) A honvédelmi miniszternek, ki jobban volt tájékozva a horvát seregek mozgásáról, mint a hadihajó parancsnoka, be kellett látnia, hogy Palóczy századosnak igaza van. Szeptember 18-án tehát utasította: álljon készen, hogy a főváros védelmére megy, jelentsen a miniszterelnöknek — és tartalékoljon szenet! Egyidejűleg kelt levelében Mészáros felhívta Batthyány figyelmét a Duna és a Dráva átjárásait őrző hadihajóra, amelynek — mint közölte — meghagyta, hogy a Duna jobb partjáról történő ellenséges átkelést akadályozza, „vagy különben is a székvárosok védelmére készen legyen".[27]

A hadigőzös néhány napig még a helyén maradt. Szeptember 19-én parancsnoka prózai ügyben fordult feletteséhez: beállott a hideg idő, ezért kéri, hogy a honvédtüzérek számára esedékes téli atillákat, nadrágokat és mellényeket küldjék meg. Jelentésének második fele fontos információkat tartalmazott. Ezek szerint egy eszéki magyar orvos közölte a 4. honvédzászlóaljjal, az pedig jelentette a hadihajó parancsnokának, hogy az ellenséges erők egy tábornoka és egy mérnökkari tisztje járt a Dráva-toroknál. Mindent megvizsgáltak és érdeklődtek a hajó szokott állásáról. Valószínűleg egy ágyútelepet akarnak ott felállítani. Ő aznap járt ott, de még semmit sem látott. Mindenesetre nagy figyelmet fog fordítani az esetleges sáncolásra. Ezek szerint napok kérdése volt, hogy a MÉSZÁROS hadigőzös komoly kockázat nélkül nem hajózhat lejjebb a Dráva torkolatánál. Így szinte ezzel összhangban érkezett meg Batthyány szeptember 21-én kelt rövid parancsa: „Oda utasítom százados urat, hogy ezen rendeletem vételével azonnal feljönni siessen, s állomását a pesti parton vegye." Palóczy az utasítást szeptember 23-án reggel a Drávaszögben kapta kézhez. Kilenc órakor így jelentett Mészáros Lázárnak: „8 órakor reggel vettem a minister elnök úrtól mellékelt rendeletet, mellynek folytán utamat azonnal Pestnek tartsam, mit is azonnal cselekedek."[28]

Az elmondottakból jól érzékelhető, hogy a MÉSZÁROS hadigőzöst lépésről lépésre szorították ki a Duna alsó szakaszáról. Először Palánka térségében, majd Vukovár felett, végül a Duna—Dráva torkolatánál sem volt biztonságban. Ennek ellenére nyilván Apatinban maradt volna, s onnan tesz rendszeres szemleutat a Dráva-torok fe-

27 Palóczy—Szemerének (szept. 7.) és Batthyány válasza: BM eln. 1848: 861. Palóczy szept. 16-i jelentése: Verbászi ir B/128. Mészáros—Batthyánynak (szept. 18.): Verbászi ir. K/133. (Ugyanitt a Palóczynak küldött levél fogalmazványa.)

28 Palóczy szept. 19-i jelentése: Verbászi ir. B/159. Batthyány parancsa (másolat) és Palóczy szept. 23-i jelentése: Verbászi ir. B/163. A hadihajó utolsó megfogható eseménye a Drávaszögben Palóczy szept. 20-i kérelme, hogy egy rossz magaviseletű tüzér helyett másikat küldjenek: ONöHt 1848: 4439.

lé, ha nem kerül sor a horvát támadásra. Jellasics előrenyomulása a Balaton déli partján azonban új helyzetet teremtett. Fennállott ugyanis annak a veszélye, hogy a horvát sereg nem a Fehérvár—Martonvásár—Buda útvonalon halad, hanem átkel a Dunán és Pest ellen vonul. Ezt megakadályozandó Batthyány már szeptember 18-án tüzérséget rendelt Dunaföldvárra, majd a Duna—Tisza közén felkelt népet a rácKevei Dunaág mentén helyezte el. A hadigőzösnek a védelmi tervekben fontos szerep jutott. Az Apatinból 23-án reggel elindult gőzös 25-én érkezett Pestre. Ekkor kapta meg a parancsot Batthyánytól: „A legszigorúbb felelősség terhe alatt meghagyom önnek, miszerint a hadi gőzhajóval holnap virradat előtt elindulván Ercsény és Paks közt szüntelen czirkáljon, minden a Duna jobb parton található közlekedési eszközöket, mint hajókat, kompokat, malmokat stb. haladéktalanul a bal partra szállítson, szóval mindent megtegyen, miszerint Jellasich a Duna balpartjára átkelését meggátolhassa; ha netalántán némelly fennevezett közlekedési eszközöket a czirkálás közben ismételve a túlparton találna, úgy hatalmat adok önnek azokat rögtön szétrombolni." A feladatok végrehajtásában Batthyány a Dunán cirkáló ARGO gőzhajót is Palóczy parancsnoksága alá helyezte. Egyben azt is meghagyta, hogy sem a Dunán lefelé, sem Pakstól fölfelé semmiféle hajót ne engedjen, hanem parancsolja ki azokat is a bal partra. Ha pedig a horvátok valahol megkísérelnek hajóhidat verni, úgy azt igyekezzen „minden kigondolható módon szétrombolni."[29]

Tudjuk, hogy a horvát támadás nem közelítette meg a Dunát. Így a hadigőzös feladata kimerült az őrjáratokban, a folyami közlekedés ellenőrzésében. Mivel semmi különösebb esemény nem adódott szolgálata idején, ennek megfelelően kevés információval rendelkezünk tevékenységének részleteiről. Szeptember 29-én a miniszterelnökhöz küldött rövid jelentéséből arról értesülünk, hogy a szénellátás kérdése még mindig nincs megoldva: „A szén melly a hajón van, csak 4 óráig elégséges; ennél fogva, ha holnap reggelig szén számomra nem érkezik, kéntelen vagyok Pestre menni azt bevenni." Az iratra utólag rávezették: „Maga a kapitány feljövén elintéztetett." Nyilván ekkor adta le a honvédelmi minisztériumban a szeptember 30-i dátummal elkészült októberi költségvetést, amely 3687 Ft-ot irányzott elő. Az október eleji napokat — mint tudjuk — a magyar hadvezetés némi tétovázása jellemzi azzal kapcsolatban, hogy mi várható a Fehérvárról elvonult horvát sereg részéről, illetve hogy miként üldözzék azt. A hadigőzös esetében október 5-én történik a döntés. Ekkor meghagyják a parancsnoknak, hogy térjen vissza Pestre és azonnal jelentkezzen. Megállapíthatóan ez még ezen a napon megtörtént.[30]

A hadihajót ekkor a Duna Komárom feletti szakaszára irányították, s ezzel megkezdődött tevékenységének harmadik időszaka. Október 7-én már Gönyűnél állomásozik, s onnan jelenti — tévesen —, hogy Jellasics előző napon Pozsonyba érkezett. Október 9-én azonban saját felderítői és futárok útján arról értesült, hogy a horvátok nem vonultak be Pozsonyba, így aznap délben megérkezett a városba — jelentette október 10-én Palóczy a Honvédelmi Bizottmánynak. Eszerint további rendelkezésig itt marad. A város felett foglalt állást, hogy így biztosítsa a Duna elzárását. A jelentésre október 11-én a honvédelmi miniszter felelt. Rövid utasítása a következő volt: „E hó 10-kén 52. szám alatt kelt jelentését tudomásul vevén, meghagyom önnek a gőzössel Magyarország és Austria határa közt czirkálni és minden netalán történhető ellenséges seregek átkelésére főfigyelmet fordítani, tekintve pedigen mindig arra, nehogy a víz leszállása által a hajót veszélybe vigye." A hadigőzös ekkor már nem rendelkezett a régi (40 főnyi) gyalogsági létszámmal. Palóczy október 10-én kelt jelentése szerint a Sándor gyalogezred pozsonyi irodájából egy tizedes és

29 Batthyány rendelete: Miniszterelnök elnöki iratok 1848: 756.

30 Palóczy—Batthyánynak (szept. 29.): Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (a továbbiakban: OHB) 1848: 2386. A költségvetés: HM bizt. 1848 — 51 — 361. (A tiszti telep havi illetménye 782,— Ft, a tüzérség és gyalogság zsoldja 1310,— Ft, a polgári személyzet fizetése 1095,— Ft; előre nem látott kiadásokra 500,— Ft.) A HM okt. 5-i parancsa: HM 1848: 7926.

két közlegény önként jelentkeztek, s ő felvette őket, mert egyetlen tizedese sincs — és csak 15 közlegénye. Nem világos, hogy miért fogyatkozott meg ennyire a sorgyalogság létszáma, de azt egy október 12-i jelentésből tudjuk, hogy két közlegény megszökött — s Pozsony közelében honvédnak állt. A tisztikarban is változás állott be: a *Közlöny* október 6-i és 21-i számában egyaránt új kinevezések jelentek meg.[31]

A következő napokra is a hadvezetés határozatlansága nyomta rá bélyegét. A hadigőzös parancsnokának október 13-i jelentése szerint előtte nap Ujházy László kormánybiztos parancsára felhajózott Hainburgig, mivel olyan jelentések érkeztek, hogy a Morva határfolyón (közel a torkolathoz) az osztrákok hidat építenek. Hidat nem látott, de egy osztrák vértes ezrednek kompon való átszállítása akkor fejeződött be, az egész ezred a parton állott. Palóczy azonban nem támadta meg őket, mert — mint jelentette — erre nem volt parancsa, s egyébként is „egyik partjáról Austriának a másikra tétetett át lovassága".(?) Aznap Ujházy megint előre küldte Hainburgig, de mert ott semmi katonaságot nem talált, visszahúzódott Dévényig, hogy majd a szárazon előnyomuló sereget a vízen kísérje. Tudjuk, ebből a tervezett ausztriai behatolásból mi sem lett. A gőzös azonban nem maradt Pozsony — Dévény térségében, mert parancsnoka október 15-i kelettel a Honvédelmi Bizottmánytól a következő utasítást kapta: „Ezennel meg hagyatik önnek, hogy tüstént e levél vétele után hajójával Pestre jöjjön; a további rendeletért a honvédelmi bizottmányhoz járuljon." Palóczy az utasítást 17-én kapta meg, s azonnal megindult Pestre. Eltávozását nem jelentette Ujházy kormánybiztosnak sem, aki 18-án panaszt tett a Honvédelmi Bizottmánynak. A rendeletet minden bizonnyal Kossuth írta alá, ez magyarázza, hogy a hajó tapasztalt parancsnoka feletteseinek nem tett jelentést elindulásáról. Mint az időközben őrnaggyá előlépett Palóczy október 21-én a hadügyminiszterhez intézett jelentéséből megtudjuk, a hadihajó október 18-án Vác és Pest között találkozott a táborba induló Kossuth hajójával, akitől azt az utasítást kapta, hogy Pesten a szükséges üzemanyag felvétele után térjen vissza Esztergomba ahol Kossuth megvárja. A hadigőzös még aznap éjjel elindult Pestről és 19-én reggel érkezett Esztergomba. Aznap Kossuthot Komáromig kísérte, majd másnap délben azt a parancsot kapta tőle, hogy menjen Pozsonyba, s ott várja a további parancsokat. Délután Győrig mentek tovább. Kossuth itt éjszakázott, s ő is a város közelében vetett horgonyt. 21-én éjfél után érkezett a futár Ujházytól, „engem azonnal Pozsonyba hivandó, hol is — mint a jelentés mondja — a seregnek jobb szárnyát, melly tegnap Haimburgban hált, oltalmazzam". Október 21-én tehát a hadihajó Pozsonyban volt. Másnap — mint Pulszky Ferenc Csányi László kormánybiztoshoz írott október 22-i leveléből megtudjuk — „hajnalban felment seregünk felé". A MÉSZÁROS hadigőzös október 30-án a schwechati csata idején ott volt a magyar sereg jobbszárnyán Fischamendnél. Nemcsak a sereget biztosította, hanem a Kossuth által felrendelt hajókat is, amelyek a sereg szállítására — vagy menekítésére — várakoztak. Részletes tudósítással azonban nem rendelkezünk a hadihajó itteni szereplését illetően.[32]

Schwechat nemcsak a magyar sereg kudarca volt, hanem az utolsó alkalom a hadigőzös érdemi szereplésére. Palóczy őrnagy november 1-én hivatalosan jelentette

31 Palóczy okt. 7-i jelentése: OHB 1848: 932; az okt. 10-i jelentés: OHB 1848: 1587. Mészáros okt. 11-i rendelkezése: HM 1848: 8115; közli *Pelz*: i. m. 105. o. Palóczy okt. 10-i jelentése a létszámról: HM 1848: 7756. (Ez a probléma már korábbi lehetett, mert okt. 1-én a honvéd főparancsnokság közölte a honvédelmi minisztériummal, hogy nem rendelkezik katonai erővel — ti. sorgyalogsággal — a MÉSZÁROS hadigőzös gyalogságának kiegészítésére; HM 1848: 7644.) A szökevényekről szóló jelentés: ONöHt 1848: 5836.

32 Az okt. 13-i jelentés: HM 1848: 8374; közli *Pelz:* i. m. 105—106. o. Az OHB okt. 15-i parancsa: OHB 1848: 1089. (A parancsot valószínűleg Kossuth írta alá; ui. az egyidejűleg a HM-nek küldött értesítésen Kossuth aláírása áll: HM 1848: 8256.) Újházy — az OHB-nek (okt. 18.): OHB 1848: 1487. (Ugyanitt az okt. 22-i válasz fogalmazványa, amely „az aldunai vidék megvédését" adta meg a gőzös lerendelésének indokául.) Palóczy okt. 21-i jelentése: HM 1848: 8674; közli *Pelz:* i. m. 106. o. Palóczy jelentéséből nem következik — mint azt többen feltételezik —, hogy Kossuth a hadigőzösön utazott. Palóczy őrnagyi kinevezését a *Közlöny* nem közölte. Pulszky — Csányinak (okt. 22.): Az 1848—49-i minisztérium levéltára. Csányi László iratai. Beadványok 219. (A dátum tévesen szept. 22.) Kossuth a csata idején a Dunán felrendelt gőzösökről: KLÖM XIII. 306.

a honvédelmi minisztériumnak, hogy visszavonult Pozsonyba. Tennivalója nem igen akadt, bár a *Pressburger Zeitung* november 24-i száma szerint naponta felhajózott Dévényig, majd visszatért. November 10-ről ismerjük a parancsnok egy jelentését, amelyben arra figyelmezteti a honvédelmi minisztériumot, hogy egy dévényi lakos szerint a Hainburg és vidékén szállásoló horvátokat Stirián (Gräzen) keresztül haza akarják szállítani — feltehetően Perczel serege ellen. November 13-án Palóczy őrnagy a közeledő hideg miatt a hajó és a legénység „bebiztosítását" kérte. Mészáros Lázár november 18-án áttette Palóczy kérelmét a Honvédelmi Bizottmánynak és kérte, hogy hozzanak döntést a hadihajó téli szállásra helyezéséről. Egyidejűleg írt Palóczynak is és tanácsolta: amíg a döntés megszületik, a hideg elviselhetővé tételére rövidítse az őrszolgálatot és állítson be — ha ez veszély nélkül lehetséges — „melegítő katlanokat". November 20-án a Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke, Perényi Zsigmond döntéshozatalra Kossuthhoz továbbította Mészáros levelét. Másnap, november 21-én a Bizottmány Görgeyhez továbbította Palóczy eredeti kérelmét és megbízta: „vizsgálja meg valjon Mészáros hadi gőzös az ottani környékben szolgálat tétele szükséges-e még vagy sem". Ha igen, Csányival egyetértésben intézkedjenek a legénység téli ruhával való ellátásáról, esetleg leváltásáról. Ha nem, küldje a gőzöst a fővárosba téli szállásra. Görgey egyelőre nem válaszolt. Azt azonban tudjuk Kempen tábornok naplójából, hogy november 30-án a határ menti osztrák előőrsöket szemlélve azt javasolta, hogy ha a MÉSZÁROS hadigőzös folytatja útjait Dévény felé, úgy ágyúkkal kell lövetni.[33]

Görgey december elején minden bizonnyal téli szállásra küldte a gőzöst. Ismerjük ugyanis december 2-án a Honvédelmi Bizottmányhoz intézett levelét, amelyben „rossz alkatú hadi gőzösünknek" a télen történő „tetemes átalakítását" javasolja, — de ez a levél nem szól a hadihajóval kapcsolatos intézkedésről. Az is a hajó téli szállásra rendelése mellett szól, hogy Kossuth december 18-án Csányinak arról írva, hogy az ellenség a Duna balpartján hamarabb elérheti a fővárost, a jobbparti erők átszállítására — többek között — a MÉSZÁROS hadigőzöst ajánlotta és rögtön hozzátette: „mit Komáromhoz még ma felküldök". Azonnal megszületett Kossuth rövid utasítása is a honvédelmi minisztériumhoz: „Utasításul adatik a hadügyminiszteriumnak, hogy Mészáros hadi gőzös legénységét filtz csizmákkal és kapuczos szűrökkel rögtön ellássa és a gőzöst Komárom és Gönyű közé utasítsa czirkálásra. Ennek lehető sietséggel kell megtörténni." Erre a küldetésre az erős tél, a bekövetkezett jégzajlás miatt nem került sor. December 23-án a honvédelmi minisztérium intézkedett: mivel a Duna zajlása miatt a vízen szolgálatot nem lehet tenni, a legénységet Budán a vízivárosi laktanyában helyezik el és helyőrségi szolgálatot fog adni. Egy december 28-i kimutatás szerint a tartaléksereg részeként a MÉSZÁROS hadigőzös 60 főnyi legénysége a budai Henrik-laktanyában volt elszállásolva. A hajó parancsnoksága december 30-án azt javasolta a minisztériumnak, hogy a tüzéreket át kell adni a tüzérfőparancsnokságnak, a hajón lévő ágyúkat pedig le kell szerelni, mert azok „most jobb czélokra fordíthatók". Valószínű, hogy ez utóbbira már nem került sor. Másnap megkezdődött a főváros kiürítése és a jégtáblák közé fagyott hadigőzös 1849 január első napjaiban az osztrákok kezére került.[34]

Tudjuk, hogy kitavaszodván, az osztrákok a GENERAL SCHLICK névre keresztelt hadihajót maguk is szolgálatba állították. Április 20-án azonban a magyar seregek,

33 Palóczy nov. 1-i jelentése: OHB 1848: 2955. Palóczy nov. 13-i jelentése és Mészáros nov. 18-i két levelének fogalmazványa: HM 1848: 9662; az OHB-ez intézett levelet közli *Pelz:* i. m.: 106—107. o. (Tehát nincs arról szó, mint azt a fentiek alapján félreértésből a publikációk feltételezik, hogy a gőzös nov. 18-án már befutott volna az óbudai hajógyár kikötőjébe.) Perényi—Kossuthoz, az OHB — Görgeyhez: OHB 1848: 3389. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. (Herausgegeben von *J. K. Mayr*) Wien—Leipzig, 1931. 118. o.

34 Görgey dec. 2-i levele: OHB 1848: 5154. Kossuth—Csányihoz (dec. 18.): KLÖM XIII. 793; Kossuth — a HM-hez. (dec. 18.): OHB 1848: 5909. A HM dec. 23-i intézkedése: HM 1848: 12367. A dec. 28-i kimutatás: Pest megye levéltára Alispáni iratok 1848. (12. Katonaság elhelyezése.) A dec. 30-i levél hiányzik; tartalmáról l. HM ált. iratok ikt. kve. 1848: 12982.

Perczel csapatai elfogták, s nevét HONVÉD-re változtatták. A szabadságharc bukása után az osztrákok visszaadták neki a maguk választotta elnevezést, majd 1858-ban Schlick grófi rangra emelése után GRAF SCHLICK-nek nevezték...[35]

A MÉSZÁROS hadigőzös helye 1848 hadműveleteiben

Az elmondottak alapján három szakaszra oszthatjuk a Dunán valójában alig néhónapos szolgálatot teljesítő hadihajó működését: az első időszak augusztus 17 — szeptember 23. között a Duna alsó szakaszának biztosítása Palánka és a Drávatorok között; a második szakasz szeptember 25—október 5. között a dunai átkelőhelyek és hajóforgalom ellenőrzése Paks és Ercsi között; végül a harmadik szakasz október 9-től december elejéig a Pozsony—Dévény—Hainburg közötti határvédelem, illetve az osztrák földön való előnyomulás támogatása a Fischamendig történt felhatolással.

Áttekintve a MÉSZÁROS hadigőzös tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy nagyobb siker nem fűződik nevéhez, bár a maga nemében egyedülálló volt, hisz az ellenfelek nem rendelkeztek hasonló vízijárművel. Az a gondosság azonban, amivel tevékenységének első szakaszán kiszorították a Duna alsó szakaszáról, jól mutatja, hogy léte komoly aggodalmat keltett. Láttuk, az osztrák határon is felkészültek leküzdésére. Újdonság volt, kényszerű lelemény, amely — mondhatjuk — a fejlett technikát kísérelte meg alkalmazni a kereskedelmi folyamhajózás védelmére, majd katonai célokra. Az újszerűség azonban a sajátos és korlátozott mozgáslehetőséget biztosító körülmények között nem hozott sikert, s a hadihajóra beosztott honvéd tüzéreknek nem nyílott módjuk, hogy olyan teljesítményt nyújtsanak, mint ütegbe szervezett bajtársaik Pákozdnál. A sikert hiányolva, nem szabad lebecsülnünk a hadigőzös szerepét. A Duna szerémségi szakaszán jó szolgálatot tett felderítő és védelmi tevékenységével, amivel támogatta a Futak—Palánka—Novoszelo között már kiépült dunaparti magyar védvonalat — és helyettesítette azt ott, ahol még nem volt. Vukovár és a Drávaszög között cirkálva szeptember első felében akadályozta a Verőce vármegyében megjelent horvátok átkelési kísérleteit a Bácskába, amivel alaposan megzavarhatták volna a Szenttamás elleni harmadik magyar támadás előkészületeit. Jelenléte a Csepel-szigetnél, illetve az Ercsi és Paks közötti Duna-szakaszon jelentősen növelte a főváros biztonságérzetét. Schwechátnál pedig — bár szereplésének részletei még tisztázandók — lehetséges, hogy a hadigőzös biztosította Kossuth és kísérete visszatérését Pozsonyba. Ezt követően pedig a határvédelmet szolgálta az osztrák főserég támadásának megindulása előtt. Elmondhatjuk tehát, hogy a MÉSZÁROS hadigőzös az 1848—49-es szabadságharc hadtörténete szempontjából sajátos és egyedi szerepet töltött be, amely — bár nem döntött el csatákat — figyelmet és megbecsülést érdemel.

Mindezt számba véve feltehetjük a kérdést: volt lehetőség arra, hogy a hadigőzös eredményesebben működjék? A korabeli kritikák azt sugallják, hogy igen. A *Pressburger Zeitung* 1848. november 24-i számában megjelent egy, a szerzőt L-r betűkkel jelölő cikk a magyar folyami hadierőről, amelynek írója magát volt csajkás és a Dunagőzhajózási Társaság szolgálatában a Fekete-tengerig közlekedett hazafiként jellemezte. A pénzügyi és stratégiai szempontokat egyaránt számbavevő írás lényege, hogy a hadigőzös gépezete gyenge a hajó testéhez, s főleg a lövegek miatt előállott megterheléshez. Mindemellett nagy a hajó merülése is, ezért nehezen mozog.

35 A GENERAL SCHLICK elfogására l. *Hentaller Lajos:* Vérrózsák II. (Jászay Pál naplója) Bp., 1906. 191—192. o..; *Mészáros Lázár* Emlékiratai II. Pest, 1867. 243. o. A GRAF SCHLICK-ről — *Stefan Csikós* 1977. évi publikációja alapján — *Csonkaréti.:* i. m. 131., 135. o. Az óbudai hajógyárban 1848 őszén építeni kezdett páncélos hadihajót 1852. május 31-én avatták fel; l. *Magyar Hírlap*, 1852. jún. 5.

Így bármilyen nagy és jól felfegyverzett a MÉSZÁROS, egy kis, de jól elhelyezett ágyús csónakot sem támadhat meg, mert elég egy háromfontos ágyúgolyó a hajó gépházába, hogy az tehetetlenné váljék.

A tájékoztatott szerző szerint a katonai célra használt folyami gőzhajók nem utánozhatják a tengeri hajókat. Ez utóbbiak mély merülésűek, gépeik a vízvonal alatt védettek, míg a folyami gőzösökön minden a vízvonal felett van, s ha ezt védeni akarnák, az nagy súlyt és mély merülést eredményezne. Így egy folyami hajó nemhogy erődöt tudna leküzdeni (mire a tengeri hajók esetében már volt példa), de még egy százrazföldi üteget sem tanácsos megtámadnia. A MÉSZÁROS hadigőzös használható az ellenségnek a partokról való elűzésére, hidak lerombolására, hajók közlekedésének és ezzel az utánpótlásnak zavarására — de csak abban az esetben, ha nincs vele szemben tüzérség, de még egyetlen jól elhelyezett löveg sem.

Az írás szerint a csajkások ágyús csónakjainak használata lenne a megoldás, s ha a magyar sereg ilyenekkel rendelkezne, a MÉSZÁROSt le kellene szerelni, s csak egy ágyút és egy mozsarat hagyni rajta, hogy könnyebb legyen. De még így is ki kell 60 lóerős gépét cserélni 100 lóerősre. Ebben az esetben a hadigőzöst az ágyús csónakok vontatására, azok utánpótlásának biztosítására és futárszolgálatra lehetne használni. (Ezt követően a cikk igen részletesen foglalkozik az ágyús csónakok építésével, azok használatával.)

A *Pressburger Zeitung* november 24-i számát egy Pesten december 23-án kelt aláírás nélküli, ugyancsak a MÉSZÁROS hadigőzös célszerűtlen építéséről szóló levél kíséretében megküldték a Honvédelmi Bizottmánynak . A cikk szerzője feltehetően azonos azzal a Leuthner János tüzérfőhadnaggyal, akit december 2-i a hadihajó átalakításával foglalkozó levelében Görgey mint a hajón szolgáló — de most Pesten betegeskedő — szakértő személyt a kormány figyelmébe ajánlott. Görgey tehát magáévá tette azokat a kritikai észrevételeket, amelyeket a főparancsnoksága székhelyén megjelenő sajtó publikált. Görgey levelének, amelynek fő mondanivalója az volt, hogy a hadigőzöst „tetemesen át kell alakítani" van még egy érdekessége: nem az ágyús csónakok, hanem tüzérséggel ellátott „úszó telepek" építését javasolta. Ez pedig valójában nem volt más, mint a szeptemberben Kossuth által szorgalmazott, a MÉSZÁROS hadigőzöshöz rendelendő „ágyútalp" gondolata. Akkor a tervek mögött Iványka Imre őrnagy állott, akivel együtt dolgozta ki Görgey azokban a napokban a kerületi táborokba szervezett önkéntes nemzetőrség kiképzési terveit. Iványkát mint parlamentert október 25-én Jellasics elfogatta, s az osztrákok nem engedték szabadon. A tervről Görgeynek is tudomása lehetett, s azzal egyetértve, most ő hívta fel arra a kormány figyelmét.[36]

Végül még néhány szót a parancsnok, Palóczy László tevékenységének értékeléséről. Csasznek József „hajóvezér" december 26-án, tehát a gőzös teljes szolgálaton kívül helyezése után írásban fordult Kossuthhoz. A rossz magyarsággal írott levél elégedetlenségnek ad hangot: sok költséget okoztak, de kevés hasznot hoztak. Állítása szerint megszerezhették volna a szerbek által elfogott gőzösöket, s elfoglalhatták volna a csajkások pontonhídját Titelnél. Ehhez azonban olyan parancsnok kell — mondja, aki önállóan mer cselekedni, s nem vár mindenre felülről utasítást, mert a miniszter nem tudhat mindent. Emellett olyan tüzérparancsnok kell, aki tudja ágyúit alkalmazni, s akkor együtt a „hajóvezérrel" (a kormányossal) sokat tehetnek. Az elnök gondoljon rájuk — fejeződik be a levél — hogy jövőre ne csak ide-oda járjanak...[37]

*

36 A *Pressburger Zeitung* id. cikkét a Bizottmánynak megküldő levél: OHB 1848: 6626. Görgei dec. 2-i levele: OHB 1848: 5154. (Ugyanitt Kossuth dec. 10-én kelt megkeresése a hajógyárhoz: jelentsék, hogy Mollináry alezredes rende lezére hány hadi sajkát készítenek.) A Kossuth által támogatott „ágyútalp" tervére: HM 1848:5743.

37 Ifj. Csasztneck (így) József — Kossuth Lajoshoz (dec. 26.): OHB 1848ú: 6274.

A fentiek ismeretében tehát elmondhatjuk: a MÉSZÁROS hadigőzös a körülményekhez képest túlfegyverzett volt, ezért lassú, mély merülésű és nehezen manőverező. Feladatához képest mérete túl nagy, gépezete pedig gyenge volt. Mindez, valamint a páncélzat kényszerű mellőzése növelte a hajó sebezhetőségét. Ez magyarázza a honvédelmi miniszter megújuló figyelmeztetéseit, a parancsnok óvatosságát — talán túlzott aggályosságát, ebből és járatlanságából fakadó önállótlanságát. A bácskai hadszíntér szomszédságában az ellenség: a szerb felkelők a csajkások vitorlás-evezős járművei jóvoltából rendelkeztek folyami erővel, sőt a szerbek fogtak el dunai gőzösöket is. A magyar hadihajó tehát fontos szerepet játszott abban, hogy 1848 augusztus—szeptemberében nem ezek az erők cirkáltak Titeltől a Dráva-torokig. A hadigőzös alkalmazása előzmény és tapasztalat nélkül történt, fogyatékosságai elsősorban ebből erednek. Tapasztalatai viszont jelentősen hozzájárultak az 1849. évi — csak részben megvalósult — folyamvédelmi tervek kidolgozásához. A Széchenyi által kezdeményezett hadi gőzhajó szükségességét az osztrák hadvezetés igazolta: nemcsak a MÉSZÁROSt tartották meg 1849 után is, hanem 1852-ben a birodalom folyami flottillája második egységeként sorolták be azt a hadihajót, amelynek építését meg a Batthyány-kormány idején kezdték meg az óbudai hajógyárban.

Аладар Урбан

«ВОЕННЫЙ ПАРОХОД МЕСАРОШ» В 1848 ГОДУ

Резюме

Единственным боевым транспортным средством в период освободительной борьбы Венгрии 1848 года был военный пароход «Месарош», преобразованный из пассажирского парохода, оснащенный двенадцатью пушками и названный по имени первого министра по военным делам Венгрии. В статье излагается история приобретения, снаряжения парохода и обеспечения экипажем, а также история его оперативных действий. Автор статьи по сравнению с более ранними публикациями использует новый материал на основании документов 1848 года, находящихся в Венгерском государственном архиве. Благодаря этим документам исследователь выясняет, что капитан, штурмманы, механики и другие члены экипажа корабля раньше находились на службе австрийского Общества Дунайского пароходства. Расчет для обслуживания пушек был получен от формировавшейся тогда гонведской артиллерии, в то время как пехота, которая транспортировалась параходом, была командирована от двух венгерских линейных полков. Весь экипаж военного корабля обязан был подчиняться майору пехоты, — командиру, назначенному военным министром.

25 июля торжественно спущенный на воду корабль пять дней спустя направился из Будапешта вниз по Дунаю, его целью была крепость Петерварад, которая была штаб-квартирой серемшегского главнокомандования. Однако военный корабль не мог подойти к месту своего назначения, — по заключению автора статьи, — вследствие сербских пушек, установленных на правом берегу Дуная. Пушки, развернутые на Серемшегских берегах, всё более суживали возможности передвижения корабля, так как его командир — в соответствии с указаниям — очень оберегал легко ранимый пароход. После того, как военный корабль был вытеснен с участка Дуная, находившегося под устьем реки Дравы, Военный корабль «Месарош» был отозван на защиту столицы.

Aladár Urbán

DER „KRIEGSDAMPFBOOT MÉSZÁROS" IM JAHRE 1848

Resumee

Ein einzig dastehendes Kampffahrzeug des ungarischen Freiheitskrieges von 1848 war das Kriegsschiff, das aus einem Personenschiff umgebaut, mit zwölf Geschützen ausgerüstet und zu Ehren des ersten ungarischen Kriegsministers „Kriegsdampfboot Mészáros" benannt wurde. In der Abhandlung wird die Geschichte des Kaufes, der Ausrüstung und Bemannung sowie der Operationstätigkeit des Schiffes beschrieben. Im Vergleich zu den früheren Publikationen über dieses Thema werden hier neuer Belege genutzt, die der Autor im Ungarischen Saatsarchiv unter den Schriften aus dem Jahre 1848 fand. Aufgrund dieser Belege weist er nach, daß der Kapitän, die Steuerleute und Maschinisten des Schiffes sowie sein weiteres Personal früher bei der österreichischen Donau-Dampfschiffahrst-Gesellschaft angestellt waren. Das Bedienungspersonal der Geschütze rekrutierte sich aus der zu jener Zeit organisierten Honvédartillerie, während die auf dem Schiff beförderte Infanterie von zwei regulären Regimentern mit ungarischer Mannschaft abkommandiert wurden. Die ganze Besetzung des Kriegsschiffes schuldete einem von Kriegsminister ernannten Major der Infanterie Gehorsam.

Das Ziel des am 25. Juli eingeweihten, nach fünf Tagen von Budapest ausgelaufenen und donauabwärts fahrenden Schiffes war die Festung Peterwardein, der Sitz des Generalats von Syrmien. Dem Autor zufolge konnte es jedoch sein Ziel wegen der am Rechtsufer der Donau aufgestellten serbischen Geschütze nicht erreichen, die dann seinen Spielraum immer mehr einengten, denn der Kapitän gab — anweisugnsgemäß — auf das leicht zu beschädigende Schiff sehr acht. Nachdem der „Kriegsdampfboot Mészáros" von der Donaustrecke unterhalb der Draumündung verdrängt worden war, wurde er Ende September 1848 zur Verteidigung der Haputstadt kommandiert. Kurz danach war Preßburg sein Einsatzort und in der Schlacht bei Schwechat am 30. Oktober sichterte er den rechten Flügel der ungarischen Armee. Anfang Dezember wurde das Schiff wegen der Vereisung der Donau in die Hauptstadt zurückbeordert, wo es Anfang Januar der einziehenden österreichischen Armee zur Beute fiel.

KÖZLEMÉNYEK

VERESS D. CSABA

HOL VOLT AZ ÚGYNEVEZETT „MÁSODIK MOHÁCSI CSATA" 1687. AUGUSZTUS 12-ÉN?

Az 1526. augusztus 29-én, Mohácsnál lezajlott csata színhelyétől légvonalban 15—16 km-re délnyugatra ment végbe 1687. augusztus 12-én az az ütközet, melyet azóta is általában „ második mohácsi csata" néven emlegetnek. Az elnevezést indokolja a két csatatér közelsége, valamint jelentőségük hasonlósága. Míg az „első mohácsi csata" (1526. augusztus 29) a török uralom kezdetét jelentette Magyarország történetében, a „második mohácsi csata" a török uralom alóli felszabadító háború egyik legnagyobb jelentőségű ütközete volt. A meglehetősen tág értelmű elnevezést az is indokolta, hogy napjainkig bizonytalan volt a csata színhelyének pontos meghatározása is.

Az utóbbi időben — különösen a török uralom alóli felszabadító háború 300. évfordulója alkalmából — egymást követően megjelenő munkák változatlanul pontatlanul határozták meg a nagy jelentőségű csata színhelyét. Ezen művek továbbra is „nagyharsányi csata" megnevezéssel jelölik az ütközetet.[1] Ez a — már hagyományos — pontatlanság onnét ered, hogy a korabeli források a csata helyszínének közelében lévő 442 méter magas Harsányi-hegyhez (Szársomlyó) viszonyítva, „Harsányi-hegyi csata" („Schlacht am Berge Harsan") elnevezéssel illették az ütközetet. Harsányi — vagy mai nevén nagyharsányi — csatának azonban soha nem nevezték. Nagyharsány (Harsány) falu ugyanis a szövetséges keresztény hadak harcvonalának nyugati — jobb — szárnya végén helyezkedett el, ahol az ütközet során csak másodlagos fontosságú események zajlottak le.

A korabeli jelentések alapján valóban nehéz pontosítani a helyszínt.[2] Megkönnyíti a történészek dolgát a sok fennmaradt illusztratív forrás.[3] Meg kell jegyeznünk, hogy ezek között a források között van az a két vázlat, amely a legtöbb problémát okozta a kutatóknak.[4] Azonban mindegyik illusztratív forrás egyértelműen tartalmazza azo-

1 Erre jellemző a legutóbbi publikáció: *dr. Nagy Lajos:* „Az 1686—1687. évi hadjárat" című tanulmánynak az ütközetre vonatkozó része. In: Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686—1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére. (Szerkesztette: Szita László) Pécs, 1987. 34—41. o.

2 Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686—1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére. (Szerkesztette: Szita László) Pécs, 1987. Az ütközet egyetlen alapos feldolgozása: *Röder von Diersburg, Philip:* Der Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. I—II. B. Carlsruhe. (1839—1842.) II. B. 31—37. o.

3 *Franc de Langgrafen, Johan* metszete. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (a továbbiakban — MNM TKcs.) T—5998; valamint a *L. N. D'. Hallart—M. Wening*-féle metszet. (MNM TKcs. T—3954.); ismeretlen mester („L'Accampamento del di 11 Agosto") MNM TKcs. T—3950.

4 A MNM TKcs. gyűjteményében őrzött két rajzon („L'Accampamento del di 11 Agosto" T—3950 és a „L'Accampamento del di 15 di Agosto" T—3949.) — melyek a mai Villány község területét ábrázolják — a rajzoló félreinformáltsága miatt „Kystotfalu" felirat szerepel. Ez a mai napig is meglévő falu a csatatértől kb. 15 km-re ÉNY-ra, a Villányi-hegységtől É-ra fekszik, távol a csata eseményeitől. A zavart fokozza, hogy a félrevezető „Kistótfalu" megnevezés szerepel Lotharingiai Károly, valamint Tobias von Hasslingen vezérőrnagy főszállásmester hadinaplójában is. (Budától Belgrádig, i. m. 119., 201. o.)

A csata színhelye napjainkban

kat az alapvető és félreismerhetetlen természetes terepösszetevőket, melyek egyértelművé teszik a csata színhelyének pontos meghatározását. A felsorolt forrásokon (metszeteken) jól felismerhetők ezek: a mocsaras Karasica és annak lapályos síksága (amely az írott forrásokban mint „völgy" szerepel), a Karasica lapályaitól nyugatra emelkedő — 18—20 méteres relatív magasságú — tereplépcső (amely ma is egy nyugati magaslati- és egy keleti lapályos részre osztja Villány községet). A metszeteken egyértelmű a tereplépcsőtől nyugatra húzódó fennsík, melyet északról a Villányi-hegység keleti dombjai (keleti végén a Karasica-völgy fölé tornyosuló, 164 méter tengerszint feletti magasságú Templomhegy), nyugatról pedig a Harsányi-hegy (Szársomlyó) 442 méteres tömbje határol.

A „második mohácsi csata" helyszíne és eseményei. Előzmények

Az 1687. július 19—20-án — déli irányból — az eszéki török hadseregösszpontosítás ellen indított támadás kudarca után a szövetséges keresztény hadak — a Habsburg császári főseregés a bajor választófejedelem parancsnoksága alatt álló bajor, szövetséges és császári csapatok — Siklósra vonultak vissza. Mivel az Eszéken összpontosított török hadak is átkeltek a Dráván és a Báni-hegységben építettek ki megerősített tábort, a Lotharingiai Károly herceg parancsnoksága alatt álló szövetséges keresztény hadak Siklós körzetéből Mohács térségébe vonultak, abban a reményben, hogy csatára tudják kényszeríteni az — esetleg Buda ellen vonuló — török sereget. A Szulejmán pasa nagyvezír parancsnoksága alatt álló török fősereganatóliai és ruméliai hadtestei azonban augusztus 8-án váratlanul Siklós irányába kezdték meg előnyomulásukat. Ennek hírére Lotharingiai Károly herceg és Miksa Emanuel bajor választófejedelem úgy határozott, hogy — Mohácsról Siklós felé előretörve — megtámadják a török hadakat, melyek végre elhagyták erős sánctáborukat.

Augusztus 10-én reggel a szövetséges keresztény hadak megkezdék az előnyomulást a Mohács—Nagynyárád—Töttös—Márok—Virágos—Villány és Nagyharsány közti régi úton Siklós felé. Az augusztus 10-ről 11-re forduló éjszakát a mai Szentmártonpuszta—Marótszentmárton és Márok körzetében lévő völgyben töltötték el, megerősített táborban.[5] Augusztus 11-én reggel az előrevetett osztagok: a horvát Lodron lovasezred mintegy 800 lovasa, megkezdte az átkelést a mai Virágos és Villány között a Karasica folyó mocsarain átvezető áthidalásokon. A horvát lovasezred mögött kilométeres oszlopokban állt és várt az átkelésre a szövetséges sereg.[6]

A török hadak augusztus 8-án valóban kimozdultak megerősített baranyavári (Branjin Vrh) táborukból, s megkezdték előnyomulásukat a Dárda (Darda), Szentistván (Petlovac), Beremend közti régi úton. Miközben főerőik sáncokkal megerősített tábort építettek ki Lapáncsa, Idamajor, Beremend körzetében, a sereg jobb szárnyán előnyomuló anatóliai hadtest előrevetett osztagai — a kioszi pasa parancsnoksága alatt — a Karasica nyugati lapályain előretörve megközelítették a mai Villány déli körzetében a Mohács és Siklós közti utat, s megtámadták a mai Virágos és Villány között átkelő császári elővédeket. Miksa Emanuel bajor választófejedelem hadinaplója szerint: „Ezek után 9-én és 10-én Mohács környékéről útnak indultunk és kétnapos meneteléssel elérkeztünk ahhoz a folyóhoz, amely a Harsányi-hegynél folyik [a Karasicához]. Onnan lefelé, az út [Mohács—Siklós közti út] alatti bozótban itt-ott látni lehetett a minket nyugtalanítani akaró ellenséget... Az említett hegynél is 5000 vagy 6000 török tartózkodott, akik a mi önkénteseinkkel és más elővéd csapatainkkal cseleztek... Végül is néhány svadron horvát támadt rájuk, erre ők visszavonultak.

5 MNM TKcs. T—3948. („L'Accampamento del di 10 di Agosto").
6 *Tobias von Hasslingen* báró vezérőrnagy főszállásmester parancskönyve és hadinaplója. (Ford.: dr. Szita László.) In: Budától Belgrádig, i. m. 201. o.

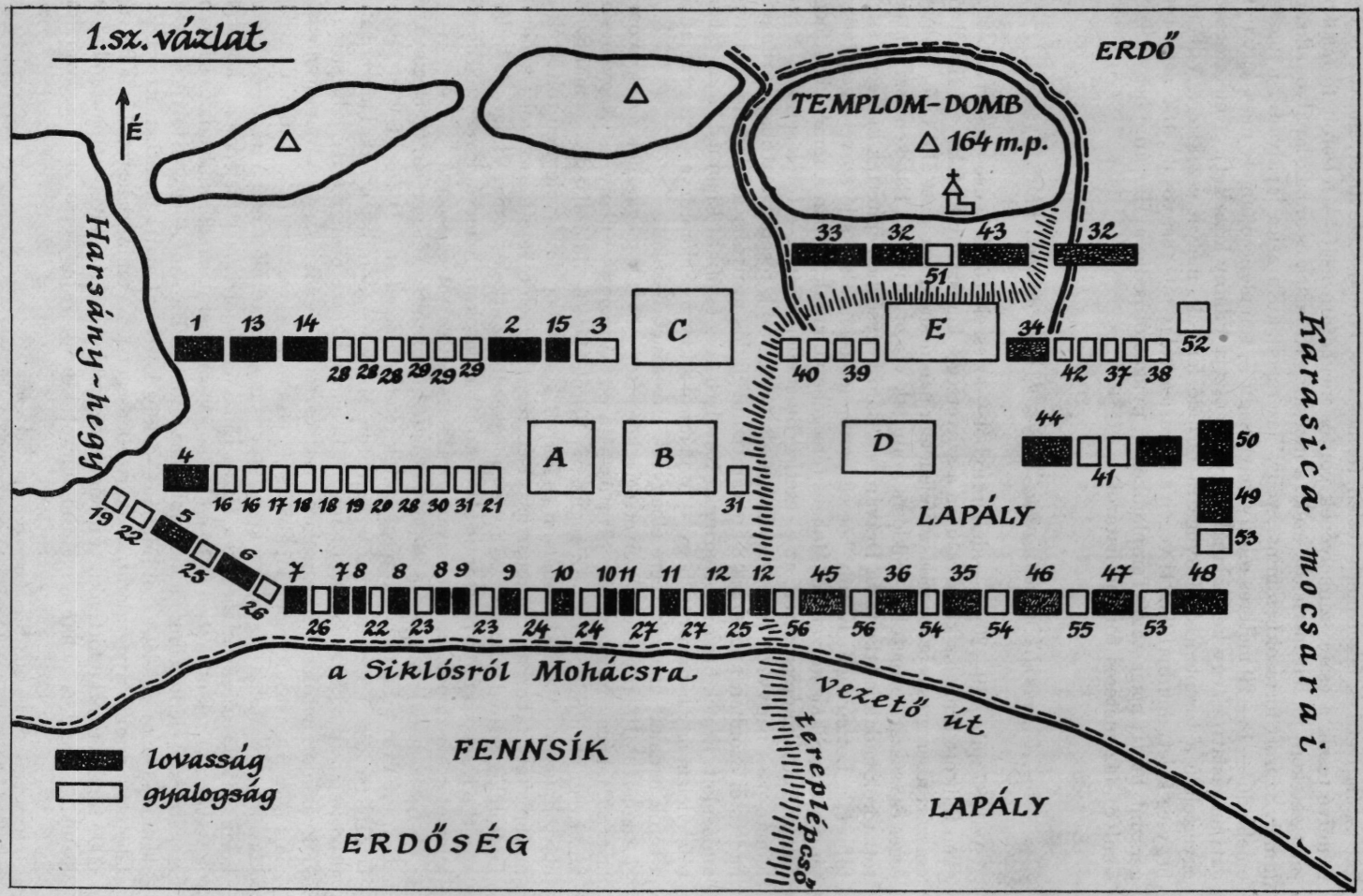
1.sz. vázlat
É
ERDŐ
TEMPLOM-DOMB
△ 164 m.p.
Harsány-hegy
Karasica mocsarai
C
E
A
B
D
LAPÁLY
a Siklósról Mohácsra vezető út
FENNSÍK
ERDŐSÉG
LAPÁLY
lovasság
gyalogság
tereplépcső

Lovasság (összesen 123 lovas század; ebből 107 császári és 16 szövetséges lovas század):

Császári lovas ezredek: Piccolomini (1), Commercy (2), Lodron (3) *(A vázlaton — tévesen — gyalogságként jelölve. — A szerk.)*, Kisel (4), Styrum (5), Serau (6), Caprara (7), Dünnewald (8), Pálffy (9), Gondola (10), Taaffe (11), Montecuccoli (12);

Szövetséges lovas ezredek: a sváb Cronsfeld (13), Württemberg (14), felső-rajnai (15).

Gyalogság: (33 zászlóalj, ebből 23 császári és 10 szövetséges)

Császári gyalogezredek (illetve zászlóaljak): Souches (16), Nigrelli (17), Heister (18), Lotharingiai (19), Guido Starhemberg (20), Aspremont (21), Salm (22), Mansfeld (23), Neuburg (24), Leslie (25), Starhemberg (26), Schärffenberg (27) ezredek és zászlóaljak;

Szövetséges gyalogság: a frank Heidersdorf gyalogezred három és a Keth gyalogezred két zászlóalja (28), a sváb Öttingen gyalogezred kettő (29) és a Durlach gyalogezred egy zászlóalja (30), a felsőrajnai gyalogezred két zászlóalja (31).

Lotharingiai Károly herceg főparancsnok harcálláspontja (A), a 48 ágyúból álló tüzérségi tábor (B) és a szekértábor (C).

Lovasság (120 lovas század, ebből 66 császári és 54 bajor); *gyalogság* (19 zászlóalj; ebből 9 bajor, 8 császári és 2 szövetséges);

Bajor lovas ezredek: Arco (32), Soyer (33), Salaburg (34), Bielke (35), Latour (36), összesen 3500 lovassal;

Bajor gyalogság: Gallenfels (37), Strasser (38), Auersperg (39), Seibelsdorf (40), Steinau (41), rajna-pfalzi, Prinz von Veldenz (42) gyalogezredek, illetve zászlóaljak.

Császári lovasezredek: Pace (43), Trouchess (44), Neuburg (45), Heissler (46), Sachsenlauenburg (47), Castelli (48), Savoyai (49), Magni (50);

Gyalogezredek: Metternich (51), Keyserstein (52), Badeni (53), Serényi (54), Croy (55), bajor testőrezred (56);

Választófejedelem szállása (D), tüzérségi tábor (E).

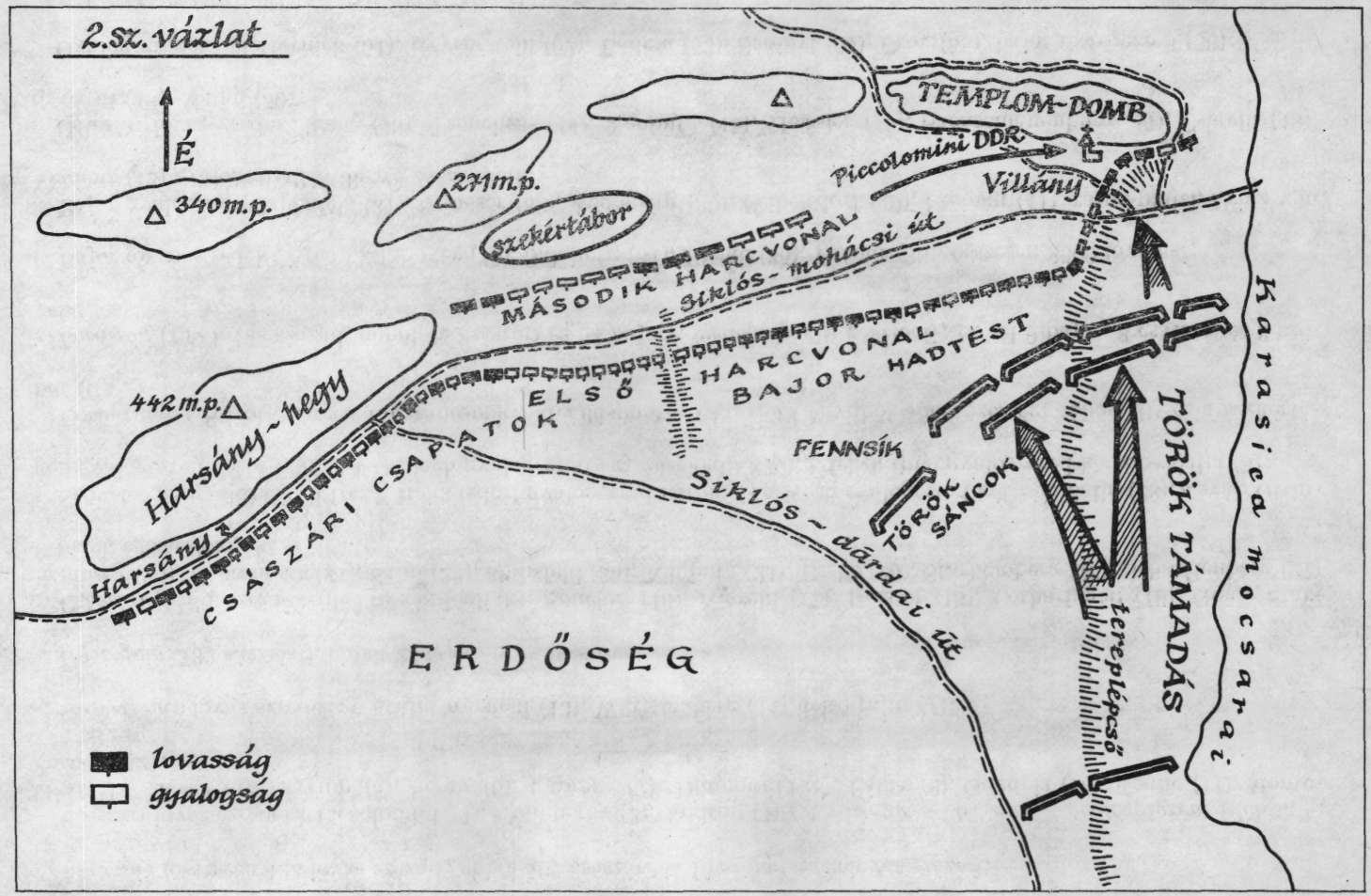
2.sz. vázlat
É
340 m.p.
271 m.p.
szekértábor
TEMPLOM-DOMB
Piccolomini DDR
Villány
MÁSODIK HARCVONAL
Siklós-mohácsi út
442 m.p.
Harsány-hegy
Harsány
CSÁSZÁRI CSAPATOK
ELSŐ HARCVONAL
BAJOR HADTEST
FENNSÍK
Siklós-dárdai út
TÖRÖK SÁNCOK
TÖRÖK TÁMADÁS
Karasica mocsarai
Tereplépcső
ERDŐSÉG
lovasság
gyalogság

Mivel a horvátok nagyon messzire előnyomultak és a helyszűke, valamint a sűrű bozót miatt nem kaphattak segítséget, csak néhányat sebesítettek meg [a törökök] közül, viszont őközülük az ellenség sokat felkoncolt. Miután tehát a fenti [horvát] lovasság tovább nem jutott előre, visszavonult a táborba. Néhány ellenséges csapat viszont ismét rátört a mi embereinkre, sőt még a választófejedelem őfensége előőrseire is, ezért a választófejedelem őfensége a [császári] Trouchess [lovas] ezredet maga mellé vette és azzal rákényszerítette az ellenséget, hogy a bozótba [a Karasica árterületeire] húzódjon vissza." Hasonlóan írt hadinaplójában Lotharingiai Károly herceg is: „10-én Kistótfalura [helyesebben a mai Villány — akkor néptelen és puszta — területére] mentünk táborozni a siklósi úton... Amikor a tábor verésre kijelölt helyre érkeztünk, az ellenség egy 3000—4000 lovasból álló hadteste támadást kezdett. Visszavertük őket, egy tatár és egy szpáhi fogságba esett. Elmondták, hogy már két napja ide voltak rendelve, hogy a menetünket megfigyeljék..., és hogy a Bajram [ünnep] után, mely aznap fejeződik be, a nagyvezír elindul, hogy megtámadjon minket. Ez a hír az egész hadseregnek örömet szerzett, abban reménykedtünk, hogy végre eljön a cselekvés órája, amit már annyi napja várunk... A törököknek az a különítménye, melyet a kioszi pasa vezetett, látva, hogy tábort verünk, újra kitört az erdőből, ahová bekényszerítettük őket, a táborunkhoz meglehetősen közel jöttek, és az őrségeinket egész éjszaka zaklatták."[7]

A szövetséges hadak augusztus 11-én táborba szálltak a mai Villány helyén (melyet a források tévesen Kistótfalunak jeleztek).[8] A sereg két része közti sávhatár az a tereplépcső volt, amely, mint már említettük, Villányt ma is egy magaslati (nyugati) és egy lapályos (keleti) részre osztja. A tereplépcsőtől Ny-ra húzódó fennsíkon (egész a Harsányi-hegy K-i lábáig) a császári hadtest vert tábort. A sereg 21 ezer császári és 9 ezer szövetséges (sváb, frank, felső-rajnai) katonából állt. *(A csapatok elhelyezkedését l. az 1. sz. vázlaton: a csapattestek mellett feltüntetett szám az 1. sz. vázlaton való helyzetüket jelzi. 694—695. o.)*

A tereplépcsőtől K-re vert tábort a bajor választófejedelem hadteste, amely összesen 20 ezer katonából állt, az alábbi megosztásban: A hadtest zöme (11 500 katona) a császári hadseregből került ide Badeni Lajos herceg parancsnoksága alatt. A bajor csapatok 9000 katonából álltak; az egyéb szövetségesek létszáma ismeretlen.

A szövetséges keresztény hadak összesen 57 ezer katonát számláltak: ebből 35 ezer volt a gyalogos és 22 ezer a lovas; összesen 243 lovasszázadba és 52 gyalogos zászlóaljba sorolva. A tüzérség 48 ágyúból állott.

Az éjszaka — Miksa Emánuel hadinaplója szerint — „mindenütt csendes volt, és minden helyre elegendő számú, erős őrséget állítottak."

Miközben a szövetséges keresztény hadak táborba szálltak a mai Villány község helyén, a török fősereg — a Mohács—Siklós közti úttól délre elterülő bozótos-erdős területen felállított lovas elővédcsapatainak fedezete alatt — berendezkedett a Lapáncsa, Idamajor, Beremend körzetében kiépített és körülsáncolt táborában. Itt — Lőcstől (Luc) nyugatra, a Hönye-dűlőben (101 m. pont) — építették fel Szulejmán pasa nagyvezír hatalmas sátorpalotáját. A török tábor a Karasica árterületei és az ettől nyugatra elterülő hatalmas erdőségek közé szorult be. „Az egész szultáni tábor felkerekedett... és egy nagy, sűrű erdőben, egy utca formában [azaz hosszan elnyúló alakzatban] tábort ütött. Sátort sátorhoz és sátorkötelet sátorkötélhez erősítettek, úgyhogy a sátrak között olyan szoronkodás lett, hogy akadályozta a járást. A gyalogos iszlám sereg maga előtt sáncot ásott." Szilahtár is megemlíti azt, hogy a fősereg előrevetett osztagokat küldött az ellenség felé: „Néhány végvidékit azonnal kiküld-

7 *Miksa Emánuel* bajor választófejedelem naplójából (1687) (Ford.: dr. Nagy Lajos) In: Budától Belgrádig, i. m.. 165. o.); részletek *Lotharingiai Károly* fővezér naplójából (1686—1687). (Ford.: dr. Szita László.) Uo., 119—120. o.
8 MNM TKcs. T—3950. („L'Accampamento del di 11 Agosto.")

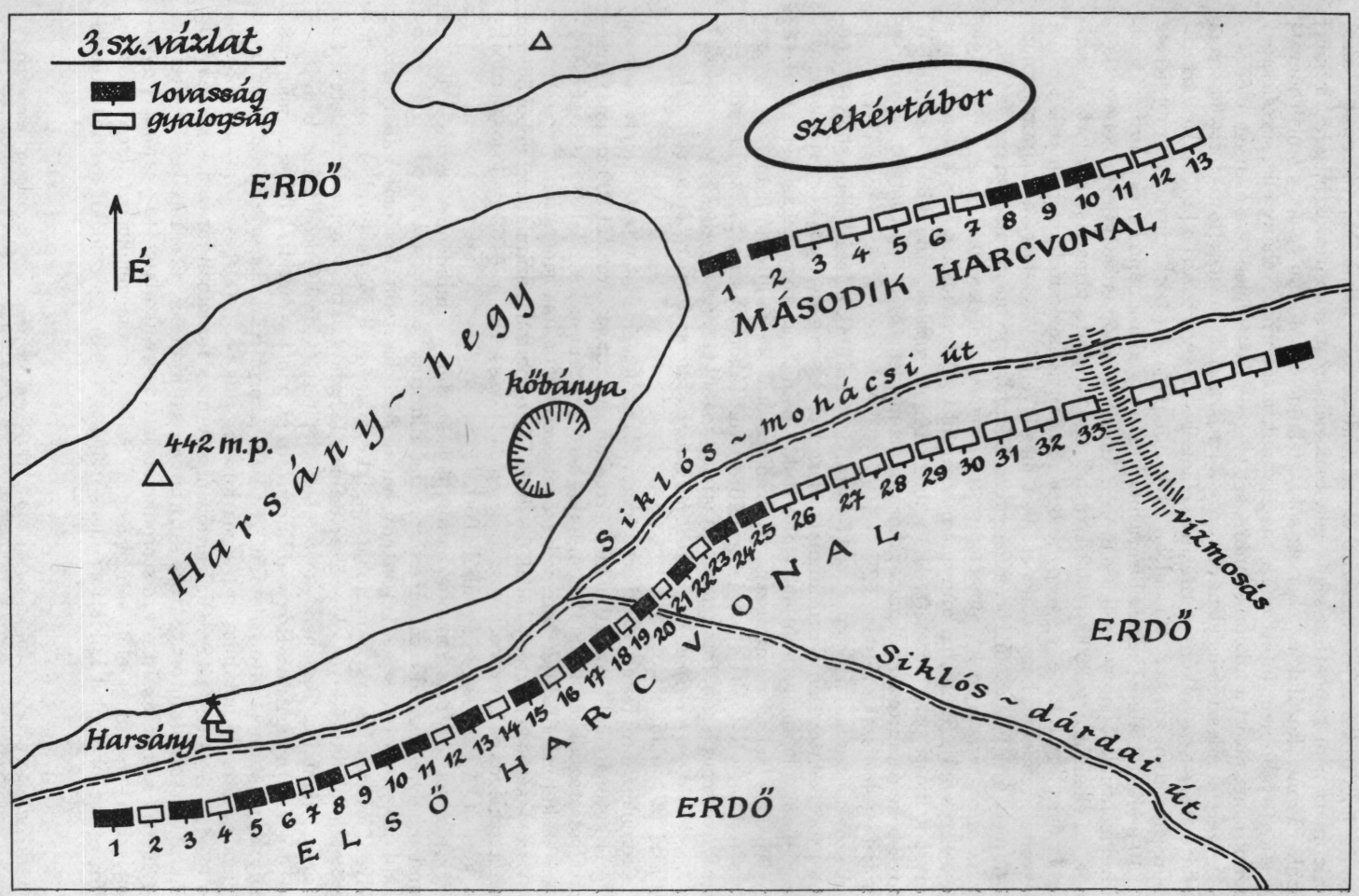
3.sz.vázlat
lovasság
gyalogság
szekértábor
ERDŐ
É
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13
MÁSODIK HARCVONAL
Harsány-hegy
kőbánya
442 m.p.
Siklós-mohácsi út
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33
vízmosás
ERDŐ
Harsány
ELSŐ HARCVONAL
Siklós-dárdai út
ERDŐ

Az első harcvonal csapatai (Ny-ról K-re): Styrum lovas ezred öt escadronja (1), Starhemberg gyalogezred 1. zászlóalja (2), Caprara lovas ezred három escadronnal (3), Starhemberg gyalogezred 2. zászlóalja (4), Caprara lovas ezred két escadronja (5), Dünnewald lovas ezred egy escadronja (6), Salm gyalogezred 1. zászlóalja (7), Dünnewald lovas ezred három escadronja (8), Mansfeld gyalogezred 1. zászlóalja (9), Dünnewald lovas ezred egy escadronja (10), Pálffy lovas ezred három escadronja (11), Mansfeld gyalogezred 2. zászlóalja (12), Pálffy lovas ezred három escadronja (13), Neuburg gyalogezred 1. zászlóalja (14), Gondola lovas ezred három escadronja (15), Neuburg gyalogezred 2. zászlóalja (16), Gondola lovas ezred egy escadronja (17), Taaffe lovas ezred két escadronja (18), Schärffenberg gyalogezred 1. zászlóalja (19), Taaffe lovas ezred három escadronja (20), Schärffenberg gyalogezred 2. zászlóalja (21), Montecuccoli lovas ezred három escadronja (22), Leslie gyalogezred 1. zászlóalja (23), Montecuccoli lovas ezred két escadronja (24), Piccolomini lovas ezred egy escadronja (25), Souches gyalogezred 1. és 2. zászlóalja (26—26), Nigrelli gyalogezred 1. zászlóalja (27), Heister gyalogezred 1. és 2. zászlóalja (28—28), Lotharingiai gyalogezred 1. zászlóalja (29), Guido Starhemberg gyalogezred 1. zászlóalja (30), a frank Keth gyalogezred 1. zászlóalja (31), a sváb Durlach gyalogezred 1. zászlóalja (32), a felső-rajnai gyalogezred 1. zászlóalja (33).

Második harcvonal (Ny-ról K-re): Kisel lovas ezred két escadronja (1), Piccolomini lovas ezred négy escadronja (2), Leslie gyalogezred 2. zászlóalja (3), Commercy lovas ezred két escadronja (4), Salm és Aspremont gyalogezred 2. és 1. zászlóalja (5), Lotharingiai gyalogezred 2. zászlóalja (6), felső-rajnai gyalogezred 2. zászlóalja (7), Lodron és Piccolomini lovas ezred 4-4 escadronja (8), a sváb Cronsfeld lovas ezred négy escadronja (9), a sváb Württemberg lovas ezred három escadronja (10), a Keth gyalogezred 2. zászlóalja (11), a frank Heidensdorf gyalogezred 1. és 2. zászlóalja (12—12), a sváb Öttingen gyalogezred 1. zászlóalja (13).

tek az ellenség mozdulatairól való hírszerzésre... A tábor [a keresztény sereg] körülményeinek megismerésére használható foglyokat szereztek." A felderítés tévútra vezette Szulejmán pasa nagyvezírt. Meg volt győződve arról, hogy a keresztény fősereg Pécs felé menekül, s előtte csak egy — Siklós biztosítására indított — hatezer főnyi hadtest áll.[9] *(L. a 2. sz. vázlatot. 696. o.)*

A „második mohácsi csata" Villánynál 1687. augusztus 12-én

A csata első fázisa (1687. augusztus 12-én délelőtt): török támadás a szövetséges keresztény hadak bal szárnya ellen.

Augusztus 12-én a kora hajnali órákban — a Mohács—Siklós közti úttól délre felállított előrevetett lovasosztagok mögött — megindult a török fősereg előnyomulása északi irányba, a keresztény hadak ellen. A hagyományoknak megfelelően a török sereg nyugati — bal — szárnyán a ruméliai hadtest nyomult előre Oszmánpasaoglu Ahmed pasa ruméliai beglerbég parancsnoksága alatt. Míg a ruméliai csapatok a Karasica lapályai fölött elterülő fennsíkon nyomultak előre, a keleti — jobb — szárnyon, a Karasica lapályain az anatóliai hadtest támadott, keresztül vonulva Hídvég falun.[10]

Mindkét hadtest első lépcsőjében a lovasság vonult fel 15—15 ezer harcossal. Mögöttük nyomult előre a gyalogság ugyancsak 15—15 ezer katonával és összesen mintegy 80—85 ágyúval. Miközben a lovasság tömegei megközelítették a Mohács—Siklós közti utat, illetve a keresztény hadak táborának déli szélét, a török gyalogság az említett úttól átlagosan 2 km-re délre, a Karasica és a Dárda—Siklós közti út között, mintegy 4 km hosszan egymással párhuzamos, kettős sánc építésébe kezdett. Míg a török gyalogság az árkokban helyezkedett el, a sáncok mögött állították fel az ágyúk zömét. A keresztény hadak észlelték a törököket. Mint Tobias von Hasslingen vezérőrnagy írta naplójában: „Másnap, tehát e hónap 12-én, reggel 6 órakor észleltük, hogy az ellenség sátrait nagy számban verte fel a mi hadseregünktől mintegy fél mérföldnyire[2 km-re]. Mivel mielőttünk sok bokor és sövény volt, Lotharingiai Károly herceg őfőméltósága úgy határozott, hogy a hadsereg Siklóshoz közelebb vonul, ahol van egy nagy sík mező. Az ellenséget kicsalogatja a bozótból."[11]

A bajor választófejedelem gyóntató papjának — Gaetano Bonomo páternek — naplója szerint: „Reggel 5 órakor az élcsapatunk... megkezdte az előnyomulást. Balra [azaz délre], az erdő szélén különböző ellenséges lovascsapatokat láttunk, amelyek a mi menetünket kísérve húzódtak oda, anélkül, hogy rohamoztak volna... Körülbelül 8 óra volt, mikor az élcsapat és az oldalvéd elérte azt a mezőt, amely a Harsányi-hegy meredek része és az erdő szegélye között két, legfeljebb három puskalövésnyi szélességű. Amikor az ellenség látta, hogy túljutottunk a szoroson [a mai harsányi-hegyi kőbánya — művésztelep — alatt lévő meredek kaptatón], a félhold alakzatban fejlődött lovasságával megindult előre." Miután egyértelmű volt a török lovashadak támadási szándéka, Lotharingiai Károly herceg főparancsnok azonnal leállíttatta a menetelő csapatokat, melyeknek előrevetett ezredei — a császári Styrum, Serau lovas és Starhemberg, Leslie, Salm gyalogos ezredek már elérték Harsány [Nagyharsány] falut. A Mohács—Siklós közti út két oldalán menetelő lovas és gyalogos ezredek megálltak, egy bal forduló val déli irányba fordultak, s az úttól délre, illetve északra kettős harcvonalba álltak fel. „A keresztények aztán raj alakzatban fejlődtek fel velük szemben — írta Bonomo páter —, amit először Franciaországban vezettek be. A janicsár

9 *Szilahtar:* Tárihi. Istambul, 1928. 249—253. o. (Törökből fordította: Káldy-Nagy Gyula) In: Magyar Történeti Szöveggyűjtemény. II/2. 1526—1790. (Szerkesztette: Sinkovics István) Budapest, 1968. 688. o.

10 L.: *Franc de Langgrafen* metszetét, a szöveges rész „K" pontja alatt. MNM. MTKcs. T—5998. V.ö. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963. I. k., 317. o.

11 *Tobias v. Hasslingen:* i. m. (In: Budától Belgrádig. i. m. 202. o.); *Gaetano Bonomo* páter naplójából (Ford.: dr. Nagy Lajos.) In: Budától Belgrádig, i. m. 234—235. o.)

gyalogság hasonlóképpen kiterjeszkedett a mieinkkel szemben az erdő szélénél és a kis zászlóikat egymástól bizonyos távolságra a földbe szúrták."[12]

A szövetséges keresztény hadak két szárnyát az a — tüskés bozóttal borított — mély vízmosás választotta el egymástól, amely a Harsányi-hegy keleti lejtőitől (Remete-völgy) kiindulva keresztezi a Mohács—Siklós közti utat. Harsány (Nagyharsány) DNy-i szélétől a vízmosásig állt fel a sereg nyugati — jobb — szárnyán a császári hadtest mintegy 3,5 km hosszú arcvonalon, két egymás mögötti harcrendben. *(L. a 3. sz. vázlatot. 698. o.)*

Az említett nagy vízmosástól a mai villányi szerb és zsidó temetőkig állt fel — ugyancsak a Mohács—Siklós közti úttól délre, déli arcvonallal — a Miksa Emanuel bajor választófejedelem parancsnoksága alatt álló hadtest első harcvonala, mintegy 1,5 km-es arcvonalon. *(L. a 4. sz. vázlatot. 704. o.)* Itt keverten álltak fel a császári és bajor lovas és gyalogos ezredek, illetve zászlóaljak. Az úttól É-ra, szorosan csatlakozva a császári második harcvonal K-i szárnyához, egész a villányi Templomhegyig vonult fel a bajor hadtest második harcvonala: a bajor Salaburg lovas ezred 3 és az Arco lovas ezred 5 escadronja (lovas osztálya) összesen 24 lovas századdal, a bajor Gallenfels gyalogezred 2, a pfalzi Prinz von Veldenz ezred 2, a bajor Strasser ezred egy zászlóaljjal, a bajor Soyer és a császári Magni lovas ezredek 3—3 escadronnal, végül a bajor Strasser és a császári Keyserstein gyalogos zászlóaljak.

Miközben a török ruméliai hadtest lovassága mintegy 100—150 méternyire közelítette meg az úttól délre harcrendben álló császári hadtestet, a török keleti — jobb — szárnyon előnyomuló anatóliai hadtest megkezdte támadását. Mintegy 7—8000 török lovas Villány DK—D-i térségig nyomult előre a Karasica bozótos lapályán, hogy csapást mérjen a bajor hadtest keleti — bal — szárnyára. A bajor választófejedelem környezetében tartózkodó Louis Hector de Villars herceg francia ezredes jelentése szerint: „Világosan látható volt, hogy az ellenség — amely reggel óta csatározott — úgy határozott, hogy az egész hátvédünket megtámadja.

A tábornokok egy kis ideig bizonytalanok voltak. Lotharingiai méltósága azon a véleményen volt, hogy meneteljünk tovább, és több egységét vezényelte arra, hogy amennyire csak lehet, a hátvédet biztosítsa. Mivel az ellenség egy négy-ötezer lovasból álló különítménnyel körbezárta az egész balszárnyunkat, kénytelenek voltunk ellentámadást indítani és erősen lőni őket. Majd ezután a balszárnyunk [a tereplépcső feletti fennsíkon] a Harsányi-hegy felé kissé visszahúzódott, melyet az ellenség azonnal követett." Badeni Lajos is hasonlóan jelentette: „A balszárny, illetve a választófejedelem serege még alig készült fel az elvonulásra, és az utolsó svadrony a táborhely melletti magaslaton [az említett tereplépcső magaslatán] állt még, amikor az ellenség... oldaltámadást készült indítani." Az itt biztosító három zászlóalj — a Prinz von Veldenz, a Gallenfels és a Strasser gyalogezredek részei, valamint a császári Magni lovas ezred — „az említett magaslatról egy kis csalitosig kb. 100 méterre" visszavonult. A csalitosban lévő zászlóalj fedezte a hátráló csapatokat. „Ezt a visszavonulást — írta a jelentés — jó rendben, állandó tűz alatt, mindkét oldalon egyenlő veszteséggel bonyolították le. Az ellenség újból elfoglalta az általunk elhagyott magaslatot és a gyalogosok állandó tüze alatt, az odahozott két ágyú, a császári zászlóaljakat mind erősebben és közelebbről veszélyeztette."[13]

A L. N. D'Hallart — M. Wening-féle metszet szerint a török anatóliai hadtest támadása a mai Villány K-i, lapályos térségéből érte az említett terephullám magaslatain felsorakozó keresztény csapatokat: a bajor Salaburg lovas ezred 3 escadronját (34), a pfalzi Prinz von Veldenz ezred 1. zászlóalját (33), a bajor Gallenfels (32) és csá-

12 Villars ezredes levele 1687. augusztus 15-én a baranyavári táborból Croissy márkihoz. (In: Budától Belgrádig, i. m. 357—358. o.); Badeni Lajos 1687. augusztus 19-i jelentése Lipót császárhoz (In: Budától Belgrádig, i. m. 309—310. o.)

13 Badeni Lajos 1687. augusztus 19-i jelentése Lipót császárnak. (In: Budától Belgrádig, i. m. 309. o.)

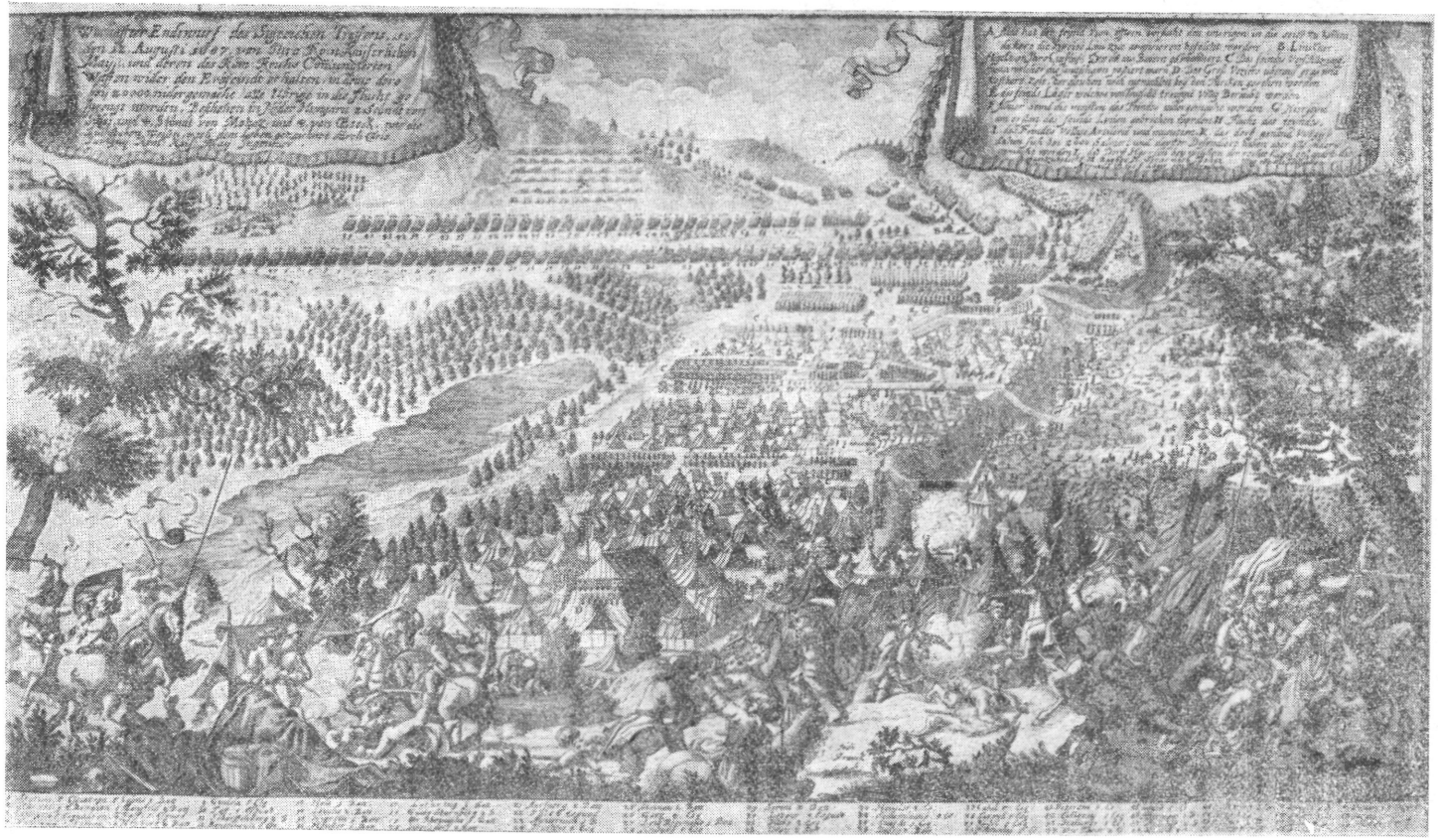

A császári és bajor hadak harcvonala délről. (MNM TKCs. T—5998. sz. metszet. Franz Johann von Langrafen)

szári Kayserstein (31) zászlóaljakat, a bajor Arco vértes (30) és Soyer lovas ezredek (29) 3—3 escadronját, illetve az Arco vértes ezred két escadronját (28); a harsányi utat lezáró Magni császári lovas ezred (27) három escadronját, továbbá a bajor Strasser (26), Gallenfels (25) és a pfalzi Prinz von Veldenz (24) zászlóaljakat. A Badeni Lajos fentebb idézett jelentésében szereplő események — ti. a csalitosig kb. 100 lépésnyire visszavonuló három zászlóalj (24—25—26. sz. alatt) és a Magni lovas ezred (27) — a mai Villány déli részében, a Dózsa György utca nyugati oldalán emelkedő tereplépcső magaslatain játszódtak le. Itt a keresztény csapatok, bár párszáz lépést hátráltak, végül is feltartóztatták az itt támadó anatóliai török gyalogságot, janicsárokat. *(L. a D'Hallart metszetet. 707. o.)*

A súlyosabb események azonban a Harsányi út és a Templomhegy között emelkedő tereplépcső vonalán játszódtak le. Badeni Lajos fentebb idézett jelentését az alábbiakban folytatta: „Szinte ugyanebben az időben egy másik ellenséges lovascsapat támadott kb. 7—8 ezer emberrel..., s bár a három zászlóalj és ágyúk a lehetőséghez mérten fogadták, mégis ezt figyelemre sem méltatva tovább vonultak [a török lovascsapatok], és nem lehet megakadályozni, hogy a hátunk mögé ne kerüljenek és nagy kiáltozással a második védelmi vonalunkon áttörjenek a mezőn [a tereplépcsőtől Ny-ra húzódó fennsíkon] át a Harsányi-hegyig." A D'Hallart-féle metszet világosan ábrázolta az eseményeket: a török lovasság áttörte a keresztény csapatok vonalát, melyek (a 34—33—32—31—30—29—28. jelű csapattestek) hátrálni voltak kénytelenek, s arcvonalukkal fokozatosan É-i irányba fordultak.[14] Egy korabeli jelentés szerint: „Kb. 300 lépésnyi széles rés nyílott [a török lovasság áttörésének helyén], a legjobb és legválogatottabb szpáhik közül 12 000 főből álló hadtestük nagy erővel, gyors vágtában átnyomult e résen és a két oszlopban vonuló seregünk balszárnyát oldalba támadta, hogy egységeinket elvágja egymástól." A jelentés szerint a bajor hadtest csapatai „Ugyanolyan gyors iramban űzték vissza a törököket, mint hogy azok rájuk törtek. Nem sokkal ezután az ellenség újra megpróbálta teljes erejével áttörni a szilárd rendben rendíthetetlenül vonuló oszlopainkat... [Gyalogságuk] egy közeli magaslaton állást foglalt [a tereplépcsőnek a Harsányi úttól D-re húzódó szakaszán], honnét ötezer janicsár szakadatlanul lőtte a mieinket." Az előre-hátra hullámzó ütközet a mai Villány község területén, annak Ny-i, magaslati részén zajlott le. „Lajos badeni herceg — írta egy ismeretlen szerző a csatáról —, aki csapataival a második vonalban állott, látva, hogy milyen heves a küzdelem, azonnal az első vonalba ment és jelentette [Lotharingiai Károly] hercegnek, mire ő Piccolomini tábornok urat négy ezreddel azonnal odarendelte és a vonalat kissé visszavonta. Ezen csapatok előtt 200 lépésnyire sok zászlóaljnyi janicsár állt, mikor azonban a tábori kígyókból [sugárágyúkból] pár jól irányított lövést leadtak, gyorsan visszahúzódtak a völgybe [azaz a Karasica lapályára.]" Lotharingiai Károly parancsára — Piccolomini tábornok vezetése alatt — három lovas és két gyalogezred részei indultak ellentámadásra a mai Villány nyugati részében, a második harcvonal K-i szárnyáról. A Piccolomini-dandár déli — jobb — szárnyán a sváb Durlach (35) és Öttingen (36) gyalogos zászlóaljak, a centrumban a horvát Lodron (37) és felső-rajnai (38) lovas ezredek, az északi — bal — szárnyon pedig az önkéntesekből álló Commercy lovas ezred (39) tört előre. *(L. a D'Hallart-metszet alapján készített 4. sz. vázlatot. 704. o.)*

A sváb csapatok parancsnoka, Károly Gusztáv herceg jelentése szerint: „Az ellenség... egész haderejével ellenünk indult és balszárnyunkra, továbbá hátvédeinkre tapadt, amit a bajor választófejedelem úr, aki a balszárnyat vezényelte, azonnal észrevett és jelentette, hogy az előcsapatok... álljanak meg. Ez azonnal meg is történt, mivel valóban az ellenség balszárnyunkat megtámadva arra törekedett, hogy a dombot [tereplépcsőt] elfoglalva ágyúikkal oldalunkba kerüljön. Miután azonban néhány

14 MNM. MTKcs. T—3954:

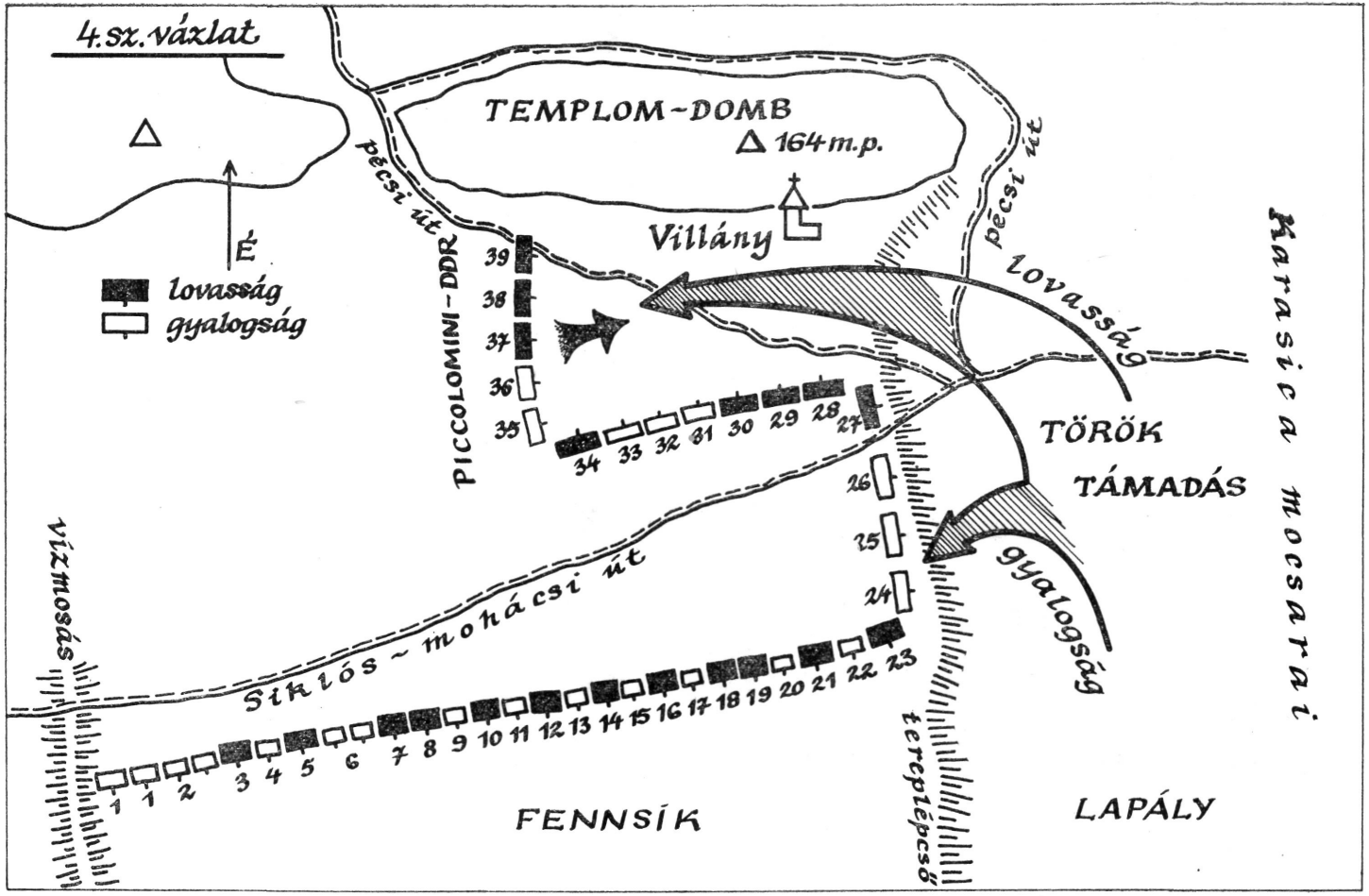
4. sz. vázlat
É
lovasság
gyalogság
TEMPLOM-DOMB
△ 164 m.p.
Villány
pécsi út
PICCOLOMINI-DDR
pécsi út
lovasság
Karasica mocsarai
TÖRÖK
TÁMADÁS
gyalogság
Siklós ~ mohácsi út
vízmosás
FENNSÍK
LAPÁLY
tereplépcső
39 38 37 36 35
34 33 32 31 30 29 28 27
26 25 24
1 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23

Első harcvonal (Ny-ról K-re): császári Seibersdorf gyalogezred 1. és 2. zászlóalja (1—1), császári Auersperg gyalogezred 1., 2. zászlóalja (2—2), császári Pace lovas ezred négy escadronja (3), császári Metternich gyalogezred 1. zászlóalja (4), császári Trouchess lovas ezred négy escadronja (5), bajor Steinau gyalogezred 1. és 2. zászlóalja (6—6), császári Trouchess lovas ezred egy escadronja (7), császári Götz lovas ezred öt escadronja (8), bajor Testőrezred 1. zászlóalja (9), császári Neuburg lovas ezred öt escadronja (10), bajor Testőrezred 2. zászlóalja (11), bajor Latour lovas ezred öt escadronja (12), bajor Serényi gyalogezred 1. zászlóalja (13), bajor Bielke lovas ezred három escadronja (14), bajor Serényi gyalogezred 2. zászlóalja (15), császári Heissler lovas ezred öt escadronja (16), császári Croy gyalogezred 1. zászlóalja (17), császári Sachsenlauenburg lovas ezred öt escadronja (18), bajor Testőr lovas ezred egy escadronja (19), császári Baden gyalogezred 1. zászlóalja (20), császári Castelli dragonyos ezred négy escadronja (21), császári Baden gyalogezred 2. zászlóalja (22), császári Savoyai dragonyos ezred négy escadronja (23).

császári ezred az én parancsnokságom alatt álló csapatokkal együtt a bal szárny segítségére a magaslatra sietett és onnan elkergette az ellenséget." Ugyancsak Károly Gusztáv egy — augusztus 18-i — jelentéséből tudjuk, hogy „A janicsárok támadása olyan hirtelen történt, hogy Max Emanuelnek alig jutott ideje, hogy megálljon és a csapatait rendbe állítsa. S miközben itt [azaz a harsányi úttól délre eső magaslatokon] különösen élénk tűzharc bontakozott ki, a különböző szpáhi seregek — összesen mintegy 8000 fő — a janicsár osztagok védelmében és a tüzérséggel kiterjeszkedtek a fennsíkra, és egyre inkább fenyegették a sereg balszárnyát... Miksa Emanuel pillanatnyi habozás után villámgyorsan hatásos ellentámadásba lendült a lovasság élén. A törökök egyre többen vonultak vissza."[15]

A villányi Templomheggyel párhuzamosan nyugati irányba támadó török anatóliai lovasság végül is csapdába esett. Míg É-i irányba — a hegy miatt — kitérni nem tudtak, szemből a Piccolomini lovas dandár támadott, s délről, bal oldalukban a bajor csapatok tüzérségi és muskétatüzét kapták, illetve ebből az irányból is ellenlökések érték őket. Miksa Emanuel hadinaplója szerint: „A választófejedelem őfensége Piccolomini grófot az említett ezredekkel oda rendelte a jobbszárnyról. Ő azokkal felvonult a következő magaslatra [a mai villányi Petőfi utca vonalában húzódó emelkedő], ahonnan az ellenség szándékát meg is tudta akadályozni és arról az oldalról az útjukat elvágta. Badeni Lajos herceg egyúttal hat svadronnal [lovas századdal] a Magni, a Castelli, az Arco és a Susi [?] ezredből, valamint egy század dragonyossal a Neuburg [ezredből] előnyomult, hogy az ellenséget oldalba támadja, abban az esetben, ha a választófejedelem őfensége tovább engedi a frontot benyomni."[16] A déli órákra a török anatóliai lovasság fokozatosan visszavonult a fennsíkról a Karasica lapályaira, s ott — a sáncok előtt — újra rendezte sorait. Egy esetleges újabb török támadás elhárítására Miksa Emanuel bajor választófejedelem csapatokat vonultatott fel a Karasica lapályaira néző tereplépcső magaslataira, ahol azok két vonalban álltak fel. Az első vonalban álló bajor Gallenfels, Strasser, pfalzi Prinz von Veldenz és császári Kayserstein gyalogezredeket a sváb sereg két zászlóaljával — a Durlach és Öttingen zászlóaljakkal — erősítették meg, ahol azok „nagyon jól megállották a helyüket. Az ágyúkat az oldalainkra, majd pedig az első vonalba osztották ki — írta a bajor választófejedelem hadinaplójába. — Azokba a kis résekbe is beállították őket, amelyeket a zászlóaljak és a svadronok között hagytak nyitva."

Az anatóliai török lovasság támadásának kudarca és visszavonulása után viszonylagos nyugalom állott be. A választófejedelem parancsára a tereplépcső magaslatain felsorakozott csapatok hat tábori ágyút irányítottak a lapályon álló török lovasságra. „Ezek az első jól irányzott lövések után összezavarodtak, ezután még jókora sortüzet kaptak a puskákból is, mire messzi visszavonultak. Közben a táborból és a hegyről — írta Gaetano Bonomo páter naplójában —, melyet egész tömeg tartott megszállva, felhangzott a tetszésnyilvánítás... A mieink tehát tetemes kárt okoztak azáltal, hogy a [török] lovas csapattestet szétverték és a gyalogságuk harcrendjében is zűrzavart keltettek... Egészen délután 3 óráig állandóan csatarendben álltunk." Ebben a nyugalmi időszakban történt, hogy a tereplépcső magaslatain álló bajor hadtest soraiból a Commercy lovas ezred — parancs nélkül — előretört a török lovasság felé, hogy „kitüntesse magát." A vállalkozás katasztrófával végződött. Az ezred egyik százada túlságosan előretört, s ezeket a török lovasság váratlan gyorsasággal körülvette és felkoncolta. Elesett 160 ember, köztük Leopold Lignéville-Tumejus gróf császári ezredes is, s megsebesült egy török kopjaszúrástól Charles François Commercy herceg császári ezredes ezredparancsnok is.[17] A viszonylagos nyugalmi időszak alatt Lotharin-

15 „Jelentés a keresztény hadseregnek az örökös ellenséggel szemben a Siklós melletti Harsányi-hegynél kivívott nagyszerű győzelméről..." (In: Budától Belgrádig, i. m. 409—419. o.); Ismeretlen szerző leírása a nagyharsányi csatáról (uo. 414—415. o.); Károly Gusztáv 1687. augusztus 13-i jelentése a svéd királynak. (uo. 326., 328. o.)

16 *Miksa Emánuel* választófejedelem naplójából. (In: Budától Belgrádig, i. m. 167. o.)

17 Uo. 167. o.; *Gaetano Bonomo* naplójából (uo. 235. o.)

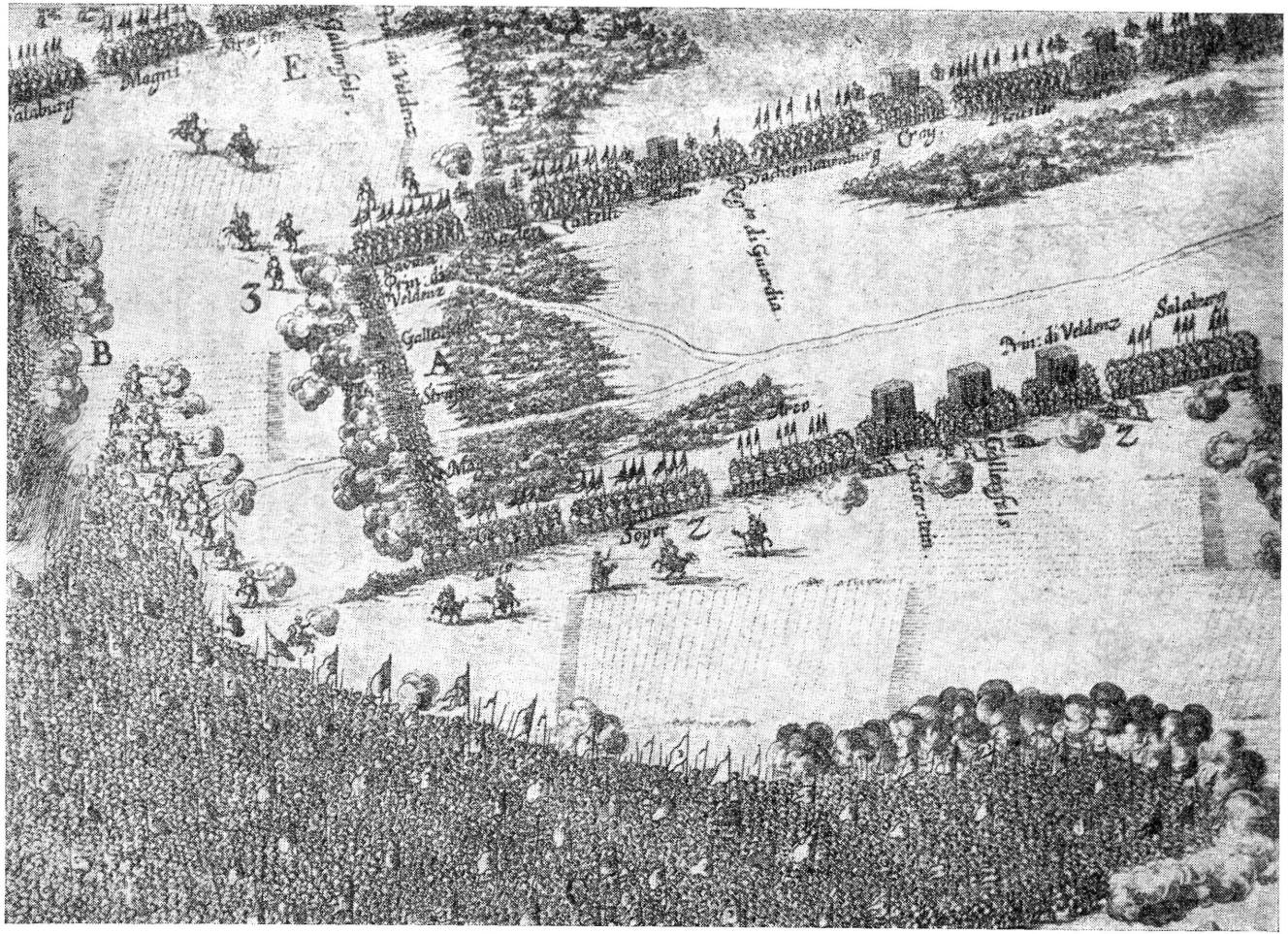

A török lovasság áttörése a bajor hadtest déli szárnyán a csata első fázisában. (MNM TKCs. T—3954. Hallart rajza után metszette Michael Wening)

giai Károly herceg főparancsnok úgy döntött, hogy — mivel a török sáncrendszer erre az időre teljesen kiépült, s annak áttörésére semmi lehetőség nem látszott — folytatni kell a visszavonulást Siklós irányába. A többi parancsnok — Miksa Emánuel és Badeni Lajos — azonban a csata folytatása mellett volt. Véleményük szerint nem volt szabad az elsáncolt török hadat maguk mögött hagyni, mert az előbb-utóbb támadni fog.

Ez utóbbi véleményt támasztotta alá, hogy délután 3 óra körül az anatóliai hadtest sávjában újra megindultak a török csapatok. „Eközben észre lehetett venni és a főherceg őfensége, valamint a Lotharingiai herceg is látta, hogy sok janicsár zászlóalj vonul fel jobb kéz felé és erősítésképpen a megmaradt [a délelőtti támadás után visszavonult] ellenséges lovassághoz akar csatlakozni. Szemmel látható volt, hogy ezután még nagyobb erővel akarnak ránk támadni, mint előzőleg. Ezt a szándékot mindenki meg akarta akadályozni — írta a bajor választófejedelem hadinaplójában —, de úgy hogy az ellenség mégcsak levegőhöz se juthasson sokáig... A választófejedelem őfensége gróf Johann Baptista von Arco vezérőrnagyot [bajor vértes] ezredével és több második vonalbeli svadronnal elindította abba völgybe [a Karasica lapályos völgyébe] ,ahol az ellenség a legerősebb volt és a legnagyobb tömegben gyűlt össze." Az ellentámadás sikeres volt, s a török csapatok az anatóliai hadtest sáncai mögé vonultak vissza. „Így a mi első harcvonalban lévő lovasságunk — írta a bajor fejdelem naplójában — nem messzebb mint 150 lépésnyire az ellenség védelmi állásaitól és ágyúitól megállt."[18]

A délelőtti harcoknak volt egy mellékeseménye is. Ugyanis a török ruméliai hadtest nyugati — bal — szárnyáról egy négyezer főnyi tatár lovascsapatot indított el Harsány (Nagyharsány) irányába, hogy megkísérelje a „jobbszárny mögött a [nagyharsányi] templomnál álló málhánk megtámadását; azonban a [császári] Kisel és Serau [lovas] ezred visszakergette őket."[19]

A csata második fázisa: a keresztény hadak ellentámadása 1687. augusztus 12-én délután.

Az anatóliai török csapatok délelőtti, majd kora délutáni kudarca után a török csapatok „Gyorsan visszahúzódtak ágyúikhoz az erdő és a mocsár [Karasica] között, oda, ahol a janicsárság fél ember magasságnyira elsáncolta magát." Egy, a bajor választófejedelem táborából kelt jelentés szerint a török sereg „...a háta mögött készített silány sáncok mögé húzódott. A táborukhoz vezető szűk térségen, amelyet egyik oldalon áthatolhatatlan erdő, másik oldalon a Karasica folyónak több mint ötszáz lépés széles mocsaras árterülete határolt, a janicsárok és a tüzérség összezsúfolódva igyekezett védeni." Lotharingiai Károly véleménye szerint „Volt némi nehézségünk, ugyanis a hely igen szűk volt, s így a császári csapatoknak csak a kisebb része [a bajor választófejedelem hadteste] tudott támadni, de ez nem számított, hiszen az ellenség sem támadhatott szélesebb arcvonalon, mint... mi... Ahogy a vezér [Lotharingiai Károly] és a választófejedelem néhány rendelkezést hozott az ellenség megtámadására, a csata híre nagy örömet okozott [a csapatok között.]"

Villars francia ezredes jelentése szerint „Végül, délután három óra felé úgy döntöttünk, hogy az ellenség ellen támadást indítunk. A török balszárnya egy erdőben, jobbszárnya egy völgyben [a Karasica lapályos völgyében] volt, melyben szintén erdő terült el. Körülbelül ezer lépésnyire volt [a keresztény hadaktól] az arcvonal, amit az ellenség kezdett elsáncolni."[20]

18 *Miksa Emánuel* naplójából. (In: Budától Belgrádig, i. m. 168. o.)
19 Ismeretlen szerző leírása a csatáról (In: Budától Belgrádig, i. m. 416. o.); v. ö. a *L.N.D' Hallart—M. Wening*-féle metszettel. MNM MTKcs. T—3954.
20 Ismeretlen szerző leírása a csatáról. (In: Budától Belgrádig, i. m. 416. o.); *Lotharingiai Károly* hadinaplójából (uo. 120. o.); *Gaetano Bonomo* naplójából (uo. 236. o.), Villars jelentése augusztus 15-én. (uo. 358. o.); Jelentés a baranyavári táborból (uo. 410. o.)

Mivel a keresztény szövetséges hadak jobbszárnya, a császári hadtest csak nagyon nehezen férhetett — a hatalmas erdőség miatt — a török oldalába, végül is a bajor választó hadteste kapott parancsot a támadás végrehajtására. A támadás első harcvonalát az első harcrendből előnyomuló Savoyai és Rabutin lovas dandárok alkották. A második támadó lépcsőt az első harcvonal gyalogsága képezte. A harmadik támadó harcvonalában a délelőtti ütközetben résztvevő csapatok nyomultak előre. *(L. a D'Hallart-Wening-féle metszet alapján készült 5. sz. vázlatot. 710. o.)*

A támadást erős ágyútűz vezette be és kísérte, s — mint azt Villars jelentette — „A tábornokaink egyenesen a[török] sáncok ellen vezényeltek rohamot." Délután 5 órakor megindult a támadás. „A balszárny egész vonala szép rendben és igen szorosan vonult előre, folyamatosan lőve a gyalogság élén lévő ágyúval, az ellenség pedig minket lőtt ugyanúgy. Alighogy egy jó órányit nyomultunk ebben a rendben előre, amikor az előretolt török csapatok elkezdtek visszavonulni, időnkénti vissza-visszafordulva. Ez a fordulat nagyon feltüzelte katonáinkat, s hogy hevességüket mérsékeljük, tábornokaink az élükre álltak. Ugyanolyan tempóban követtük az ellenséget, ahogy ők visszavonultak, miközben mindkét hadsereg tovább ágyúzott. Ahogy közeledtünk a hadsereg zöméhez, a két erdőnél lévő magaslaton, észrevettünk előtte egy sáncot... Ez a sánc még egyáltalán nem volt befejezve, a törökök csak reggel óta munkálkodtak rajta, így az árok sem erős, sem mély nem volt. Mindamellett a sánc végig ágyúkkal volt megerősítve, s nagy számú janicsárhaddal, akik mögött az imént visszavonult [lovas] hadtest csatarendbe állt..." Gaetano Bonomo páter naplója szerint: „A török lovasság a keresztények heves nyomására megingott...és csaknem menekülésszerűen hátrált, egészen a biztonságos futóárkok mögé. Azok az ellenséget övig takarták, és a janicsárok ott akartak helytállni. Az említett futóárok-sáncokat még nem fejezték be és a törököknek arra sem volt idejük, hogy a tüzérséget jól megmagasított védőállásba vigyék." Az első harcvonal két lovasdandára, Jenő herceg és Rabutin gróf — jelentette utólag Badeni Lajos — „a csata hevében, a bokrokon keresztül túl messze mentek csapatukkal előre... Ekkor derült ki, hogy az ellenség árkaitól és ágyúitól nem voltak 150 lépésre sem, melyeket a bokrok miatt nem lehetett látni. A törökök ágyúkkal és puskákkal szüntelenül tüzeltek a mieinkre, de a nagy közelség miatt az ágyúkkal nem tudtak ártani. Így kb. negyed órát álltak a szüntelen tűz alatt, amíg a gyalogság odaért. Az előlünk menekülő [török] lovasság nem a [sáncokon át] a visszavonulásra hagyott réseken, hanem egyenesen a sáncokon és az árkokon keresztül menekült. Ezért a Választófejedelem — hogy ebből a zavarból előnyre tegyen szert — elhatározta az általános támadást." Hasonlóan írta le az eseményeket a bajor választófejedelem is hadinaplójában: „A törökök nemcsak a [sáncokon] maguk által tört réseken hátráltak vissza, hanem még saját védműveiket is átugratták, ha azok útjukban voltak. Ebből már következtetni lehetett arra a zűrzavarra, amely ezután támadt közöttük. Emiatt a választófejedelem őfensége kiadta a parancsot, hogy az egész balszárny haladék nélkül nyomuljon előre és azonnal támadjon. Alighogy a mieink a védőállásokhoz értek, már láthatták, hogy az ellenség megkezdte a visszavonulást, de azt is, hogy azon a szűk úton a [török lovas] svadronok egymás hegyénhátán összetorlódnak. Amellett a védőállásaikat is elhagyják, a puskáikat eldobálják, és itt-ott már mindenki futásnak ered." Lotharingiai Károly is említést tett arról, hogy „Amint az árokhoz értünk, az ellenség sortüzet adott, majd látva, hogy tüzük nem állított meg minket, elhagyták a sáncaikat és megfutamodtak." Amint a két keresztény lovas dandár kétoldalról és a gyalogos zászlóaljak frontálisan elérték a védőállásokat és behatoltak a sáncok közé, a török gyalogság mögött harcrendben álló anatóliai és ruméliai török lovasság gyáván megfutamodott, s cserben hagyta a hátráló és helyenként még harcoló török gyalogságot, elsősorban a janicsár csapatokat. Minden korabeli forrás megerősíti ezt a tényt. „Idáig elismeréssel adóztam a török lovasságnak — írta egyik jelentésében a francia Villars ezredes —, mivel keményen

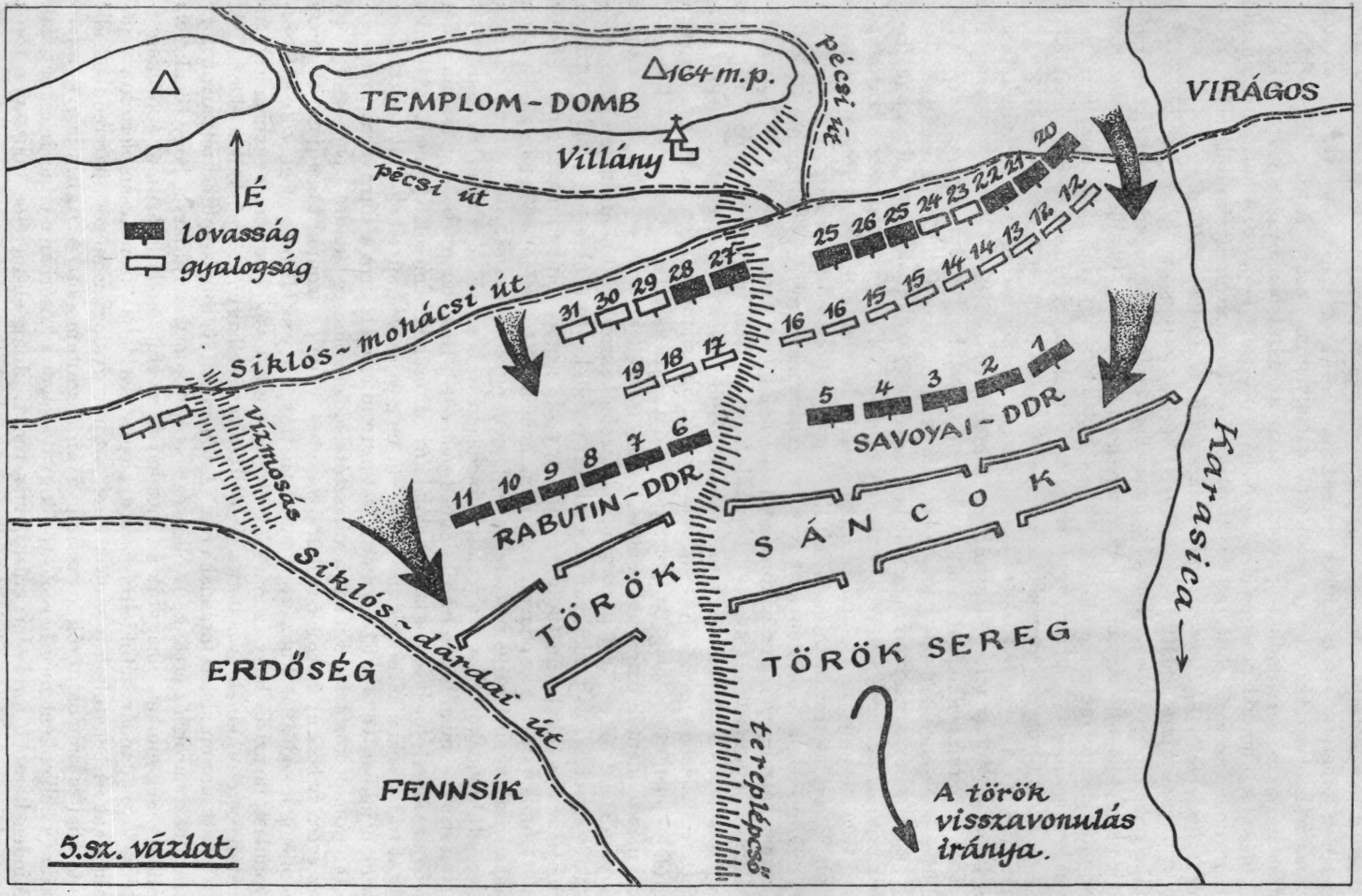
TEMPLOM-DOMB
△164 m.p.
Villány
pécsi út
pécsi út
VIRÁGOS
É
lovasság
gyalogság
Siklós-mohácsi út
Vízmosás
Siklós-dárdai út
ERDŐSÉG
FENNSÍK
RABUTIN-DDR
SAVOYAI-DDR
SÁNCOK
TÖRÖK
TÖRÖK SEREG
tereplépcső
Harasica
A török visszavonulás iránya.
5.sz. vázlat

Az első harcvonal keleti — bal — szárnyán a Savoyai Jenő vezérőrnagy vezette lovas dandár nyomult előre: a Savoyai (1) és Castelli (2) dragonyos, a bajor gárda-lovas (3), a császári Sachsenlauenburg vértes (4) és Heissler lovas ezredek (5).

A nyugati — jobb — szárnyon a Rabutin vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló lovas dandár vonult: a bajor Bielke (6) és Latour (7), a császári Neuburg (8), a Götz vértes (9), a Trouchess (10) dragonyos és a Pace (11) lovas ezredekkel.

A második támadó harcvonal gyalogságból állott: a Badeni (12), Croy (13), bajor Serényi (14), Testőr (15) és Steinau (16), valamint a császári Metternich (17) Auersperg (18) és Seibersdorf (19) zászlóaljakkal.

A harmadik harcvonalban vonultak: a császári Commercy (20), bajor gárda (21), császári Lodron (22) lovas ezredek, az Öttingen (23), Durlach (24) zászlóaljak, a bajor Arco (25) vértes és Soyer (26) lovas, Salaburg (27) lovas, császári Magni (29) lovas ezredekkel, a bajor Strasser (29), Gallenfels (30) és pfalzi Prinz von Veldenz (31) zászlóaljakkal.

harcoltak és elég sok emberünket megölték..., de most, hogy feléjük nyomultunk, rádöbbentünk gyalázatosságukra. Elsőként a lovasság, majd ezek tartalékegységei a legcsekélyebb ellenállás nélkül menekülni kezdtek, és tíz-tizenkétezer janicsárt hagytak cserben." Megemlítette ezt Gaetano Bonomo páter is: „Ebben az összecsapásban a szpáhik, ami lovasságot jelent, gyalázatosan cserben hagyták őket [a sáncokban harcoló gyalogságot], mert vad rohanásban egészen Dárdáig vágtattak."[21] A lovasság megfutamodása után a török gyalogság feladta az első sáncvonalat, mely „első sáncokban az ellenség húsz ágyút hagyott hátra!" (írta egy ismeretlen jelentés). A második sáncvonalat már alig védték a pánikba esett török csapatok. Mindenütt megindult a futás. „S mivel az ellenség arcvonala egymás mögött állt — a terepnek már említett szűk volta miatt *[l. a D'Hallart-Wening-féle metszetet! 713. o.]* —, azért egymáson keresztül bukva mindenki menekülésre kényszerült a [török] táboron keresztül..." Tobias von Hasslingen vezérőrnagy naplója is drámai sorokban rögzítette az eseményeket: „A janicsárokat... végül is kivetettük gyenge sáncaikból és az ellenséget teljes menekülésre kényszerítettük... Bár az ellenség minden szűkebb helyen, a mocsár [Karasica] és a sűrű erdő között védekezve megállt, de mindig kevesebb ellenállást tanúsítva újra menekülésre lehetett kényszeríteni. Az ellenség lemészárlását, a gyilkolást nem lehet leírni. Menekülés közben a szűk szorosokban egymás elől nem tudtak kitérni, s legázolták egymást."[22]

Szilahtár török történetíró is leírta az eszeveszett menekülést: „A magasságos Allah parancsára pedig az ellenség felől heves szél támadt, amely az ágyúk és a puskák füstjét és a síkság homokját az iszlám seregre hordta és a világot sötétségbe borította. Szem szemet nem látott, és olyan tolongás és kétségbeesés keletkezett, hogy mindenki a fejét kereste. Este előtt egy órával egészen hátat fordítottak és valamennyien a tábor felé mentek. Sátorköteleiket karddal elvágták és romboltak..." Hasonlóan írt a török táborban lévő Sándor Pál erdélyi követ Apafi Mihály fejedelemnek tett jelentésében: „Az német megnyomván a törököt, az lovasa megfutamodott, s úgy jöttek az sátorok felé, mintha az német mindenütt az hátakon lett volna, az holott minden sátorokat, feles számú szekereket, kincseket, egy szóval majd minden hadi apparátusukat elhadván, csak maguk szaladtak, ijedtekben maguk is vágták magukat az szaladás közben; az mit három szállásban mentünk elmenet, azt egy nap délután vissza ügettük; eléggé kiáltották a végbeli törökök, hogy térjenek meg [forduljanak vissza], ne fussanak, mert az gyaur nem jön, de mégis csak szaladtak minél jobban lehetett..." A török foglyok vallomása szerint (mint azt Villars levele feljegyezte): „A nagyvezír az utolsó pillanatig a sáncvonal mögött volt; megtaláltuk azt a helyet, ahonnan parancsait osztogatta, ugyanis nagy számú levágott fejek voltak itt, azoké a kereszténveké, akiket a törökök a csatában megöltek, és a lába elé vetettek."[23]

Lotharingiai Károly hadinaplója szerint körülbelül este 8 óra volt, „amikor táborukba értünk, ami közel 2 mérföld [kb. 8 km] hosszú volt. Az éjszaka véget vetett a harcnak. Az ellenség táborában töltöttük az éjszakát, mindnyájan fegyverben." Erre az időre a szövetséges keresztény hadak nyugati — jobb — szárnya is beérkezett, mivel a Harsánytól (Nagyharsánytól) délkeletre elterülő nagy és sűrű erdőségen át csak igen nagy nehézségek árán tudtak átvergődni. Dünnewald tábornok csapatai — egy lovas és három gyalogos ezred — sem érték el céljukat. Nekik délről kellett volna átkarolni a török tábort, s elzárni a baranyavári átkelő pontokat. Feladatukat azonban nem tudták teljesíteni. Miksa Emanuel hadinaplója szerint „Bielke tábornok úr

21 *Lotharingiai Károly* hadinaplójából (uo. 121. o.), *Gaetano Bonomo* naplójából (uo. 236. o.); Badeni Lajos augusztus 19-i levele (uo. 312. o.), *Miksa Emanuel* hadinaplójából (uo. 168—169. o.), Villars augusztus 15-i leveléből (uo. 358. o.)

22 Ismeretlen szerző jelentése a csatáról (uo. 416. o.), Badeni Lajos augusztus 19-i jelentése (uo. 312), *Tobias v. Hasslingen* naplójából (uo. 202. o.)

23 *Szilahtár:* i. m. 688. o., Török—Magyarkori Történelmi Emlékek. Első Osztály: Okmánytár. 9. k. Budapest, 1873. 259—263. o.; Villars ezredes augusztus 15-i levele. (In: Budától Belgrádig, i. m. 359. o.)

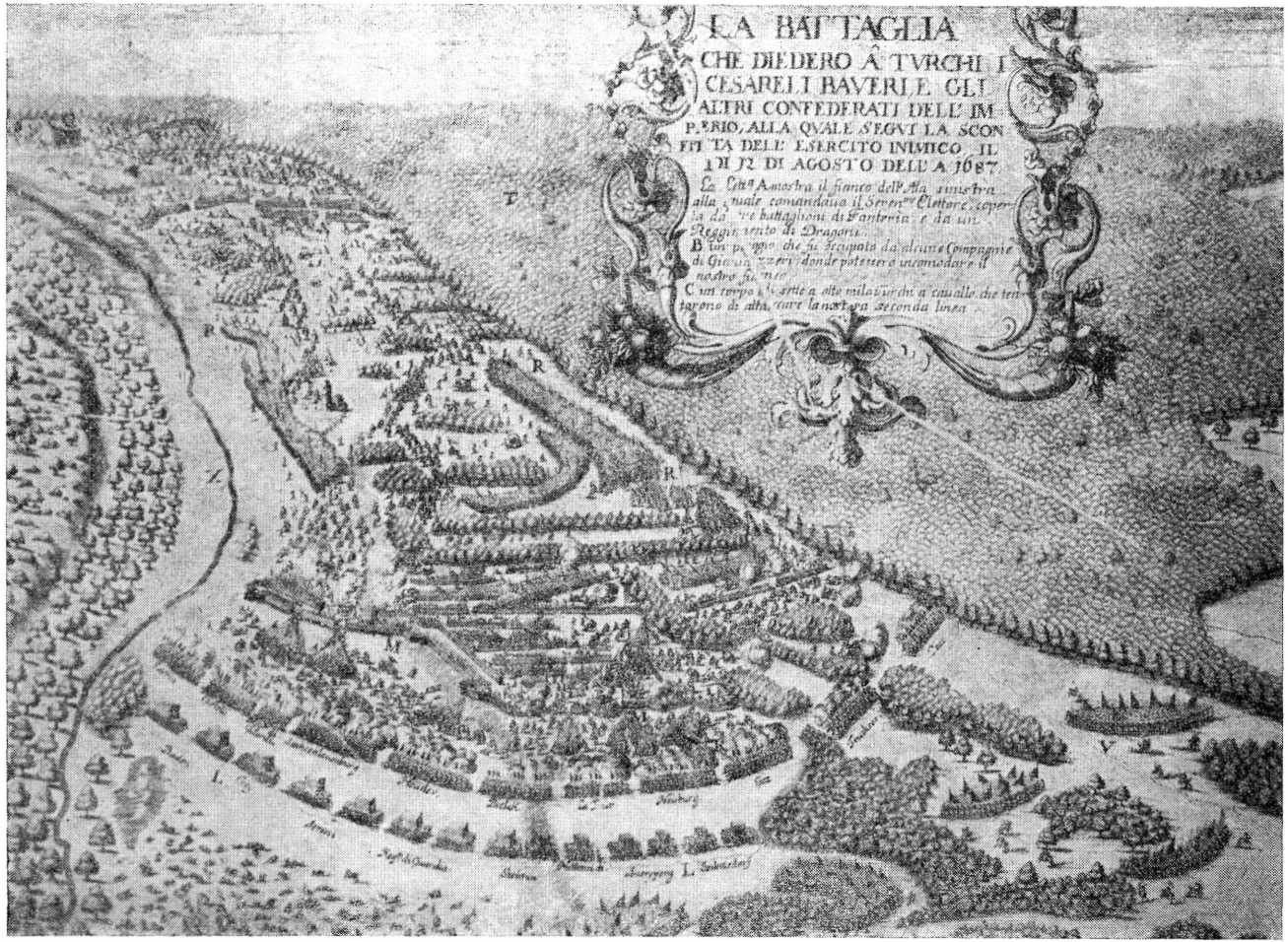

A bajor hadtest támadása Villánytól DDK-re a csata második fázisában. (MNN TKCs. T—3954. Hallart rajza után metszette **Michael** *Wening)*

és a Savoyai herceg az említett ezredekkel [Savoyai, Testőr, Sachsenlauenburg, Heissler és Latour lovas ezredekkel] az ellenséget a másik két védelmi állásból az egész török táboron keresztül űzte és vágta egészen a Baranyavár közelében lévő szorosig, amely egy erdő és egy mocsár között van. Tovább azonban a leszálló éj miatt nem lehetett üldözni az ellenséget, de azért sem, mert eltűnt a szemünk elől... Hanem azért is, mert tanácsosabb volt óvatosságból ott megállni és megvárni a többi ezredet." Gaetano Bonomo páter valószínűleg a bajor választófejedelem véleményét írta le naplójában, mikor arról panaszkodott, hogy „milyen hasznos lett volna, ha a hadseregben bizonyos számú huszár is lett volna, mert azok olyan kiválóan alkalmasak az ellenség üldözésére, mint amilyen kevéssé alkalmasak azzal rendezetten és keményen szembeszállni." Így keményebb üldözésre Baranyavár után nem került sor, s a menekülő török csapatok roncsai éjfél körül elérték Eszéktől északra a Drávát. „Éjfélkor csupasz, mezítelen lábakkal és fedetlen fővel érkeztek [a menekülő török katonák] az eszéki hídhoz — írta Szilahtár török történetíró. — S mivel féltek az ellenség üldözésétől, mindenki azonnal át akart kelni a hídon. Egy nyíllövésnyi helyen a nép egymás hátára ment, úgyhogy a tolongástól kétezernyi ember a lábak alatt maradt és elpusztult. De bármilyenek is voltak a körülmények, másnap délutánig átkeltek a túlsó partra és Eszék közelében letáboroztak."[24]

A győzelmes csata eredményei

Sándor Pál erdélyi követ jelentése szerint a csatát követő éjszakai órákban a keresztény hadak parancsnokai megtiltottak minden zsákmányolást a csatatéren és az elfoglalt török táborban, mivel a török hadak gyors megfutamodását valamiféle cselnek vélték. Azonban másnap, augusztus 13-án (mint azt a bajor választófejedelem hadinaplója megörökítette): „A távolabbi török tábort teljesen kifosztották és ezután mindkét hadsereg beköltözött oda. A nagyvezér sátra előtt, amelyett az említett módon a választófejedelem őfensége kapott meg, kitűzték a csatában zsákmányolt hadijelvényeket és zászlókat." A hadizsákmány óriási volt: összértéke elérte az öt millió forintot. Zsákmányul esett a törökök teljes tüzérsége: Lotharingiai Károly hadinaplója szerint 70 db ágyú és 12 db mozsárágyú, valamint hatalmas mennyiségű lőszer és hadianyag, továbbá hatezer ló, hétezer vágómarha, ezerötszáz teve, sátrak ezrei, melyek közül a legpompásabb a nagyvezír sátorpalotája volt. „A muskétások a dukátokat és a pénzeket kalapszámra hordták el — írta egy ismeretlen levélíró — Még a gyermekek és az asszonyok is pénzben és drágaságokban annyit kaptak, hogy el sem bírták cipelni. [A nagyvezír sátra előtt] három karóba húzott keresztényt találtak, akik a vallomások szerint a nagyvezírt arra biztatták, hogy bocsátkozzék harcba, mert a győzelem biztos. Ezért, amikor a csapatok megkezdték a visszavonulást, azonnal kivégeztette őket."

A csata emberveszteségei a jelentések szerint a következők voltak: hétszáz keresztény katona hősi halált halt és kétszáz megsebesült. A csatatéren nyolcezer török katona — elsősorban janicsár — holttestét számlálták össze, s kétezer török katona hadifogságba esett. Megállapíthatatlan volt, hogy mennyien vesztek bele a Karasica és a Dráva mocsaraiba.

A csata utáni napot — augusztus 13-át és 14-ét — az elfoglalt török táborban töltötték a keresztény hadak. „14-én — írta a hadinaplójába Lotharingiai Károly főparancsnok — díszlövéseket adtunk le az egész tüzérségünkkel és az ellenségtől zsákmányolt ágyúkból." Sándor Pál erdélyi követ jelentése szerint ezen a két napon a katonák összeszedték az elszórt zsákmányt, s mellyel nem tudtak mit kezdeni, azt fel-

24 *Lotharingiai Károly* hadinaplójából. (In: Budától Belgrádig, i. m. 122. o.), Villars augusztus 15-i jelentéséből (uo. 359. o.), *Miksa Emánuel* naplójából (uo. 169. o.), *Gaetano Bonomo* naplójából (uo. 236. o.); *Szilahtar:* i. m. 688. o.

gyújtották. Azokat a zsákmányolt ágyúkat is, melyek használhatatlanok voltak, összetörték és otthagyták. „Katonáink az egész napot örvendezéssel töltötték, valamint a mocsarakból csalogatták ki a törököket, akiket még mindig nagy számban találtak..." 15-én „Kistótfaluba" — azaz a mai Villány területére — vonultak a keresztény hadak, és ott rövid időre újra táborba szálltak. Innét indult el Savoyai Jenő vezérőrnagy váltott lovakon Bécsbe a császárhoz a győzelmi jelentéssel, Gabriel márki pedig Rómába indult a pápához.

A keresztények minden valószínűség szerint csak saját halottaikat temették el a csatatér közelében, a törököket nem. Egy korabeli röplap szerint „[Augusztus] 15-én a sereg a török holttestek és elhullott lovak bűze miatt elhagyta a tábort." Hasonlóan emlékezett meg Gaetano Bonomo páter is, aki szerint: „Azonban ismét tovább kellett vonulni, mielőtt a hullák sokasága megfertőzte volna a tábort, ezért a sereg 15-én más helyre ment." Miután Gondola tábornok háromezer lovassal már augusztus 13-án Dárdáig nyomult előre, az Eszékre visszavonult török csapatok megfigyelésére, 15-én Dünnewald tábornok hat gyalogos és hét lovas ezreddel Siklósra vonult, majd onnét a Dráván átkelve Szlavóniában folytatta a támadást a törökök ellen. A főssereg is 15-én indult meg a villányi táborból Mohács felé, majd átkelve a Dunán, a Duna-Tisza közén folytatta tevékenységét.

Az elnéptelenedett csatatérre még szeptember közepén is jártak a környező várak katonái. Lotharingiai Károly jegyezte fel naplójában, hogy levelet kapott a siklósi vár parancsnokától, amelyben azt közölte, hogy „A siklósi, pécsi és kaposvári hajdúk, akik a csatamezőre jártak zsákmányt kutatni, mindennap újabb, alig-alig élő törököket találtak a mocsarakban... A drávai átkeléskor megfulladt emberek [pedig] annyian voltak, hogy néhány nap múlva, mikor az elmerült testek a felszínre kerültek, egy igen nagy területen beborították a víz egész felületét."[25]

A Harsányi-hegynél, annak keleti magaslatain — a mai Villány falu helyén és attól délre — 1687. augusztus 12-én lezajlott csata hadászati jelentősége igen nagy volt. Miután a magyarországi török főssereg itt szinte teljesen megsemmisült, megnyílt az út Szlavóniába, s egy évvel később — 1688. szeptember 6-án — a szövetséges keresztény hadak visszafoglalták Belgrádot. Ezzel megnyílt az út a Török Birodalom belsejébe. Azonban a Francia Királyságnak a Német-Római Birodalom elleni támadása ezt lehetetlenné tette, s ezzel új fejezet kezdődött a törökellenes felszabadító háború történetében.

25 Ismeretlen szerző jelentése a csatáról. (In: Budától Belgrádig, i. m. 417—419. o.), *Miksa Emánuel* hadinaplójából (uo. 169. o.); MNM. MTKcs. T—3949.; korabeli röplap (In: Budától Belgrádig, i. m. 428. o.), *Gaetano Bonomo* naplójából (uo. 237. o.), *Lotharingiai Károly* hadinaplójából (uo. 126. o.)

SUGÁR ISTVÁN

AZ EGRI VÁR KURUC OSTROMA 1704

A vár sorsa Rákóczi szabadságharca előtt

A vár a török uralom megszűnése utáni években meglehetősen leromlott állapotban volt, hiszen 1700 nyarán báró Buttler János várparancsnok arról tett jelentést, hogy a gondjaira bízott vár, ha nem nyer helyreállítást, rövidesen elpusztul.[1]

A nagy kiterjedésű erődítmény sorsát végül is I. Lipót és a Haditanács körültekintő és hosszas tárgyalásai eredményeként, az Udvari Kamara rendelete pecsételte meg. A kibocsátott rendelkezés 17 másik magyar várral egyetemben Eger várát is lerombolni parancsolta, mivel arra a megállapodásra jutottak, hogy aránytalanul magas összegeket emésztene fel további fenntartásuk. De vitathatatlanul belejátszott a döntésbe az élénk kuruc mozgalom is, s egy sor vár megsemmisítésével csökkenteni kívánták a „rebellisek" kezére jutható erődítményeknek, mint jól védelmezhető haditámpontoknak a számát is.

A rendelkezésből kitűnik, hogy az egész egri vár megsemmisítése volt az eredeti terv, s csupán — mint majd alább látni fogjuk — a kivitel nehézségei és rendkívülien költséges volta mentette meg végül is Eger belső várát.

Az Udvari Kamara úgy rendelkezett, hogy a vár bástyáit, tornyait, falait, külső és belső erődítményeit, valamint sáncait is meg kell semmisíteni, a várárkot pedig be kell tölteni. Kimondotta azonban a rendelet, hogy magának a városnak a falait semmiképpen sem veszélyeztetheti a rombolás — azt maradéktalanul, teljes egészében érintetlenül meg kell tartani. A városfalak feletti rendelkezés joga ugyanis a város földesurát, az egri püspököt illette meg. A várrombolás munkaerő-szükségletéhez a szakembereket a kincstár tartozott biztosítani, a napszámosokat pedig a jobbágyi robot terhére tervezték munkába állítani. Az egész műszaki munkálat anyagi terhei a Magyar Kamarára hárultak.

Eger várának megsemmisítése a külső várban, a hajdani úgynevezett huszárvárban, 1702. március 31-én vette kezdetét. A rombolás műszaki munkáit Nicolaus Dumont francia származású császári hadmérnök, valamint Pfeffershofen, a budai vár parancsnoka irányították. A munkán aknamesterek, kőművesek, kőtörők, illetve kőfejtők és kovácsok dolgoztak. Egyes falszakaszok ledöntését jelentékenyen megkönnyítette, hogy az erős alábányászás folytán kisebb-nagyobb mértékben már meg voltak dőlve. Egyes várrészletek felrobbantása azonban komoly szaktudást igényelt. Így például tudjuk, hogy az egyik Baldigara-féle fülesbástyát a hozzá csatlakozó fallal

1 E fejezet forrásául szolgált: *Détshy Mihály:* Az egri külső vár lerombolása. In: Egri Múzeum Évkönyve, V. k., Eger, 1967.

egyetemben nem kevesebb, mint hat aknajárattal, s a hozzájuk csatlakozó 24 aknával fúrták meg. A lőport vagy csak zsákokban, vagy pedig zsákvászonból készült vastag hurkaszerű tasakokban helyezték el a lefojtott aknák mélyén.

Az egri külső vár teljes megsemmisítése, a ledöntött falak és bástyák kőtömbjeinek maradéktalan összezúzásával, 1702. július 1-ére ért véget, tehát éppen 3 hónapot vett igénybe. A robbantásokhoz 14 ezer font, azaz 700 mázsa (!) lőport használtak fel. Christoph Penz, a Budai Kamarai Adminisztráció részére kimutatta, hogy az egri külső vár, vagy amiként ő említette: „felső vár" teljes megsemmisítése 2303 forintot emésztett fel. Ez a hatalmas összeg bírhatta rá az illetékeseket arra, hogy a belső vár felrobbantás útján való megsemmisítésétől elálljanak De véleményem szerint nem csekély mértékben játszhatott bele a döntés megváltoztatásába az az igen számottevő körülmény is, hogy a belső vár északi, nyugati és déli falainak a felrobbantása nem csak a vár köré épült lakóházakat semmisítette volna meg, de súlyos kárral járt volna a város távolabb álló épületeire is.

A külső vár teljes megsemmisítésével a belső vár kelet felől katonailag szinte teljesen védhetetlenné vált. A szomszédos, a belső vár fölé magasodó Almagyar hegyen bármilyen ellenség a várat súlyosan veszélyeztethető tüzérségi ütegállásokat építhetett ki — amint azt az 1552. és 1596. évi ostrom során a törökök is tették. A megmaradt vár védelmi lehetőségeit az is számottevően rontotta, hogy a két várrész közötti mély és széles felszakaszok is — merőben érthetetlen okból kifolyólag — áldozatul estek a rombolásnak. Penz, a Budai Kamarai Adminisztráció prefektusa annak a véleményének adott hangot, hogy a fennmaradt belső vár már „semminő ellenség ellen védelemmel nem rendelkezik." Kétségtelenül, e megjegyzésével akaratlanul is igazolta a megmaradt belső vár katonailag jelentéktelenné válását.

Tudnia kell tehát az olvasónak, hogy a Rákóczi-szabadságharc egri ostromai csakis a ma fennálló várrészre — az eredeti belső várra — vonatkoznak.

A kurucok egri várostroma idejében fennállott erődítményről pontos katonai felméréssel rendelkezünk, mely éppen 1704-ben készült. A bécsi Kriegsarchivban őrzött becses térkép címe: „Grundris des Schlos und Stadt ERLAU nebst den dominirenden Anhöhen..."[2] E fontos hadmérnöki felmérés a vár részletes térképe mellett feltünteti a város falrendszerét bástyáival, kapuival, a városon átfutó patakkal és valamennyi hídjával, a település fontosabb utcáinak vonalvezetésével, a városból kivezető utakkal. Vonalkázott domborzati jelzéssel ábrázolja a várfalak alatti sziklákat, s a vár környékének bizonyos mértékig perspektivikus képét is megismerhetjük. A bástyák és falak 17 pontjának metszeti rajza fontos részlete a hadmérnöki felmérésnek. A munka céljára, azaz a külső vár lerombolása után fennmaradt belső bár bizonyos fokú katonai megerősítésére (!) utal, hogy az egykori külső vár felé emelkedő Almagyar hegy tetején felismerhetünk egy tervezett megfigyelőtornyot, továbbá a patak vár felőli, keleti oldala mentén egy bástyákkal megerősített védőfal nyomvonalát. Ez a hadmérnöki munka egyértelműen arra utal, hogy a külső vár megsemmisítése után a hadvezetőség felismerte a meghagyott belső vár kiszolgáltatottságát számottevő ostrom, támadás esetében. A térképen feltüntetett megfigyelőtorony és védőfal megépítésére azonban, minden bizonnyal a megindult kuruc támadás folytán, már nem került sor. Rákóczi szabadságharcának leverése után, 1711. március 17-én a vár parancsnoki tisztét ismét elfoglaló gróf Zinzendorf Ferdinánd császári ezredes hitelesítette az 1704-ben készült katonai felmérést.

2 Kriegsarchiv. (Bécs.) Kartenabtheilung. K. VII. k. 183. — 1928. március 10-én hitelesített pauszpapírmásolatról készült fénymásolat levéltári jelzete: Heves megyei Levéltár, (a továbbiakban — Hml.) V—80. 163. raktári számú köteg, Nr. 549.

Rákóczi Ferenc 1703 tavaszán zászlót bontott, és megkezdte fegyveres harcát a Habsburg-hadak ellen. A Felső-Tisza-vidéki parasztok első csapataiból összeverődött katonai alakulatok fegyvertényei nyomán bontakozott ki a szabadságharc sikere. Július 17-én már Vásárosnaménynál a Tiszán is átkeltek Esze Tamás csapatai. Bihar vármegye s az egész Tiszántúl népe lelkes örömmel fogadta a kurucokat.

Habsburg I. Lipót június 6-i leiratát Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlésén Telekesy István egri püspök-főispán elnöklete alatt tárgyalták meg. Az uralkodó „a Tiszán innen és túl ismételten tapasztalt rebellisek és zavargó rablók" ellen Montecuccoli ezredét vezényelte ki, s császári katonai alakulatainak nyújtandó mindennemű segítségre és ellátásra kötelezte a vármegyét.[3] A közgyűlés haladéktalanul mozgósította a megyei fegyveres erőt, s gyülekezőhelyükül Egert jelölte ki.[4]

1703 július utolsó vasárnapján a teljes vármegyei fegyveres erő Eger város területén sereglett össze. A magyarokból, németekből és rácokból álló gyalogos csapatok a piactéren, a lovasság pedig — akik zömében mind magyarok voltak — a város déli szélén, a lőpormalom melletti mezőn — a mai Sas úttól délre, a Kistályai úttól nyugatra — sorakozott fel a szemlére, a mustrára; s Telekesy püspök-főispán kezébe letették a hűségesküt a Habsburg királyra. A császár iránti hűséget és a városnak a kurucok ellen való megvédelmezésére kötelező eskü szövegét Ambler Tamás jezsuita atya olvasta fel. A püspök azzal is igyekezett fokozni a lelkesedést, hogy elengedte a város 8—9 ezer forintra rugó tartozását, adósságát, ami érthetően nagy örömet keltett a város polgárai sorában.[5]

A következő három napon fényes egyházi ünnepségek színhelye volt Eger városa. Minden nap egy-egy körmenet vonult a jezsuita, a minorita és a ferences templomba, s arra kérték az égieket, hogy tartsa távol „az ellenséget," azaz a kuruc hadakat a város és a vár falaitól. Ugyanakkor áldották meg a magyar, a német és a rác fegyveresek zászlóit is.[6]

Telekesy István ekkor tehát, mint a nagy kiterjedésű vármegye főispánja s az egri egyházmegye élére a Habsburg uralkodó által állított püspök, minden telhető erejével és nem megvetendő hatalmával Lipót hűségére és Rákóczi Ferenc szabadságharca ellen mozgósította az erőket. Kétségtelenül nem csekély szerepet játszott ebben az a nyomós körülmény is, hogy Eger várában Habsburg-hű császári katonaság állomásozott. Semmiképpen sem lekicsinylendő motívumként játszott bele Telekesy állásfoglalásába az a döntő tény is, hogy „a bécsi király", mint a legfőbb kegyúr biztosította részére az egri egyházfői, s az azzal kapcsolatos örökös főispáni méltóságot. Nem szabad szem elől tévesztenünk azt a körülményt sem, hogy Magyarország mindenkori uralkodója éppen a főkegyúr jog erejénél fogva tartotta mindenkor kezében politikai tekintetben a magyarországi püspöki kart. (!)

Közben a hadiesemények rohamléptekkel közeledtek a stratégiai fontosságú Eger felé. 1703 augusztus utolján Sajószentpéter, Ónod és Miskolc hódolt be, és váltak gócaivá a kuruc hadműveleteknek.[7] Július 29-én Penz kamarai prefektus Egerből azt jelentette a Budai Kamarai Adminisztrációnak, hogy a várban már „lármalövés" esett, s néhány ezer „rebellis," átkelve a Tiszán, Poroszló körül mutatkozik.[8] Augusztus 29-én a kurucok már az Eger alatt legelő jószágokon is rajtacsaptak, s elhajtották az állatokat. Ettől a naptól kezdve az egri polgárok rendszeres éjjeli őrjáratokat tar-

3 *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története. IV. Eger, 1890. 82. o.
4 Uo. 82. o.
5 Egri Érseki Egyházi Levéltár. Archivum Novum. 3346. raktári számú köteg, számozatlan oldal. — *Leskó József:* Adatok Telekessy István püspök korához. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. k., Eger, 1908. 532. o.
6 *Leskó:* i. m. 532. o.
7 *Szántó Imre:* Eger a Rákóczi-szabadságharc korában. In: Egri Múzeum Évkönyve. I. k., Eger, 1963. 266. o.
8 *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. III. k., 1703—1706. Budapest, 1892. 54. o.

tottak, a város körül cirkáltak, s a templomtornyokban őrszemek figyelték a messze környéket.[9]

Borbély Balázs és Ocskay László csapatai augusztus 19—20. táján Tiszacsegénél 1500 lovassal keltek át a folyamon és Heves vármegyének, valamint a Jászságnak vették útjukat. A már említett Penz rémülten szaladt a várba, s 1703 szeptember elején „express-staffétá"-val küldött levélben arról tett jelentést Budára, hogy könnyen mozgó „rebellis csőcselék" már elzárta az utakat Eger körül. Augusztus 30-án pedig 700 kuruc az egriek marháit hajtotta el a legelőről. Táboruk Mezőtárkánynál fekszik, nem távol Egertől. Mielőbbi segítséget kért; ha nincs német had, — írta, — küldjenek Eger védelmére 2000 rácot.[10]

Ezekben a pattanásig feszült napokban, augusztus 29-én bocsátotta ki II. Rákóczi Ferenc felhívását Vetésről Heves és Külső-Szolnok vármegyéhez, csatlakozásra szólítván fel a lakosságot a császári csapatok elleni harchoz.[11] (A nagy jelentőségű vetési felhívást a tanulmány végén, az 1. számú mellékletként adjuk közre.)

Rákóczi Ferencnek táborából Heves és Külső-Szolnok vármegye népéhez intézett kiáltványa nem maradt pusztába kiáltott szó. Nem csak azért, mert Hevesben nyolc faluban nem kevesebb, mint 50 ezer hold ura volt a fejedelem,[12] hanem mivel ott is egyre elviselhetetlenebbnek bizonyultak a Habsburg-uralkodó intézkedései.

A szabadságharc katonai szerencsecsillaga is egyre magasabbra hágott, s egyre szorult a gyűrű Eger körül.

Szeptember 8-án, Kisasszony ünnepén, amikor Telekesy püspök-főispán éppen a jezsuita templomból a székesegyházba vezette a körmenetet, érkezett meg Ónodról Pap János kálvinista kapitány levele, mely határozottan („categorice") arra szólította fel a főpapot s egyben Eger földesurát, hogy haladéktalanul adja át Eger városát a kuruc katonai erőknek. Telekesy azonban még csak elutasító válaszra sem méltatta ez első megadási felszólítást,[13] mivel abban bízott, hogy a még ellenálló Szolnok — melynek védelmére faanyagot és embert is küldött[14] — sikeresen feltartóztatja a kuruc csapatokat. Szeptember 10-én azonban Szolnok várát — melyet június—júliusban Dumont császári hadmérnök megerősített — Deák Ferenc, Ujvárosi Szőcs János, Borbély Balázs és a hozzájuk csatlakozott Ónodi János deák kuruc erői ostromgyűrűbe fogták. A város védelmét Harry Walthers ír származású császári kapitány irányította 100 német muskétással és magyar hajdúsággal. Tíz napi megszállás után, szeptember 21-én a kurucok meghágták a vár falait, s — mint írták — „vérrel" elfoglalták a stratégiailag jelentős várat.[15] Szolnoknak Rákóczi kezére kerülte pedig nagyon nehéz helyzetbe hozta az egri várat védelmező Pfeffenhofen-regiment német katonáit.

Heves vármegyében Gyöngyös városában alakult ki először Rákóczi szabadságharcának központja, melyből azután később az egész megye területére kisugárzott, szétáradt a kurucok politikai és katonai mozgalma. Október 4-én Gyöngyösről maga a harcias Bercsényi generális szólította fel proklamációjában a vármegye Egerben tartózkodó vezetőit a kurucokhoz való csatlakozásra. E felhívást azonban Ordódy György, a vármegye tisztikarával egyetértésben, mereven elutasította.[16]

A kuruc szabadságharchoz csatlakozott, Gyöngyösön kibontakozó vármegyei mozgalom élére a nagy tekintélyű Almássy János állott.[17] Almássy nem csupán számottevő földesura volt Heves vármegyének, de korábbi, s egyre feljebb ívelő közé-

9 *Leskó:* i. m. 532. o.
10 *Thaly:* i. m. 1892. 55. o.
11 Hml. IV—1/a. 12 .raktári számú kötet, 5—7. o.
12 *Szántó:* i. m. 266. o.
13 *Leskó:* i. m. 533. o.
14 *Szántó:* i. m. 266. o.
15 *Thaly Kálmán:* Székesi gróf Bercsényi Miklós fővezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi Ferenchez. I. k., Budapest, 1875. 58—59. o. — *Waltherr Imre:* Károlyi Sándor naplójának töredéke 1703-ból. In: *Századok*, 1872. 714. o.
16 *Szántó:* i. m. 266. o.
17 *Leskó:* i. m. 533. o.

leti szereplése révén is közismert és nagyra becsült tagja volt a megyei közgyűlésnek. A gyöngyösi jegyzői hivatal után gyors egymásutánban nyerte el a szolgabírói, majd pedig a másod-, és végül is az első alispáni tisztséget, mely utóbbit két ciklusban is ráruházta a közgyűlés bizalma.[18]

Almássy János 1703. október 4-én, mint Bercsényi Miklós generális megbízottja, Heves és Külső-Szolnok vármegye területén kihirdette a közfelkelést, „kapott hatalom és kemény parancsolat folytán, hogy minden rendben lévő nemes és nemtelen embereket, ki lovon, ki gyalog, és aminő fegyvere lehet, felültetvén, harmad nap alatt hová Generális Urunk ő Nagysága parancsolja, velem együtt oda jöhessen. Parancsolja tehát, hogy jövő vasárnap ide Gyöngyösre gyülekezzenek, hogy innét keseredett és nagy iga alatt nyomorgó hazánk szabadulása végett oda mehessenek, hová parancsoltatik."[19]

A megyei kurucmozgalomnak rendkívül nagy szerencséje volt akkor, amikor sikerült Almássyt megnyernie Rákóczi Ferenc szabadságharca ügyének, mert személye megyeszerte megtörte a jeget és megindította a földesuraknak a Fejedelem táborához való csatlakozását.

A Gyöngyös városában összesereglett megyei felkelők fegyveres erejét Almássy János és Dévay Pál parancsnoksága alá helyezték, s a lovas és gyalogos csapatok október 21-én indultak el Eger város és a vár megvételére. A csapatok Abasáron, Visontán, Gyöngyöshalmajon és Kálon át vonultak a megyeszékhely irányába,[20] és amint a helyszínen jól értesült és pontos adatokat közlő egri jezsuiták háztörténetükben feljegyezték: a 2 ezer körüli vármegyei felkelősereg 25-én már Makláron letáborozott.[21] Szántó Imre — Szederkényi Nándorra és Dezséri Bachó Lászlóra hivatkozva — a megyei kurucok táborát Maklár és Andornak között említi, sőt andornaki táborról beszél.[22] A parancsnokság valóban Andornakon volt, s nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a környék legjelentékenyebb épületében: a Mocsáry-kastélyban.

Közben azonban természetesen a császári hadvezetőség is akcióba lépett, s Mohr Henrik várkapitányt gróf Zinzendorf Ferdinánddal váltotta fel, aki Budáról már csak parasztruhába öltözötten tudott átjutni a kuruc csapatok által megszállva tartott területen. Október 16-án érkezett meg kalandos út után Zinzendorf Egerbe, s a következő nap át is vette az egri várban állomásozó császári katonaság felett a parancsnokságot.[23]

A város felkészült a kurucok elleni védelemre. Lezárták kapuit. A polgárság fegyvert fogott, s a katonaság a várban állott készenlétben. Míg Almássy János felszólította a várost és a várat a behódolásra, azalatt a felsorakozott megyei kuruc felkelők csapatai, fittyet hányva a katonai fegyelemre, a környéken garázdálkodni kezdtek, számottevő kárt okozva a lakosságnak.

1703. október 28-án a város védelmét irányító Telekesy püspök-földesúr és főispán a következő szemrehányó és feddő levelet intézte a támadó „Nemes Heves vármegyének egybegyűlt nemes nemzetes és vitézlő tagjai"-hoz:

„...valamint nem csekély csodálkozással, úgy keserves szívfájdalommal hallván tegnapi napon Heves vármegye némely kegyetlen fiainak égbekiáltó káromkodásit... ezen a szent napon, ezen szegény lakóhelyemről, dicső szent István királyunk és apostolunktól ezelőtt 694 esztendővel, az egri püspökségnek istenesen építtetett és residentiául rendeltetett fecskefészkemből kipöröljenek és minden ok nélkül kivessenek. Melyet látván, mit mondhatok mást, ha nem keservesen, de nem panaszkép-

18 *Esze Tamás:* Kuruc vitézek folyamodványai, 1703—1710. Budapest, 1975. 243. o.
19 *Szederkényi:* i. m. 84. o.
20 Uo. 86. o. — *dezséri Bachó László:* Gyöngyös város Rákóczi idejében. Gyöngyös, 1938. 20—21. o.
21 *Leskó:* i. m. 533. o.
22 *Szántó:* i. m. 267. o.
23 *Szederkényi:* i. m. 82. o. — *Leskó:* i. m. 534. o. — *Bachó:* i. m. 11. o.

pen felkiáltok ama vén Sámuel prófétával. Négy esztendőtől fogva [tudniillik mióta egri püspök és főispán lett — S. I.] jusson eszetekbe, senkinek közületek, főispántok lévén, jószágát hamisan el nem vettem, közületek meg nem károsítottam, mindenekkel jót tenni igyekeztem. Miért kell tehát ezeket szenvednem?...

Ezeket meggondolván, nincsen semmi okotok, hogy én ellenem ennyire tusakodjatok és reám szegény megöregedett 70 esztendős vén lelkiatyátokra ily éles fegyvert kössetek..."[24]

Telekesy István levelében a legszigorúbban kikerülte a kuruc felkelők támadásának politikai vonatkozásait, és úgy állította be az Eger ellen felsorakozott hadat, mint amely felszentelt püspöke és törvényesen megválasztott főispánja ellen lázadt fel, és fegyveresen őt megtámadni készül.

A letáborozott kuruc csapatok válasza nem váratott soká magára. Még aznap az Almássy János és Dévay Pál parancsnoksága alatt Eger alatt letáborozott kurucok az alábbi levéllel fordultak Telekesyhez, éles logikával megvilágítván a feltámadt harc okát:

„...mi ...felékesített lakóhelyéről Nagyságodat kiűzni, kergetni, a megnevezett helyet pedig, sok ártatlan lelkek elvesztésével hamuba takarni igyekeznénk, nincsen szándékunkban, sem parancsolatunkban. Hanem Nagyságod maga is jól tudja, hogy mi egész vármegyéstül pusztában lévén, és már az elviselhetetlen iga alatt nyögvén, jószágunktól, pénzünktől nemesi szabadságunktól, törvényeinktől, úgy sónktól és mindennemű elélni való médiumoktól megfosztván, ezen nyomorúságunkból Isten által kiszabadítandó kegyelmes fejedelmünkkel fogtunk fegyvert, mint Robán király idejében az Istennek népe, a rajtunk kegyetlenül és nem keresztény módon nagy kevélyen uralkodó idegen nemzetre... A benn levő Magyarország is, aki még magyar vért érez szívében, úgy valakik benn vannak [tudniillik Egerben — S. I.], akiknek kész kegyelmes urunktól a gratia velünk együtt érteni..."[25]

Az egymással szemben álló két tábor, megismerve egymás kibékíthetetlen álláspontját, végül is az aktív harci események területére lépett. Október 29-én Almássy János kuruc fegyvereseivel ostromgyűrűbe zárta Eger várát és városát; sőt ugyanakkor gyenge katonai erővel megtámadták a város egyik kulcspontját, a délre nyíló Hatvani kaput. Az első kuruc akció azonban kudarcba fulladt, mert az egri polgárok heves puskatüze s néhány ágyúlövése elegendő volt a katonailag teljesen tapasztalatlan felkelők elűzésére. De néhány egri puskás holtan maradt a küzdőtéren, mint Eger kuruc ostromának első áldozatai.[26]

A város evakuálása

A harci események megindulása erjesztőleg hatott a város polgárságának magatartására, s hamarosan felmérték helyzetüket a kibontakozó küzdelemben. Szembefordultak Telekesy püspök-földesúr makacs Habsburg-párti álláspontjával, s meghódolási szándékukról magát II. Rákóczi Ferencet értesítették.[27] Az egriek elhatározásukkal egyértelműen és félre nem érthető módon csatlakoztak a megye többi helysége lakosaihoz, hiszen őket sem kevésbé érintette a magyar érdekektől idegen bécsi politika súlya.

Rákóczi Ferenc szabadságharca kezdetétől rendkívül nagy katonai jelentőséget tulajdonított Eger, illetve az egri vár megszerzésének, birtoklásának. Bercsényi generális, nyilván jól ismervén a fejedelem szándékát és az Egerben kialakult helyze-

24 Hml. IV—1/a. 12. raktári számú kötet, 9—12. o.
25 Uo. 12—14. o.
26 *Szántó:* i. m. 267. o.
27 Uo.

tet, 1703 szeptember utolján a szatmári várat ostromló Rákóczinak küldött levelében ily módon vázolta fel tervét, elképzelését: neki Eger alá kell mennie, ugyanis a város lakosai, a vitézlő rend — miként azt előtte a táborába érkezett Almássy János hevesi alispán kifejtette — könnyűszerrel készek meghódolni. Rákóczinak célszerű lenne Szatmár ostromát Semsey Istvánra bízni, és tőle Tokaj ostromát átvenni. Ő — azaz Bercsényi Miklós — azalatt Egerig nyomulhatna elő csapataival. Rákóczi a tervet elfogadta.[28]

Rákóczi Ferenc annál is inkább ráállt Bercsényi generális szándékára, mivel komoly tervei voltak Eger püspökével, Telekesy Istvánnal. Szabadságharcának ugyanis elengedhetetlen politikai szükségszerűsége volt egy katolikus főpapnak a mozgalom számára való megnyerése. Az egri főpap egyházi főhatósága pedig Heves, Külső-Szolnok és Borsod vármegyéktől egészen a lengyel és orosz határokig terjedt, s éppen ez a terület képezte a kurucok harca kiinduló magvát. A Nagyságos Fejedelem így vall erről az igen jelentékeny, de eleddig meglehetősen mellőzött kérdésről emlékiratában, „Én nagy fontosságú dolognak tartottam megnyerni az egri főpásztort, hogy híveit el ne hagyja. Telekesy előkelő nemességű volt, felruházva a jó öreg mindazon tulajdonságokkal, melyek egy püspököt ékesíthetnek, különösen szent egyszerűséggel és felebaráti szeretettel..."[29]

Bercsényi Miklós, miután a tokaji vár ostromát átadta Rákóczinak[30], 900 katonájával Eger alá indult.[31] A kuruc generális csapatai élén október 30-án érkezett meg Eger előterébe, hogy „az várost az meghóldulásra disponálja." A várostól körülbelül 2,5 km-nyi távolságra, a város déli végében lévő lőpormalom mellett vert tábort, hogy kívül maradjon a vártüzérség hatókörén.[32]

Még aznap délután 4 órakor egy kürtöse közelítette meg a várost, hogy felvegye a kapcsolatot a magát megadni szándékozó magyar lakossággal. Olyan megállapodás született, hogy a meghódoló magyarság kiüríti („evacueretur") a várost, miután a német és a rác lakosok a császári katonaság által védelmezett várba húzódtak vissza. A várba vonulók sorában találjuk a jezsuita rendház főnökét („superior") és a német polgárság jezsuita lelkipásztorát is.[33]

A Bercsényivel kötött egyesség értelmében november 4-én Eger városa magyar lakossága ingóságainak természetszerűen csupán csekélyke hányadával kiürítette, elhagyta a város falait, hogy helyet adjon a vár ostromára felvonult kuruc katonaságnak.[34]

1703. november 5-én Bercsényi közölte a csapataival Szolnokon tartózkodó gróf Károlyi Sándorral, hogy „Egerből kigyütt magyar hadat ma mind összeesküdtettem, puszta az várossa, talán felgyújtatom..."[35] Szerencsére azonban nem égette fel a generális Heves megye székhelyét. Még ugyanaz nap Bercsényi újabb levelet küldött Károlyinak, jelezve már, hogy Egerből csapatával Felső-Magyarországra igyekszik: „...maga ennél felesebb hadakkal lehet, siessen jönni, hogy velem megegyezhessék. Már itt általesvén az egriekkel a dolgon, kik is most takarodnak ki..."[36]

November 7-én a generális már arról adott hírt, hogy „az egriek holnapután kegyelmetek mellé fölülnek. Gyöngyösön van kapitánnyok, Ordódi uram, magok is sokan, azért kegyelmedet kérem, küldjön reájok kegyelmed..."[37]

Telekesy István püspök és papjai kivonultak székvárosukból és a császári kézben lévő Budának vették az irányt — amiként a Bercsényi Miklóssal kötött megállapo-

28 *Thaly*, 1892.: i. m. 66. o.
29 II. *Rákóczi Ferenc* Emlékiratai. (Fordította: Vass István.) Budapest, é. n. 54. o.
30 *Thaly:* i. m. 1892. 68. o.
31 *Waltherr:* i. m. 715. o.
32 *Szántó:* i. m. 267. o.
33 *Leskó:* i. m. 534. o.
34 Uo.
35 *Thaly:* i. m. 1875. 2—3. o.
36 Uo. 3—4. o.
37 Uo. 5. o.

dás szabad elvonulásukról szólt. A konvojt kísérő kuruc katonák azonban Gyöngyösnél tovább nem engedték a kicsiny csoportot, s a menekülő papokat visszatérésre kényszerítették.

„...az egri piacon letett erős hitüket ily hirtelen minden erőszak nélkül megszegték — írta később Telekesy —, hírem nélkül és akaratom ellen az ő Felsége táborára indultak, elkeseredvén magamat megh vontam. Kihez képest egri uraimék ily hirtelen, ne mondjam, rútul, minden consensusom [hozzájárulásom — S. I.], akaratom ellen hittel tett fogadásukat megh másolták..."[38]

A kuruc generális előbb Füzesabonyban, majd pedig a közeli Borsod vármegyei Cserép várában jelölt ki az agg püspök részére kényszertartózkodási helyet.[39]

Bercsényi Miklós eljárása Telekesyvel szemben a jog mai nyelvén az internálás fogalmát meríti ki. Maga a püspök később így emlékezett vissza az eseményekre:

„Bercsényi uram hittel fogadta, hogy minket négy rendbéli szerzetesekkel Eger városából, melyben magunkat eddig a kurucok ellen fegyverrel védelmeztük, nemcsak szabadon bocsát, de Budáig el is kísértet, de hite és a kapituláció ellen kimenetelünk után... megárestáltatott és senkit közülünk Budára nem bocsátott..."[40]

Miután teljesen kiürült a város — bármiként is tekintjük! —, borzalmas napok köszöntöttek reá. A kuruc fegyveresek megrohanták az üresen hagyott házakat, lakásokat, üzleteket, raktárakat — részben pedig sok helyen bosszúból felgyújtották az épületeket. A jezsuiták gondosan vezetett háztörténetéből tudjuk, hogy Eger városának a fele ekkor a lángok martalékává lett.[41] Bercsényi azonban a kuruc katonának állott egrieknek megengedte, hogy a városban maradt javaikat, értékeiket megmenthessék az emésztő tűz elől.[42]

A generális ily módon eleget tett Rákóczi parancsának; biztosította a kuruc katonaság számára a várost, felesketve a lakosságot, s nem utolsó sorban kézre kerítve a „jó öreget", Telekesy egri püspököt. Majd pedig seregéhez csatolva a kurucnak állott egrieket, Felső-Magyarország irányában elvonult.

A város hihetetlen pusztulás („incredibile est quale damnum") képét mutatta. Az el nem hamvadt házak ablakai, ajtai és berendezése összetörten, összezúzottan szerte hevertek vad összevisszaságban. A jezsuiták temploma, rendháza és iskolája is magán viselte a dúlás nyomát.[43]

Az Egerből kitelepített magyar lakosságot részben Heves, részben pedig Borsod vármegye falvaiba telepítették át ideiglenesen. Ezeknek az embereknek a helyzete igen nehézzé, nyomorúságossá, viszontagságossá vált. Egy kuruc katonának felcsapott egri polgárnak Rákóczihoz intézett folyamodványában olvassuk:

„...Amidőn Eger városát az elmúlt ősszel minden kár nélkül a Nagyságod Méltóságának hűségére feladtuk vala, cselédeink [gyermekeink, feleségeink — S. I.] bent az ellenség miatt nem lehetvén maradni, kénszeritettünk Nemes Heves és Borsod vármegyékben falunkint mintegy kétezerhatszáz személy cselédeinket elhagyni ... vagyunk peniglen mind ez órától fogvást Austria és Morva Szélin Nagyságod Méltóságának hűségében ezren hadakoznunk. Minthogy azon el hagyott cselédünknek semminemű provisiót (bent maradván az várasban minden némü élésünk) nem tehetünk, Nagyságodhoz kegyelmességéhez alázatosan folyamodunk, hogy szegény el hagyott cselédeink éhel megh ne halnának, az hevesi és hatvani confiscált buzákbúl valamely provisiót tétetni kegyelmessen méltóztatnék..."[44] Az ilyen és hasonló ké-

38 Hml. XII—3/a. 2. kötet, 124. o.
39 *Leskó:* i. m. 534. o.
40 *Pázmán Lajos:* Az egri megye főpásztorai sorából egy kép. Telekessy István és az egri papnövelde. In: Bartakovics Emlékkönyv. Eger, 1865. 206. o.
41 *Leskó:* i. m. 534—535. o.
42 *Esze:* i. m. 118—120. o.
43 *Leskó:* i. m. 535. o.
44 *Esze:* i. m. 126—127. o.

relmek, folyamodványok nyomán Rákóczi 3 ezer köböl búzát rendelt a kitelepítettek ellátására.[45]

A következő helységekről van tudomásunk, ahol a kitelepített egri családok átmenetileg meghúzhatták magukat: Gyöngyös, Verpelét, Tótfalu, Debrő, Kápolna, Füzesabony, Egerfarmos, Besenyőtelek, Kál és Felsőtárkány.[46]

A kuruc hadvezetés láthatóan nem sietett Eger sziklára épült, meglehetősen erős vára megvételével, s első ütemként egyelőre megelégedett csak a blokád alá vételével („blocquavit"), azaz a környezetétől való elszigetelésével. Ugyanis Almássy János kétezer körüli megyei felkelő serege — a kuruc hadseregre jellemző módon — nemcsak teljességgel gyakorlatlan volt a várak ostromműveleteiben, de ostromágyúkkal sem rendelkezett és a kellő katonai fegyelem terén is súlyos hiányosságokat mutatott.

A Schlick császári tábornok vezette 7 ezer fős sereg 14 ágyúval október 31-én Léva alatt döntő vereséget mért Ocskay László kuruc hadára, s elfoglalta Korponát és Csábrágot.[47] Ez a császári siker nemcsak Rákóczit, de Bercsényit is meglepte.[48] Ezt tanúsítja, hogy bár Bercsényi „elit" alakulataival Lévára készült, mégis Eger alá szállt. Perjés Géza szerint Bercsényi november 1-én, vagy inkább 2-án kapta kézhez Eger alatti táborában Ocskay jelentését a súlyos vereségről.[49] E lesújtó hír vétele után a generális felmérte a csapatok helyzetét. Az ellenség zömével Léva térségében tartózkodott, a rácok segédcsapatai pedig Budán, Pest alatt, Cinkotán álltak. A kuruc erők közül Ocskay rendezetlen állapotban Selmec és Fülek vidékén Rimaszombat felé menetelt. Károlyi Sándor csapataival Szolnok és Kecskemét térségében tartózkodott, Réthey pedig katonáival Gyöngyös alól Putnok felé volt előrenyomulóban; Rákóczi Ferenc Tokaj ostromát vezette.[50] Ezek ismeretében Bercsényi az egyedül helyesnek minősülő utat választva — miután minden dolgát elintézte Egerben — 7—8 ezer katonájával a Felvidékre indult; s már november 9-én Rimaszombaton találjuk, ahonnan megindította hadjáratát Észak-Magyarországon a császári erők ellen.[51] Terve fényét előre veti már november 6-án „Eger alatt" írt levele: „...Generális Károlyi Sándor Uram is az hírekhez képest Szolnok táján jeles haddal útban van, a mai stációját Hatvanba tette; közelít velünk való megegyezésre. Az Méltóságos Fejedelem, úgy magam is, mindenfelé parancsolt az kuruc hadak felé leendő szogalmatos nyomulására..."[52]

Az egri várbeli császáriak s az oda menekült városiak felkészültek az ostromra: mintegy két hónapra elegendő élelmiszert halmoztak ott fel. Nagy nehézséggel kellett megküzdeniök, hiszen Zinzendorf 1703—1704 téli hónapjaiban nem számíthatott Eger felmentésére, vagy akár csak eredménnyel kecsegtető katonai tehermentesítésére sem.

Az egyre csökkenő élelem utánpótlásában elsősorban is a várba zárkózott egri rácok jeleskedtek. Így például levéltári adat tanúsítja, hogy a várból kitört rácok 1704. január 23-án a németekkel karöltve (Bél)Apátfalvára csaptak. „...felejthetetlen és elviselhetetlen károkat tettek, minden külső és belső jószágainkat felprédálván, és sok zsákmánt hagyván benne — panaszolkodtak a falubéliek — úgy annyira, hogy szarvasmarháinkat kétszázig szólót elhajtották."[53] Ez az eset egyébként arról is árulkodik, hogy a kurucok ostromzárja nem volt megközelítően sem teljes értékű. Sőt az egri rácoknak módjuk és lehetőségük volt a vártól oly messzire is elportyázniok,

45 Uo. 127. o.
46 Hml. XII—3/a. 18. raktári számú kötet, 1—12. o.
47 *Markó Árpád:* Bercsényi Miklós felvidéki hadjárata 1703. In.: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1923. 1—2. szám, 15. o.
48 *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* Rákóczi Tükör. I. k., Budapest, 1973. 87. o.
49 *Perjés Géza:* Az 1703. évi november—decemberi felvidéki hadjárat. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1971. 2. szám, 209. o.
50 Uo.
51 Uo. 212. s köv. o.
52 *Thaly:* i. m. 1875. 7. o.
53 *Esze:* i. m. 156. o.

mint Pásztó mezővárosa, ahol 1704. január 25-én bukkantak fel zsákmányszerző útjaik során. Irgalmat nem ismertek, mert például még a kis vagyonkáját védelmező Patai Istvánt is meggyilkolták.[54]

De az Eger várából láthatóan rendszeresen ki-kiportyázó rácok harci módszerei sorában találjuk az elrettentő fogolyszedést is. Amikor például Borsod vármegyébe törtek be, ott egy miskolci asszony fiát ejtették foglyul, s hurcolták erőszakkal a várba,[55] nyilván azért, nehogy frissiben hírt vihessen az eseményekről.

A várba szorultak életéről 1704-ből a következő leírás fest képet: „...És mivel a húskészlet a hosszú idő alatt már-már elfogyott, a parancsnok úr két alkalommal 300—300 portyázót küldött ki, akik mindig szerencsésen tértek vissza sok jószággal..." Még a böjti napokra is el voltak látva hallal, melyet lesózottan a pincében tároltak.[56]

A vár ostroma

Alig múlt el a tél, 1704. március 1-én „szép haddal és szép lövőszerszámokkal Miskolcrúl megindult" Rákóczi Ferenc, majd az „alkalmatlan üdő miatt" nehány napi mezőkövesdi pihenő után,[57] március 6-án érkezett meg Almássy Jánosnak az erődöt ostromgyűrűben tartó Eger alatti táborába. Az ostromra érkezett kuruc csapatok létszámát a várból „néhány ezerre" becsülték. A fejedelemmel érkezett tüzérséget Tokaj várából még 1703. január 20-án Miskolcra szállíttatta.[58] Az ágyúpark 13 nagyobb kaliberű lövegből és 5 mozsárágyúból állt, melyeket március 7-én négy ütegállásban helyeztek el.[59] Sajnálatosan nincsenek levéltári adataink az egyes tüzérségi ütegállások pontos elhelyezkedésére vonatkozóan, de minden kétséget kizáróan észak felől a vár magasában fekvő Királyszékén, keleten és délkeleten pedig a vár fölé magasodó Almagyar hegyen építették ki azokat.

Rákóczi Ferenc április 4-én ezt írta Károlyi Sándornak: „...a vár faláig vívén a munkát, és bombardírozásra máris feles készületet tévén, teljességgel elhagynom nem lehet..."[60]

Egyedülállóan becsesek magának Rákóczinak a visszaemlékezései az általa vezetett egri ostromról:

„...Egert szándékoztam megtámadni, ágyúkat és mozsarakat hozattam Tokajból, és márciusban elhagytam miskolci téli szállásomat. Eger vára régimódi erődítmény volt, a város felé öreg tornyokkal, a szőlők felől [azaz kelet és délkelet felől — S. I.] igen magas kiszögelő védművekkel, melyeket a németek még a háború előtt leromboltak [itt a megsemmisített külső várra utal a fejedelem — S. I.]. Így csak az erős falú belső vár maradt meg. Zinzendorf gróf a parancsnoka, s a helyőrség elég gyenge volt... Az ostrom kezdetén a várba húzódó rácok néhány magyarral együtt elég élénken kirohantak sáncaimra, de miután mindig visszanyomták őket, a legjobb vitézeimet elvesztették, nyugodtan megmaradtak falaik között. Középszerű ágyúim egyáltalán nem ártottak az öreg falaknak, de a szökevényektől megtudtam, hogy a bombák okozta rázkódtatásoktól megrepedtek a víztartók, s kezdett a víz kiszivárogni belőlük. Minthogy ilyen módon vízszűke fenyegette a várat, azzal bíztattam magamat, hogy a helyőrség nemsokára megadásra kényszerül..."[61]

Az ostrom eseményeit a várban átélő jezsuiták háztörténete is hasonlóan örökíti meg. Megjegyzi, hogy a várbeliek kitöréseik során „majdnem mindig szerencsésebben

54 Uo. 155—156. o.
55 Uo.
56 *Leskó:* i. m. 535. o.
57 *Archivum Rákócziánum*, I. k., 213—214. o.
58 *Thaly:* i. m. 1892. 132. o.
59 *Leskó:* i. m. 536. o. — *Thaly:* i. m. 1892. 132. o.
60 *Géresi Kálmán:* A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. k., Budapest, 1897. 69. o.
61 *Rákóczi:* i. m. 75. o.

harcoltak."[62] Erre a tényre utal maga Rákóczi is, amikor „legjobb vitézeinek" elvesztését panaszolja.[63]

A kiütések egyébként az ostromlók közül is természetszerűen áldozatokat szedtek. A császáriaknak a várból intézett támadásai során március 10-én elesett Györky Ádám is, aki Rákóczi Ferenc lovas karabélyosainak az ezredese volt.[64]

A mozsarak nagy kaliberű súlyos bombái elől hatékonynak bizonyultak az erőd mélyében húzódó biztonságos kazamaták („casamada").[65]

A várat ért kuruc támadás kapcsán meg kell említenünk, hogy a külső vár lerombolása után kimagasló jelentőségre emelkedett a belső vár északi és délnyugati, Baldigara-építette két nagy fülesbástyája, melyek mélyében meghúzódó ágyútermekből úgy lehetett biztosítani az ellensége által viszonylag könnyen elérhető és megközelíthető keleti várfalat, hogy ugyanakkor ezeket a várbeli lövegeket semmiképpen sem érhette el a bástyák „füleinek" védelmében az ellenséges ágyútűz.

Rendkívüli figyelmet érdemelnek azok a leírások, melyek a kuruc mozsarak bombázása hatására beálló vízellátási zavarokról számolnak be. Tekintve, hogy ez a fontos és mindenképpen kritikus jelenség még a vár 1710. évi császári ostrománál is előfordult, röviden foglalkoznunk kell a vár vízellátásával is.

A vár területén 1704-ben csupán három kút biztosította az emberek, a huszárlovak és a vágójószágok nem csekély vízfogyasztását:

az 1. kút a keleti ágyúdomb tövében álló úgynevezett „öreg kút" volt, melyet a közelmúlt éveiben tártak fel, sőt kútházát is rekonstruálták.

a 2. kút ma már nem létezik, hanem betemetett állapotban lappang a mai múzeumi igazgatóság és a képtár épületéről délre fekvő területén.

a 3. kút nem csekély jelentőséggel bírt. A Setét-kapu szintjén lévő alsó kaszárnyateremben mélyül a talajba. Ebből a kútból nem csupán a bombázások idején lehetett teljes biztonságban a kaszárnyateremből vizet meríteni az ott mélyben meghúzódottak részére, de a vár külső szintjéről is szolgált a kút üregébe egy vízmerítő nyílás.

Nem kis nyomatékkal fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a várudvarban ma látható igen mély kút abban az időben még nem létezett.[66]

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a XVI—XVII. századi ostromok során a kettős vár területén még 8 kút állott, melyek közül 3 a külső várban, 1 pedig a két várrész közötti árokban mélyült a talajba; — s éppen az 1552. évi nagy török ostrom tapasztalatai alapján szaporították meg a kutak számát.[67]

A kuruc mozsarakból vetett nagy bombák becsapódásai utáni felrobbanásuk oly mértékben rázkódtatták meg a várhegy sziklatömbjét, hogy a kutakat tápláló finom vízereket a földrezgések átmenetileg eliszapolták, eltömeszelték, úgyannyira, hogy a kutak vízhozama számottevően leapadt. Ez a jelenség azért is igen figyelemre méltó, mivel néhány esztendő múltán, amikor a császári hadak tartották ostrom alatt a várat, akkor az ő mozsárágyúik bombái okozták a kutak vízhozamának súlyos zavarát.

Rákóczi Ferenc két hónapon át, 1704 márciusától hasztalan ágyúzta az egri várat.

Március 28-án egy rendkívül jelentékenynek ígérkező diplomáciai tárgyalásra a fejedelem Gyöngyösre távozott, ahol Széchenyi Pál kalocsai érsekkel, Pyber Lászlóval, az uralkodó megbízottaival tanácskozott Bercsényi Miklós generális és Telekesy István társaságában.[68] A teljes sikertelenségbe fulladt diplomáciai akció után hamarosan visszatért Eger falai alá, hogy továbbra is vezesse az általa oly nagy fontos-

62 *Leskó:* i. m. 536. o.
63 *Rákóczi:* i. m. 75. o.
64 *Esze:* i. m. 292—293. o. — *Thaly:* i. m. 1892. 132. o.
65 *Leskó:* i. m. 536. o.
66 *Sugár István:* Az egri vár kútjai. In: Az Egri Vár Híradója. 9—10. szám, Eger. 1973. 50. o.
67 Uo. 45—50. o.
68 *Thaly:* i. m. 1892. 132. o. — *Szántó:* i. m. 271. o.

ságúnak ítélt erőd ostromműveleteit. Rákóczi egyébként április elején Hatvanba is ellátogatott Eger alatti táborából.[69]

Rákóczi udvara legteljesebb meglepetésére az Eger alatti kuruc táborba érkezett gróf Forgách Simon császári generális, hogy bejelentse Rákóczi Ferencnek szabadságharcához való csatlakozását. Forgách ugyanis 1703. március 19-én megszökött Bécsből a császári hadseregből és unokatestvéréhez, Bercsényi Miklóshoz Gyöngyösre ment, ahonnan együtt érkeztek a fejedelem táborába. Forgách azonnal letette a hűségesküt, s a fejedelem tábornaggyá nevezte ki.[70] Nagy meglepetést okozott a császári generális átpártolása, hiszen 1703-ban még „kóborló, rendetlen had"-nak nevezte a kuruc katonaságot.[71] De szökése után, március 21-én Somorjánál gróf Károlyi Sándornak már imigyen írt levelében:

„...Én országom szabadságáért valamit tanultam tizenhét esztendős katonaságomban, igaz lélekkel kívánom applicálnom. Méltóságos Fejedelem Tractájának nagy lument adhatok...::[72]

1704. április 13-án a tábori főbiztos, Darvas Ferenc ezt írta a nagy reményeket keltő behódolásról, átpártolásról egy kuruc tábornoknak Eger alól:

„...Generális Forgách Simon uram hazaszeretetből lett lejövetele igenis valóság, itt lévén most Urunk mellett... Német habitusa [öltözete — S. I.] vagyon ugyan, de magyar a szíve. Kegyelmes Urunknak szolgálatát ajánlja, ezek a szavai: Nem vagyunk már Bécsben..."[73]

Bercsényi Miklós azonban biztos forrásból szerzett értesülése alapján a Forgách Simon iránti bizalmatlanságának adott hangot:

„...Forgács öcsémről oly hírem van: sem űzték, sem kergették ...várják vissza, semmiét el nem vették... szolgáit most is fönn tartják Haister táborában, kijár praebendájok, ugyan Forgács nevezete alatt; az is igaz: az király [József — S. I.] Kérit [gróf Kéri Jánost — S. I.] is szöktetni akarta, maga mondta feleségemnek — azután szó volt a királynál Forgácsrúl, kész is volt reá. Ezeket mikor Kéri mondta: még benn volt Forgács [tudniillik Bécsben — S. I.]; küldésének okát mondta, hogy a király részére csinálják meg az magyarokat..."[74]

A fejedelem rokonszenvét Forgách gróf iránt azzal is érzékeltette, és kifejezte, hogy leveleiben őt „kedves atyánkfiának", „kedves uri atyánkfiának" titulálta.[75] Emlékiratából azonban már lényegesen többet megtudunk Forgách kuruc-lojalitásáról:

„...Hűséget esküdött nekem és elmesélte mindazt a méltánytalanságot, mely a bécsi udvar részéről érte, mely hamis jelentések és gyanúsítások alapján már éppen letartóztatta volna őt, ha el nem menekül. Csak háború után, Törökországban vallotta be nekem, hogy az akkori római király, József beleegyezésével állt a pártomra..."[76]

A vár tüzérségi lövetése szakadatlanul tartott, de a legcsekélyebb eredményt sem hozta, avagy ígérte. A lövetést később számottevő mértékben mérsékelni kellett, mivel lőszerutánpótlási gondok nehezítették a tüzérséget munkájában. A heves vérű Bercsényi őszinte elkeseredéssel fakadt ki Rákóczi Ferenchez írott levelében: „Eger! Eger! Csak nem jó nekünk EGERésznünk!"[77] 1704. április 19-én írt levelében is ironikusan „Nagyságod EGERészését" sürgette.[78]

69 Uo. 70., 71. o.
70 Uo. 131. o.
71 Uo. 75. o.
72 Uo. 130. o.
73 Archivum Rákócziánum, I. 344. o.
74 *Thaly:* i. m. 1875. 26. o.
75 *Géresi:* i. m. 194. o.
76 *Rákóczi:* i. m. 76 o.
77 Archivum Rákócziánum, IV. k., 4. o.
78 *Thaly:* i. m. 1875. 11. o.

Az idő előrehaladtával az országos ügyek már nem engedték meg, hogy Rákóczi ily hosszú időt vesztegessen el egyetlen császári kézben lévő vár eredménytelen ostromára, ezért kapóra jött Forgách Simon generális átállása. Rábízta tehát a fejedelem Eger vára további ostrommű veleteinek az irányítását.

A Forgách—Zinzendorf egyezmény

Miután Rákóczi Ferenc semmire sem ment a vár ostromával, megállapodott Forgách Simonnal, hogy ő, mint volt császári tábornok, tárgyalásokat kezd gróf Zinzendorffal, az erőd parancsnokával. Miután Rákóczi eltávozott a vár falai alól, gróf Forgách felvette a kapcsolatot Zinzendorffal. A várba zárkózott császáriak nyilván kaptak a korábbi császári generális, de most már kuruc tábornagy ajánlatán, mert hiszen ember és állat egyaránt súlyos vízhiánnyal küszködött.[79]

Rövid alkudozás után, 1704. április 16-án, a szembenálló két küzdő fél abban állapodott meg, hogy a vár őrsége nyolc hónapon át teljesen passzív marad, és semmiféle katonai akciót nem kezdeményez, s ennek megfelelően a kuruc tábor is teljesen semlegesnek fogja tekinteni az erőd császári katonaságát. Amennyiben pedig 1704. december 17-ig nem érkezik Habsburg katonai segítség a vár felmentésére, akkor az említett határnapon — azaz 8 hónap múltán — Zinzendorf átadja a gondjaira bízott egri várat a kurucoknak. A türelmi idő alatt a vár császári katonasága szabadon beszerezheti élelmiszerszükségletét, s abban őket a kurucoknak nem szabad megakadályozni. A megállapodás kimondotta azt is, hogy 1704. december 17-én a várbeliek szabadon dönthetnek politikai hovátartozandóságuk tekintetében: vagy beállnak a kurucok sorába, vagy pedig fegyveres kuruc kíséret biztosítása mellett szabadon Budára vonulhatnak. A 8 hónap során a várost kuruc kézen lévőnek kellett tekinteni, s a lakosság szabadon folytatta korábbi életét. Az 1704. december 17-én aláírt kapitulációs egyezmény feltételeinek maradéktalan betartására Rákóczi Ferenc a keménykezű és irgalmatlan vasszigort megkövetelő és tartó Ráti Gergelyt nevezte ki.[80]

Maga Rákóczi Ferenc is igaz örömmel és megnyugvással vette a kapitulációs megállapodás létrejöttét, s azt emlékirata tanúbizonysága szerint jól összeegyeztethetőnek tudta be katonai terveivel, mely szerint „átkel a Dunán és újra fegyverbe szólítja a népet, melyet Heister legyőzött és Károlyi a legrosszabb időben cserbenhagyott."[81]

Nagy szó, hogy még a harcias Bercsényi Miklós is meg volt elégedve a Forgách—Zinzendorf-féle egyezménnyel, melyet azért tartott az adott viszonyok között kedvező lehetőségnek, mivel nem kellett a kuruc hadnak felhagynia Eger vára megszállásával.[82]

A kapitulációs okmány aláírása nyomán tehát a várba vonult német és rác polgárság, odahagyva a császári fegyverek nyújtotta biztonságot, levonult a városba, hogy folytassa tovább az ostrom megszakította életmentetét. A szerződés lehetőséget biztosított arra, hogy az egriek közül „mindenki mindent szabadon bírhasson, ami korábban az övé volt, szabaddá vált aratni, ültetni, s földet és szőlőt művelni és termést betakarítani."[83]

Levéltári adat nem maradt fenn róla, de kétségtelen, hogy a városból evakuált, kitelepített lakosság zavartalanul visszatérhetett városa a falai közé. A gyanakvó jezsuita háztörténetből megtudjuk, hogy a kurucok harcával szemben állott, s a

79 *Leskó:* i. m. 536. o.
80 *Szederkényi:* i. m. 97. o. — *Leskó:* i. m. 536—537. o. — *Czobor Alfréd:* Új adatok Eger vára 1710-i történetéhez. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1929. 448. o. — *Thaly*, 1892.: i. m. 132—133. o.
81 *Rákóczi:* i. m. 78. o.
82 Archivum Rákócziánum, IV. k., 9. o.
83 *Leskó:* i. m. 536. o.

várba vonult polgárság egy része hazatérte után sem hitt „az ellenségnek", és félelemmel viseltetett a kurucok iránt.[84]

S ezek után lássuk a Cserép félig összedőlt várában internáltan fogva tartott Telekesy István egri püspök-földesúr, Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyék főispánja sorsát.

Miután ő értesült arról, hogy azzal vádolták meg Rákóczi Ferenc előtt, hogy „a Nemes Vármegyében oly alkalmatlan tisztek szolgáiból és olyanokból, akik repartitio alatt vannak", hozott be, levélben tisztázta magát a fejedelem előtt ezen igaztalan és rágalmazó vádak alól. A 71 esztendős egyházfő magyar nyelvű levelét azért látszik szükségesnek részletesen ismertetni, mivel nem csupán az egri ostromokban, de Rákóczi szabadságharcának politikai mozgalmaiban később is aktívan részt vett férfiút igen célszerű megismernünk. Az 1704. január 10-én kelt levelet[85] a tanulmány mellékletében adjuk közre teljes egészében.

A vár 1704. április 17-én aláírt kapitulációja nyomán, Rákóczi elképzeléséhez és kívánságához híven, Bercsényi Miklósnak „hosszú rábeszélés" árán sikerült Telekesy püspököt meggyőznie az álláspontja megváltoztatásának hasznos voltáról, s végül is csatlakozásra bírta az egri püspök-főispánt a kurucok táborához. Ez azért is különleges jelentőségű, mivel a katolikus főpapság általánosságban mereven elzárkózott a kuruc mozgalomtól és visszautasította Rákóczi Ferenc nemes törekvéseit, céljait és makacsan szembefordult vele, s ahol csak tehette szembeszállt a szabadságharc szándékaival, törekvéseivel és céljaival. Rákóczi Ferenc viszont igen bölcs politikai megfontolás, meglátás alapján éppen azért törekedett kezdettől fogva Telekesy megnyerésére, hogy végre egy tekintélyes egyházi méltóságot is a maga oldalán tudjon a Habsburg-ház elleni küzdelemben.[86]

Thaly Kálmán szerint Bercsényi generális „meggyőző érvekkel" bírta rá a püspököt a csatlakozásra, mivel a harc nem a katolikus vallás elnyomására indult, hiszen maga Rákóczi és Bercsényi is katolikusok voltak, s rámutatott a kuruc tábornok arra is, hogy távozása híveinek, egyházmegyéjének a romlására vezetne.[87] Mint az előzőekben láttuk már, éppen ennek az érdekében és jegyében fogatta el Bercsényi Eger város feladása után a Budára tartó püspököt, s ezért tartotta fogva a cserépi várban, hogy biztosan megtartsa a kurucok oldalán.

Telekesy internáltsága ideje alatt meggyőződhetett Rákóczi nemes szándékai tisztaságáról. Jóleső érzéssel értesült arról, hogy 1794. január 21-én Eger alatti ostromló táborában oltalomlevelet állított ki az egri káptalan tagjainak:

„...Nemes Egri Captalan ... jószágait, úgy minden belső és külső javait vettük kegyelmes protectiónk alá. Parancsoljuk azért hívségünk alatt levő mind lovas, mind pedig gyalogos tiszteknek s hadainknak közönségesen, mind pedig személy szerint, hogy említett Nemes Egri Captalan ... jószágában kárt tenni, háborgatni, felverni, felveretni se maguk a tisztek meg ne próbálják, sem pedig directiójok alatt való hadainknak meg ne engedjék. Különsen valakik ezen parancsolatunkat megvetvén az ellen cselekszenek, érdemik szerint való kemény, sőt halálos büntetésüket semmiképpen el nem kerülik..."[88]

Az egri káptalan tagjai, a kanonokok tehát nyomban behódoltak Rákóczinak, és így nem is kellett elhagyniok a várost az evakuáció során. Véleményem szerint hiba volt történészeinktől, hogy ezt a jelentékeny és számottevő tényt általánosságban mellőzték.[89]

Figyelmet érdemel az is, hogy a legszegényebb egri szerzeteseknek, a ferencrendi barátoknak is oltalomlevelet állított ki II. Rákóczi Ferenc. A fejedelem 1704. február

84 Uo. 537. o.
85 Hml. IV—1/a. 12. raktári számú kötet, 16—18. o.
86 *Köpeczi Béla— R.Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1955. 137. o.
87 *Thaly:* i. m. 1892. 68. o.
88 Hml. XII—2/4. Numerus 1. Divisio 6. Fasciculus 1. Numero 10.
89 *Szántó:* i. m. is.

1-én Miskolcon kiállított oklevelében a kolduló barátoknak a várostrom során megsérült és lakhatatlanná vált rendházuk helyett új lakóházat jelölt ki. Javaik megsértőire az előbbiekhez hasonló megtorlás várt.[90] Így azután a ferencrendiek is a városban maradhattak annak kiürítése során.

Telekesy tehát egyházi vonatkozásban is kedvező képet formálhatott magának a kuruc mozgalomról, s mint a hatalmas kiterjedésű egri egyházmegye fejének, mindenképpen érdekében állott a kuruc szabadságharc elismerése. Minden bizonnyal belejátszott döntésébe az a körülmény is, hogy az igen élénken tevékenykedő protestantizmus nem megvetendő „veszélyt" jelentett éppen azokban az esztendőkben a katolikus egyházra és híveire. Egyet érthetünk Telekesy István életrajzírójával, Csanády Lászlóval, aki szerint az öreg főpapot „az események áradata sodorta" Rákóczi Ferenc fejedelem oldalára, pártjára.[91] Ezt csak azzal kell kiegészítenünk,hogy ezzel a ténnyel számottevően megerősödött a kurucok tábora s tekintélye. Nyilvánvalóan a cserépvári fogva tartás éppen politikailag győzte meg Telekesyt arról, hogy helye nem a Habsburg-oldalon, de a szabadságharcot megindított II. Rákóczi Ferenc táborában van. Be kellett látnia, hogy a bécsi udvarhoz való ragaszkodásának a gondjaira bízott egyházmegye rendkívül nagy kárát vallotta volna.[92]

Telekesy István rokonszenve a kuruc szabadságharc iránt csak az elkövetkezett hónapok és évek során bontakozhatott ki a maga keretei között.

Telekesyt tehát ismét székvárosában és teljes joggal tevékenykedő püspökként, főispánként és földesúrként találjuk — csak éppen nem a Habsburg-király oldalán, hanem a kurucok táborában.

A vár kuruc kézen

Közben teltek-múltak a hónapok, s anélkül érkezett el 1704. december 17-e, hogy az osztrák császári haderő képes lett volna felmenteni a már kapitulált egri várat.[93]

A fejedelem izgatottan várta, hogy végre Eger vár birtokába juthasson. Ezért jó előrelátással már 1704. december 5-én értesítette Heves vármegyét, hogy a vár feladása után elvonuló német és rác őrség ingóságainak az elszállításához szükséges szekerek kiállítására Szentpétery Imrének adott parancsot.[94]

Az erődítmény átadására azonban 1704. december 17-én, azaz a kapitulációs megállapodás aláírását követő nyolcadik hónap végén nem került sor, hanem gróf Zinzendorf parancsnok csak 16 napi késedelemmel, 1705. január 2-án nyitotta meg a vár kapuit a kuruc erők előtt. A vár átadásáról így számolt be egy szemtanú: „...A vár 1705. január 2-án került a kurucok kezére s pénteken déli 12 órakor szép sorokban vonultak el a katonák és a polgárok, rácok, majdnem katonás rendben, lobogó zászlókkal, dobokkal, kürtökkel és 600 szekéren a családtagokkal és az ingóságokkal Buda felé." Az eltávozók között találjuk a német polgárok prédikátorát: Höckinger Ferencet is. Az Egerből elvonulókat „bőségesen vette körül oldalról kísérőként 600 szablyával, villával, kapával és bunkóval felfegyverzett kuruc."[95]

Az Eger vára tényleges kapitulációját követő elvonulás minden zavargás nélkül, rendben zajlott, de csak míg Kálig értek, ahol a kurucok a császári tiszteket hirtelen

90 Hml. Az Egri Ferences rend Historia Domusa. I. k. 13—14. o.
91 *Csanády László:* Telekesy István. Eger, 1912. 84—85. o.
92 *Balássy Ferenc:* Adatok Telekessy István egri püspök életrajzához. In: *Magyar Sion.* II. évfolyam, Esztergom, 1864. 335. o.
93 Az egri vár császári kapitulációjához hasonló volt a szigetvári törökök és az ostromló császári felszabadító hadak közötti megadási megállapodás. L.: *Sugár István:* A török kézen levő magyar várak kapitulációs egyezményei a felszabadító háború során. In: Az Egri Vár Híradója. 16. szám. Eger, 1981. 3—6. o.
94 Hml. IV—1/a. 12. raktári számú kötet 64. o.
95 *Leskó:* i. m. 538—539. o.

körülvették, s a katonákkal és a polgárokkal együtt lefegyverezték. Gróf Zinzendorf Ferdinánd császári ezredest és tisztjeit fegyveres őrizet alatt Kassára kísérték, ahol azután betörtönözték őket. A Budára vontatni szándékozott ágyúk is kuruc kézre kerültek. A Pfeffershofen-ezred katonáit pedig erőszakkal Rákóczi hűségére eskették fel.[96] A német és rác egri polgárokat szabadon hazaengedték városukba. A Kálból Egerbe vezető út azonban kemény megpróbáltatással járt a császárhű polgárság számára. Több polgárt — nyilván a gazdagokat — a fegyveres kurucok kiraboltak, s „mint az állatokat, úgy hajtották vissza" — írta egy szemtanú. Sőt ráadásul „aznap nem bocsátották be a városba őket, hanem a fagyos éjjelt Isten szabad ege alatt és a havon töltötték."[97]

A kuruc katonák a nyilvánvaló szerződésszegést elvitathatatlanul felsőbb parancsra követték el, de a túlkapásokat, erőszakoskodásokat és kilengéseket az egyszerű paraszti felkelők jogos bosszújaként tekinthetjük, mivel nem adták át a várat a korrekt megállapodásban kikötött, meghatározott időpontban.[98]

A II. Rákóczi Ferencék kezére került egri vár első kuruc parancsnoka a kapitulációs szerződés feletti őrködő keménykezű Ráti Gergely lett, aki mint Ung vármegye alispánja állt a szabadságharc zászlója alá.[99] A fejedelem már a vár átvétele előtt úgy rendelkezett, hogy Ráti „maradgyon Egerben addig, míg az ordinárius kapitány oda nem megyen és a várban kivántató ország szolgálattyát, s mind a fiscalitások administratióját folytassa."[100]

Maga a fejedelem 26 nappal Eger vára kuruc kézre kerülte után érkezett a városba[101] — a nagyszombati tragikus csatavesztést követően.

MELLÉKLETEK

1.

II. Rákóczi Ferenc 1703. augusztus 29-én Vetésen kelt felhívása Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyékhez.

„Mi fejedelem, Felső Vadászi Rákóczy Ferenc Nemes Sáros Vármegyének Örökös Főispánja. Adjuk tudomására mindenkinek ezen nyomorodott hazánkban, s nevezet szerint Heves vármegyében lakozó egyházi és világi, úri s nemesi és fegyverviselő, avagy fegyverviselhető, egy szóval minden rendű embernek, hogy Isten ő szent Felsége ezen édes magyar hazánk régi dicsőséges szabadságának s törvényes igazának felszabadítására és az elviselhetetlen s törvénytelen kegyetlen igának kivetésére, fegyverekkel törvénytelenül bujdosásra üzetett keserves sorsunk után most nemcsak édes Magyarországnak határára, de már Nemes Bereg, Szabolcs, Bihar, Közép-Szolnok, Szatmár, Kraszna, Ugocsa Vármegyékbe is szerencsésen béhozván, akarnánk ezen fegyverviselésünknek okát minden rendeknek ezen Nemes Vármegyében is pátensünkkel világosítanunk, és bizonyossá tennünk: hogy egyedül hazafiságunktól viseltetvén, megnyomorodott hazánknak keserves törvénytelen szenvedését és az idegen nemzettől törvényeink diplomájának igazsága ellen való sanyargatásait szánakozó szívvel érezvén, minden privatumok ambitioja [személyes érdekre való törekvése — S. I.] nélkül vettük kezünkhöz most nemzetünknek, amikor a szabadulásnak oly bizonyos alkalmatosságait láttuk, hogy ha most nem, soha többször hazánk felszabadulását nem remélheti. Kihez képest minden egyházi, világi, úri, nemesi és fegyverviselő, egy szóval Nemes Heves Vármegyének minden rendű lakosait ezen pátens írásunk által intjük, sőt hazafiúságokra, nemesi s abadáságoknak szeretetire kénszerítjük, hogy valaki nemesi szabadságunk ily törvénytelen és számlálhatatlan sértődéseit, az idegen német nemzetnek zaklatásait, a kegyetlen rongálásait (ki mindnyájunknál nyilván és köz) magyar igaz véréből érti, szabadságát szereti, szabadulását óhajtja, harmadnapok alatt ezen pátensünknek publikálásától

96 *Thaly:* i. m. 1897. 133. o.
97 *Leskó:* i. m. 538—539. o.
98 *Thaly:* i. m. 1897. 133. o. — *Szántó:* i. m. 272. o.
99 *Esze:* i. m. 549. o.
100 Uo.
101 *Köpeczi—Várkonyi:* i. m. 1955. 176. o.

fogva táborunkban bejelentse magát, oly formán: Hogy valaki fegyverviselő, avagy fegyverviselhető, jó és tőle kitelhető hadakozó alkalmatossággal előttünk magát bemutassa, hogy a közügyet közfegyverrel viseljük. Az kik pedig nem volnának nemes uraimék közül a táborozáshoz alkalmatosak, nem kívánjuk azzal terhelni személyökben, de hazánkhoz való hűségektől, hogy tudományt tegyenek megjelenésekkel, szükséges. Valakik pedig ezen édes régi szabadságának helyreállítására indult fegyverünknek vagy titkon, vagy nyilván magokat ellene vetik, vagy a közügynek előmozdításától magokat elvonják, avagy ezen pátensünket megvetik, és elő nem állanak a megírt harmadnapok alatt, azok... úgymint magyar hazánk törvényeinek és szabadságunknak nyilvánvaló árulói s ellenségei fognak tartatni. És ha a fegyvernek, tűznek, vasnak keménységeit magokon s jószágokon érzik, magok hazafiatlanságoknak, német pártosságoknak tulajdonítsák, kit semmiképpen el nem kerülnek. Ezen pátensünket pedig városi és falusi bírák, helyből helybe sietséggel küldjék, minden helyben bemutatván mind uraknak, mind szegényeknek. Valaki pedig ezen pátensünket elsikkasztja, akarván avval is akadályozni országunknak szabadulását, Isten kezünkbe adván, élete vész el érette..."[102]

2.

Telekesy István egri püspök 1704. január 10-én Cserép várában kelt levele az Eger várát ostromló kuruc tábor vezetőihez.

„Szolgálok Kegyelmeteknek, Isten bizonysága szerint való jókkal áldja meg Kegyelmeteket, s vigasztalja az új esztendőben. Illendő böcsülettel vettem az kegyelmeteknek nekem küldött sok rendbéli panaszokkal teljes levelét, melynek continentiáját [tartalmát — S. I.] megértvén, tiszta szívből bánom, hogy nem szolgálhatok kegyelmeteknek, mivel nem tekintvén azt, hogy vármegyémben kegyelmetek között nem lakhatom [ugyanis Cserép vára, ahová Bercsényi Miklós elzáratta a püspököt, Borsod vármegyében fekszik — S. I.], melyet még az idegen nemzet is, kit ellenségnek tartunk, megengedett, látván, hogy ily öreg állapotban az egész széles püspökségemben nincsen annyi helyem, az hová a fejemet lehajtsam, azzal nem gondolván, hogy *számkiveté-semben lévén* [a szerző kiemelése — S. I.], előbbeni egyetlenegy lakó városomban [Egerben — S. I.] minden névvel nevezendő s életem táplálására sok ezer forintokból álló alkalmatosságaim mind hamuvá lettek. Végre egyetlenegy residentiámnak [püspöki palotámnak — S. I.] és szegény nyomorodott, s magától is Méltóságos Generális Úrtól [Bercsényi Miklóstól — S. I.] házamnak és benne levő alkalmatosságomnak oltalmára rendeltetett cselédemnek áruló nevét költvén, házamat elpusztították, cselédemet pedig velem együtt halálra üldözték. Mindezeket nem tekintvén mondám, hanem a bosszúállást Istenre hagyván, sőt amennyire mindezek az én privátumomat concentrálják, Istent azon kérem, s kérem is, hogy senkinek közülök véteknek ne tulajdonítsa. Resolváltam volt magamat, hogy mindennyi veszedelmes habok között is el nem távozom kegyelmetektől, hanem ha mást végbe nem vihetek is, legalább a fejedelemnél, az apostolokkal kiáltani és esedezni fogok: Domine, salva nos, perimus! [Uram, ments meg minket, mert elpusztulunk! — S. I.] De mivel ennek előtte néhány nappal értettem, hogy némely nyelvek mással nem vádolhatnak, hanem azzal kisebbítettek, hogy én mea propria auctoritate [saját hatalmammal — S. I.] a Nemes Vármegyében alkalmatlan tiszteket szolgáimból és olyanokból, akik repetitio alatt vannak, intrudáltam volna [erőszakkal benyomtam volna — S. I.], mely intrudálás... a méltóságos fejedelemnek talán legfőbb tiszti előtt lett... eddig magának urunknak is hírivel vagyon. [Tarródy István és Nagy Ferenc szolgabírákról van szó — S. I.] És így noha mindezekben ártatlan vagyok ...s minden kárvallásaimnál is és bújdosásomnál is inkább sajnálom, és hogy annál inkább az mostani időkben effélékkel ne vádoltassam, és senkit kegyelmeteknek nem praeficiálok [nem teszek elöljáróvá — S. I.], sem semminemű tisztet nem nevezek, netalán mások előtt, midőn senki ártatlanságomat effélékben oltalmazni vagy nem meri, vagy nem akarja, hasonló böcstelenséget szenvedjen. Azért kedves jóakaró Uraim, Kegyelmetek lássa mit cselekszik, de valameddig az ily vádlóknak hamissága világosságra nem jön, az ily nyelvek meg nem zaboláztatnak, és az én böcsületem vissza nem adatik, én semmihez nem szólok...

Eger nélküli egri püspök."[103]

102 Hml. IV—1/a. 12. raktári számú kötet 5—7. o.
103 Uo. 16—18. o.

JOHN KOMLÓS

A HABSBURG-HADSEREG ÚJONCOZÁSI MÓDSZEREI A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

A kötelező katonai szolgálat rendszerét a Habsburg Monarchiában a harmincéves háború idejére lehet visszavezetni. 1625-ben vezették be Johann Albrecht von Waldstein módszerét, amely a gyalogság számára nem szabott meg törvényes szolgálati időtartamot. A szolgálati időt a toborzótisztek és az újoncok közti szerződések rögzítették egy ún. „Kapituláció" segítségével, amely megújítható volt. Sorozáskor az újonc egy bizonyos pénzösszeget kapott, ezt megegyezés alapján határozták meg.[1] Ezek a szerződések általában hat hónaptól egy éves időtartamig szóltak.

1753-ban vezették be a tartalékos rendszert, mivel az állandó hadsereg létszámának biztosítása Waldstein idején nehézségekbe ütközött.[2] Egy 24 000 fős tartalék hadtest felállítását tervezték[3] és népszámlálást rendeltek el, hogy megállapítsák az alkalmas férfiak létszámát.[4]

Kétlépcsős toborzási rendszer létezett. A tartományokra, tartományi rendekre bizonyos kvótát róttak ki, ennek betöltése a helyi birtokosok feladata volt. Ehhez járult az utazó tisztek által a Monarchia egész területén, illetve ezen kívül, a Német-Római Birodalom területén végzett igen aktív önkéntes-toborzás.

1771-ben bevezettek egy sokkal precízebb módszert, a toborzókerületenként végzett összeírást és sorozást.[5] Ez a kerületi rendszer lényegében a Monarchia felbomlásáig érintetlen maradt. A tartományok saját megítélésük szerint választották ki azokat az újoncokat, akikkel teljesíteni tudták a kerületparancsnok által rájuk kirótt kvótát.[6] Igaz, hogy voltak bizonyos irányelvek, amelyeket követniük kellett. Így a házasembereket az 1754 utáni békeidőben lehetőség szerint nem sorozták be. 1804-ben a gyalogság számára bevezették a tízéves szolgálati időt és létrehozták az összeírásért felelős állandó hivatalokat is. Ezt a folyamatot az tette teljessé, hogy a századparancsnokok helyett a toborzótisztek viselték a toborzás teljes felelősségét.[7]

1827-ben az új újoncozási törvény rendelkezéseinek értelmében újjászervezték a toborzókerületeket és bevezették a sorshúzás alapján történő sorozást. Erre minden harmadik évben került sor és a 19 és 29 év közötti korosztályokat érintette. Hiva-

1 *Wrede, Major Alphons Freiherr von:* Geschichte des k. und k. Wehrmacht. Wien, 1898, I. 95. o. Kriegsarchiv, Wien. Instruction für die Kriegs-Commissariatische Beamte, April, 30, 1749. Egy 1698-as „Muster Instruction"-t (Példautasítás) említ. Minden dokumentum a Kriegsarchiv-ból (Bécs) származik.

2 *Hübler:* Handschriften, 1749. 2. k., 172. o.; *Wrede:* 99. o.

3 *Hübler Franz:* Sammlung der im Jahre... an die k. k. oesterreichische Armee ergangenen Politisch, Ökonomischen und Justiz-Militär-Gesetze, 1753. Vol. 3., 106. o. Ezeknek az embereknek a többsége Csehországból jött. Ez arra utal, hogy az udvar tudott az ott uralkodó munkanélküliségről.

4 Auszug der Conscriptions- und Werb-Bezirks-System für Niederösterreich (1781), 4. o.

5 *Hübler:* Handschriften, 1771. 6. k., 175. o.

6 Militär Impressen, 27. III. 1771., 364/1. 1795-re 104 000 embert soroztak be a seregbe az egész Monarchia területéről. Protokoll Register, 1795. G. 7743.

7 *Wrede:* 104. o.

talos határozat útján ettől függetlenül el lehetett vinni katonának azokat, akik valamilyen bűnt követtek el.[8]

1858 novemberében a kerületeket ismét újjászervezték és csökkentették a kivételek számát.[9] 1867-ben, a kettős Monarchia létrejöttekor, a Monarchiát nyolcvan „kibővített" katonai kerületre és két haditengerészeti kerületre osztották.[10]

A hadsereg nagysága

Az 1760-as évekre az állandó hadsereg létszáma elérte a 180 000 főt és valószínűleg ezen a szinten maradt az 1790-es évekig. 1744-ben a bevonultatott újoncok száma 52 000 fő volt, (20%-uk idegen). 1769-ben a Magyarországról besorozott újoncok száma 50 000 fő volt, 1802-ben 76 000. Ez azt mutatja, hogy a napóleoni háborúk nem támasztottak kivételes követelményeket az újoncozás terén a népesség arányához viszonyítva. A népesség gyorsan nőtt a XVIII. század második felében. Igaz, a megelőző háborúk jelentős áldozatot jelentettek.

A Hétéves Háborúban a Habsburg-birodalom 300 000 katonája halt meg.[11] Ennél fogva e téren a napóleoni háborúk nem jelentettek különleges áldozatot. Következésképpen az újoncok testmagasságának csökkenését sem tulajdoníthatjuk a sorozási gyakorlatnak, illetve a napóleoni háborúk halálozási veszteségeinek. 59 gyalogezred volt a Monarchiában. Békeidőben ezek létszáma 3176 fő, háborúban pedig 4476 fő volt. Ebből ezredenként 230 fő volt a gránátos, ők általában magasabb termetűek voltak.[12]

Felmentés a szolgálat alól

E korszakban rendszeresen biztosították a katonai szolgálat alól való mentességet. Ez azt a célt szolgálta, hogy megtartsák a társadalom gazdaságilag legfontosabb részét a termelési folyamatban.[13] Ennek következményeként a hadsereget általában a népesség legalsóbb rétegeivel azonosították.[14] Ezt azonban nem kell úgy értelmezni, mint ha a hadsereg ilyen értelemben az utolsó „munkaadó" lett volna. A koldusokat és létminimumon tengődőket csak akkor vonultatták be, ha a földesúr kiválasztotta őket, s egyébként alkalmasak voltak a szolgálatra.[15] 1749-ben a városi polgárok és a földbirtokos parasztok, illetve ezek egyetlen fiúgyermekei a szolgálat alól mentesültek.

A telepes parasztok (függetlenül attól, hogy falusi, vagy egyházi birtokon voltak) is mentesültek a katonai szolgálat alól. Egyik fiuk is mentességet élvezett, tekintet nélkül arra, hogy mekkora földet birtokoltak. Azok a parasztok azonban nem jutottak mentességhez, akik rövid lejáratú szerződés keretén belül béreltek földet.[16]

A XVII. századtól kezdve felmentették a bányászokat is. Ezt a szabályozást meg-

8 Uo. 105—106. o.

9 *Schmid, Ferdinand:* Das Heeresrecht der österreichischen—ungarischen Monarchie. Wien, 1903. 5. o.

10 Militär-Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1871. I. Teil: Über Anordnung des k. k. Reichs-Kriegs-Ministeriums. Bearbeitet und herausgegeben von der Ia Section des technischen und administrativen Militär-Comité Wien, 1873. 24. o.

11 *Christopher Duffy:* The Army of Marie Theresa. London, 1977. 47., 205., 209. o.; *Horváth Mihály* Kisebb történelmi munkái. Pest, 1868. I. k. 231., 237. o.

12 *Wrede:* Appendix. II. k. 35. o.

13 *Hübler:* Handschriften, 1773. Vol. 7. 138., 139. o.; 1779. Vol. 10. 4. o.

14 *C. Gunther Roshenberg:* The Austrian Army in the Age of Metternich. *The Journal of Modern History*, 40/ (1968), 2., 155—165. o.

15 Ennek a jogosságát az igazolta, hogy már megfelelő intézkedéseket hoztak a lakosság életszínvonalát fenntartandó. Protokoll Register, 1780. K. 249. Megengedték az uradalmaknak hogy a helyi lakosok helyett idegeneket küldjenek a hadseregbe. Protokoll Register, 1783. D. 293.

16 Militär Impressen, 77. 1771. III. 27., 363/1 és 1773. III. 10. 370.

erősítette Mária Terézia is, de a napóleoni háborúk alatt csak azok élveztek mentességet, akik ténylegesen a fejtésben dolgoztak.

1780-ban II. József meghatározta a mentességi kategóriákat: nemesség, papság, hivatalnokok, funkcionáriusok, manufaktúratulajdonosok és munkafelügyelők, szén-, vas- és salétrombányászok és letelepített parasztok. Néhány esetben a mentesség iránt folyamodó személyeknek megváltást kellett fizetniük, pl. azokért az újoncokért, akik papok akartak lenni, az egyházmegye 200 Ft-ot fizetett.[17] 1790-ben megerősítették a telepes (ansässige) parasztság sorozás alóli felmentését.[18]

Az 1780-as évekig a zsidókat is felmentették, csak 1788-tól kezdve szolgálhattak a hadseregben.[19] Ezután a zsidók számára is kiszabtak egy kvótát, amelyet be kellett tölteniük, de megválthatták a mentességet 140 Ft-ért (ez legalább kétévi jövedelem volt). Igaz, hogy egy későbbi utasítás arra figyelmeztetett, ne csak a szegényebb, hanem a módosabb zsidók fiait is sorozzák be a seregbe.

Az 1804-es törvény már pontosabban határozta meg a katonai szolgálat alól való különböző felmentési lehetőségeket. Különösképpen a parasztság besorolását részletezték; „A paraszti osztályban van teljes, 3/4, és 1/2 1/4 telkes paraszt. Mindegyik kerületi hivatalnak jelentést kell tennie a katonai tisztviselők felé, hogy az egyes kategóriákba mekkora földbirtok, illetve ugar tartozik..."[20]

Számos esetben az ipari munkások is mentességet élveztek. Mária Terézia megerősítette a bányászok mentességét. A kereskedelmi iparágakban dolgozó személyeket, akik nem kizárólagosan a helyi piac számára dolgoztak, mindaddig felmentették, amíg teljes mértékben ezt a foglalkozást űzték.[21] A manufaktúrai munkások számára rendszeresen biztosítottak felmentést, ezt az üzemtulajdonosok számára biztosított kiváltságokban rögzítették. 1780—81-ben állandósult a szakképzett személyzet és az üzemi munkafelügyelők, művezetők számára biztosított felmentés. Mégis, 1794-ben Prágában, a fehérítőüzemekben, a tanoncoktól megtagadták a felmentést és utasították a tulajdonost, hogy olyan embereket fogadjon fel, akik alkalmatlanok a katonai szolgálatra.

1804-ben a módosított összeírási törvény szerint a mestereket és a nagykereskedőket, akik városlakók voltak, és a teljes munkaidőben dolgozókat, „szakembereket", pl. a takácsokat, szintén felmentették. Az üzemi munkások közül a szakmunkásokat és a művezetőket mentették fel, mivel őket nehéz volt helyettesíteni. A bányaiparban a művezetőket és a szakképzett vas-, só-, salétrom- és puskaporgyártó, továbbá öntödei munkásokat mentették fel.[22] Az ipari üzemeket arra bíztatták, hogy olyan embereket vegyenek fel bérmunkásoknak, akik alkalmatlanok a katonai szolgálatra. 1822-ben, ha nem tudták betölteni a sorozási kvótát, akkor nem biztosították azoknak a személyeknek a mentességi jogot, akik ipari cégeknél dolgoztak, de a katonai szolgálatra alkalmasak voltak. Ez a határozat jelentős súrlódásokat okozott, mivel a férfiakat 40 éves korukig tartották katonai szolgálatra alkalmasnak. 1827-ben az üzemi munkások elvesztették mentességüket, ha nem állítottak helyettest. A bányászok és a városi szakmunkásság mentessége megmaradt.[23] Az 1848-as forradalmakat követően a nemesség elvesztette kivételezett státusát.

Mindazonáltal 1827-től 1867-ig a felmentettek körébe beletartoztak a különböző

17 Auszug, 1781, 25. o. Alsó-ausztriai összeírási és toborzási módszerek könyve (1781)

18 Protokoll Register, 1790 A. 211. 1788-ban egy határozat hasonlóképpen tekintetbe veszi a mezőgazdaság szükségleteit, hogy ti. Magyarországon az aratás befejezéséig az újoncozást el kellene halasztani. Protokoll Register, 1788. G. 2608.

19 *Wrede:* 103. o. Az evvel a változással foglalkozó határozat szövegét l. Protokoll Register, 1788. A. 317.

20 *Alois Graf v. Ugarte—Joseph Freiherr von der Mark —Franz Graf v. Woyna:* Über das Conscriptions und Recrutirungs-System, Wien, 1804. 8. o.

21 Militär Impressen, 10. III. 1773. 370.

22 L. a 20. sz. jegyzetet!

23 *Slokar, Johann:* Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien, 1914. 20., 65., 96., 117., 442. o.

felekezetek egyházi vezetői, a tisztviselők, és azok a birtokos parasztok, akik maguk művelték földjeiket, a felsőoktatási intézmények professzorai és diákjai, a tanárok és az idős szülők egyetlen fiúgyermekei, ha a szülők képtelenek voltak magukat eltartani.[24]

Testmagassági követelmények

A testmagassági normák a XVIII. század második felétől kezdve változtak és ezt az újoncozási törvény revíziója során meghatározták. 1753-ban a tartalékos gyalogosok testmagasságát is rögzítették.

A hatóságok, jóllehet vonakodva és habozva, de fokozatosan csökkentették a későbbiekben a bevonulók testmagasságának minimumát. Mária Terézia uralkodásának kezdetén vitatták meg azt a kérdést, hogy mi legyen az újoncok számára a legkisebb testmagasság. 1753-ban a tartalékos gyalogosok számára ez a norma 165,8 cm volt. A hadseregben a gyalogság testmagassági minimuma 1756-ban 163,1 cm volt,[25] azonban 1758-ban a gyalogság számára 165,8 cm-t írtak elő.[26] Ezután ez vált a minimális magassági normává, habár néha tettek kivételeket.[27]

1758-ban az Államtanács egyik ülésén vitatták meg a minimális testmagassági követelmények kérdését (ezen Chotek gróf is részt vett), különös tekintettel arra a pontra, hogy a 165,8 cm-nél 0,66 cm-rel alacsonyabbakat még be lehetne sorozni.[28] Ez is utal arra, hogy milyen komolyan vette ezt a kérdést a katonai vezetés. 1760-ban arról vitáztak, hogy a testmagassági minimumnál 1,32 cm-rel alacsonyabb férfiakat is el lehetne fogadni.[29] A hatóságok elhatározták, hogy ezúttal szorgalmazni fogják a testmagassági követelmények rugalmas kezelését és megengedték, hogy olyan férfiakat is besorozzanak, akik 2,63 cm-rel, vagyis egy hüvelykkel alacsonyabbak a minimális követelményeknél.[30] A következő évben elrendelték, hogy azokat, akik valamivel alacsonyabbak a minimumnál, de egyébként „alkalmasak a katonai szolgálatra"[31], besorozhatják. Az Udvari Haditanács arra buzdította a toborzótiszteket, hogy ne legyenek túl „precízek" a testmagassági minimumot illetően, ehelyett inkább arra figyeljenek, hogy a leendő újonc alkalmas-e a tábori szolgálatra, erősek-e a végtagjai és növésben van-e még.[32] Ugyanakkor erős fenntartások is voltak a követelmények szélsőséges enyhítésével kapcsolatban. 1760-ban figyelmeztették a vidéki birtokosokat, hogy a 165,8 cm-nél alacsonyabb újoncoknak is legalább 163,1 cm magasaknak kell lenniük.[33] 1761-ben megfeddték a tartományi rendeket, mivel rendszeresen kivételt tettek és elfogadták a 163,1 cm magas férfiakat is.[34] A figyelmeztetést még egy párszor megismételték.[35]

A hadsereg számára állandó nehézséget jelentett, hogy a minimális testmagassági követelményeket ennyire szigorúan kellett venni. 1777-ben nyilvánosan elismerték, hogy léteznek kivételek a testmagassági minimum alól. Elismerték azt is, hogy ezt a követelményt időnként nem kell figyelembe venni és alkalmazni. Azt tanácsolták

24 *Hübler, Franz:* Militär-ökonomie system der k. k. österreichischen Armee. Wien, 1820. Vol. I., 341—343. o., Vol. 2., 17., 22., 28., 36., 43., 148., 153., 294., 295., 318. o.

25 Protokoll Register, 1756. 2581. Ezen kívül Protokoll Register, 1756, 2598. 1758-ban ez volt az a minimális testmagassági követelményszint, amelyet a magyar és egyéb ezredeknek teljesíteniük kellett. L. Protokoll Register, 1758. 477.

26 Protokoll Register, 1758. 764., 1759. 248. Ugyan ellentmondásosnak tűnhet, de még ugyanabban az évben a 163,1 cm-es minimumot is említették. Protokoll Register, 1758. 477.

27 *Hübler:* Handschriften, 1753. Vol. 3., 93. o.; 1760. Vol. 3., 38. o.; 1773. Vol. 7., 138. o. Az 1780-as, József által kibocsátott karta szerint a minimális testmagasságot 5 láb 3 hüvelyknél kell tartani (165,8 cm). Auszug, 1781. 5., 21. o. A méréseket átszámították a méterrendszerbe. Az osztrák hüvelyk 2,631 cm. Egy osztrák láb = 12 hüvelyk.

28 Protokoll Register, 1758. 2049.

29 Protokoll Register, 1760. 1956.

30 Protokoll Register, 1760. 2037.

31 Protokoll Register, 1761. 1051.

32 Protokoll Register, 1761. 37.; 1762. 2277.; 1763. 3., 10., 47., 66.

33 Protokoll Register, 1760. 1860.

34 Protokoll Register, 1761. 1390.

35 Protokoll Register, 1762. 628.

a vizsgálatot végzőknek, hogy az előírásokat ne alkalmazzák túl mereven pl. fiatal férfiak esetében.[36] 1779-ben mindazonáltal egy szabályzat figyelmeztetett, hogy nem megengedhető olyanok alkalmazása, akik egy egész hüvelykkel (2,63 cm) alatta vannak a minimális testmagassági követelménynek.[37] 1782-ben besoroztak két olyan férfit, akik a 165,8 cm-es minimumnál alacsonyabbak voltak. Ezt nem mérési hiba eredményezte, hanem az, hogy esetükben kivételt tettek. A toborzótiszteknek megengedték ugyan, hogy megtartsák ezeket az újoncokat, de egyidejűleg felszólították őket, hogy ezt a gyakorlatot a jövőben ne folytassák.[38]

Ugyanebben az évben az Udvari Haditanács kérdésére, hogy egy, a minimális magasságnál 1,3 cm-rel alacsonyabb férfi továbbszolgálatát meg lehet-e engedni, kijelentették: ugyan a jövőben az ilyen gyakorlat elkerülendő, de ennek a rekrutának az esetében, mivel „nagyon dicsérték", megengedhető az újrasorozás.[39] 1783-ban elrendelték, hogy mindazok, akik 163,1 cm magasak ugyan, de még képesek további növekedésre, besorozhatók.[40]

A hatóságok elnézése tehát változó volt az ellenőrzések során. 1783-ban utasították a hatóságokat, hogy Galiciából, Magyarországról, vagy Erdélyből ne sorozzanak be olyan újoncokat, akik 165,8 cm-nél alacsonyabbak.[41] 1787-ben közzétették, hogy senkit sem szabad elfogadni, aki 165,8 cm-nél alacsonyabb, még azokat az ifjakat sem, akik esetleg még nőnek, mivel az ilyen fiatalemberek nem tudnak bánni a hosszú puskával és nem viselik el a háború nehézségeit és a végén kórházba kerülnek.[42]

Ennek ellenére azokkal a fiatalemberekkel szemben, akik a toborzótiszt véleménye szerint még növésben voltak, a szabályokat általában elnézőbben alkalmazták. Ez az irányzat már 1787-ben megnyilvánult és azután gyakran ismétlődött.[43] 1788-ban egy rendelet kimondta, hogy az olyan fiatalembereket, akiknek magassága 160,5 és 163,1 cm között mozog és valószínűleg nőnek még, be lehet sorozni.[44] 1790-ben és 1791-ben hivatalosan is jóváhagyták, hogy a 160,5 cm magas, de még növésben lévő fiatalokat be lehet sorozni.[45] Az utóbbi évben kijelentették, hogy a minimális testmagasságot el nem érő, de még növésben lévő férfiakat besorozhatják.[46]

1790-ben tulajdonképpen elrendelték, hogy minden olyan újoncot el lehet fogadni, aki 2,63 cm-rel alacsonyabb a minimális testmagasságnál.[47] Ellentmondásosnak tűnhet ugyanakkor, hogy a következő évben egy direktívában az állt: „békeidőben nem lehet besorozni"[48] a testmagassági minimumnál alacsonyabb férfiakat. 1792-ben, a francia háborúk alatt a hatóságok ismét megcáfolták saját magukat, amikor kimondták, hogy azokat az embereket, akik ugyan csak 163,1 cm magasak, de elég erősek, be lehet sorozni.[49]

Még ugyanabban az évben a gyalogság számára a minimális testmagasságot hiva-

36 Protokoll Register, 1777. A. 1702.
37 Protokoll Register, 1779. K. 64.
38 Protokoll Register, 1782. D. 1531. Úgy tűnik, hogy voltak más olyan esetek is, amikor a szigorú figyelmeztetés ellenére a minimum figyelmen kívül hagyását hallgatólagosan megengedték. 1783-ban egy memorandum leszögezte, hogy egy külföldinek, aki még az 5 láb magasságot sem éri el, nem szabad a továbbszolgálatát engedélyezni. Ennek ellenére valószínűleg megengedték neki, hogy a hadseregben maradjon. Protokoll Register, 1783. D. 293.
39 Protokoll Register, 1782. D. 836.
40 Protokoll Register, 1783. G. 3481.
41 Protokoll Register, 1783. D. 325.
42 Protokoll Register, 1787. G. 3052.
43 Uo.
44 Protokoll Register, 1788. G. 4927.
45 Hofkriegsrat, Acten, 1790. 46. 32. sz. Protokoll Register, 1791. G. 5557.
46 Protokoll Register, 1791. G. 2661. Az, hogy a „további növekedésre való képesség" kitételét nagyon komolyan vették, abból az 1792-es határozatból is látszik, melyben Franz Wick-et felmentették, mivel betegség miatt már nem nőtt tovább. Protokoll Register, 1792. D. 2064.
47 Protokoll Register, 1790. A. 211.
48 Protokoll Register, 1791. G. 7923. Nyilvánvaló, hogy háború idején, sőt még korábban, alacsonyabb normák voltak. 1783-ban javasolták, hogy annak a toborzótisztnek, aki a körlevélben levő előírás miatt egy 5 láb 5 hüvelyk magas férfit felvett, ellenőriznie kell, hogy a közölt minimum helyes-e és nem szabad egyszerűen „a hadjárattal kapcsolatos emlékeire támaszkodnia" (zur Errinerung des Feldkrieges). Protokoll Register, 1783. D. 763.
49 Protokoll Register, 1792. F. 7776.

talosan leszállították 163 cm-re.[50] 1796-ban, a háborús kényszerhelyzet idején elvben ismét fenntartották a régi, 165,8 cm-es minimumot — legalábbis Galiciában. A gyakorlatban azonban hatályon kívül helyezték avval a kitétellel, hogy a tartományból el kell fogadni mindenkit, ha elég erős, tekintet nélkül testmagasságára.[51] 1804-ben a gyalogság számára a magassági normát 160,5 cm-re csökkentették abban az esetben, ha az újonc egyébként alkalmas a katonai szolgálatra.[52] Elfogadták azonban azokat az újoncokat is, akik egyrészt erős fizikai felépítésűek voltak, illetve még nem fejezték be növekedési ciklusukat, de a 157,9 cm-t már elérték.[53] 1809-ben a határt 157,9 cm-re szállították le abban az esetben, ha magasabb férfiak nem álltak rendelkezésre. 1815-ben a normát ismét felemelték 160,5 cm-re.[54]

1827-ben ismét változtattak a szabályzaton, 160,5 cm-ben állapították meg a minimális testmagasságot, habár elfogadhatták az ennél kicsivel alacsonyabb újoncokat is, ha egyébként alkalmasak voltak. A katonai törvény 1858-as revíziójával a minimális testmagasság 158 cm lett. Az 1868-as általános sorozási törvény a testmagassági minimumot 155-re csökkentette. Így a testmagassági normák, amelyeket rugalmasan érvényesítettek, az idők során 11 cm-rel csökkentek.

Újoncozási gondok és a minimális testmagassági normák feloldására irányuló kényszer

Amikor a helyi hatóságoknak nehézségeik támadtak azon a téren, hogy a testmagassági minimumnak megfelelő elegendő számú újoncot találjanak, nyomást gyakoroltak a felsőbb szervekre, hogy csökkentsék a minimumot. 1759-ben a Német—Római Birodalom területén lévő nem Habsburg-birtokok toborzói panaszkodtak, hogy az éppen érvényes 165,8 cm-es minimum túl magas.

Úgy érveltek, hogy több férfit tudnának besorozni, ha a minimumot egy hüvelykkel (163,1 cm-re) csökkentenék.[55] Morvaországban, Iglau városában 1779-ben még kilenc olyan embert sem találtak, aki 163,1 cm magas lett volna. A tisztviselők olyan embereket akartak összeírni, akiknek magassága 160,5 cm-től 161,8 cm-ig terjedt.[56]

1759-ben Magyarországon Gömör vármegyében a toborzószervek javasolták, hogy jobb lenne, ha a 165,8 cm-es minimumot nem alkalmaznák túl szigorúan.[57] 1790-ben Pálffy gróf azt írta, hogy túl sok időbe kerülne, míg 165,8 cm magas újoncokat találnának.[58] Egy jelenlegi tanulmány rámutat arra, hogy az osztrák török háború alatt (1788—1790) a toborzásért felelős magyar vármegyék nyomást gyakoroltak a testmagassági követelmények feloldásáért, hogy az újoncozási követelményeket könnyebben teljesíthessék.[59] 1794-ben, háború idején a magyar toborzószervek megkérdezték, hogy a 157,9 cm magas férfiakat bevonultathatják-e. A bécsi válasz tagadó volt.[60]

A felsőbb hatóságok is aggódtak azokért a következményekért, amelyekkel a testmagassági követelmények túl szigorú betartása járt az újoncozás terén. 1783-ban rámutattak, hogy mivel egy ezred félreértette a 165,8 cm-es normát, s 170,0 cm-nek hitte, ez gátolta az újoncozást és ezért a történteket korrigálni kellett.[61]

50 *Hübler:* Handschriften. 1792. Vol. 20., 372. o.; 1792. Vol. 21., 170. o.
51 Protokoll Register, 1796. D. 2866.
52 *Hübler:* Handschriften. 1807. Vol. 29., 334. o.
53 Über das Conscriptions-und Recrutirungs-System. 13. o.
54 *Hübler:* Handschriften. 1809. Vol. 33., 7. o. 1813. Vol. 38., 467. o.; 1815. Vol. 40., 784. o.
55 Protokoll Register, 1759. Nov. 21. 184.
56 Protokoll Register, 1779. K. 54.
57 Protokoll Register, 1759. 466.
58 Protokoll Register, 1790. G. 323.
59 *Haselsteiner, Horst:* Joseph II. und die Komitate Ungarns. Wien, 1983. 122—123. o.
60 Protokoll Register, 1794. G. 2018.
61 Protokoll Register, 1783. D. 12.

1796-ban Galiciában feddésben részesítették a toborzókat, mivel azt hitték, hogy a testmagassági minimum 168,4 cm.[62] A kétértelmű utasítások és a célok gyakori változtatása miatt nem csoda, hogy helyi szinten gyakran történtek zavarok, tévedések.

A testmagassági minimum regionális változatai

A testmagassági minimum követelménye nemcsak időben, de területenként is változott. 1777-ben azokat az erdélyi fiatalembereket, akik alacsonyabbak voltak ugyan az előírt 165,8 cm-nél 0,66-cm-rel, de „bizonyos növekedés ígéretét mutatták", el kellett fogadni. Ezt kiegészítették avval, hogy a toborzótiszteknek nagyobb rugalmasságot kell tanúsítaniuk a határesetekben.[63] 1783-ban azonban emlékeztették a hatóságokat, hogy ne fogadjanak el Magyarországról vagy Erdélyből több olyan embert, akik a minimális testmagassági követelmények alatt vannak.[64] 1787-ben viszont a hatóságoknak engedélyezték, hogy Magyarországról, vagy Erdélyből elfogadhatnak olyan férfiakat, akik csak 2,63 cm-rel alacsonyabbak a követelményeknél.[65] Ugyanakkor még ugyanabban az évben egy új direktíva utasította a szerveket, hogy szorosan ragaszkodjanak a 165,8 cm-es minimumhoz.[66] Ezt a határozatot háború idején adták ki, pedig ilyenkor nagyobb rugalmasságot lehetett volna elvárni. 1790-ben ismét a rugalmasság lett a cél: a 165,8 cm-es minimumot ismét 163,1 cm-re szállították le azoknak az erdélyi újoncoknak az esetében, akik még képesek lehetnek további növésre.[67]

Olaszországban és a németalföldi osztrák tartományokban a módszer egy kicsit eltért a Monarchia többi részére érvényes mintától. 1781-re ezekben a tartományokban besorozták azokat is, akik a minimum alatt voltak.[68] 1783-ban kijelentették; annak ellenére, hogy ezeken a vidékeken a 163,1 cm magas férfiakat a múltban besorozták, ezután a 165,8 cm-es norma lesz a szabály. Kimondták, hogy azokat a férfiakat, akiket még a rendelkezést megelőzően soroztak be, és alacsonyabbak a minimális normánál, át kell irányítani azokba az osztrák ezredekbe, amelyekben nincs túl sok idegen.[69]

1784-ben azonban a németalföldi osztrák tartományokban a minimumot 163,1 cm-ben rögzítették.[70] A norma az itáliai tartományok számára idővel még inkább csökkent. 1785-ben a toborzószerveket mégis arra intették, hogy ne fogadjanak el olyan olaszokat, akik 165,8 cm-nél alacsonyabbak.[71] 1790-ben ugyanakkor egyszer elfogadtak olyan olaszokat is, akik csak 157,9 cm magasak voltak.[72] Igaz, még ugyanebben az évben elrendelték, hogy ezt a gyakorlatot abba kell hagyni.[73]

Máshol is változtak a normák. 1781-ben Alsó-Ausztriában elrendelték, hogy azokat a fiatalembereket, akik lényegesen nem voltak alacsonyabbak a minimális követelményeknél és „ígéretesnek látszott további növekedésük", el kell fogadni, hogy megakadályozzák a kivándorlást.[74] Már 1790-ben elfogadták azokat a sziléziaiakat is, akik csak 163,1 cm magasak voltak.[75]

62 Protokoll Register, 1783. D. 2866.
63 Protokoll Register, 1777. E 1193. 1777., E. 1324.
64 Protokoll Register, 1783. D. 325.
65 Protokoll Register, 1787. G. 2922.
66 Protokoll Register, 1787. G. 3543.
67 Protokoll Register, 1790. G. 323.
68 Ebben az évben egy rendelet arra figyelmeztetett, hogy ne küldjenek ilyen újoncokat azokhoz az ezredekhez, amelyeket a Német-Római Birodalom területéről származó újoncokból alkottak. Elrendelte egyúttal azt is, hogy az ilyen eseményeket a Hofkriegsratnak jelenteni kell. Protokoll Register, 1781. D. 1850.
69 Protokoll Register, 1783. D. 323.
70 Protokoll Register, 1784. G. 3758. és G. 3345.
71 Protokoll Register, 1785. D. 1407.
72 Protokoll Register, 1790. D. 915., 602.
73 Protokoll Register, 1790. D. 3161.
74 Protokoll Register, 1781. G. 1839.
75 Protokoll Register, 1790. G. 1131.

Az idegenek kezelése gyakran kevésbé volt szigorú, mint a Habsburg-alattvalóké. 1786-ban 6 gulden foglaló lefizetése mellett be lehetett sorozni azokat a porosz-szilé. ziai fiatalembereket, akik ugyan a magassági normák alatt voltak, de láthatóan további növésre voltak képesek.[76]

1781-ben némi aggodalom támadt, hogy a Német—Római Birodalom területéről túl sok, a testmagassági minimum alatt lévő férfit vonultatnak be. A hatóságokat figyelmeztették, hogy ne küldjenek túl sok olyan újoncot az ezredekbe az itáliai, illetve a németalföldi osztrák tartományokból, aki nem érik el a megkívánt legkisebb testmagasságot[77].

1783-ban azonban megengedték, hogy a Német—Római Birodalom területéről olyan férfiakat is toborozzanak, akik ugyan csak 163,1 cm magasak, de még növésben vannak.[78] 1786-ban jelentették, hogy az egyik ezredben csökkent a testmagasság, mivel a Német—Római Birodalom területéről alacsony újoncok érkeztek.[79] 1787-ben nyilvánosan is kijelentették, hogy a minimális testmagassági követelményeket a Német—Római Birodalom területéről érkező újoncokkal szemben nem kell túl szigorúan alkalmazni. Ezeket az újoncok, nem úgy mint a magyarok, vagy az erdélyiek, nem „álltak közvetlenül szemben az ellenséggel" (a török határnál), hanem ehelyett inkább a táborokban maradtak. Ennek következményeként, érvelt a jelentés, a Német—Római Birodalom területéről való újoncoknak több idejük volt nőni, hogy elérjék a minimális normát, mielőtt katonai akciókban részt vennének.[80] Így innen újoncozni lehetett a 163,1 cm magas férfiakat.[81] Az ilyen magas újoncokat még akkor is elfogadták a hadseregben, ha nyilvánvaló volt, hogy elérték végső testmagasságukat, ugyanakkor kevesebb táborozási pénzt fizettek nekik.[82] (Két olyan férfi számára is megengedték az újból való szolgálatvállalást, akiket abban a reményben vettek fel, hogy még nőnek, noha ez később nem vált valóra.) 1792-re a Német—Római Birodalom területéről olyan újoncokat is elfogadtak, akik csak 157,9 cm magasak voltak.[83]

A Habsburg-seregbe besorozott franciákkal (többségük hadifogoly volt) szemben magasabb normákat állítottak fel. 1791-ben[84] számukra 171,0 cm-ben állapították meg a minimális követelményt, és 1792-ben[85] is, majd később, még ez évben, lecsökkentették 165,8 cm-re[86]. 1793-ban viszont ismét felemelték 171,0 cm-re[87]. 1794-ben elrendelték, hogy a franciául beszélő elzászi újoncoknak minimum 171,0 cm magasnak kell lenniük, míg a német anyanyelvű elszásziakkal szemben a követelmény 165,8 cm volt.[88]

A minimális testmagassági követelmény változása fegyvernemenként

A minimális testmagassági követelmények alkalmazásában a különböző fegyvernemek eltérő szigort alkalmaztak. A gyalogságon belül a gránátosokkal szemben nagyobb minimális testmagassági normát állítottak fel. Már 1780-ban utasította a

76 Protokoll Register, 1786. D. 7512. Az egyik ezred jelentésében arról panaszkodtak, hogy mivel a birodalomban nagyon sok alacsony termetű férfit soroztak be, az ezred átlag-testmagassága lecsökkent.
77 Protokoll Register, 1781. D. 1850.
78 Protokoll Register, 1783. D. 361.; 1783. D. 5.
79 Protokoll Register, 1786. D. 751. 2.
80 Protokoll Register, 1787. G. 3543.
81 Protokoll Register, 1787. G. 3513.
82 Hofkriegsratacten, 1787. 47. 538.
83 Protokoll Register, 1792. G. 6707.
84 Protokoll Register, 1791. G. 6945.
85 Protokoll Register, 1792. G. 1646. és G. 1588.
86 Protokoll Register, 1792. G. 779.
87 Protokoll Register, 1793. G. 2004 és 1793. G. 4285.
88 Protokoll Register, 1794. G. 6524.

szabályzat a gyalogságot, hogy sok magas termetű katonát vonultassanak be gránátosnak, mivel a karabélyosok is közülük kerülnek ki.[89]

A hatóságok különösen óvatosak voltak, ha a testmagassági normák lazításáról a tüzérség esetében volt szó. 1783-ban egy rendelet megállapította, hogy a 165,8 cm alatti egyéneket, még ha jó képességeik is vannak, csak „különleges esetekben" lehet elfogadni. Ehhez a brigadéros hozzájárulása kellett, mivel a tüzérségi munka, magyarázták, „mindenek felett erős, a végleges testmagasságot elért férfiakat" követelt.[90]

1786-ban folyamatos rivalizálás volt a tüzérség és a gyalogság között. A tüzéralakulatokat ismételten figyelmeztették, ne „válogassák ki a nagyobb növésűeket", amíg 165,8 cm magas férfiak is rendelkezésre állnak.[91] Az 5 láb 3 hüvelyk (165,8 cm) magas férfiakat az 5 láb 4 hüvelyk (168,4 cm) magasak előtt, a 168,4 cm magasakat a 171,0 cm-esek előtt kellene kiválasztani és így tovább.[92] Mégis, a tüzérek időnként szándékosan magas újoncokat választottak a gyalogság tiltakozása ellenére.[93] Amikor a tüzérség elvett egy 176,3 cm magas férfit a gyalogságtól, a parancsnok éles hangú jegyzéket küldött az Udvari Haditanácshoz.

A gyalogsági parancsnokok szintén meglehetősen élesen fejezték ki nemtetszésüket, ha nem állt elegendő magas újonc a rendelkezésre.[94] A tüzérséget ismételten utasították, hogy ne válasszon szándékosan az átlagosnál magasabb embereket, mert emiatt egy teljes gyalogezred csak túl alacsony katonákból állna.[95] A tüzérséghez hasonlóan a dragonyosok és az ulánusok is a magasabb testmagassági normát tartották. Még 1809-ben is a dragonyosok minimális normája a 165,8 cm, az ulánusoké pedig a 163,1 cm maradt.[96]

Az ún. szabadcsapatoknál ugyanakkor kisebb testmagasságot is engedélyeztek. 1792-ben megállapították, hogy a szabadcsapatok számára a magasság nem túl fontos kritérium, nem úgy mint a reguláris csapatoknál, így a toborzás megkönnyítésére alkalmasnak ítélték a 158 cm-es újoncokat is. [97]

Úgy tűnik, hogy a törzsgyalogságot (Staabsinfanterie) sem vetették alá a merev magassági normáknak. 1793-ban a Morvaországból érkezőket, akik nem feleltek meg a minimális magassági követelményeknek, a törzsgyalogsághoz küldték.[98]

1796-ban a törzsgyalogság a Rajnai Hadsereggel együtt 13 morvaországi és galiciai újoncot kapott, akik még 158 cm magasak sem voltak.[99] A gyalogság alkotta a sereg legnagyobb részét. 1848-ban a gyalogság létszáma 315 000 fő volt, míg a tüzérség, a lovasság és az egyéb, kiegészítő csapatok összesen 86 000 főt számláltak.[100]

Mérési módszerek

A mérési módszerek azért fontosak, mert a mérések pontossága döntően azoktól függött.

Hübler véleménye szerint az 1749-es utasítás megfogalmazza: a testmagasságot úgy határozták meg, hogy az újoncot „beállították a mérőeszköz alá."[101] Ezt a kifejezést ugyan nem találhatjuk meg az eredeti dokumentumban[102], mégis úgy tűnik,

89 Protokoll Register, 1780. K. 195.
90 Protokoll Register, 1783. J. 240.
91 Protokoll Register, 1786. A. 931.
92 Protokoll Register, 1786. D. 7512.
93 Protokoll Register, 1787. A. 372.
94 Protokoll Register, 1786. A. 456.
95 Protokoll Register, 1786. D. 7512.
96 *Hübler:* Handschriften. 1808. Vol. 32., 1407. o. 1809. Vol. 33., 415. o.
97 Protokoll Register, 1792. G. 2272. A szabadcsapatokat (Freikorps) 1801-ben feloszlatták.
98 Protokoll Register, 1793. G. 3509.
99 Protokoll Register, 1796. D. 4129.
100 *Roshenberg:* 161. o.
101 *Hübler:* 1821. Vol. 2., 321. o.: „stellt der einen für den Feuergewehrstand bestimmten Mann unter das Mass."
102 Instruction für die Kriegs-Commissiaratische Beamte. 1749. április 30.

hogy Hübler álláspontja helyes az utasítás értelmezésével kapcsolatban. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy a népszámlálási cenzusban jelölni kellett a testmagasságot, de kifejezetten csak becslés alapján.[103] Azaz, ha a magasságot inkább becsülték, mint mérték, akkor ezt nyilvánvalóan az utasítások határozták meg. Az 1753-as törvény és a későbbi utasítások méréseket említenek és mivel a magasság legkisebb egységeként a negyed hüvelyket (0,66 cm) adták meg, bizonyosnak látszik, hogy a mérés itt többé már nem becslés volt.

Egy későbbi szabályzat megemlíti, hogy minden toborzóhelynek pontos mérőeszközzel kellett rendelkeznie, „hogy így az újonc magasságát pontosan meg lehessen határozni". Ez annál is inkább fontos volt, mivel abban az időben a katonák a testmagasságuktól függően kapták a toborzási pénzt.[104] Ezért az újoncokat általában kétszer mérték meg, majd azután évenként.

Ha a testmagasság mérésében hibát követtek el, akkor a hatóságok először a mérőeszköz pontosságának ellenőrzését rendelték el.[105] 1808-ban közölték, hogy a mérőrúdnak mindig kéznél kell lennie.[106]

A mérőeszköz típusa az idők során változott. Stájerországban 1706-ban a toborzószerveknek fa mérőrudat küldtek.[107] 1824-ben azonban az osztrák katonai hatóságok elrendelték a fémből készült mérőrudak használatát.[108]

A katonákat csizma nélkül, talán harisnyában mérték. Egy jelentés szerint még a hajat is kibontották, hogy még pontosabban mérjenek.[109] Egy 1787-es parancs világosan megállapítja, hogy a „férfiakat cipő és harisnya nélkül kell megmérni."

Meg kell azt is jegyezni, hogy az utasítások szerint orvosnak kellett az újoncot megvizsgálnia, és csak ezután mértek. Mivel az orvos a lábakat is megvizsgálta, valószínűnek látszik ilyen alapon az a feltételezés, hogy a mérést cipő nélkül végezték.[110] Egy korábbi rendelkezés kimondta, hogy „A szokásos mérés során... olyan magasságot kell meghatározni, hogy egy ember akár cipővel, akár csizmával áll, képes legyen a lábhoz tett muskétába belenézni. ...ennek a magasságnak 165,8 cm-nek kell lennie".[111] Mivel tudott, hogy egy muskéta kb. 142,2 cm hosszú volt, és a puskacső fölé hajló szemmagasság kb. 25,4 cm-rel van lejjebb a fejtetőnél, akkor ez a magasság azt jelenti, hogy a hatóságok a csizmasarkot kb. 2 cm-nek számították.

Életkori alkalmasság

Az idők során a sorozás számára alkalmas életkor is változott. 1749-ben a tartalékos alakulatok számára 18—30 év között fogadták el katonákat. 1781—1804-ig a katonai szolgálat életkori minimuma 17 év volt, a maximum pedig 40. 1804-től 1827-ig a minimum 18 év, 1827-től 1852-ig 19 év, 1831-től a maximum 45 év volt. Az 1868-as új katonai törvény a minimális életkort 20 évben állapította meg.

103 A magasság megkülönböztetésére a kicsi, átlagos és hatalmas jelzőket használták. *Hübler:* Handschriften. Vol. 16., 465. o.

104 *Hübler:* Handschriften. 1808. Vol. 32., 1407., 1415. o.; 1809. Vol. 33. 7. o. Magyarországon az újoncoknak a következő pénzösszeget (Werbgeld) fizették: I. osztálynak (5 láb 6 hüvelyk, vagy magasabb) 45 fl., II. osztálynak (5 láb 6 hüvelyk—5 láb 4 hüvelyk) 35 fl., III. osztálynak (5 láb 3 hüvelyk) 30 fl., IV. osztálynak (5 láb 2 hüvelyk) 25 fl., V. osztálynak (5 láb 1 hüvelyk) 15 fl., végül azoknak akik csupán 5 láb magasak: 3 fl.

Werb-Instruction für das Königreich Ungarn, 1809. Jan. 6., 7. o. A Hofkriegsratacten 01 $\frac{29}{8}$ sz. alatt található.

Ha valaki túl sok pénzt (Handgeld) kapott testmagasságáért, igyekeztek kideríteni, hogy a hibáért ki a felelős. Ha a toborzótiszt (Werbehauptmann) volt a felelős, akkor neki kellett a hibásan kifizetett összeget visszafizetnie. Protokoll Register, 1782. D. 679. Protokoll Register. 1782. D. 1244.

105 Protokoll Register, 1782. D. 679.

106 *Hübler:* 1808. Vol. 32., 1407. o.

107 Hofkriegsratacten, 1761. augusztus 21., 513.

108 *Karl Ritter von Bundschuh:* Handbuche über das beider k. k. österreichische Armee bestehende Militar-Ökonomie-System. II. supplement. Prag. 1824. 79. o.

109 Hofkriegsratacten, 1770. 74/843.

110 Hofkrieksratacten, 1787. 47538,15.

111 *Hübler:* Handschriften, 1753. Vol. 3., 93., o. Protokoll Register, 1791. G. 7495.

A hadsereget utasították, hogy ne csak a magas férfiakat válassza ki a lakosságból. Ennek következményeként az újoncok testmagassági minimum feletti megoszlása valószínűleg pontosan utal az újoncokat szolgáltató lakosság megoszlására. Alkalomadtán azonban előfordult, hogy egy parancsot rosszul másoltak le, vagy rosszul értelmeztek, s így a minimális testmagassági követelményeket, tévesen, megnövelték. Ezt a néhány esetet rendszerint fenyítés, rendreutasítás követte.[112]

Habár a mérésekbe némi pontatlanság valószínűleg becsúszott[113], nagy erőfeszítéseket tettek arra, hogy a katonák pontos mérését biztosítsák. A mérésekért a Tábori Hadbiztossági Hivatal („Feldkriegs Commissarische Beamte") volt felelős. A méréseket komolyan kellett venni, mivel az azért felelős tisztek tévedés esetén anyagilag felelősségre vonhatók voltak. Ez azt jelentette, hogy a toborzótisztnek nemcsak azt a pénzt kellett a pénztárnak visszafizetnie, amit egy emberért kapott, ha azt később nem találták alkalmasnak, hanem a bevonulással kapcsolatos összes költségeket is. A jelentések beszámolnak egy olyan esetről, amikor egy toborzótisztet, aki meghamisította két újonc magasságát, megfenyítettek, de az Udvari Haditanács végül felmentette, s a két újonc maradhatott a hadseregben, mivel „más hibával nem rendelkezett"[114]. Egy hasonló esetben az Udvari Haditanács elrendelte a mérőrúd pontosságának vizsgálatát, nehogy a toborzótisztet igazságtalanul büntessék meg.[115]

Lényegében nem volt bizonyíték a megbírságolt toborzótiszt ellen, mivel von Lerlick főhadnagy tulajdonképpen elfogadhatta volna a Német—Római Birodalom területéről való két férfit.[116]

Egy 1770-es jelentés szerint 44 esetből ötször történt meg, hogy a mérések nem voltak megfelelőek. Két esetben ez az eltérés 1 cm volt, három esetben a két mérés 0,66 cm-rel különbözött egymástól. Ez arra utal, hogy mérésenként az átlag tévedés egy mm-nél kisebb volt. Amikor a fentieket felfedezték, a hatóságok válaszként pontosabb mérőberendezéseket küldtek a tiszteknek. Ezeket fémből készítették.[117] Ez az epizód, valamint az evvel kapcsolatos nagy mennyiségű levelezés azt mutatja, hogy a méréseket komolyan vették a kortársak, így eredményeik megbízhatóan felhasználhatók más kutatások számára is.

112 Protokoll Register, 1782. D. 763., 1783. D. 17.
113 A Protokoll Registerben két tévedést jelentettek. 1873. D. 2193. o. Egy korabeli jelentés őszintén elismert két hibaforrást: *a)* a reggeli mérésnél a személy magasabb volt, mint este; *b)* ha valaki, aki éppen csak megütötte a minimális testmagassági követelményeket, de hirtelen „már nem vágyott arra, hogy katona legyen", könnyedén elérhette, hogy 0,66—1,32 cm-rel alacsonyabbnak mérjék. Protokoll Register, 1784. D. 748.
114 Protokoll Register, 1782. D. 1531.
115 Protokoll Register, 1782. D. 679., D. 861.
116 Protokoll Register, 1782. D. 1244.
117 Hoflenegsrost Acten, 1770. 74./843.

MŰHELY

BOROSY ANDRÁS

GYALOGOSOKKAL VETTE-E KÖRÜL BELGRÁD VÁROSÁT 1071-BEN AZ OSTROMLÓ MAGYAR HADSEREG?

Közismert tény, hogy majdnem semmit sem tudunk az Árpád-kor gyalogságáról. Történetíróink közül *Erdélyi Gyula* szól a X—XIII. századi magyar gyalogságról. A várakat ostromló magyar harcosokat ő minden esetben gyalogosoknak véli már 945—955-ben is, és a várispánságok várőrző vitézeinek egy részét is gyalogságnak nevezi.[1] Forrásainkban az 1220-as években olvasunk először kifejezetten gyalogosokról (pedites), ezek is goricai, tehát horvát jobbágyfiak.[2] Annál érdekesebb, hogy Salamon király és Géza herceg Belgrád városát ostromló seregéről a Képes Krónika a következőket írja: „...Rex autem et dux secunda feria transierunt Zavam et mane facto ordinaverint acies suas et *plenis manipolis* suis universaliter per turmas suas insertis umbonibus obsederunt civitatem."[3]

Vajon gyalogosseregről van itt szó? A Krónika szövegét magyar nyelvre átültető szerzők nem egységesek e tekintetben.

Szabó Károly 1868-ban így fordította a problematikus szövegrészt: „S a király és a herczeg hétfőn átkelének a Száván és reggel seregeiket rendbe szedvén és tömött csapataikat mindenütt lovasaik közé iktatva, hegyes pajzsokkal szállták meg a várost."[4] A fordító nem nevezi a „manipolis"-nak nevezett sereget kifejezetten gyalogosoknak, de mivel a lovasokat külön megemlíti, a többi harcost feltehetőleg gyalogosnak tartja. Ezek szerinte a lovasok közé lettek „iktatva".

Madzsar Imre 1900 táján így fordítja le a szöveget: „A király és a herczeg hétfőn átkeltek a Száván és reggelre kelvén rendbe szedték seregöket tömött gyalogcsapatokat állítva a lovasok közé és pajzsosan megszállották a várost."[5] Ő tehát kifejezetten gyalogcsapatokról ír, kiket a lovascsapatok közé állítottak.

Geréb László fordítása így hangzik: „A király és a herceg hétfőn kelt át a Száván, hajnalhasadtakor elrendezték seregeiket, és a sűrű gyalog hadsorokkal, közbeékelve a lovascsapatokat, teljességgel bekerítették pajzsaikkal a várost."[6] Geréb is gyalogosokról ír, viszont szerinte — az előbbi két fordítóval ellentétben — a lovascsapatokat állították a gyalogosok közé.

Bellus Ibolya 1986-ban megjelent fordítása viszont így hangzik: „A király és a herceg hétfőn átkelt a Zauán, másnap reggel elrendezte a csatasorokat és teljes létszámú hadseregével — amely úgy állott föl, hogy pajzs pajzsot ért — ostromgyűrűbe fogta a várost."[7] Itt tehát nincs szó sem gyalogosokról, sem lovasokról. A fordító nyitva hagyta a kérdést.

A négy fordító közül tehát kettő kifejezetten gyalogságnak fordítja a „manipolis" szót, egy valószínűsíti, hogy gyalogosokról van szó, egy pedig megkerüli a kérdést.

Hogyan fordítják a különböző latin szótárak a „turma" és a „manipulus" (manipolus) szót? Nem vehettem persze sorra az összes latin szótárakat, csak néhány fontosabbat. Kezdjük a latin—magyar szótárakkal.

1 *Erdélyi Gyula:* A magyarok hadművészete, Budapest, 1933. 75—76., 163. o. — A magyar gyalogság. (Szerk. Doromby József—Reé László) Budapest, é. n. (1940). 19—25. o. A vonatkozó rész *Erdélyi Gyula* munkája.

2 1224. dec. 24. *Fejér:* Codex diplomaticus III/1. 445. és 466.; *Szentpétery Imre:* Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, 570. sz.

3 Scriptores Rerum Hungaricarum. (Szerk. Szentpétery Imre) I. k. Budapest, 1937. 370. o. — Az események hátterére: *Makk Ferenc:* Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus LXXXIV. 31—44. o., s az ott felsorolt irodalom.

4 *F. Toldy:* Marci Chronica de Gestis Hungarorum. Pestini, 1868. (Ford. *Szabó Károly*), LIX. o.

5 *Madzsar Imre:* A Bécsi Képes Krónika. (Szemelvények) Budapest, é. n. 30. o.

6 Képes Krónika. Budapest, 1964. (Fordította *Geréb László*) 125. o.

7 Képes Krónika. Budapest 1986. (Fordította *Bellus Ibolya*) 136. o.

Burián János szótára: turma = lovas-szakasz (egy ala tizedrésze, 30 ember); manipulus = egy maroknyi, egy csomó, maroknyi csapat, egy manipulus (a cohors harmad része, 120 ember), szakasz.[8]

Györkösy Alajos szótárában a *manipulus* szót ugyanúgy fordítja, mint Burián. Nála a turma = lovas szakasz, római turma (egy ala tizedrésze, 30 ember).[9]

Páriz Pápai Ferenc remek szótárában manipulus = egy marok, egy kéve, egy sereg, egy zászló allja. Turma = lovas sereg.[10]

Márton József háromnyelvű szótárában manipulus = 2 tertia pars cohortis apud Romanos, sereg, csapat, róta, zászlóalja. Turma = 1. egy csapat lovasság, melly 30 lovasból áll, ma: eskadron. 2. akármely csapat, osztály.[11]

Finály Henrik szótárában manipulus = 1. egy marok, egy csomó, pl. széna, szalma s több efféle. 2. katonák osztálya = egy cohors (lásd cohors) harmada, vagy két centuria. Turma = 1. osztálya a római lovasságnak, lovas csapat, harminc ember, az „ala" tizedrésze. 2. *Átv. ért. (költ.) általán csoport, sereg.*[12]

A *Forcellini* féle lexikon szerint: „manipulus erat exiguum peditum agmen, quod unum signum sequebatur. Translate de quacumque turba."[13] A Thesaurus linguae latinae *Varro*-t idézve közli: „manipulus = exercitus minima pars, quae unum sequitur signum." *Vegetius* szerint pedig: „quemadmodum inter pedites centuria vel manipulus appellatur, ita inter equites turma dicitur."[14]

Mindez a klasszikus ókori latinságra vonatkozik. A középkori latinság speciális szótáraiban a manipulus szót a föntebbi értelemben nem találjuk. Azokban kánonjogi gyűjteményt, a püspöki díszruha részét alkotó ruhadarabot, szolgát, edényt stb. jelent.[15]

Mindezek szerint a manipulus az ókori latinságban általában gyalogoscsapatot jelent, a turma pedig lovascsapatot, esetleg általában valamilyen csapatot. A középkori latinság speciális értelmezései pedig egészen mást jelentenek.

Miért ír most már a Krónika az 1071-es belgrádi ostrom leírása során manipulusokról és turmákról, és hogyan értelmezzük szövegét?

A Krónika szerzője a XIV. század közepe után szerkesztette és írta művét, melyhez a régebbi magyar krónikákat is felhasználta ugyan, de ismerhetett antik szerzőket is, kik a római hadsereg két elemét, a gyalogságot és a lovasságot munkáikban megemlítették. A szóban forgó krónikarészt a Képes Krónika szerzője feltehetőleg maga fogalmazta, s a fordítók közül nézetünk szerint *Bellus Ibolyának* van igaza, hogy fordításában mellőzte a fegyvernemek meghatározását.

Úgy gondoljuk, a krónikás e helyen ókori ismereteit akarta csillogtatni, s leírása alapján éppoly kevéssé tarthatjuk valószínűnek, hogy 1071-ben jelentős számú magyar gyalogság létezett volna, mint később, 1225-ben, III. Honorius pápának II. András királyhoz írott leveléből, melyben megrója őt, mert a német lovagrendet „lovasok és gyalogosok nagy tömegével" kiűzte a Barcaságból.[16]

8 *Burián János:* Latin—magyar szótár. Budapest, 1941.
9 *Györkösy Alajos:* Latin—magyar szótár. Budapest, 1956.
10 *Franciscus Páriz Pápai:* Dictionarium latino hungaricum. Lőcse, 1705.
11 *Josephi Márton:* Lexicon trilingue. Pestini, é. n. (1818)
12 *Finály Henrik:* A latin nyelv szótára. Budapest, 1884.
13 Totius latinitatis lexicon *Aegidii Forcellini.* Prati, 1868.
14 Thesaurus linguae latinae. Vol. VIII. Lipsiae, 1936.
15 *Du Cange:* Clossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Graz, 1954. — *J. F. Niermeyer:* Mediae Latinitatis Lexicon Minus. Leiden, 1976.
16 A Képes Krónikáról l. *Dercsényi Dezső és Kristó Gyula* tanulmányait. In: Képes Krónika. Budapest, 1986. 383—457. o. és 459—516. o., s az ott felsorolt irodalmat. — III. Honorius 1225. jún. 12-én Tivoliban kelt oklevelét l. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (Von F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch). I. k., 1892., 36. o. 45. szám. A Rómában élő pápa aligha tudta, milyen katonasággal űzte ki a magyar király a lovagrendet. Itáliában e korszakban a hadseregek valóban lovasokból és gyalogosokból álltak, de ebből semmilyen következtetést nem vonhatunk le II. András seregére. Itt mondok köszönetet Hegedűs Zsuzsa levéltárosnak, aki a latin szótárak a datainak feltárásában segített.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A MAGYARORSZÁGI LOVAGSÁGRA VONATKOZÓ NÉHÁNY ADAT ÉRTELMEZÉSÉRŐL

(Filológia és hadtörténet)

Az utóbbi években megújult érdeklődés fordult az Árpád-kori nehézlovasság, nehézfegyverzetű harcosréteg kérdése felé. Ennek jelei Borosy András összefoglalója a Magyarország hadtörténete c. szintézis első kötetében és tanulmánya a Mályusz Elemér-emlékkönyvben.[1] Jellegüket tekintve rendszerező áttekintések születtek, felmérve a forrásbázis és a szakirodalom e szempontból hasznosítható megállapításait, utalásait. Jelen írásunk ezeknek a tanulmányoknak a sorát igyekszik két, a lovagi lándzsatartásra és a felövezésre vonatkozó adatcsoport bemutatásával gyarapítani.

1. A miles

„Du nennest ritter; waz ist daz?" — kérdezi Parszifál Wolfram von Eschenbach művében, mire az idősebb lovag válasza: „az, akinek Arthur király megadja a lovagi elnevezést, „ritters namn", mivel azt lovagi életvitelével, „ritters art", kiérdemelte. A mai történészek szívesen idézik ezeket a sorokat, hogy a lovagsággal kapcsolatos bizonytalanságukat történelmi-irodalmi példával támasszák alá.[2] Valóban, a nehézségek jó része azzal kapcsolatos, hogy a lovagság létrejöttére, kialakulására az elsődleges forrásokat az irodalmi alkotások, lovagregények, eposzok nyújtják, míg a történelmi forrásokban — főleg a közép-európaiakban — szűkszavú, sokszor nehezen értelmezhető híradásokat találhatunk.

Maga a lovag jelentésű latin szó, a *miles* jelentés-alakulásának — változásainak a nyomon követése sem kisebb probléma. Az antikvitás egyértelmű katona szava a középkorra elvesztette korábbi egyértelműségét, kizárólagos hadviselő jelentését, fennmaradását is jórészt bibliai előfordulásának köszönhette. Nyugat-Európában a XI. századra erősödik fel ismét katonai jelentésmezője, jelenthetett olyan katonát, aki vazallusként seniora szolgálatában látott el katonai feladatokat. Erős maradt azonban a szó szolgáló, ministerialis jelentése. Végül egyes esetekben jelenthette magát a sereget (exercitus).

A *militia* szó is hasonló utat járt be. Jelentette a katona, miles által teljesített háborús szolgálatot, függetlenül attól, hogy a miles milyen jogállású volt. Jelentette továbbá a nemesi kíséretet (Gefolgschaft) és a miles harmadik értelmének megfelelően a hadsereget magát is. A miles — lovag jelentés — azonosításánál a nehéz fegyverzet megjelenése sem lehet használható kritérium, mivel Nyugat-Európában a lovasok már a Karoling-kortól kezdve nehéz fegyverzettel ellátva harcoltak, fegyverzetükkel már a kalandozó magyarok is találkozhattak mind Merseburgnál, mind a Lech-mezei csatában.[3] A miles és a (nehéz)lovas összekapcsolódása is csak lassan alakult ki.

1 Technikai okokból az anyaggyűjtést 1984-ben zártuk. *Borosy A.:* Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete. I. k. (Főszerk. Liptai E.) Bp., 1984. 13—56. o.; *uő.;* A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. (Szerk. H. Balázs É.—Fügedi E.—Maksay F.) Bp., 1984. 47—59. o.; Korábbról l. *uő.:* A XI—XIV. századi magyar lovasságról. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. (1962) 119—174. o.

2 Pl. *Borst, Arno:* Das Rittertum im Hochmittelalter. Idee und Wirklichkeit. In: Das Rittertum im Mittelalter. Wege der Forschung (a továbbiakban— WdF.) Bd. 349. Darmstadt, 1976. 212. o. (*Saeculum* 10 [1959] 213—231. o.)

3 *Kurcz Ágnes:* A magyarországi lovagi kultúra kérdései. Bp., 1976. Kandidátusi ért., kéziratban; *Johrendt, Johann:* „Milites" und „militia" im 11. Jahrhundert in Deutschland. In: Das Rittertum im MA. WdF. Bd. 349. 420—436. o.

Először a X. században említik szembeállítva a gyalogsággal (milites peditesque, Richer von St. Remy), illetve Widukind értelmezi a két fogalmat bizonyos következetességgel összetartozónak. A hazai okleveles gyakorlatban erre XIII. századi példákat találunk.[4]

2. *Haditechnikai változások. A lándzsa*

Az Árpád-kori lovagi hadviselés megítélése érdekes múltra tekinthet vissza. A kiegyezés után, a nemzeti tudományok újjászületése idején az évtizedes mulasztásokat behozni kívánó történészek figyelmét sem kerülte el a hadtörténet. (L. Salamon Ferenc beszédét 1877-ben a Magyar Történelmi Társulatban.)[5] A nemzeti történelem kontinuitását keresve az évszázadokat átfogó és éltető nemzeti szellemet a hadtörténelemben is megpróbálták kimutatni. Erre magától kínálkozott a könnyűlovas harcmodor, amihez a magyarság annyi sikere kapcsolódott (kalandozások, végvári harcok, huszárok). Ezzel együtt pedig a megalázó vereségeknek is meg lehetett találni az okozóját: az ősi könnyűlovas hagyományok cserbenhagyása, valamiféle nyugati importeszmével való felcserélése csak bajt hozott. Sőt, „az egy, a mivel fölényünket tanúsítottuk, a magyar hadviselés volt — írja Ipolyi Arnold a »Magyar hadtörténelem tanulmányá«-ban, majd így folytatja — ...hadseregünk [ti. a középkori könnyűlovasság] e tekintetben a mai újabb harcmodornak és hadművészetnek, ha ebből az egy tüzérséget kivesszük, közel színvonalán állott". Az idegenszerű hadszervezet a felelős az 1167., az 1241. és az 1526. évi kudarcért.[6]

Ipolyi eljárását Bárczay Oszkár nagy hadtörténetében már nem alkalmazta olyan merevséggel, de a magyar seregek Árpád-kori vereségeinek okát ő is a nemzeti géniusztól idegen, jövevény hadviselési mód átvételében látta. Ennek megfelelően a magyarországi lovagi hadviselésről mindketten csak annyit írtak, amennyi az eszményített ősi taktikával való ellenpontozáshoz szükségesnek mutatkozott. „Csak a keleti népek, ...akiknél a lovagiságnak nevezett betegség nem fészkelte be magát, ismerték és alkalmazták úgyszólván mindig azon alapelveket, melyek a stratégiát és taktikát teszik, s mindig megverték az igazi katona karikatúráját, a lovagot..."[7]

A hazai lovagság meglétét, társadalmi és hadtörténelmi jelentőségét Erdélyi László (1915, 1922) mellett a kiváló hadtörténész Tóth Zoltán (1924 stb.) bizonyította számos tanulmányában.[8] Munkásságukkal a lovagság jelentőségéről folyó vita lezárult, inkább annak arányairól folyt tovább. Elhárult az akadály a hazai haditechnikai fejlődésnek az európaiba való beillesztése, az azzal való összevetés elől.[9]

A lovagi fegyverzet támadó fegyverét, a lándzsát kívánjuk további fejtegetéseinkben szembesíteni az írott forrásokkal, s ha lehet, utalni a képi ábrázolásokra. A lovagi párharcnak is fő fegyvere, először a lándzsával (vagy lovagi öklelőfával) küzdenek meg, utána karddal (vö. 1167. évi magyar—bizánci ütközet leírásával). A kardnak pedig a lovagi rituálékon szintén nagy szerep jut; mind a felövezésben, mind a lovaggá ütésben. A fegyverzetben a XII. században végbement változások (lándzsa, kard, sisak, páncélzat, pajzs, nyereg, kengyel) közül nyelvileg a lándzsahasználat átalakulását tudjuk bemutatni, a karddal pedig mint a felövezési szertartás részével foglalkozunk.

A magyarországi középkori lovagi hadviselés máig leghíresebb tárgyi emléke a kígyóspusztai csaton ábrázolt lovagi párviadal. Tóth Zoltán bravúros elemzéssel azonosította és datálta a fegyverzetet a XIII. század második felére. A tornajeleneten ugyanis két teljes fegyverzetű lovag harcol karddal, csöbörsisakban, keleties bő köpenyben; pajzsaikon és fegyvernökeik zászlós kopjáin címereik pólyái láthatóak. Tóth Zoltán következtetése, hogy a csat a magyar harcosok XIII. századi külsejét örökítette meg, elfogadható, azzal a feltétellel, hogy az akkori harcosok nem csak

4 A miles és a lovas fogalmak összekapcsolódására l. *Bumke, Joachim:* Studien zum Ritterbegriff im 12. und. 13. Jahrhundert. Heidelberg, 1964. (Beihefte zum Euphorion, Heft 1.) 51. o.; A lovagságról általában l. *Delbrück, Hans:* Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Berlin, 1923. Bd. III. 239—328. o.; *Flori, Jean:* L'idéologie du glaive. Préhistoire de la chevalerie. Paris, 1983. A miles-probléma magyarországi vonatkozásaira l. *Borosy A.:* XI—XII. századi harcosrétegünk néhány kérdéséről. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 21. (1974) 3—25. o.; *Bónis György:* Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, én. n.; *Bolla Ilona:* A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp., 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új s. 100.)

5 *Ipolyi A.:* A magyar hadtörténelem tanulmánya. In: Magyar történelmi és egyháztörténeti tanulmányok. Bp., 1887. 106. o.

6 *Ipolyi A.:* i. m. 109., 142—143., 161., 171., o.; *uő.:* Történelem és a magyar történeti szellem. In: Egyház, műveltség, történetírás. (Vál. Rottler F.) Bp., 1981. 159. o. A lovagság európai historiográfiájára *Borst, A.:* Einleitung zur Forschungsgeschichte. In: Das Rittertum im MA. WdF. Bp., 349. 1—16. o.

7 *Bárczay O.:* A hadügy fejlődésének története. Bp. 1895. II. k. 449. o., id. *Borosy A.:* A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 129. o.

8 *Erdélyi L.:* Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Klny. Bp., 1915. (*Történeti Szemle*, 1915.); *uő:* Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégibb története 1301-ig. Bp. 1922.; *Tóth Z.:* Mátyás király idegen zsoldosserege. Bp., 1924. Bevezetés.; *uő.:* A hadakozó nép. In: Magyar Művelődéstörténet. (Szerk. Domanovszky S.) Bp., é. n. I. k. 249—284. o.

9 Az Árpád-kori magyar hadseregben a lovagság arányáról folyt vitáról áttekintést ad *Borosy A.:* A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 133—137. o.: *uő:* A lovagi haditechnika... 43—54. o.

nehéz fegyverzetűekből álltak.[10] A megállapítást az okleveles és elbeszélő források adatai hitelesítik, magát a tárgyat eddig nem sikerült egyértelműen eredeztetni. Tekintettel arra, hogy kun, minden bizonnyal kun előkelő sírjából került elő, lehet hazai, királyi udvari munka, bár nagy valószínűséggel import áru, amelyet a kunok a Balkánról hozhattak magukkal második beköltözésük alkalmával (1246), (Pálóczi Horváth András.)[11]

A csat előkerülésének körülményei további észrevételek megtételére is lehetőséget adnak. Kun sírból való előkerülése nem véletlen, a sírokból előkerülő sodronypáncél töredékek arra engednek következtetni, hogy a kun vezető réteg és kísérete a XIII. században a nehezebb védőfegyverzet nem egy elemét (vassisak, vért -fémlemezek) használta, amint azt a későbbi Szent László legenda falfestményei is mutatják.[12] E leletek tovább árnyalják a nehéz fegyverzet XIII. századi hazai alkalmazásának a kérdését. Ám az is látható, hogy csak a csat alapján messzemenő következtetéseket nem szabad levonni.

A lovagi haditechnikáról, harci gyakorlatról már számos feldolgozás született a magyar történetírásban. 1945 után Borosy András tekintette át két tanulmányban: „A XI—XIV. századi magyar lovasságról" (1962) és „A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban" (1984) címmel.[13] Az ezekben a tanulmányokban leírtakat alapvetőnek tekintjük, a kiadott Árpád-kori okleveles anyag alapján mégis megkíséreljük az oklevelekből nyerhető filológiai ismereteknek és a fegyvertörténeti-haditechnikai vizsgálódások eredményeinek a még pontosabb közelítését egymáshoz, pontosabb képet nyerve így a magyarországi XII. és XIII. századi Árpád-kori harcmodor egészére vonatkozóan.

Borosy első, 1962-es tanulmányában figyelemre méltó megállapításokat tesz a döfőlándzsa megjelenésének a jelentőségéről Nyugat-Európában, majd pedig a XIII. századi okleveleknek a nehéz fegyverzetű lovasságra vonatkozó részleteiről.[14] Későbbi tanulmányában (1984) a korábban leírtakhoz képest szempontunkból egy újabb részlettel szolgál, egy oklevél alapján lovagi fegyverzetű hadrend (acies) meglétéről tesz említést.[15]

Kurcz Ágnes mindmáig kiadatlan kandidátusi disszertációjából képet kaphatunk arról, hogy megfelelő forrásanyag hiányában milyen nehézséggel jár a nyugat-európai értelemben nem létezett lovagság magyarországi jelenlétének a kimutatása, kialakulásának a nyomon követése, korszakhoz kötése. Előre bocsátva, hogy magunk is csatlakozunk azokhoz a nézetekhez, miszerint Magyarországon nem volt igazi lovagi réteg, mégis megpróbálkozunk az említett kérdésekhez közelebb kerülni a lovagi felszerelés és hadviselés felől, mivel bizonyos körben számolhatunk a lovagi hadművészet, szűkebben a lovagi kultúra ideológiai elemeinek a megjelenésével.[16]

Lefebvre des Noëttes, Schmitthener és sok más kutató véleményét követve a lovagi taktika és haditechnika fejlődésében a XII. századra tehetjük a fordulópontot. Valóban a század első fele az az időszak, amikor a lovasságból kiválik a szűkebb értelemben vett lovagság. A lovagok már nem alkalmasak többé bármiféle harci feladat végrehajtására, elsősorban megmerevedő taktikájuk és fegyverzetük súlyának a növekedése miatt.[17]

A szakirodalomban a XI. sz. legvégére, a XII. század első felére teszik az európai haditechnika egyik jelentős átalakulását: módosulnak a lándzsa méretei, megváltozik a lándzsatartás, a lovasok azt a hónaljuk alá szorítva tartják. A lándzsavetés helyébe a lándzsatörés lépett. A perzsa eredetű lándzsatartást kezdetben frank, vagy sváb harcmódnak nevezték. A lándzsák használatának az eredményességét a nyél meghosszabbításával és megerősítésével érték el: az átmérő a kb. 3,3 cm-ről 4,5 cm-re, a hossza pedig 4 méterről 5 méterre növekedett. A megnehezült lándzsával való döféskor szükség volt a ló és lovasa együttes erejére, ami a nyereg és kengyel tökéletesítését idézte elő. Nem véletlen, hogy a magas kápájú nyergek is a XII. század első évtizedeiben tűnnek fel. Majd 1170 körül a nyereg hátsó kápája tovább változik, magasodik, szélesedik és az első kápával vályúszerűen, még biztosabban fogja közre a lovast. Az előrefeszített lándzsával üldözés, az ellenfélnek lándzsa-hosszra való megközelítése szólásszerű kifejezéssé alakult („pleine sa hanste" és l. Szent László legenda).[18]

10 *Tóth Z.:* A kígyóspusztai csat jelentősége. In: *Turul*, 47. (1933) 11—17. o.: továbbá *Éri István:* Adatok a kígyóspusztai csat értékeléséhez. In: *Folia Archeologica*, 8. (1956) 139-passim.; *H. Kolba Judit:* Epigráfiai adatok a kígyóspusztai öv kormeghatározásához. In.: *Folia Archeologica*, 15. (1963) 77—85. o.

11 *Pálóczi Horváth A.:* Régészeti adatok a kunok viseletéhez. In: *Archeológiai Értesítő*, 109. (1982) 97. o.

12 Uo. 90—95. o.

13 L. az 1. jegyzetet.

14 A döfőlándzsára l. *Borosy A.:* A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 126—127. o.; A szerző annak magyarországi használatára *Hermann Meynert* művét idézi; Das Kriegswesen der Ungarn. Wien, 1876.

15 *Borosy A.:* A lovagi haditechnika, 54. o.

16 *Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György:* Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában. Bp., 1957. 220. o. passim.

17 *Lefebvre des Noëttes:* L'attelage. Le cheval de selle á travers les âges. Paris, 1931. Tom. I. 240. o. passim.; *Schmitthener, P.:* Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte. Potsdam, 1930. 243—246. o. id. *Borosy A.:* A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 127—128. o.

18 A haditechnikai változásokra *Boeheim, Wendelin:* Handbuch der Waffenkunde. Leipzig, 1890. A lándzsára 311—312. o., a nyeregről-kengyelről 197—199. o.; *Cirlot, Victoria:* Techniques guerrières en Catalogne féodal: le maniement de la lance. In: *Cahiers de civilisations médiévale*, 28. (1985) 35—43. o.; *Ross D. J. A.:* L'originalité de „Turoldus": le maniement de la lance. In: *Cahiers de civilisation médiévale*, 6. (1963) 127—138. o. A lándzsahossz jelentésű „pleine sa hanste"-ra *uő: Medium Aevum*, 20. (1951) 1—10. o.; A László legendára Scriptores rerum Hungaricarum (a továbbiakban — SRH) (Ed. E. Szentpétery) Bp., 1937. Tom. I. 368. o.

A haditechnikai változás a képzőművészeti ábrázolásokon jól nyomon követhető. Megfelelő ikonográfiai forrásanyag megléte mellett a fontos technikai változás néhány évtizedre korlátozható. Katalóniában közel egykorú bibliák ótestamentumi háborús jelenetei, templomi domborművek és faliképek alapján 1040 körülre sikerült időzíteni. Jól látható, hogy a hagyományos „karoling" lándzsák hegyéről is eltűnik a keresztvas, a vasfej megvastagszik és szögletesebb lesz.[19] Magyarországon 1301-ig szempontunkból felhasználható kódex-illuminációval nem rendelkezünk. Pedig a Salzburgban a XII. század második negyedének második felében festett Admonti biblia, amely még a XII. században Magyarországra került, már jól mutatja a lovas harcokban végbe ment változást. A Szent László legenda legkorábbi ábrázolásai is (Gelence, Kakaslomnic) csak a XII. és XIII. század fordulójáról illetve az azt követő évekből valók. A ciklus üldözésképén természetesen lovagi jelenetet pillanthatunk meg.[20] A lovaspecsétek valamivel korábbiak, Benedek bán alországbíró pecsétje 1221-ből, László somogyi comesé 1236-ból, majd jól ismert István ifjabb királyé 1257-ből.[21]

A lovagi lándzsás küzdelem XII. századi hazai meglétéről csakis elbeszélő forrásokból szerezhetünk tudomást. Nagy jelentőségű a Lajta menti 1146-os ütközet leírása Babenbergi Henrik és II. Géza között. A győztes magyar seregben a leírások alapján Belus bán körül kellett lennie egy nehéz fegyverzetű, lovagi módon harcoló magnak.[22] Nicetas Choniates (†1213) történeti munkájában a magyar lovagi sereg vereségét írta le, 1167-ben Zimonyban. Leírásában már a lándzsatartás jellemző kifejezései is megjelennek: Dénes ispán a sereg élén lándzsáját rázva vezeti a támadást (hastam vibrabat, görögül még kifejezőbb: feszítette). Majd a lándzsák törése (hastis fractis) után a többi fegyverrel folytatják a harcot.[23]

Az 1167-es ütközet leírásában a hadrend rögzítése is érdekes, jellemző a lovagi seregekre. A tudósítás szerint tagolatlanul, egy acies-t alkotva álltak fel az ütközetre, hihetetlen szorosan egymáshoz (aminek mértékét egy, az Iliászból vett hasonlat érzékelteti). Visszacsengenek a chanson de geste-ek szavai az olyan szorosan egymás mellett vonuló lovagokról, hogy egy kesztyűt sem lehet közöttük leejteni, vagy egy dárdát keresztül szúrni.[24] A XIII. században az acies mellett más taktikai formát is találunk: az antikvitásban is ismert éket (cuneus), ami jól megfelelt az új lándzsás harcmodornak. A cuneus további csoportos említése az isaszegi csatával kapcsolatos (cuneos turbare, vagy penetrare). Azt, hogy tudatosan választott taktikai formákról van szó, X. Alfonz kasztiliai király 1260-as rendelete igazolja. Ebben ugyanis megkülönbözteti az egyenes arcvonalat, az ék és a kör alakút. Megjegyzi, hogy az ék alakút akkor kell használni, ha az ellenfél van fölényben. Az ék úgy épül fel, hogy elől három lovas áll, a következő sorban mindig kétszer annyi harcos.[25] A zimonyi ütközetben Dénes ispán támadásában is az ék (cuneus) taktikára ismerhetünk (amit Choniates a „torony" szóval ad vissza), mint már Tóth Zoltán is észrevette.[26]

A XIII. századi oklevél-narratiók szempontunkból igen jól hasznosíthatóak: bő példatárát nyújtják a személyes harcmodornak és az egyéni vitézségnek. A vizsgált harcmodornak a nyomai IV. Béla uralkodása alatt sokasodnak meg, megerősítve azt a hagyományos képet, amely a nehéz fegyverzetű harcosok állítását támogató királyról kialakult. Az oklevelekből kiragadott példák (nem teljes) sora a következő:

1235: IV. Béla Dénes fia Dénes érdemei felsorolásakor: vitézi tetteinek a leírása már a lovagi harcok terminológiájával történik. Béla seregében, Halics vára alatt, megpillantva egy, a várból kitörő harcost, elsőként rátört lándzsáját rázva (lanceam vibrans), súlyosan megsebesítve levetette lováról a földre (deicere), ahol az ellenséges vitéz éltét be is végezte. A szóhasználat jellemző:

19 *Cirlot, V.:* i. m.; *Gamber, Ortwin:* Die Bewaffnung der Stauferzeit. In: Die Zeit der Staufer. Bd. III. Stuttgart, 1977.

20 *Wehli Tünde:* Az Admonti biblia. Bp., 1977. 14. kép.; A László legenda képeire l. Athleta Patriae. (Szerk. Mezey L.) Bp., 1980. I., VI., VII., X. ,XII.; 1., 8., 13., 15—17., 20., 22., 27—30. képek. Megemlítendő a vizsolyi XIII. század végi Szt. György ábrázolás: *Radocsay Dénes::* A középkori Magyarország falképei. Bp., 1954. 41. kép. A Szt. György ábrázolások lándzsás technikájára *Balogh Jolán:* A magyarországi Szent György ábrázolások forrásai. In.: *Archeológiai Értesítő,* 43. (1929) 136—140. o.

21 1221: *Fraknói Vilmos:* A legrégibb magyarországi lovaspecsét. In: *Archeológiai Értesítő,* (1878). 6—10. o.; 1236: *Szendrei János:* A magyar viselet történeti fejlődése. Bp., 1905. 31. o.; A lovaspecsétek áttekintése. *Kurcz A.:* i. m. 206. o. és *Kumorovitz L. Bernát:* Az authentikus pecsét. In.: *Turul,* 50. (1936) 45—68. o.

22 1146-ra: SRH I. 454. o. és *Gombos F. Albin:* Catalogus fontium. Bp. 1937. Tom. III. 1768. o.

23 *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 286—290. o.; 242—245. o.; *Gombos F. A.:* i. m. Tom. II. 1693—94. o.

24 *Verbruggen,* J. F.: The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. Amsterdam—New Xork—Oxford, 1977. 72—76. o.

25 Alfonz rendeletét idézi *Köhler, Georg:* Die Entwicklung des Kriegswesen und der Kriegführung in der Ritterzeit. Breslau, 1889. Bd. III/2. 357. o. Az ékre uo. 230—245. o. Hazai példák az ékalakzatokra: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (Ed. G. Fejér) (a továbbiakban — CD) VII/4. 137. o.; IV/3. 345. o. Hazai Okmánytár. (Kiad. Nagy I., Paur I.) (a továbbiakban — HO) VIII. 111. és 119. o.

26 *Tóth Z.:* A hadakozó nép, 278. o.; l. még *Erdélyi Gyula:* A magyarok hadi szervezete. Bp , 1942. 76. o.

a „deicere" ige a nyeregből való kivetés szava. Visszatérő a „lándzsáját rázva", „lanceam vibrans" kifejezés is a lovagi módra történő támadás leírására (v. ö. 1167. évi csata leírása), bár a szó meghonosodásánál a szakirodalom antik olvasmány-hatásokkal is számol.

1244: IV. Béla Bogomirus comesnek: vitézen rázva lándzsáját behatolt a tatárok ékjébe (cuneos penetrare).

1245: IV. Béla Lőrinc magister érdemeinek felsorolása közben említi, hogy Lőrinc Jaroszló vára alatt egy ellenséges bárót levetett lándzsája ütésével (deicere ictu lanceali).

1251: IV. Béla Erne varasdi ispán vitézi tetteiről: az osztrák végeken több lándzsadöfést elviselt (punctus lancearum), majd az osztrák herceg kipróbált lovagját győzte le. Később az ellenfél egy kapitánya támadta meg, akit lándzsájával úgyszintén levetett. Ellenfele döfése a lovát sebesítette meg.

1255: IV. Béla Tamás fia András érdemeiről: Frigyes osztrák és stájer herceg serege ellen mindenkit megelőzve rohamot intézett (impetum faciens) egy német lovag ellen, aki közben őellene támadott (contra se impetuose). András a németet levetette lándzsájával harci ménjéről és lovagi módon (militariter) megölte. Andrást az ellenfél lándzsája két helyen is megsértette.

1264: IV. Béla megismétli Lőrinc magister, udvarbíró mosoni comes érdemeit (v.ö. 1245): A báró levetésére most a lándzsa-roham kifejezést használja (impulsu lanceali). Frigyes herceg ellen Parduch vára alatt megmérkőzött egy párharcra önként vállalkozó ellenséges vitézzel, akit lovával együtt ledöntött. Később az ő lovát ölték meg és csak csodával határos módon tudott visszajutni, gyalogosan, a saját táborába.

1267: István ifjabb király Iván fia Andrásnak, tárnokmesterének: A Kemény fia Lőrinc elleni harcokban elsőként avatkozott a küzdelembe és lándzsájával leterítette (prostravit) Lőrinc seregének zászlótartóját, és hasonlóképpen tett két másik nehézfegyverzetű lovaggal is.

1268: V. István Sándor szabolcsi ispánnak: A Kemény fia Lőrinc elleni csatában leterítette az ellenfél egy nehéz fegyverzetű lovagját, annak pajzsát pedig a királynak küldte győzelme jeléül. Majd az ellenfél egy lovagja a király lovának nyergébe törte zászlós lándzsáját, de a királynak sikerült végeznie támadójával. Ez utóbbi esemény világos utalás a magasított első nyeregkápára, amelynek ábrázolásai a Képes Krónikából jól ismertek.

1270: V. István Omode fiainak, Kutennek és Andornaknak: Kuten a cseh király ellen Mosonnál egy, az ellenséges hadrendből kitörő lovagot lándzsájával levetett és elfogott.

1273: IV. László Ják nb. Kázmér fia Chepánnak: A cseh király ellen Stájerországban Frustim vára alatt elsőként tört be az ellenséges hadrendbe és ott egy ministerialist lándzsájával vitézül levetett és megölt. Egyébként mind lándzsával, mind nyíllal dicséretesen tudott bánni.

1274: IV. László Köveskuti György comesnek: Sahi Pétert harci fegyverzettel levetette és elfogta.

1274: IV. László Lukács comes fiának, Pécs nb. Benedeknek: A cseh király ellen a soproni végeken, amikor az ellenfél zászlós lovasának rontott, lándzsadöfésével megsebesítette (exadverso viriliter occurrentem ictu lanceali vulneravit). Majd később Lus-ban előretartott lándzsaheggyel halálra döfött egy lovagot (agmen pretenta irruens cuspide).

1293: III. András Pál comesnek: Bécs vára alatt lándzsájával egy németet levetett harci ménjéről (deponendo).[27]

Az idézett példákban szembetűnő a vitézséget végrehajtók előkelősége, ami egyszerre mutatja, hogy az új harcmodor a király (ifjabb király, herceg) környezetéből terjedt (már régóta) és azt, hogy e tetteket az ő körükben jutalmazták leginkább. Lényeges, hogy nemcsak külföldi csapatokkal vívott ütközetekben, hanem belháborúkban is előfordulnak. A példák úgy tekinthetők, mint egy már a XII. században szűk körben alkalmazott technikai változás szélesebb körben való elterjedésének bizonyítékai.

Végül említést kell tenni a lovagi tornákról. Valószínű magyarok részvétele azon a tornán, amelyet 1189-ben Barbarossa Frigyes abból az alkalomból rendezett, hogy III. Béla serege szívélyesen fogadta a Szentföldre tartókat. Már konkrét adatunk van egy Bécs alatt megrendezett párviadalról, amelyen egy magyar vitéz is részt vett 1220-ban. II. András szentföldi hadjáratának az ilyen irányú hatása sem lebecsülendő.[28]

27 *1235:* CD IV/1. 22—23. o. *Szentpétery Imre—Borsa Iván:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I—II. k. Bp., 1923—1961. (a továbbiakban — Reg. Arp.) No. 608.; *1244:* CD VI/1. 343. o. Reg. Arp. No. 792.; *1245:* CD IV/1. 397. o. vö. Reg. Arp. No. 1403.; *1251:* Árpádkori Új Okmánytár. (Kiad. Wenzel G.) (a továbbiakban — ÁUO) VII. 322. o. (1. CD IV/2. 92. o.); *1255:* CD IV/2. 314—315. o. Reg. Arp. No. 1055.; *1264:* CD IV/3. 196. o. Reg. Arp. No. 1403.; *1267:* CD IV/3. 408. o. Reg. Arp. No. 1869.; *1268:* HO VI. 153. o. Reg. Arp. No. 1882.; *1270:* HO VIII. 134. o. Reg. Arp. No. 1926.; *1273:* ÁUO XII. 73. o. Reg. Arp. No. 2389.; *1274:* ÁUO XII. 103—104. o. Reg. Arp. No. 2466.; *1274:* HO I. 60. o. Reg. Arp. No. 2462.; *1293:* CD VI/1. 242. o. Vö. *Borosy A.:* A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 160—164. o.

28 Lovagi tornákra l. *Fleckenstein, Josef:* Friedrich Barbarossa und das Rittertum. In: Das Rittertum im MA. WdF Bd. 349. 407—408. o. (Festschrift für Hermann Heimpel. Bd. 2. Göttingen, 1972. 1023—1041. o.); *Kalmár János:* Régi magyar fegyverek. Bp., 1971. 49—50. o.

3. *A felövezés*

Kurcz Ágnes említett monográfiájában joggal jegyzi meg a magyarországi lovagi kultúráról, hogy „a XII. században is, de különösen a XIII. századtól vannak kétségtelen nyomai, vannak ellene szóló adatok, és a legdöntőbb negatívum: az adathiány, a kultúra térképén uralkodó fehér foltok, a hallgatás."[29] A történész kételyeit is nem kis mértékben erősíti meg az a tény, hogy felövezésről, lovaggá avatásról szóló tudósításokkal az Árpád-korban alig találkozunk, de 1301 után is csak kis számban, szinte kivétel nélkül csak külföldiekkel kapcsolatban. A lovaggá ütésről azonban meg kell jegyezni, hogy nem minden országban terjedt el egyidőben, német területen, Csehországban csak 1350 után.[30]

Nem kevésbé érdekes, ahogyan a felövezés francia nyelvű változata — „adouber" — fokozatosan felvette a lovaggá avató értelmet és korábbi elsődleges technikai jelentései [felfegyverzett, (védő) fegyverzet] háttérbe szorultak. Ceremoniális jelentése 1180 után terjed el, ismét jelezve az e téren Nyugat-Európában a XII. században végbement fontos változásokat.[31] A felövezésre vonatkozó, a hazai szakirodalomban elterjedt és elfogadott megállapítás azonban kiegészítésre szorul, bár megjegyzéseink a végső következtetéseken alapjában nem változtatnak.

A lovaggá avatás és felövezés szertartása és az ehhez csatlakozó szövegformulák történetileg alakultak ki. Ezek előzményei olyan korszakba nyúlnak vissza, amikor még a „lovagság" nem is létezett, következésképpen a „miles" sem jelenthetett lovagot. Legkorábbi ide vonatkoztatható emlékek a koronázási ordókban találhatók és a *király* felövezéséről tudósítanak. Az előforduló „militare, militans, in militia" kifejezések a király, császár kötelességeire, szolgálatára utalnak Isten szolgálatában (servitium, debitum, ministerium). A fegyverekkel kapcsolatos „benedictiones" is eredetileg az uralkodóra, mint a hadak urára majd pedig elit harcosaira vonatkozott, akiket a kard, lándzsa, páncél, sisak, zászló használata jellemzett.[32]

Ezen a ponton sikerül a magyarországi szövegemlékeket is bevonni vizsgálódásainkba, mégpedig ezeknek egy műfaját: a pontifikálékat. Radó Polikárp nagy katalógusa összesen két hazai eredetű pontifikálét tartalmaz és jellemző módon mindkettőben előfordul a lovagi fegyver megáldása: a kardé. Az Árpád-kori fejlemények szempontjából különösen a talán veszprémi eredetű Pontificale Strigoniense érdemel figyelmet, amelyet ma az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek a Clm. 317. jelzet alatt. Noha a kódex összeállítása a XIV. század első felében történhetett, joggal feltételezhető, hogy az alapul vett mintapéldányok jóval az Árpád-korba nyúlnak vissza, mivel a bemásolt formulák nagy régiséget mutatnak. Így például a kódex összeállítója figyelmen kívül hagyja Guilelmus Durandus (†1298) pontifikáléját, amely pedig meghatározóvá vált a későbbi pontifikálékra nézve.[33]

Nem meglepő, hogy a X. századi (950—963) német—római pontifikálében már megtaláljuk a kard megáldását. Az általunk most közölt benedictiók igen elterjedtek, a XIII. század végéig használatban maradtak és bekerültek Durandus pontifikáléjába is, már a *lovagi felövezés* szertartásának a részeként. A „Benedictio ensis" formulája mutatja, hogy a szövegek az eredetileg az uralkodókkal szemben támasztott etikai elvárásokat (egyházak, özvegyek, árvák védelme) közvetítették a Nyugat-Európában a XI. században formálódó lovagság felé. A király-ordókkal való közvetlen hasonlóságra mutat az „Accingere gladio tuo super femur tuum, potentissime..." (Psalm. 44,4.) idézet, amely az Ottó-kori pontifikálék király-koronázási ordójában is megvolt. Kódexünkben azonban a *királyi* és *lovagi* benedictiók határozottan elkülönülnek. A kézirat külön hozza a koronázási-ordót (88 verzó—95 rektó) „Ordo ad benedicendum regem" rubrummal. Ennek külön fegyveráldásai vannak, így a kard átadása (gladii traditio) „Accipe gladium per manus episcoporum licet indignas..." kezdettel, vagy hasonlóképpen a VIII. század végétől ismert király-áldás (benedictio super principes) „Deus inenarrabilis auctor mundi..." kezdettel. A formula és a hozzá kapcsolódó szertartás társadalmi degradálódásának egyik állomása, amikor a királyi kardfelövezés (Schwertleite) Cambrai-ben lovaggá avatássá is válik (Ordo ad armandum ecclesiae defensorem *vel alium militem*, Ritterweihe). E folyamatban, a korábban egyházi részről megvetett militia saecularis-nak militia Christi-vé alakításában döntő volt VII. Gergely pápasága, majd az elkövetkező kereszteshadjáratok. A kódexünkben található „Benedictio ensis"-t legkorábban a XI. század végétől alkalmazhatták a lovagságra, mindenesetre Flori gyűjtésében

29 *Kurcz Á.*: i. m. 8. o.

30 *Iwańczak, Wojciech:* Pasowanie rycerskie na ziemiach czeskich — ceremonia symboliczna i instrument polityki. In: *Kwartalnik historyczny*, 91. (1984) 255—276. o. Rezümé 276—277. o.

31 *Flori, Jean:* Sémantique et société médiévale: le verbe adouber et son évolution au XII-e siècle. In: *Annales É. S. C.* 31. (1976) 915—940. o., 934—935. o.

32 *Flori, J.:* Chevalerie et liturgie. In: *Moyen-âge*, 94. (1978) 247—278., 409—442. o.; *Althoff, Gerd:* Nunc fiant Christi milites, qui dudum extiterunt raptores. Zur Entstehung von Rittertum und Ritterethos. In: *Saeculum*, 32. (1981) 317—333. o. A felövezésre l. még *Erben, Wilhelm:* Schwertleite und Ritterschlag. In: *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, 8. (1918—20) 109., 124. o. és. SRH Tom. I. 383., 389. o. (stb.)

33 *Radó, Polycarpus:* Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. (Ed. rev. L. Mezey) Bp., 1973. 446—458., 458. o.; *Szigeti Kilián:* Mesko veszprémi püspök (1334—44) pontifikáléja. In: *Magyar Könyvszemle*, 88. (1972) 5—13. o.

először egy XII. század végi klosterneuburgi kézirat említi már kifejezetten a lovagsággal kapcsolatban, „új lovag avatására" (ad faciendos novos milites) címmel.[34]

Az egyház szerepét a lovagi rituálékban a források sokoldalúan bizonyítják a XII—XIII. században, mégis a XI. század vége és a XIII. század vége között nem keletkeztek újabb formulák. Azaz a régebbi, eredetileg más célból megalkotott benedictiókat adaptálták a lovagság számára. A XIII. század végén rögzítenek Nyugat-Európában egy újabb benedictio-füzért. Ez „az új lovag megáldása" (de benedictione novi militis) címet nyerte és először a Durandus-féle pontifikálében (1293—95) fordul elő. Szempontunkból azért érdekes, mert már a korábban említett második hazai eredetű liturgikus kéziratban, Pruisz János valószínűleg nagyváradi eredetű esztergomi pontifikáléjában (1477—1490) is megtalálható a 63 verzó—64 verzó fóliókon.[35]

Jól megfigyelhetők a korábbi benedictiókból átvett formulák, amelyek itt egy új, részletezett, kifinomult szertartás részeivé váltak. A két kódexben található benedictiók közötti megfelelések egyúttal feltételezésünket is alátámasztják, hogy a „benedictio ensis" maga is szolgálhatott lovagi felövezés kísérő formulájaként. A sarkantyúátadás korábbi császár-ordo maradványa, a XI. század második feléből. A benedictiók a lovagság társadalmi rangjának a megnövekedését, renddé szerveződését jól mutatják, bár alaposan megkésve: „...a lovagi rendet a nép védelmére akartad rendelni...", „...és miként alacsonyabb helyzetéből a lovagság új méltóságára emelkedik..." Egyben tükrözik a lovagi erényeknek az egyházi és teológiai erényekhez való szoros kötődését is.[36]

Megállapítható, hogy a középkori magyarországi pontifikálék közül a fennmaradottak mind tartalmazzák a lovagi felövezés szertartásának nyomait. Ennek tükrében ajánlatos megkülönböztetni a lovaggá avatási szertartás világi és egyházi részét. Nem beszélhetünk tehát a lovaggá avatással kapcsolatos források teljes hiányáról, hanem csak a világiakéról.[37] Ugyanakkor ezeknek a forrásoknak megléte még szembetűnőbbé teszi az okleveles és elbeszélő forrásoknak az egyházi felövezés gyakorlatáról való hallgatását.

34 *Flori, J.:* Chevalerie... 272—273. o.
35 *Radó, P.:* i. m. 458—461., 460. o.
36 *Flori, J.:* Chevalerie... 409—414. o.
37 A nehézlovas harcmodor társadalmi összefüggéseire *White, L. Jr.:* Technologie médiévale et transformations sociales. Paris, 1969. 1—25. o.

MOLNÁR ANDRÁS

A 7. HONVÉDZÁSZLÓALJ ZALAI ÖNKÉNTESEI

Adalékok az első honvédzászlóaljak társadalmi összetételéhez

Az első honvédzászlóaljak felállítása

1848. május 16-án látott napvilágot gróf Batthyány Lajos miniszterelnök és Baldacci Manó ezredes (az Országos Nemzetőrségi Haditanács előző napon kinevezett elnöke) felhívása, melyben tudtul adták:

„A törvény parancsolta nemzeti őrseregen felül szükséges haladéktalanul egy tízezer főből álló rendes nemzetőrsereg felállítása... A belépő nemzet-őrök három évi szolgálatra kötelezik magukat, az álladalom részéről fegyverrel és ruházattal láttatnak el..."[1]

A 10 000 fős rendes (mozgó) nemzetőrség felállításáról a minisztertanács május 15-i ülésén született határozat. A Délvidéken, valamint a Dráva—Mura-mentén olyan feszültté vált ugyanis a helyzet, hogy a kormány a rendelkezésre álló sorkatonasággal és az 1848: XXII. tc. értelmében felállított „állandó" nemzetőrséggel nem látta biztosítva az ország védelmét. A kormány lépését a nemzetőrségi törvény legalizálta, az új alakulatok szervezése ezért kezdődött elvileg a nemzetőrség kötelékében. A „rendes nemzetőrséget" azonban rövid időn belül felváltotta előbb a „honvédi nemzetőrség", majd a „honvéd" elnevezés. Az irreguláris, helyi polgári elöljárók hatáskörébe tartozó, elsődlegesen karhatalmi feladatok ellátására szervezett állandó nemzetőrséggel szemben egy reguláris, közvetlenül a hadügyminiszter (ill. a miniszterelnök) hatáskörébe tartozó, katonai feladatok ellátására szervezett, felfegyverezett és kiképzett független magyar hadsereg magjának felállítására tett a kormány kísérletet.

A „rendes nemzetőrségbe" bárki (aki testileg alkalmas volt), mindenféle vagyoni és társadalmi korlátozás nélkül beléphetett: ezzel a toborzás bázisa az „állandó" nemzetőrségből kiszorult, kvalifikáció nélküli társadalmi rétegekre tevődött át.

A toborzás kibontakozását egészen május végéig fékezte a részletes utasítás hiánya. Az egyetlen támpont ez idő alatt a május 16-i felhívás volt csupán, ez azonban nagyon szűkszavúan fogalmazott. A Dunántúlon felállítottak ugyan 9 hadfogadó helyet is, de mivel a zászlóaljak alakulási helyét nem írták elő, a vidéki hatóságok az első felfogadott önkénteseket Pestre irányították. A zászlóaljak alakulási helyét a május 30-án közzétett sajtóközlemény hozta nyilvánosságra, a miniszterelnök ennek alapján utasította a vidéki hatóságokat, hogy önkénteseiket a továbbiakban ne Pestre, hanem a területileg illetékes alakulási helyre küldjék.

A Dunántúlon így négy (az 5., 6., 7., 8.) honvédzászlóalj szervezését kezdték meg június elején. Közülük a Szombathelyen alakuló 7. zászlóalj toborzási körzete terjedt ki Vas és Sopron megye mellett Zala területére is.[2]

A zalai toborzás kezdete

A május 16-i felhívásra legélénkebben Zalában is a diákság reagált: a toborzás mielőbbi beindítását főként a keszthelyi Georgicon hallgatói szorgalmazták. A törvény értelmében az állandó nemzetőrségből kiszorult diákság április közepén Keszthelyen egy 200 fős csapatot szervezett, mely a „Zalamegyei önkéntes csapat" elnevezést kapta. Tagjai azonban többre vágytak

1 A felhívás egy példánya: Zala megyei Levéltár (ZmL), Szigethy család levéltára; politikai iratok.

2 Az első honvédzászlóaljak szervezéséről: *Urbán Aladár:* A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp., 1973. 225—295. o. Legújabban *uő:* Sztankó Soma tervezete az 1848-as honvédség felállítására. In.: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1986. 3. 525—540. o.

a város őrizgetésénél, s a megye bizottmányához fordultak tanácsért. A megyevezetés, maga is tanácstalan lévén, kénytelen volt lelkesedésüket lelohasztani.

Ekkor vették hírét a május 16-i felhívásnak, mire azonnal reagálva, „Raischer Endre lelkes tanárunk felszólítására — (írta naplójában Szekovics Pál, az »önkéntes csapat« egyik vezetője) —, s látva hazánk veszélybe létét, 24 gazdászati gyakornokok, Keszthelyen aláírtuk magunkat, hazánkért 3 évig, mint honvédek szolgálni."[3]

Zala megye állandó bizottmánya a honvédtoborzásról szóló első hivatalos utasítást május 22-i ülésén tárgyalta. Szemere Bertalan belügyminiszter rendeletének nyomán (mely a május 16-i felhívást egészítette ki a miniszterelnök utasítására) a megye intézkedett a polgári toborzó biztos, ill. a vizsgáló orvos kinevezéséről, megszervezte az önkéntesek élelmezését és elszállásolását.[4]

Részletes utasítás és hadfogadótiszt nélkül azonban nem indult meg egyelőre a toborzás. Sürgetésére a „felesküdött" keszthelyi gazdászok többször is küldöttséget indítottak a megyeszékhelyre, de ott csak azt a választ kapták, ha sietnek, Pestre menjenek fel.[5]

A tanácstalanságnak a miniszterelnök vetett véget, aki május 31-én kelt levelében értesítette a megyét, hogy a részletes toborzási utasítás, valamint a hadfogadótiszt már útban van Zalába, a megye önkénteseit pedig ne Pestre, hanem Szombathelyre küldjék, az ott alakuló 7. honvéd zászlóaljhoz.[6]

Június 5-én végre megérkezett az ígért hadfogadótiszt, Ihász Dániel főhadnagy a 48. Ernő gyalogezredből[7], vele a részletes „Toborzási utasítás"[8]. Az éppen ülésező megyebizottmány határozatot hozott a toborzás azonnali megkezdéséről. Felvették a kapcsolatot a hadfogadó tiszttel, Csillag Lajos első alispánt a toborzók fuvaroztatásának megszervezésére, Horváth Vilmos másod alispánt a elszállásolás és élelmezés rendezésére utasították. A Sümeg és Keszthely környéki önkéntesek vizsgálatára kineveztek még egy orvost, a toborzási költségek fedezésére pedig kiutaltak a megyei pénztárból 3000 pengőforint kölcsönt. A megye tisztikarát felszólították, minden tőlük telhető módon segítsék a toborzás eredményességét, s ennek érdekében maguk is fejtsenek ki járásaikban propagandát.

A „Toborzási utasításhoz" mindössze egy módosító javaslata volt a megyének. Mivel többen is voltak „leginkább a míveltebb osztályból olly egyének", kik nem érték el az előírt 5 láb 2 hüvelyk magasságot, a mérték leszállítását kérték a hadügyminisztertől[9]. (Ez a gond országos méretekben jelentkezett, a miniszterelnök június 14-én adott engedélyt az 5 láb 1 hüvelyk magas önkéntesek bevételére, határozatát Zala megyével az Országos Nemzetőrségi Haditanács közölte[10].)

A toborzást június 5-én Zalaegerszegen a megyegyűlésen részt vevő fiatal nemesi értelmiség indította meg. Az első zalai önkéntes, az akkor 22 éves ügyvéd, Árvay Sándor így számol be erről emlékiratában:

„Ezen gyűlés r apján történt, hogy ebéd után Egerszegen az Aranybárány fogadó kávéházban ültünk többen fiatal emberek, mikor egyszer zeneszó mellett Ihász Dani Ernő ezredbeli hadnagy, kezében rövidnyelű nemzeti zászlóval betörtet a kávéházba, ránkkiált:

No fiúk, hadd lássam, ki a legény a csárdában, ki mer felcsapni honvédnek?

Elmondta, hogy gróf Batthyány Lajos miniszterelnök őt a 7. honvédzászlóaljhoz főhadnagynak kinevezte s megbízta, hogy kezdje meg a toborzást Zalában, hol a 7. honvédzászlóalj fel lesz állítva...

Mi, a jelenvoltak természetesen azonnal felcsaptunk, mintegy hatan voltunk, s azonnal Ihász Danival czigányzene mellett a várost, megjártuk toborozva, estvére kelve már közel harminczan voltunk honvédek."[11]

A következő napokban megyeszerte megkezdődött a toborzás, így találták meg helyüket a Georgicon önkéntesei is: „[június 6-án] érkezett meg Keszthelyre Ihász Danyi toborzási hadnagy és Inkey Muki honvéd, 6 honvéd jó barátjainkkal. 7-én esküttünk 3 évre."[12]

3 *Szekovics Pál* keszthelyi georgiconi hallgató és honvéd naplója 1848. május 16-tól 1849. december 9-ig. (Közli Darnay [Dornyay] Béla) Keszthely, 1948. (Balatoni Múzeumi Füzetek, 7. sz.) 2. o.

4 ZmL. Állandó bizottmány jegyzőkönyve (áll. biz. jkv.) 1848: 669. sz. v. ö.: *Vajda László—Vajda Lászlóné:* Zala megye az 1848—49-es polgári forradalom és szabadságharc idején. In: *Zalai Tükör*, 1974./I. k. 1848/49 zalai eseménytörténete. 17. o.

5 *Szekovics:* 2—3. o., v. ö.: *Urbán:* 1973. 245. o. A megyében megnyilvánuló érdeklődés miatt a zalai alispán is az utasítást sürgette május 23-án (*Urbán:* 1973. 275. o.)

6 ZmL áll. biz. jkv. 1848: 723. sz.

7 Ihász Dániel hadnagy volt a korábbi években is a 48. Ernő gyalogezred zalai hadfogadótisztje (ZmL Acta Congegationalia 1847: 78. sz.); pályafutásáról bővebben: *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban, r1848—49. Bp., 1983. 180—181. o.

8 „Toborzási utasítás Magyarországban alakítandó rendes nemzet őrseregre nézve": ZmL áll. biz. iratai 1848: 746. sz.

9 ZmL áll. biz. jkv. 1848: 746. sz.

10 *Urbán:* 1973. 248. o.

11 *Árvay (Sándor)* negyvennyolcas honvéd önéletrajza. (Göcseji Múzeum Adattára, Zalaegerszeg.) Az eredeti kézirat gépelt másolata, 16. o. Az emlékirat egy részét átdolgozva kiadta: *Kovács József:* Adalékok az 1848—49-i szabadságharc 7. honvéd zászlóaljának történetéhez. (Árvay Sándor nyug. járásbíró emlékirataiból). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1936. 292—309. o., v. ö.: *Urbán:* 1973. 288. o.

12 *Szekovics:* 3. o.

A toborzás menete

	1848 június																	
	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.
földbirtokos																		
kereskedő						2	2	1		1	1							
értelmiségi	9	10	12	1	1	1			1	1							1	1
kézműves	4	7	10	3	1	5	2	2	1	2	4	2				2		3
földműves			5	3		1	3		1									
szolgáló	2					1			2	1	2		3	2	1			3
fogl. nélküli		1		1								1				1		
„veterán"		3								1								
egyéb			1	1		1					1							1
összesen	15	21	28	9	2	11	7	3	5	6	8	3	3	2	1	3	1	8

	július				augusztus							szept.	okt.	összesen jún.–okt.
	1.	4.	6.	7.	1.	5.	10.	12.	15.	18.	21.	1.	1.	
földbirtokos		1								1				2
kereskedő														7
értelmiségi	2	2			1		1						1	45
kézműves	11		2	9	8	1		1	1	3		1		85
földműves														13
szolgáló														17
fogl. nélküli	6			5	8		3		2		2	1		31
„veterán"	2			1	1									8
egyéb														5
összesen	21	3	2	15	18	1	4	1	3	4	2	2	1	213

A 7. honvédzászlóalj zalaegerszegi „Avató Jegyzéke"

A zalai önkéntesek központi avató jegyzékét a megyeszékhelyen vezették, a megye valamennyi önkéntesét itt avatták be. A neoabszolutizmus irattengeréből előkerült összeírás lehetővé teszi a zalai toborzás menetének rekonstruálását, a felfogadott egység társadalmi, életkori, vallási összetételének elemzését, pontos képet ad a katonaviselt elemek létszámáról, színvonaláról.[13]

A 7. honvédzászlóalj részére Zala megye területén 1848. június 5-től (kisebb-nagyobb megszakításokkal) egészen október 1-ig folyt a toborzás. A hadfogadás 119 napja alatt 213 újoncot avattak be. *(Lásd „A toborzás menete" mellékletet. 755. o.)*

A toborzás legeredményesebb időszaka az első 18 nap (június 5-től 23-ig) volt, ezalatt állt be az összlétszám 65%-a, 138 fő. Fő toborzási területük Zalaegerszeg város és környéke, valamint Keszthely város és környéke volt. Az értelmiség részvétele az első napokban volt a legerőteljesebb. Lelkesedésükre jellemző, hogy 2/3-ad részük, 31 fő az első három napon állt be honvédnek. A kezdeményező szerepet a jogot végzett fiatal nemesek, és a Georgicon hallgatói játszották. Mellettük az első napoktól nagy arányban léptek be kézműves, iparos fiatalok — arányuk mindvégig magas volt.

Az első zalai önkéntesek lelkesedését, s némelyek fanatizmusát mutatja, hogy június 20-án, a kb. 125 fős önkéntes csapat önálló akcióra határozta el magát: „minden fegyver s ruha nélkül" megindultak a Muraközbe.[14] Elöljárójuk így biztatta őket: „Fiúk, most már elegen vagyunk ahhoz, hogy valamit kezdjünk, én elvezetlek benneteket Muraközbe, ahol Csányi László, a kormánybiztos nemzetőr serege van, kérek tőle fegyvert számotokra, felfegyverkezünk és betörünk Horvátországba, elfogjuk Jellasichot és a horvát lázadásnak végetvetünk."[15]

A képtelen vállalkozásnak Csányi László állta útját, aki Letenyéről visszarendelte őket Zalaegerszegre. A zalai önkénteseket június 24-én Szombathelyre irányították, ahol csatlakoztak a vasi és a soproni önkéntesekhez.[16]

A Kanizsa-vidéki önkéntesek (41 fő) július 1—7. között érkeztek a megyeszékhelyre, majd július 8. és 31. között szünetelt az egerszegi hadfogadás. Ebben az időszakban indították ki a zalai nemzetőrség első váltását a Dráva-vonal védelmére, bár ez a zalai toborzás menetét — nem úgy, mint a vasiét — nem befolyásolta, mivel Zalában nem önkénteseket küldtek a Dráva mellé, hanem az „állandó" nemzetőrség egy részét mozdították ki.[17]

Augusztus 1-től szeptember 1-ig 4—5 napos időközönként összesen 33 fő állt be, majd október 1-én érkezett meg 1 fő. A zászlóalj többsége eközben a drávai védvonal kötelékében szolgált, s szeptember 29-én ők is csatasorba álltak Pákozdnál.[18]

A magassági mérték leszállítása 5 láb 1 hüvelykre 32 fővel növelte a zalai önkéntesek létszámát, bár később kiderült, hogy ők is „csak" egyszerű kézművesek, földművelők voltak, s nem a „míveltebb osztály"-ból kerültek ki.

A 20 pengőforint foglalóból a toborzási utasításban meghatározott 15 pft-t kapták kézhez a legtöbben, csupán Tersánszky Lajos ügyvéd, Inkey Nep. János táblabíró, Dőry János jogász, Traupmann András mérnök, Rátz Antal „gyógyszeráros", Ritter János gazdatiszt, Jánosy Ede ügyvéd és Károlyi Károly földbirtokos kapták meg egyszerre a 20 pft-t; feltételezhetően azért, mert tisztként, tiszthelyettesként kívánták őket alkalmazni. Tersánszky, Inkey és Dőri „vagyonos ember lévén a 20 pftnyi foglalópénzt a zenészeknek adta."

A felvehető önkéntesek életkorát elég tágan, 18—40 év között határozta meg a toborzási utasítás. A zalaiak összetétele a következő volt: 18—22 éves: 57,2%, 23—25 éves: 18,3%, 26—30 éves: 16%, 31—40 éves: 8,5%. Az átlagéletkor 23 év volt, így az egység harci értékét elvileg növelte az a tény, hogy erős, érett férfiakból toborozták. *(A pontos életkori megoszlást lásd a mellékelt grafikonon! 757. o.)*

Részben a fiatal átlagéletkorral függött össze, hogy az önkéntesek között nagyon kevés házasember akadt, mindössze 6 fő (2,8%). Szembetűnő a különbség, ami ezen a téren az „állandó" nemzetőrség, és a honvédség között mutatkozik. Amíg a nemzetőrség kötelékében a letelepedett, megállapodott családos emberek (a helyzet konszolidálásában érdekeltek, kiknek volt mit veszteni) voltak túlsúlyban, az önkéntes honvédek személyükben is független, s vagyon, biztos megélhetés nélküli, a harctéri kockázatot könnyebb szívvel vállaló fiatalemberek voltak.

13 ZmL Katonaállítási iratok. Újoncok lajstromai, 1848. „Avató Jegyzék. Zala Egerszegh 7. zászlóalj". Az összeírás legfontosabb (feldolgozott) rovatai a következők:

1. „A nemzeti önkénytesek toborzó helye, 2. A zászlóalj száma, melybe az önkéntes sorozandó, 3. A beavatás napja és éve, 4. Az önkéntes neve, 5. Születési éve, 6. Vallása, 7. Mestersége, 8. Polgári állása, 9. Születési helye, 10. Tartózkodási helye, 11. Megye, a mellyhez az önkéntes tartozik, 12. Szolgált-e és hol annak előtte a katonaságnál, 13. Nagysága, 14. Az önkéntesi díj kiadása, 15. Különös észrevétel.

14 *Szekovics:* 3. o.

15 *Árvay:* 17. o.; v. ö.: *Kovács:* 293. o.

16 *Szekovics:* 3. o.; v. ö.: *Urbán:* 1973. 260. és 288. o.

17 Erről bővebben: *Aradi Péter:* A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán: Kaposvár, 1972. v. ö.: *Urbán:* 1973. 159—169. o.

18 *Szekovics:* 5. o.; *Árvay:* 21. o.; v. ö.: *Urbán:* 1973. 324. o.

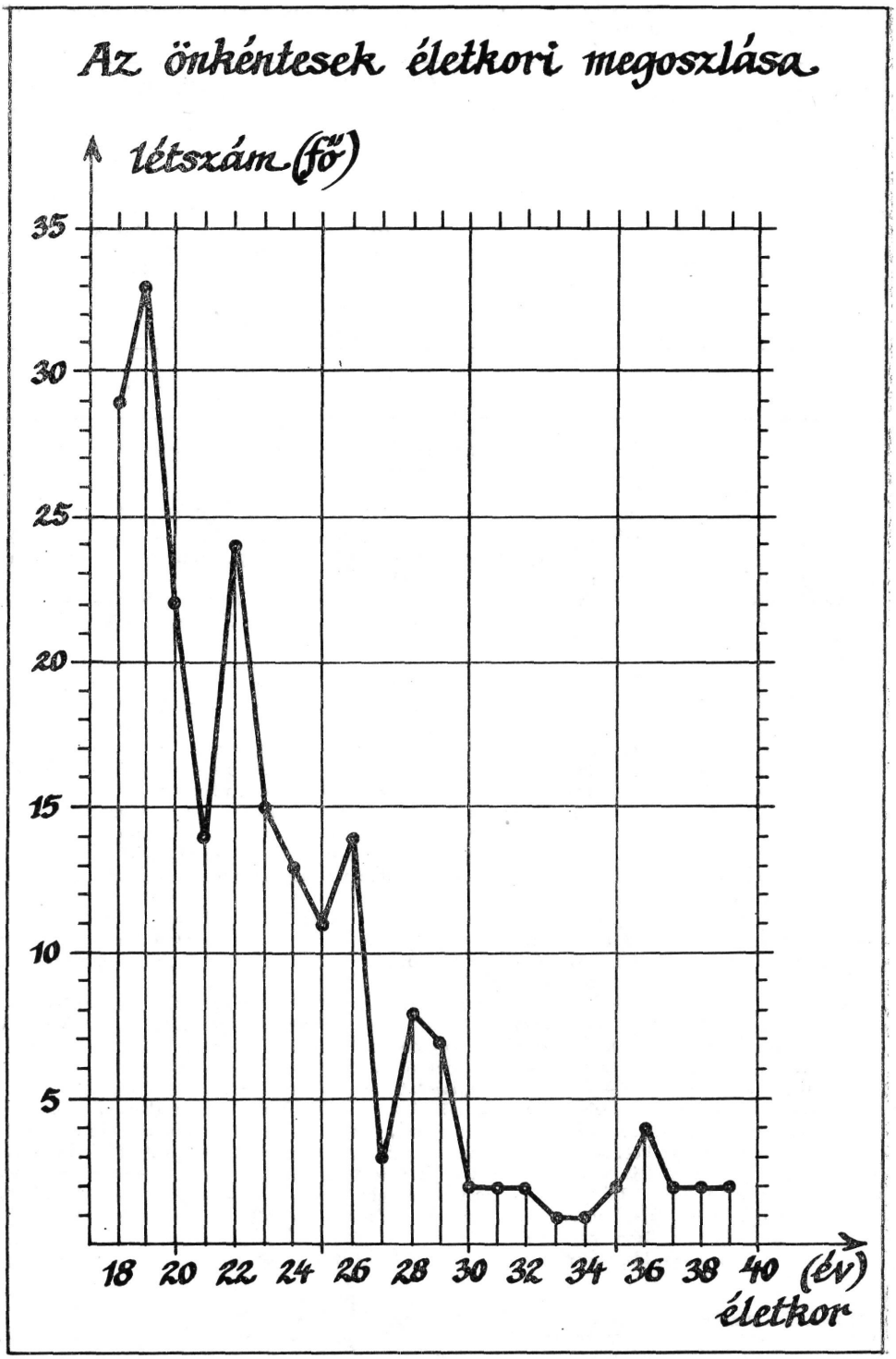
Az önkéntesek életkori megoszlása
létszám (fő)
35
30
25
20
15
10
5
18 20 22 24 26 28 30 32 34 36 38 40 (év)
életkor

A zalai egység társadalmi összetételét a „Mestersége" és „Polgári állása" rovatok alapján határozhatjuk meg. A foglalkozási összetétel a következő volt:

Foglalkozás	*Létszám (fő)*	*Az összlétszám %-a*
földbirtokos	2	0,9%
kereskedő	7	3,3%
értelmiségi	45	21 %
kézműves	85	40 %
földművelő	13	6,1%
szolgáló	17	8 %
ismeretlen, ill. „nincs"	31	14,6%
„veterán"	8	3,8%
egyéb	5	2,3%
Összesen	213	100,0%

A zalai egység „gerincét" a kézművesek-iparosok alkották. Bár az összeírás kifejezetten „vándorlegény"-ként csupán 8 főt említ, az iparosok fiatal életkora, 2/3-os idegen származása magas arányukat mutatja mégis.

Az iparosok belső megoszlása a következő volt: Leggyakoribb a szabó (19 fő), mészáros (9 fő), varga (7 fő), csizmadia, takács, asztalos (6—6 fő), lakatos (5 fő), nyerges és festő (3—3 fő); 2—2 fő kovács, tímár, üveges, bábos és pék, végül 1—1 fő pintér, posztónyíró, ács, molnár, kolompár, köszörűs, fésűs, szappanos, szűcs, kőműves, bádogos.

A vándorlegények zömében a Nyugat-Dunántúl és a Nyugat-Felvidék városaiból érkeztek, de Zala stagnáló kézművesipara nem nyújthatott számukra biztos megélhetést, ezért elsősorban egzisztenciális gondjaik megoldását remélték a katonáskodástól.

A kézművesek után elméletileg az értelmiség létszáma a legnagyobb, de a gyakorlatban megelőzi őket a földművelő-szolgáló-foglalkozás nélküli (végső soron paraszti származású) rétegek aránya, mely együttvéve 28,7%. A 13 földművelő zöme jobbágy származású, de akad köztük néhány bocskoros nemes is (Tolnay, Győrfy névvel). A szolgálók között 7 szolga, 4 kocsis, 3 béres, 2 inas és 1 gulyásbojtár van. Nincsenek kitöltve a foglalkozásra utaló rovatok 30 esetben, ill. 1 esetben foglalkozása „nincs" bejegyzés szerepel. A zalai újoncösszeírások már a reformkorban is ezzel az elnevezéssel jelölték a szakmát nem tanult, egyszerű parasztembereket[19]

A parasztság résztvétele azonban még így együttesen is csupán fele az országosan becsült átlagnak, ami több okra vezethető vissza. Egyrészt a paraszti rétegek viselték mindeddig a katonaállítás terhének legnagyobb részét Zalában, s már a nemzetőrség szervezésével szemben is felléptek helyenként, másrészt a földművelőket lekötötte a nyári betakarítási munka, illetve az „állandó" nemzetőri szolgálat is.

Az összeírás kifejezetten földbirtokosként csak 2 főt említ: Károlyi Károly zágráb megyei menekült nemest, és Sipos Bálint andráshidai kisbirtokost. (Létszámuk még akkor is alacsony marad, ha ide számítjuk a 6 fő jogi végzettségű nemest.) Az egyéb kategóriába 2 megyei foglár, 1 muzsikus, 1 pincér és egy szileziai „utazó" tartozik.

A honvédnek állt kereskedők (7 fő) valamennyien izraeliták voltak, többségük zalai származású.

Az önkéntesek 21%-a (45 fő) értelmiségi foglalkozású volt: jogi végzettségű nemes 6 fő (3 ügyvéd, 2 táblabíró, 1 jogász), a keszthelyi Georgicon hallgatója, „gazdasági gyakornok" 16 fő, „deák" 12 fő, megyei, városi vagy uradalmi írnok 5 fő, jegyző, gazdatiszt, mérnök, „gyógyszerároš", tanító és tanítósegéd 1—1 fő. Az értelmiség zömét (2/3-ad részét) a tanulóifjúság tette ki, a kifejezetten a munkanélküliség elől menekülő végzett szakemberek száma alacsony volt.

Az önkéntesek lelkesedését, tudatosságát mutatja, hogy többen naplóban, ill. emlékiratban örökítették meg élményeiket. Az eseményekkel egykorú naplót írt a 30 éves „veterán", a georgiconi hallgató Szekovics Pál, évtizedekkel később vetette papírra emlékeit a 48-ban 21 éves georgiconi hallgató Kássa Lajos — ők ketten voltak korábban a keszthelyi diákság „Zala megyei önkéntes csapatjának" vezetői is. Öregkori emlékiratában örökítette meg 48-as élményeit Árvay Sándor, az akkor 22 éves zalaegerszegi ügyvéd[20].

Zala megye reformkori liberális ellenzékének fiatal párthívei, vezéralakjai ekkor még az „állan-

19 ZmL Acta Congregationalia 1831: 819. sz. v. ö. :*Urbán:* 1973. 264—265. o.

20 Kássa Lajosról: *Novák Mihály:* Zala vármegye az 1848—49. évi szabadságharcban. (Bőv. kiad.) Zalaegerszeg, 1906. 257—261. od. Mindegyikőjükről: *Urbán:* 1973. 288. o.

dó" nemzetőrségben teljesítettek szolgálatot, később a zalai önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj tisztjei lettek. (E zászlóaljból alakult meg azután az első [teljes egészében] zalai önkéntes honvédzászlóalj, a 47.)[21]

Így a megyét vezető liberális családokat csak kevesen képviselték, ezen kevesek egyike volt Inkey Nep. János 23 éves ügyvéd, a 47. honvédzászlóalj későbbi legendás őrnagyának, Inkey Kázmérnak az öccse.[22]

Katonai ismeretekkel az önkéntesek 8,5%-a, 18 fő rendelkezett (8 közülük nem tanult szakmát leszerelés után, ők kerültek így az összesítő „veterán" rovatába).

„A Coppenhágai műipari oskolában, és a Burkus volunteroknál" szerzett katonai képzettséget a 26 éves Buttler Gyula báró, sziléziai „utazó". A 19 éves Miskei Pál a „Bellovári kat. Intézetben 2 1/2 évig" tanult. A többiek a magyar legénységű huszár- és sorgyalogezredekben szolgáltak:

A 36 éves Károlyi Károly a Koburg és a Miklós huszárezredeknél, mint kadét őrmester 10 évig, a 26 éves Mold Auguszt szintén kadét őrmesterként előbb a 48. Ernő gyalogezredben, majd az 5. Radetzky huszárezrednél összesen 10 és fél évig. Káplárként szerelt le a 3. Ferdinánd huszárezredtől 10 éves szolgálat után a naplóíró Szekovics Pál, a 61. Rukavina gyalogezredtől 10 év után a 35 éves Heinrich Károly, a 2. Sándor gyalogezredtől 12 év után a 38 éves Szinger Lázár és a 48. Ernő gyalogezredtől 10 évi szolgálat tán a 31 éves Ách Simon.

Közemberként szolgált a Radetzky huszárezredben 14 és fél évig a 38 éves Szokonyi György, 12 évig a 37 éves Kiss György, a 29 éves Márkovits György, és a 30 éves Ribarits Simon. A 48. Ernő gyalogezredben szolgált közemberként: Láritz Ferenc, 36 éves — 15 évig, Stumpt Pál, 36 éves — 14 évig, Brügel János, 32 éves — 12 évig, Itzés István, 32 éves és Doppler János 36 éves — 10—10 évig. Az 52. Ferenc Károly főherceg gyalogezred zenekaránál szolgált 13 évig a 34 éves Láng János.

Mivel Zala megye az Ernő gyalogezred és a Radetzky huszárezred toborzó-kiegészítő területe volt, érthető, hogy a legtöbben ennél a két ezrednél teljesítettek szolgálatot. Őrmesterségig azonban csak ketten vitték, négyen káplárként, kilencen közemberként szereltek le a 10—15 éves szolgálat után. A hosszú ideig katonáskodók fele (8 fő) a leszerelés után nem keresett vagy nem talált munkát magának, így leginkább nekik jött kapóra a honvédtoborzás.

A zalai önkéntesek vallási megoszlásának vizsgálatakor szembetűnő, hogy a római katolikus hitű többség (77%—164 fő) mellett legjelentősebb az izraeliták aránya (10,8%—23 fő), a protestáns vallásúak (evangélikus és református) együttvéve sem érik el ezt a számot. (Evangélikus 9 fő—4,2%, református 7 fő—3,3%) A más megyében született, ill. más megyék, városok joghatósága alá tartozó „idegenek" magas számának (108 fő—50,7%) ellenére a vallási összetétel nagyjából Zala megye lakosságának vallási arányait mutatja. (A katolikus nagybirtokok szorításában az ellenreformáció során jobbára csak néhány zárt balatonfelvidéki nemesi közösség volt képes megőrizni protestáns hitét, míg a zsidók folyamatos bevándorlása az uradalmi központokba egyre gyarapította az izraelita hívők számát.)

Országos tendencia, hogy az „állandó" nemzetőrség a zsidók felvétele elől elzárkózott, s ebben változást csak a nemzetőrség kimozdítása, tábori szolgálata jelentett: a Drávához kimozdított egységekben pl. már nagy számban találjuk őket.[23]

Hasonlóan magas a zsidók aránya a honvéd önkéntesek között, hisz Zalában is így állhattak először a „haza fegyveres szolgálatába". Foglalkozási összetételük a következő volt: kézműves 10 fő kereskedő 6 fő, szolga és veterán 1—1 fő, ismeretlen foglalkozású, munkanélküli (földművelő) 5 fő.

Összehasonlítva a 7. honvédzászlóalj zalai önkénteseinek foglalkozási összetételét a Zalában 1848 őszén toborzott önkéntes nemzetőr (majd 47. honvéd) zászlóaljéval, szembeötlők a következő eltérések.[24]

Foglalkozás	*Az összlétszám %-a*	
	7. honvédzászlóalj	*47. honvédzászlóalj*
értelmiségi	21%	9,6%
kézműves	40%	9,2%
földművelő	28,9%	78,9%
+ (szolgáló és fogl. nélküli)		

21 *Molnár András:* A zalai 47. honvédzászlóalj felállítása 1848 őszén. In: *Zalai Gyűjtemény*, 26. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1987. (Sajtó alatt)

22 Róluk írt baráti lelkesedéssel: *Degré Alajos:* Visszaemlékezéseim. (Összeállította, szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta Ugrin Aranka) Bp., 1983. Inkey Kázmérről l. még.: *Bona:* 182. o.

23 A nemzetőrség és a zsidók viszonyáról bővebben: *Molnár András:* A pápai nemzetőrség 1848. tavaszán. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 18. 1986. 477—489. o.

24 L. a 21. sz. jegyzetet.

Az értelmiség aránya felére, a kézműveseké negyedére csökkent, ugyanakkor a paraszti tömegek alkották a zászlóalj zömét, arányuk több mint duplájára emelkedett.

Az eltérés azzal magyarázható, hogy a honvéd önkéntesek nyári toborzása felszívta a megye területéről az „idegeneket"; a területileg leginkább „mobilis", legnagyobb „mozgásszabadsággal", legkiterjedtebb „élettérrel" rendelkező értelmiséget és kézműves réteget.

A Zalában önkéntesnek beállt „idegenek" (idegen születésű, illetve idegen joghatóság alá tartozó egyének) foglalkozási-társadalmi összetétele a következő volt:

Foglalkozás	*Az egyes foglalkozásokon belül az idegenek aránya*	*Az idegenek létszáma (fő)*	*Az idegenek fogl. összetétele* (%)
földbirtokos	50%	1	0,9%
kereskedő	28,6%	2	1,9%
értelmiségi	51,5%	23	21,3%
kézműves	64,7%	55	50,9%
földműves	38,5%	5	4,6%
szolgáló	17,6%	3	2,8%
fogl. nélküli	38,7%	12	11,1%
egyéb	60,0%	3	2,8%
veterán	50,0%	4	3,7%
Összesen	(átlagban) 50,7%	108	100,0%

Látható, hogy az „idegenek" tömegét (72,2%-át) a kézműves és értelmiségi rétegek adták, illetve e foglalkozási rétegeken belül volt egyszerre magas létszámuk és arányuk. Ezeket a „mobilis" elemeket szinte teljes egészében elvonta a megyéből az első toborzás, őszre már a parasztság jelentette Zalában is a honvédség bázisát.

KOPECZKY GYŐZŐ

A POLÁBAN MEGTORPEDÓZOTT SZENT ISTVÁN

Historia est magistra vitae.

Egyik barátom 15 esztendős fia, aki a történelem iránt az ifjúság lelkesedésével érdeklődik és buzgó gyűjtője a Kossuth Könyvkiadó „Népszerű történelem" című sorozatának, nem túl régen megkérdezte tőlem:

— Tessék mondani, kitől kapta a torpedót a Szent István csatahajó a pólai kikötőben 1918 júniusában?

— Minthogy június volt, biztosan a nyári Mikulás hozta neki — válaszoltam, tréfával elütve a valódi választ, de a gyanú már élt bennem és elolvastam a könyvet, *Merényi László:* A cattarói matrózfelkelés című, 1985-ben megjelent kötetét.

Azután — látva, hogy nemcsak egy-egy kis elírásról van szó, hanem sokkal többről — az oldalszámozás szerint kiemeltem a **katonai vonatkozású** adatoknak és tényeknek meg nem felelő közléseket, valamint az író **katonai** tájékozatlanságát tükröző magyarázatait és állásfoglalásait, majd e — kedvem ellenére — hosszúra sikerült listához hozzáírtam a valóságnak, a tényeknek és az akkori katonai helyzetnek megfelelő anyagot és átadtam fiatal barátomnak azzal, hogy a jelölt részeken a könyv helyett ezt olvassa.

E csekélyke összeállítást — mely az osztrák—magyar haditengerészet történetével foglalkozók számára semmi újat sem mond — azért teszem közzé, mert szükségesnek tartom, hogy a téves adatok és a hibás katonai szemléletet tükröző magyarázatok tételesen kiemelésre és helyreigazításra kerüljenek. Hiszen a hallgatás—beleegyezés, a beleegyezés—egyetértés; esetünkben pedig a hallgatólagos egyetértésnek még a látszatát is el kell hárítani.[1]

9. oldal: „A XIX. század folyamán fokozatosan kiépült a Bocche di Cattaro erődrendszere, amely a Monarchia hajóhadának legkitűnőbb, szárazföldi várakkal is jól biztosított támaszpontja lett."

Pola volt a Monarchia egyetlen olyan hadikikötője, amely a hajók javításához, karbantartásához szükséges berendezésekkel — úszó- és szárazdokk, úszó és parti daruk, sólyatér, gyártó és szerelő üzemek, raktárak, rakodó és tároló berendezések, parancsnoksági, hivatali és legénységi épületek, nagyteljesítményű híradóközpont, a hátországgal közvetlen vasúti és közúti kapcsolat, stb. — rendelkezett. E berendezések hiánya lehetetlenné teszi hadihajóegységek tartós állomásoztatását, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a hajóknak — az akna- és tengeralattjáró-veszély ellenére is — időnként el kell menniük Cattaróból Polába, a szükséges javítási, karbantartási munkák elvégzésére. Ennyit a „legkitűnőbb" kikötőről.

Ami Cattaro „jól biztosított" katonai helyzetét illeti, azt a szerző önmaga cáfolja meg a 15., 16. és 17. oldalon elmondottakkal.

12. oldal: „A tisztek és legénység között helyezkedtek el az altisztek. Közöttük a legképzettebbek a fedélzetmesterek voltak: ők adott esetben, a kapitány távollétében, a hajót is irányíthatták."

Ami a kapitány nélküli hajó irányítását illeti, arra nézve az általános szabály az volt, hogy a parancsnokságot mindig a még harcképes állapotú, legmagasabb rendfokozatú személy köte-

1 A *Hadtörténelmi Közlemények* 1985. 1. számában közölt könyvismertetés *(Csonkaréti Károly)* számos helyreigazítást és a könyvről — érdemének megfelelő — kritikát taralmaz, de jellege és terjedelme miatt nem terjedhet ki mindazokra a téves adatokra és hibás megjegyzésekre, melyek a könyvben találhatók.

les átvenni, azonos rendfokozatok esetében rangidős a fedélzeti szolgálat. Elvileg nem kizárt tehát, hogy fedélzetmesterre kerüljön a hajó további irányításának kötelezettsége. Részletesebben azért tértem ki erre a kérdésre, mert a szerző többször is, mint a fedélzetmestereket megillető jogot és felhatalmazást említi.[2]

Az kétségtelen, hogy a legképzettebb altisztek a fedélzetmesterek voltak, hiszen az összes felsőbb- és törzsaltiszt „bootsmann" azaz „hajómester", szabadabb fordításban „fedélzetmester" volt. Rendfokozatok:

németül	magyarul	a hadseregben
Oberstabsbootsmann	Főtörzshajómester	Főtörzsőrmester
Stabsbootsmann	Törzshajómester	Törzsőrmester
Unterbootsmann	Alhajómester	Őrmester

A teljesség kedvéért megemlítem még, hogy rendszeres szokás volt a rendfokozatok közötti előléptetési időt megfelezve a „Titulär" (címzetes) kinevezés, amely azt jelentette, hogy az illető már a magasabb rendfokozati jelzéseket hordta, de a régi rendfokozatának a fizetését kapta. Franz Rasch, a felkelés szervezője és vezetője is titulär-unterbootsmann (címzetes őrmester) volt.

14. oldal: „1914 nyara óta dúlt a világháború, s hatása alól a Bocche di Cattaro sem vonhatta ki magát. Külföldi kereskedelmi hajók az első hónapokban még csak-csak érkeztek, de 1915 nyarától kezdve már egy sem futott be... Nem sokkal a világháború kitörése után az antant hatalmak... blokád alá vették ellenségeiket, és a semleges országok hajóinak is megtiltották, hogy Németország, vagy Ausztria—Magyarország kikötőibe menjenek."

Kézenfekvő, hogy — a szerző által néhány oldallal előbb „legkitűnőbbnek" és „jól biztosítottnak" nevezett — Cattaro nem vonhatta ki magát a háborúból, hiszen félkörben az 1,5—3 km távolságra lévő montenegrói határ vette körül.

Montenegro 1914. augusztus 6-án szakította meg a diplomáciai viszonyt a Monarchiával és tüzérségük augusztus 8-án már tűz alá vette a védőerődöket és a kikötőt.[3] A Védelmikörzet Parancsnokság kérésére 8-án éjszaka a haditengerészet is bekapcsolódott a harcokba és a hajók közül a KAISER KARL VI. páncélos cirkáló kezdte meg a tüzelést a támadók ellen.[4] Az ellenséges tüzérség hatásos rombolótüze miatt a védőerődökben rendkívül válságos helyzet alakult ki, melynek csak a Polából odavezényelt RADETZKY csatahajó sikeres bevetése vetett véget.[5]

A háború első három hónapjában Cattaro ellen a szárazföld felől intézett ostromnál, mely célját — a kikötő elfoglalását — nem érte el, hatékonyabbnak és tartósabbnak bizonyult az a tengeri blokád, melyet a szerző is említ. Ennek ellenére az előző mondatában azt írja, hogy „külföldi kereskedelmi hajók csak-csak érkeztek". Nem érkeztek!

Külföldi kereskedelmi hajó a háború kitörése után sem 1914-ben, sem 1915-ben nem futhatott be Cattaróba, egyrészt azért, mert a francia—angol flotta a ZENTA kiscirkáló 1914. augusztus 16-án történt elsüllyesztésével jelezte az érkezését az Adriára, de jelezte azt is, hogy országaik komolyan gondolják a blokádot és van is erejük hozzá, másrészt, mert a hadikikötő olyan aknazárral, és egyéb berendezésekkel (záróhálók, úszó barikádok, stb.) volt elzárva, melyeken külföldi kereskedelmi hajó nem juthatott át.

15. oldal: „A központi hatalmak nem is tudták áttörni a blokádot." Ezeket a kérdéseket már érintettük. Említésre csak azért kerültek, mert homlokegyenest ellenkeznek a szerző által előzőekben leírtakkal.

16. oldal: „A Lovčen hegycsúcs — ahonnan az egész fjord áttekinthető — Nikitáék kezében volt. Erről a stratégiailag fontos pontról az egész öböl ágyúzható... az öböl hajói a Lovčen ágyúitól félve, általában éjszaka változtattak helyet... A sötétségben nagyon kellett vigyázniuk, nehogy nekimenjenek valaminek."

Nem lehet magyarázatot találni arra, hogy a szerző által egész területén ágyúzhatónak mondott öbölben — elképzelése szerint — vajon miért nappal álltak a hajók és éjszaka mozogtak? Úgy gondolja talán, hogy az álló hajót nehezebb belőni és eltalálni, mint a mozgót? Ez a teljesen laikus és ferde szemlélet fordítva logikusabb lenne: nappal a hajók helyet változtatnak, közben úszkálnak erre-arra, hogy nehezebb legyen őket eltalálni — a veszély is kisebb, hogy nekimennek „valaminek" — és éjszakára kikötnek aludni, mert reggelig vége a háborúnak.

2 A nagyobb hajókon kb. 15—20 tiszt és 30—40 altiszt szolgált.
3 *Hans Hugo Sokol:* Österreich—Ungarns Seekrieg 1914—18. Wien, 1933. 77. o. (a továbbiakban — *Sokol*)
4 *Sokol*, 88. o.
5 *Sokol*, 91. o.

A valós helyzet természetesen más volt. Ha megnézzük a Cattarói-öböl szintvonalas térképét, vagy a helyszínen körülnézünk, láthatjuk, hogy az öböl közepéig benyúló 768 m magas Vermac hegy takarja az egykori montenegrói Pestingrad és Krstac erődök elől a teodói partot teljes hosszában, a Teodói-öböl nagy részét és a Le Catane-szorost, a Kumbor—Gjenovic oldal pedig látható ugyan, de lőtávolságon kívül van. Az egykori Kuk állásból viszont beláttak a Teodói-öbölbe, de annak nagy részét lövegeik nem érték el, a feléjük közelebb eső Kukuljina- és Krtole-öblökbe, az Otok-, Stradioto- és Santa Trinita-szigetekre pedig nem láttak be, mert ezeket a víz széléig kifutó meredek hegyoldal takarta.

Az öblön belüli éjszakai helyváltoztatásokra semmi szükség nem volt, mert már a háború előtt meghatározták a belőhető területeket és ennek megfelelően jelölték ki a horgonyzóhelyeket is. Az első napok tüzérségi összecsapásai során kitapasztalták a hajók horgonyzóhelyének veszélyeztetettségét és szükség esetén módosítottak, de jelentősebb helyváltoztatásra nem került sor a háború folyamán.

Ami a szerző által tévesen magyarázott éjszakai hajómozdulatokat illeti, azok rendszeresen megtörténtek minden alkalommal, amikor egységek, vagy hajócsoportok az ellenség elleni vállalkozásra indultak, mert el akarták kerülni, hogy az ellenséges megfigyelők a kifutásról, az egységek erejéről híradást küldjenek és riasszák az ellenség flottáját. Az öböl hajói csak avval tudták a vállalkozások meglepetésszerűségét biztosítani, ha nappal az egységek egy részét állandóan gőz alatt tartották — így a megfigyelők nem tudhatták, hogy valóban készülnek-e valamire —, éjszaka pedig világítás nélkül, de jól rejtett irányfények alapján tájékozódva futottak ki. E módszer eredményességét bizonyítja, hogy a háború első két esztendejében — tehát addig, amíg a Lovčen és az adóállomás ellenséges kézben volt — a hajóhad egyetlen vállalkozása sem hiúsult meg amiatt, hogy az ellenség a kifutást észlelve riasztotta volna saját hajóit.

16. oldal: „Szerencsére a montenegróiaknak kevés ágyújuk volt."

A montenegróiaknak nem volt kevesebb lövegük, mint a védőerődök és a hajóhad erre a célra alkalmazható lövegei együttvéve, ráadásul az erődök 400—500 méterrel, a hajók 1000 méterrel alacsonyabban feküdtek, ami a becsapódások megfigyelése alapján történő tűzvezetés tekintetében óriási előnyt jelentett nekik.

Nézzük azonban, hogy milyen tüzérségi erejük volt a montenegróiaknak:

Pestingrad állás	12 db	12 cm-es ágyú
Krstac állás	8 db	12, vagy 15 cm-es ágyú
	2—4 db	21 cm-es tarack
Kuk állás	12 db	15 cm-es mozsár
	4 db	9 cm-es ágyú
	8 db	12, vagy 15 cm-es ágyú
	4—6 db	21 cm-es tarack[6]

16. oldal: „A várt francia tüzérség nem érkezhetett meg, mert a Monarchia flottája zár alá vette Dulcigno (ma: Ulcinj) és Antivari (ma: Bar) montenegrói kikötővároskákat."

A franciák elítélendő módon jártak el a könyv szerzőjével és lektorával szemben! Nem azt tették annak idején, amit a szerző most megírt, hanem éppen az ellenkezőjét: megérkeztek! Mégpedig hamarosan és figyelemre méltó díszkísérettel.

1914. szeptember 17-én a HENRI FRAISSINET gőzös az egész francia—angol flotta kíséretében megérkezett Antivaribа.[7] A kísérő flotta ereje több mint másfélszeresen meghaladta a Monarchia teljes flottájának erejét, a Cattaróban lévő és nyílttengeri harcra alkalmas egységekkel szemben pedig harmincszoros fölényben volt. Nyilvánvaló, hogy ezekkel szemben meg sem moccanhattak, ha nem akartak az egy hónapja roncsá lőtt ZENTA sorsára jutni. Bízva a hadikikötőt védő aknazárban, várták, hogy a nyomasztó fenyegetés elvonuljon.

A HENRI FRAISSINET gőzös szeptember 19-én befejezte a kihajózást, partra tett egy nagy teljesítményű adó-vevő állomást, 4 db 15 cm-es, 4 db 10 cm-es hajóágyút (csövenként 500—500 lövéssel) és egy tengerésztüzér különítményt Grellier fregattkapitány parancsnoksága alatt.

A lövegek a Lovčen nyugati lejtőjén egy hónap alatt kerültek beépítésre és október 19-én kezdték meg a tüzelést a védőerődök ellen. Már az első napon a Fort Vermac olyan súlyos telitalálatokat kapott, hogy a helyzet válságossá vált és kétséges volt, hogy az erőd néhány napnál tovább tartható-e még. Ekkor kapott parancsot a RADETZKY csatahajó, hogy hajózzon Polából Cattaróba és a válságos helyzetnek vessen véget. A RADETZKY négy nap alatt harcképtelenné lőtte a francia lövegeket, melyeket azok hátrahagytak és véglegesen elvonultak.[8]

6 *Sokol*, 88. o.
7 *Sokol*, 90. o.
8 *Sokol*, 95. o.

Az Adria déli részén akkoriban (1914. VIII. 8—IX. 20.) fennálló haditengerészeti helyzet áttekintésére felsorolom a tengeren történt hadieseményeket:

1914. VIII. 8. A harccselekmények megkezdése. Egy osztrák—magyar hajócsoport (SZIGETVÁR, ZENTA, USKOKE, Tb 72) támadást intéz Antivari ellen. Ezek voltak a világháború első lövései az Adrián.[9]

VIII. 10. Az Osztrák—Magyar Monarchia hivatalosan bejelenti, hogy blokád alá veszi Montenegrót.[10]

VIII. 16. A francia—angol flotta elsüllyesztette a blokádszolgálatot teljesítő ZENTÁT, az osztrák—magyar blokádot megszüntette és blokád alá vette a Monarchiát.[11]

VIII. 24—28. A Cattaróból kijött egységek támadásokat intéztek a montenegrói csapatok által megszállt tengerparti területeken lévő katonai célpontok ellen, az öböl előtti vizektől 20—25 km-nél nem messzebbre eltávolodva.

IX. 1. A francia—angol flotta felvonult Cattarónál és tűz alá vette a Fort Punta d'Ostro bejárati záróerődöt. Ettől kezdve két francia tengeralattjáró állandó őrszolgálatot teljesített Cattaro előtt.[12]

IX. 18. Az ellenséges flotta Antivariba kísérte a HENRI FRAISSINET gőzöst a Lovčen francia tüzéreivel.

IX. 19. Ellenséges hajókötelék tűz alá vette a hadikikötő partvédő erődeit. Találatot kapott a Fort Punta d'Ostro, a Lustica és a Mamula erőd, a Gomila őrház és a Klinci adóállomás is. Körülbelül 200 lövés leadása után távoztak.[13]

A rövidke időszak eseményeiből világosan megállapítható, hogy a francia—angol flotta minden küzdelem és veszteség nélkül, pusztán túlnyomó fölényű megjelenésével a déli Adria vizeinek korlátlan ura volt és Cattarót is tengerészeti ostrom alá vette.

Ez volt tehát akkor a hadihelyzet és ezek azok a kemény történelmi tények, melyekkel a szerző állításai frontálisan ütköznek. Erre sem került volna sor, ha a szerző tudja, hogy vajon azok a fránya francia tüzérek megérkeztek-e, vagy nem érkeztek meg. A kérdés csupán két esélyes: vagy igen — vagy nem. Eltalálni szerencse kérdése. Nem találta el, és a lektor sem találta el! De ezután jött a következő probléma: vajon miért nem érkeztek meg? Valami oka csak volt? Hivatkozzunk tehát a Dulcigno és Antivari elleni osztrák—magyar tengeri blokádra, mely olyan hatásos volt, hogy a franciák nem tudtak átjutni rajta. Ez bizony — hozzá nem értők részére — egészen hihetően hangzik, csak az a baj, hogy semmi köze a valósághoz.

17. oldal: „Furcsa valami volt ez a másfél évig tartó front állapot Cattarónál... A montenegróiak nem sok kárt okozhattak az éjszakánként helyet változtató osztrák hajóknak..."

Az éjszakánként úszkáló hajók kérdését már az előzőkben helyre tettük, de az, hogy ezek „osztrák" hajók voltak, szót érdemel:

— a Monarchia hajóin több magyar szolgált, mint osztrák,
— a hajók egy részét a magyar hajóipar gyártotta,
— az államot Osztrák—Magyar Monarchiának hívták.

17. oldal: „1915 végén a Monarchia hadvezetősége elhatározta, hogy támadást indít Montenegro ellen."

Nem 1915 végén, nem a Monarchia hadvezetősége határozta el és nem Montenegro ellen! Az idézet többi része helytálló.

Tényleges helyzet szerint az utánpótlási hiányban fuldokló Törökországgal való szárazföldi útvonal megnyitása volt az a cél, amely az adott helyzetben csak az addig semleges Bulgária hadbalépésével és Szerbia meghódításával volt elérhető.

Hosszú diplomáciai munka és katonai tervezés készítette elő a három szövetséges hatalom — Németország, Bulgária és Ausztria—Magyarország — hadseregeinek egyidőben, több irányból történő támadását Szerbia ellen. A támadást a németek október 6-án, az osztrák—magyar csapatok október 7-én, a bolgárok október 14-én kezdték. A sikeres hadműveletek során a csapatok — Szerbia területén áthaladva — már november 19-én elérték a montenegrói határt.

A Montenegro elleni támadást az osztrák—magyar VIII. hadtest 1916. január 5-én kezdte és két nap múlva már az ország területének a közepéig jutottak. Január 8-án indult meg Cattaro térségéből — tehát a tenger felől is — az a támadás, amelyet öt nap múlva Montenegro kapitulációja követett.[14]

9 *Sokol*, 77. o.
10 *Sokol*, 78. o.
11 *Sokol*, 80—85. o.
12 *Sokol*, 114. o.
13 Uo.
14 *Nagybaconi Nagy Vilmos:* Szerbia meghódítása. I—II. Bp, 1929. 180. o.

17. oldal: „1916. január 7-én reggel a Teodo felöl öt lövés dördült el... Hamarosan bekapcsolódott a harcba az öbölben akkor állomásozó öt hadihajó is A tüzet okádó hajók közé tartozott a hatalmas SZENT GYÖRGY páncélos cirkáló is."[15]

Az lehet, hogy 7-én ötöt lőttek Teodóban, de a támadás 8-án kezdődött! Az öbölben akkor nem öt, hanem 35—40 hajó állomásozott és ezek közül hét hajó (a KAISER KARL VI., a BUDAPEST, a KAISER FRANZ JOSEPH I., az ASPERN, a PANTHER, a HUSZÁR, a WARASDINER) vett részt a Lovčen ostromában.

Bármilyen szépen is hangzik a Szent György és a sárkány legendája, és a mesék tűzokádó sárkánya helyett tüzet okádó SZENT GYÖRGY költői képeinek szépprózába (mesébe?) illő említése, a tény az, hogy a SZENT GYÖRGY nem okádott ott sem tüzet, sem egyebet, mert nem is vett részt a tüzelésben.[16]

18. oldal: „Már az első harcokban kiemelkedő szerepet játszott a SZENT GYÖRGY páncélos cirkáló... időnként a nyílt tengerre is kifutott az olasz partvidék ellen intézett támadások segítésére. Ez a hatalmas páncélos cirkáló a maga impozáns méreteivel sokszor egyenesen megrémítette az ellenséget. Legénysége a harcokban bátran helytállt."

Az „első harcokban kiemelkedő", „időnként kifutott" és „sokszor megrémítette" kifejezések valóságtartalma:

A SZENT GYÖRGY egész élete során összesen
— hatszor futott ki a nyílt tengerre harcfeladattal,
— háromszor tüzelt, akkor is csak partok felé,
— soha nem vett részt tengeri csatában.

Nézzük a tényeket: tíz hónappal a háború kitörése után került sor először a SZENT GYÖRGY ellenséggel szembeni bevetésére. Az Olaszország hadüzenetét követő éjszakán (1915. május 23.) az osztrák—magyar flotta teljes nyílttengeri erejével megtámadta az észak- és közép-Adria olasz partvidékét. Ennek a nagyszabású vállalkozásnak a keretében kapott parancsot a SZENT GYÖRGY, hogy az éjszaka folyamán támadja meg Riminit és vegye tűz alá a vasúti hidat, vasútállomást, vízműveket stb. Hajókíséretét a Tb 1. és Tb 2. naszádok képezték.

A tüzelés megkezdése előtt kiderült, hogy a céltárgyak nem a kiadott térképek szerinti helyen vannak és ezért a lövegparancsnokok csak a fedélzetről látható és azonosítható iránypontok segítségével irányoztak. Az első lövések után azt tapasztalták, hogy saját lőporfüstjük eltakarja előlük a várost és még a lövéseik becsapódásait sem látják. A tüzelést beszüntetve a SZENT GYÖRGY háborítatlanul visszatért kikötőjébe. A hajó életében ez volt az első eset, amikor ellenséges célpontra tüzet nyitott.[17]

Az egyetlen eset, amikor a SZENT GYÖRGY a háború folyamán ellenséges hadihajók elleni harcfeladattal a nyílt tengerre kiment, akkor történt, amikor 1917. május 15-én kifutott az otrantói vállalkozásból visszatérő — és a túlnyomó erejű ellenség által válságos helyzetbe került — hajókötelék felvételére. Ekkor harci érintkezésre nem került sor, mert, amint a láthatáron a közeledő füstoszlopok feltűntek, az ellenség — a NOVARA-csoport elleni támadását megszakítva — elhajózott.[18]

19. oldal: „Grabart bátorságáért Károly csapatkereszttel tüntették ki."

A Károly csapatkereszt nem vitézségi érem volt. Mindenkinek járt aki legalább egy ellenség elleni vállalkozásban részt vett és legalább 12 heti időt töltött behajózva.

19. oldal: „A KRONPRINZ RUDOLF csatahajó..."

A KRONPRINZ RUDOLF 1884—87 között épült, 1890-ben állították szolgálatba. A hajóépítés és haditechnika gyors fejlődése következtében hamar korszerűtlenné vált. 1895-ben a tartalék hajóhadhoz sorolták, majd 1905-ben innen is törölték. Ettől kezdve — mint nyílt tengerre alkalmatlant — a Cattarói-öböl bejárati barikádhajójaként használták. Nehézlövegei nyitott, forgatható mellvédekben voltak elhelyezve. Minthogy a kikötőn belül saját gépeivel mozogni is tudott, még hajónak nevezhető, de csatahajónak nem.

25. oldal: „El is indult a NOVARÁVAL, de hirtelen visszafordult. Rádión jelentette: a hajó gépeinek üzemzavara miatt nem vállalkozhat a harcra. Mentegetőzését a flotta főparancsnoksága

15 A SANKT GEORG páncélos cirkálót helytelen SZENT GYÖRGY-nek nevezni, mint ahogy a VIRIBUS UNITIS sem nevezhető „Egyesült Erővel"-nek. Részemről csupán azért használom jelenleg a SZENT GYÖRGY elnevezést, hogy a könyvbeli idézetekkel félreértés nélkül egyeztetni lehessen.
16 *Sokol*, 264—270. o.
17 *Sokol*, 208. o.
18 *Sokol*, 387. o.

nem tartotta indokoltnak, s részben Horthyt tekintette felelősnek azért, hogy a szerb hadsereg maradványait sikerült Korfu szigetére szállítani."

A szerb állam és hadsereg menekültjeinek Montenegróból és Albániából történt átszállítása a hadtörténelem addigi legnagyobb szabású ilyen jellegű hadművelete volt, mely méreteiben felülmúlta az 1940-es Dunkerque-i angol kiürítést is.

Az 1915 novembertől 1916 márciusig terjedő időszakban 261 000 embert — közöttük 23 000 osztrák—magyar hadifoglyot —, 10 153 lovat, 68 db löveget és nagy mennyiségű egyéb anyagot szállítottak el.[19] A közel négy hónapos hadműveletben kb. 80 szállítóhajó vett részt 250 000 tonna hajótérrel és zavartalan működésüket az angol hadihajókkal megerősített francia és olasz flotta biztosította.

A teljes osztrák—magyar flotta még korszerűnek tekinthető — 10 évnél nem öregebb — hadihajóit tekintve az antant flotta erőfölénye legalább tízszeres volt, nem beszélve a tengeralattjárók és torpedóvető gyorsnaszádok terén mutatkozó aránytalanságról.

Az erőviszonyokat ismerve Hauss admirális, flottafőparancsnok nem is gondolhatott arra, hogy — akár a teljes flotta bevetésével is — meg tudja gátolni a sikeres kiürítést. Nem valószínű tehát, hogy a NOVARÁ-tól elvárta volna, hogy a páncélozatlan hajó 9 db 10 cm-es ágyújával elvégezze azt, amire az egész flotta is reménytelenül gyenge volt.

Az ellenséges hadiflotta erejére és aktivitására jellemző, hogy a kiürítési hadművelet kb. 100 napja alatt az olasz haditengerészet egységei 584, a franciákéi 340, az angolokéi 235 kísérő és őrszolgálati bevetést hajtottak végre.[20]

29. oldal: „11 óra 30 perckor jött az értesítés, hogy a NOVARA veszélybe került. A SZENT GYÖRGY azonnal elindult... Éppen idejében érkezett. Az ellenség észrevette a közeledő segítséget, s a bajbajutottak megmenekültek."

Ha 11 óra 30 perckor indult volna a SZENT GYÖRGY, a NOVARA-csoport nem menekült volna meg! Hansa admirális — cirkálóflottilla parancsnok — írásban kiadott parancsa szerint a SZENT GYÖRGY és kísérő hajói már hajnali 5 óra óta harckészen várakoztak az indulásra, sőt második beavatkozási lépcsőként a BUDAPEST csatahajó és kísérő hajói is harckészültségben voltak.

8 óra 50 perckor jött az értesítés, a SZENT GYÖRGY azonnal indult és csak három óra múlva észlelte az ellenség a horizonton megjelenő füstoszlopokat és hagyta el a csata színhelyét. A SZENT GYÖRGY és a NOVARA-csoport 12 óra 25 perckor találkoztak.[21]

A SZENT GYÖRGY fedélzetén lévő Hansa admirális — aki menet közben is kapta a légifelderítés adatait a csata helyzetéről és erőviszonyairól — 11 óra 45 perckor elrendelte a BUDAPEST-csoport kifutását is, de a helyzet tisztázódása után visszarendelte őket.

44. oldal: „A Velence elleni rajtaütés tervét nyugodtan őrültségnek nevezhetjük. Csak azt eredményezte volna, hogy romba dől a Dózse-palota, a Szent Márk templom és sok más műemlék."

Az való igaz, hogy ezt is és az egész világháborút is nyugodtan őrültségnek nevezhetjük. Csakhogy az akkor és ott érintettek nem voltak nyugodtak.

A világháború négy éve tartott, Triesztet, Polát, Fiumét éjjel-nappal Velencéből felszálló repülőgépek bombázták, volt úgy, hogy egy nap alatt nyolcszor is. Az osztrák—magyar repülők nem bombázhatták vissza, mert Károly császár és király — Zita királyné kérésére — külön parancsban megtiltotta. (Ez is egyik oka volt a Zita árulásáról akkoriban szállongó híresztelé seknek.)

Velencében volt az olasz flotta egyetlen észak-adriai támaszpontja és tengerészeti arzenálja. Onnan indultak az olasz tengeralattjárók, az akkor félelmetes hírű MAS torpedóvető motorcsónakok, valamint azok a sekély járatú olasz úszóütegek és angol monitorok, amelyek a mocsaras lagunavidéken közlekedni tudtak; behatoltak a Piave, Isonzo, Sdobba folyók torkolatába és a frontvonalak mögé kerülve 21 cm-es lövegeikkel hátulról lőtték csapatainkat. A védekezés velük szemben csaknem lehetetlen volt, mert amikorra a velük egyenlő erejű nehéztüzérség felvonult volna, már helyet változtattak.

Az olaszok megtehették volna, hogy — éppen műkincseire való tekintettel — Velencét nyílt várossá nyilvánítják — ami egyértelműen a terület demilitarizálását is jelenti —, de erre nem voltak hajlandóak, mert Velence, mint kiválóan kiépített haditámaszpont, felbecsülhetetlen katonai jelentőségű volt számukra: Polától, a Monarchia fő hadikikötőjétől és egyetlen javítóbázisától 120 km-re, a Piave torkolatától 50 km távolságra van. Mivel a legközelebbi olasz hadikikötő, Ancona 250 km-re fekszik, Velence demilitarizálásával az olasz flotta kiszorult volna az Adria északi vizeiről, az úszóütegek és nem tengerálló monitorok, melyek a lagúnák csendes

19 *Sokol*, 271. o.
20 *Sokol*, 273. o.
21 *Sokol*, 387. o.

vizeire készültek, nem tudták volna többé sok és véres veszteséget okozó működésüket folytatni. Az akkori repülőgépek, csekély akciórádiuszuk miatt nem bombázhatták volna a városokat, gyárakat és kikötőket és ezt a polgári lakosság, a gyárak munkásai és a matrózok se bánták volna.

Az eddigiekben láthattuk, milyen fontos volt az olaszoknak Velence, nem csodálható tehát, hogy a Monarchia szempontjából is fontosnak látták elfoglalását.

A caporettói áttörés (1917. okt. 23.) után az osztrák—magyar csapatok számára Velence elérhető közelségbe került és a következő nagy támadás céljaként szolgált. Az katonailag teljesen helyes, hogy egy ilyen nagyszabású, a tengerparton és járhatatlan lagunavidéken is áthúzódó támadás tervezésénél a hadsereg és a hadiflotta működését összhangolják és a flotta is feladatokat kap a támadás segítésére és a tenger felőli szárny védelmére, hiszen azért tartják.

Az már teljesen más kérdés, hogy reális volt-e a következő nagy támadás sikerében bizakodni.

50. oldal: „Átellenben Teodo kikötőjében horgonyzott... a KAISER MAX gyorscirkáló."

A KAISER MAX-ot így nem tisztelte meg senki, még új korában sem. A hajó 1861—63 között épült II. osztályú páncélos fregattnak, akkoriban szép fehér vitorlázattal és gőzgépekkel is rendelkezett. Volt 12 db simacsövű ágyúja is, melyek úgy álltak kifelé a hajó két oldalán lévő ágyúnyílásokon, mint még Nelson korában. Részt vett a lissai tengeri csatában (1866. júl. 25.) ahol Tegetthoff admirális nekirohanással elsüllyesztette az olaszok zászlóshajóját.

Az öreg veteránt a flottalistáról 1904-ben törölték és attól kezdve a Cattarói-öbölben lakóhulknak használták. (A hulk olyan hajótest, melyből a hajtóművet és fegyverzetet kiszerelték és mint úszótestet használják. Van lakóhulk, raktárhulk, szénhulk stb.)

Az első világháború után Jugoszláviáé lett, 1943-ban Spalato kikötőjében német bombatámadás végzett vele.[22]

59. oldal: „A GÄA kitűnő torpedóelhárító fegyverzetét haladéktalanul a két német tengeralattjáró ellen irányították.".

A szerző a GÄA-t olyan fegyverrel látta el, amelyet még nem találtak fel. „Torpedóelhárító fegyver" nem volt!

Hajóra kilőtt torpedóval szemben az egyedüli menekülés az volt, ha a torpedó nem talált. Ennek érdekében a hajók vagy gyorsan elfordultak, hogy a torpedó irányával párhuzamosan beállva kisebb célt mutassanak, vagy eredeti sebességük hirtelen megváltoztatásával megkíséreltek, hogy ne kerüljenek a torpedó útjába.

A nagytestű csatahajók a fordulási és sebességváltoztatási manővereket nem tudták kellő fürgeséggel végrehajtani. Ezeket sodronykötélből készült védőhálókkal látták el. Ez a védőháló csak álló hajónál volt használható, indulás előtt feltekerték és a külső oldalon végighúzódó tekercsként rögzítették. A skagerraki tengeri ütközetben (1916. máj. 31.) kiderült, hogy a kapott találatok következtében a hálók szétszakadtak, lebomlottak és a hajócsavarokra tekeredtek. E tapasztalatok alapján az összes flottánál megszüntették a nagy súlyú (hajónként kb. 90 tonna), nehezen kezelhető védőberendezés alkalmazását.[23]

A hajó ellen kilőtt torpedót megkísérelték a fedélzeti gyorstüzelő ágyúkkal is eltalálni, vagy eltéríteni, de előfordult, hogy az így irányt változtatott torpedó — amelyik egyébként nem talált volna — e miatt ért célba.

A torpedóelhárító fegyverek terén ez volt tehát a helyzet és ez alól a GÄA sem volt kivétel.

A GÄA egyébként 13 000 tonnás orosz személyszállító hajó volt, eredetileg MOSZKVA néven. 1891-ben épült, később a németek megvették, majd 1909-ben árverésen az osztrák—magyar flotta vásárolta meg. 1914—18 között Cattaróban torpedó raktárként használták. Fegyverzete 4 db 12 cm-es, 4 db 7 cm-es ágyú, páncélzata nem volt, torpedó- és vízibomba vetővel — tehát tengeralattjáró elleni fegyverzettel — egyáltalán nem rendelkezett.[24]

88. oldal: „A SCHARFSCHÜTZER torpedóromboló..."

A hajó helyes neve SCHARFSCHÜTZE (mesterlövész).

134. oldal: „A vádbeszéd hangoztatta, hogy Rasch szolgálati engedély nélkül ment a SZENT GYÖRGY-re. Ez nyilvánvaló tárgyi pontatlanság volt, hiszen fedélzetmesterként éppen ezen a hajón szolgált."

Az a „nyilvánvaló tárgyi pontatlanság", amit a szerző állít, mert Franz Rasch valójában az egyik partvédő tengerészeti ütegnél szolgált a szárazföldön.[25]

162. oldal: „A flottában csüggedtséget keltett a SZENT ISTVÁN csatahajó tragédiája. Június 10-én a polai kikötőben torpedót kapott, azonnal elsüllyedt, s elég sokan meghaltak. Egon

22 *Marine-Gestern, Heute*, 1987. I. szám, 13—14. o.
23 *Aichelburg* és többen: Die Tegetthoff Klasse. Wien, 1979. 82. o.
24 *Karl Gogg:* Österreichs Kriegsmarine. Salzburg, 1978. 80. o.
25 *Hetés—Dezsényi:* Flottafelkelés a Bocche di Cattaróban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1958. 1—2. sz., 92. o.

Erwin Kisch újságíró felháborodottan írta: Horthy, aki valamennyiünk közül egymaga tehetett volna tényleg valamit, megtagadta a segítséget a hajótörött legénységtől; indokolása szerint nem kockáztathatta hajójának épségét a mentési munkálatokkal »halálos torpedóveszély közepette.«."

A csüggedés a négyéves háború vége felé, a kilátástalanság, szenvedés és pusztulás láttán teljesen érthető. Valamint az is, hogy a flotta legújabb csatahajójának — amely egyébként a magyar hajóépítés kiemelkedő alkotása volt — elsüllyesztése, az elsüllyesztés módja és bajtársaik pusztulása nyilván még tovább mélyítette ezt a hangulatot.

Az viszont egyáltalán nem érthető, hogy a szerző — ha már ír róla — miért a valótlanságok zűrzavaros halmazát írja össze, miért nem a valóságot?

Nézzük a tényeket! 1918. június 8-án este futott ki Polából a VIRIBUS UNITIS és a PRINZ EUGEN csatahajó öt torpedóhajó kíséretében és minthogy csak éjszaka hajóztak, két nap múlva, június 10-én hajnalban érkeztek Slano kikötőjébe. E napon este indult a SZENT ISTVÁN és TEGETTHOFF csatahajó és hét hajóból álló kísérete Polából, hogy hajnalra Tajer, majd a következő éjszaka Slano kikötőjébe érkezzen.

Június 11-én hajnali 3 óra 30 perckor Premudától 9 mérföldre délnyugatra — tehát a nyílt tengeren, Polától 120 km-re — a 14 csomóval (kb. 26 km/ó) haladó, a kísérő hajóktól szabályszerűen körülvett csatahajókat a MAS 15 és MAS 21 olasz torpedóvető motorcsónak megtámadta, átrohantak a kísérőhajók kordonán és a MAS 15 a SZENT ISTVÁN-ra, a MAS 21 a TEGETTHOFF-ra két-két torpedót lőtt ki. A SZENT ISTVÁN-t mindkét torpedó eltalálta, a TEGETTHOFF-ot egyik sem. A megtorpedózott csatahajó reggel 6 óra 12 perckor süllyedt el.

A teljes személyzeti létszámból (1046 fő) 4 tiszt és 85 főnyi legénység veszett el. Az emberveszteség egyrészt a torpedók robbanásakor történt, másrészt az erős vízbetörés miatt a hajó olyan gyorsan oldalra dőlt, hogy a víz elzárta a mélyebb szinteken szolgálatot teljesítők elől a kijutás lehetőségét. A hajó egyik magyar származású tisztje Rövidi-Maxon Rudolf sorhajóhadnagy — aki jó búvárúszó volt — háromszori lemerüléssel három embert hozott ki a már víz alá merült helyiségeken és folyosókon keresztül. Negyedik lemerüléséből nem tért vissza.

A kötelék a vízben úszók mentését 7 órakor fejezte be és Tajer kikötőjébe hajózott.[26]

Tajerból értesítették az onnan 350 km-re lévő Slanóban — a VIRIBUS UNITIS fedélzetén — tartózkodó főparancsnokot az eseményekről.

A valóság tehát ez, még akkor is, ha E. E. Kisch a szemtanú hitelességével, kijelentéseket idézve írta le. Mentségül szolgáljon, hogy publicista volt, nem pedig egy „népszerű történelem" írója.

Az is lehetséges persze, hogy E. E. Kisch egyéb Polában történt eseményekről írt és a szerző keverte össze a dolgokat.

A Pólában elsüllyedt csatahajót azonban
— nem SZENT ISTVÁN-nak hívták, hanem VIRIBUS UNITIS-nak,
— nem megtorpedózták, hanem búvárok odaúszva felrobbantották,
— nem június 10-én, hanem november 1-én,
— nem osztrák—magyar hajó volt már, hanem jugoszláv,
— nem Horthy, hanem Janko Vukovič volt a főparancsnok.[27]

185. oldal: „Felhasznált források és irodalom: ... Österreich—Ungarns Seekrieg 1914—18. Szerkesztette: Sokol, Hans Hugo..."

Hasznosabb lett volna, ha a szerző mellőzi a felhasznált irodalom felsorolását, mert a könyv és a felsorolt művek ismeretében felmerül a kérdés, vajon mire használta fel? Adatgyűjtésre biztosan nem! Mert, ha például a felsorolásában szereplő Sokol művet — nem elolvassa, hanem csak — átlapozgatva az ábrákat és képeket nézegeti, megláthatta volna a nyílt tengeren süllyedő SZENT ISTVÁN-ról készült filmfelvétel kockáit (608. o.), a megtorpedózási helyzet ábráját (560. o.), valamint a Lovčen ostromában részt vevő hajókat feltüntető ábrát (272. o.) és máris elkerülte volna, hogy ezek a valótlanságok a neve alatt kerüljenek napvilágra.

Ha pedig ‚felhasználás" helyett el is olvasta volna, akkor a valóságnak megfelelő „népszerű történelem" kötet kerül ki a keze alól. Természetesen mindez a lektorra is vonatkozik.

Végére érve a könyvvel kapcsolatos megjegyzéseknek, az olvasóra maradnak a tanulságok és tennivalók.

Szüntelenül járni kell a tudomány kertjét és az oda nem illőt ki kell gyomlálni, vagy legalább jelezni kell. Különösen fontos munka ez a bejárat („népszerű történelem") közelében, mert az ott lévő gyomok eltakarják a belső szépségeket és elveszik a kívülről betérők kedvét a látogatástól, de a későbbi műveléstől is.

Aut veritas, aut nihil — az igazságot, vagy semmit —, ez a történelemtudomány művelőinek legfontosabb szabálya, mert csak az ezt betartók kezei között maradhat a történelem az élet tanítómestere.

26 *Sokol*, 553—563. o.
27 *Sokol*, 738. o.

N. GOLLER ÁGOTA

EGY „SZERAPION" A MAGYAR VÖRÖS HUSZÁROKRÓL

A Szerapion testvérek szovjet—orosz irodalmi csoport egyik tagjának, Vszevolod Ivanovnak a neve nem ismeretlen a magyar olvasóközönség előtt. Az 1895—1963 között élt kiváló prózaíró több művét lefordították magyar nyelvre. 1945 előtt ugyan csak egyetlen elbeszélése jelent meg 1936-ban, az Illyés Gyula szerkesztette „Mai orosz dekameron"-ban „A csecsemő" címmel, 1945 után azonban „A 14—69-es páncélvonat" című kisregénye, majd az ebből készült dráma, a 60-as évektől pedig mind több elbeszélése, kisregénye került kiadásra. Ezek közül a legjelentősebbek: a „Színes szelek. Partizánciklus", amely a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában látott napvilágot, továbbá a „Matvej, az isten", amely 1970-ben, valamint „A menekülő sziget", amely 1984-ben jelent meg az Európa Kiadó gondozásában. Mindezek ellenére azt kell mondanunk, hogy Vszevolod Ivanov hazánkban nem tartozik az ismert orosz írók közé, bár a fent említett kötetek elfogytak és valószínűleg ma is olvassák őket. Az okok közül talán meg kell említenünk azt a sajátos képet, amelyet róla hazájában kialakítottak. Ez a kép 1945 óta egyes szakaszokban más és más hatást gyakorolt a magyar könyvkiadásra, a szovjet—orosz irodalom magyarországi népszerűsítőire. A 60-as évekig — írta róla egyik legjobb ismerője, Viktor Sklovszkij — „bezárták saját múltjába, életében a klasszikusok közé tették". Ez azt jelentette, hogy a 20-as években írt művei egy részét újra és újra kiadták, nem jelentették meg azonban a problematikusaknak ítélteket és azokat az újabb kéziratait, amelyek nem feleltek meg a „klasszikus szoborral" szembeni elvárásoknak. 1945 után hozzánk is ez a „megszűrt" és „kifényesített" Ivanov-kép jutott el, amelyen a 60-as évektől kezdődtek változások, szinte párhuzamosan az új szovjet kiadások és értékelések megjelenésével. Méltán írta 1970-ben Elbert János, hogy „Bulgakovot kivéve talán egyetlen író képén sem alakíthatnak annyit a késve megismert írásokból kirajzolódó vonások, mint Vszevolod Ivanovén."

Ki volt ez a prózaíró, akit a már említett Sklovszkij „balzaci tehetségnek" nevezett?

Vszevolod Ivanov egy kozák településen született 1895-ben. Szülei ugyan nem voltak kozákok, de miután apja sokáig ott tanítóskodott, a szibériai kozákokhoz sorolták a családot. Az apa sokfelé dolgozott; az Altájban, Tomszk közelében, az Ob mellett, s ezzel megkezdődött Ivanov fiatalkori „országjárása" is. Kalandokban bővelkedő ifjú évei után 1915-ben jelent meg az első írása, s ettől kezdve rendszeresen publikált. 1917-ben a forradalom oldalára állt, bár saját bevallása szerint is politikailag nagyon „műveletlen" volt, csak szépirodalmat olvasott és más művészetekkel ismerkedett. Fokozatosan közeledett a bolsevikokhoz, még Szibériában belépett a Vörös Gárdába. Több megbízatást is ellátott; harcolt a partizánok közt, két sajtóorgánum munkatársa is volt. 1921-ben Gorkij hívására Petrográdba utazott. Nem üres kézzel érkezett, magával hozta azt a vékonyka elbeszéléskötetet, amelyet saját maga szedett ki Omszkban és a „Partizánciklus" egyik darabját kéziratban.

Először a petrográdi proletárírók csoportjába tartozott, Gorkij azonban rövidesen bemutatta őt a Szerapion testvéreknek, akik közt művészi törekvései visszhangra találtak és e kör tagjaival élete végéig megmaradt alkotó barátsága.

Kik is voltak a „Szerapionok"?

1920—21-ben, a polgárháború fokozatos megszűntével, a gazdasági nehézségek, az éhezés, fázás, papírhiány ellenére megélénkült az irodalmi élet Szovjet—Oroszország kulturális központjaiban. Az alkotó értelmiség forradalom mellett álló, vagy azzal szimpatizáló idősebb tagjai mellé megérkezett a frontokról a fiatalok új hulláma, akik a Vörös Hadseregben harcoltak, előtte munkások, parasztok, értelmiségiek voltak. E fiatalok legtehetségesebbjei új kultúrát, új művészetet akartak építeni. A 20-as évek elején létrejött irodalmi csoportok közül a Szerapion testvérek tagjai néhány kivétellel megjárták a frontot, harcoltak a Vörös Hadseregben és úgy látták, hogy az elveszett éveket pótolni kell, tanulni akartak az idősebb pályatársaktól és egymástól. Többségük prózaíró

volt: K. Fegyin, Vsz. Ivanov, V. Kaverin, L. Lunc, Ny. Nyikitin, M. Szlonyinszkij, M. Zoscsenko, de költők is voltak köztük, így J. Polonszkaja, V. Pozner, Ny. Tyihonov, de akadt egy irodalomtörténész is: I. Gruzgyev.

Honnan vették különös elnevezésüket?

Az 1917 utáni évek romantika iránti fogékonysága felkeltette az érdeklődést a múlt századi romantikus írók iránt és a Szerapion testvérek közül többen a német romantikusokat, pl. E. T. Hoffmannt ismerték meg. Az ő egyik művének Szerapion testvérek (Die Serapionsbrüder) a címe. A csoport megalakulásakor — írja egyikük visszaemlékezéseiben — Hoffmann könyve ott feküdt az asztalon és ez adta az ötletet a névválasztáshoz. Programnyilatkozatuk és közreadott rövid életrajzírásaik avantgarde tendenciája vitákat váltott ki, sőt a Proletkult tagjai megbélyegző jelzőkkel illették őket. Írói tevékenységük azonban a kibontakozó szovjet irodalom legértékesebb, maradandó vonulatába tartozik annak ellenére, hogy később a hivatalos szovjet irodalomtörténet és főleg irodalompolitika a Szerapion testvérek csoportját egészében apolitikus, sőt szovjetellenes tendenciával vádolta és negatívan ítélte meg.

Vszevolod Ivanov, „az aleuta testvér" — ahogyan a csoportban nevezték — különleges helyet foglalt el közöttük. Ő élt leghosszabb ideig a társadalom alsó rétegei között és olyan vidékeken, amelyeknek a világa a petrográdi, európai orosz értelmiségiek számára ismeretlen volt: a szibériai kozák, kirgiz, mongol települések paraszti élete. Korai műveiben szorosan kapcsolódik a szibériai polgárháború eseményeihez, alakjaihoz. Először a résztvevő szemével láttatja a véres harcokat, a Kolcsak ellen feltámadó partizánmozgalmat, azt a soknemzetiségű tömeget, amely páncélvonatot ostromol, győztesként vonul be a távol-keleti városokba és a mongol pusztákig is eljut. Időben távolodva a polgárháborútól Ivanov a 20-as évek közepén egy sor írását „Egzotikus elbeszélések" cím alatt egyesíti. Ezekben az írásaiban már történelemként tekint vissza az elmúlt időkre. Ebben a kötetben olvashatjuk „A Kara-Szor völgy" című elbeszélését kétszáz magyar vörös huszár hősi haláláról, amit 1924-ben írt, s magyarul a „Matvej, az isten" című kötetben jelent meg.

Az elbeszélő előőleg a Vörös Gárda omszki osztagában harcolt, amely a Tyumenhez vezető utakat védte. Amikor megtudták, hogy a fehér csehek elfoglalták Petropavlovszkot és ott a forradalmi bizottságot és a Vörös Gárda tagjait kivégezték, soraik megritkultak. A helyi lakosság is bizalmatlan volt irántuk. A kozákokkal történt több véres összecsapás után oly kevesen — mintegy harmincan — maradtak csak, hogy elhatározták: fölosztatják az osztagot és egyenként — esetleg párosával — szétszélednek és elrejtőznek, ki hol tud. Az elbeszélő egy osztagbeli barátjával, Hvoscssal indult el azzal a szándékkal, hogy az Éhes-sztyeppén keresztül Szergiopolba megy, majd Oroszországba. Kitűnő lovakat szereztek és kirgizeknek öltöztek. Hvoscs zöld turbánt vett fel, arab tudósnak adva ki magát. Az elbeszélő bevarrta övébe az omszki vörös osztag igazolványait. Kurgánok és karakalpak síremlékek mellett lovagoltak el, kirgiz öregek itatták meg őket kancatejjel.

Útközben tudták meg legnagyobb örömükre, hogy a sztyeppén vonulnak szintén Szergiopol felé a Krasznojarszk alatt vereséget szenvedett magyarok is, akik Szibériában az elsők között léptek be a Vörös Hadseregbe. A Kara-Szor völgyében porfelhő emelkedett és Hvoscs felkiáltott:

„Jönnek! Ők azok!"

Rövidesen szemben álltak egymással; a lovas magyar csapat és a két kirgiznek öltözött orosz. Az elbeszélő így látta őket a találkozáskor:

„A magyarok lebarnultak a tűző napon, piros nadrágot viseltek mindannyian, amely khaki színűvé fakult. Rongyosak, de frissen borotváltak, egytől egyig...A katonakenyér jó illata áramlott felőlük, a kétszázfőnyi had lélegzete erőteljes és szabályos."

A magyarok komisszárja kémeknek gyanította a két lovast és mikor kiderült, hogy az övbe varrt irataik olvashatatlanná rongyolódtak, fölszólította őket: menjenek a maguk útján, ne tartsák fel az osztagot, mert egy hete üldözik őket. El is váltak egymástól és nem sokkal ezután újabb porfelhő emelkedett: az üldözők jelentek meg. Hvoscs figyelmeztetni akarta a magyarokat, de azok elzavarták őket, erre ketten a völgy oldalából nézték végig a két csapat találkozását. Az üldözők fehér csehek voltak, akik mereven, egyenesen ültek a nyeregben, mintha nem ismernék a mongol lovagló ülésmódot.

Az üldözők, közelebb érve, néhány lövést adtak le, a magyarok rendszertelenül viszonozták. Hvoscs azon csodálkozott, hogy a magyarok géppuskája hallgat: „...úgy tudtam, hogy jó katonák ..." De a lovasok elkezdtek egymásnak kiabálni, majd leszálltak a lóról és kézitusára került sor. Ivanov, aki mestere volt a közeli képek leírásának, így mutatja meg ezt a drámai küzdelmet: „...tisztán emlékszem az emberi testek iszonyú gomolyagára, amint ide-oda cikáztak, hörögve, egymáson tiporva, egymás torkát foggal — igen, puszta fogaikkal — harapva el. Láttam kettészelt arcokat. A rohamkést elejtő kezek furcsa sápadtságát."

Ezek a porfelhőből kivillantott részletek, a torkok, fogak, sápadt kezek jobban érzékeltetik az élet-halál küzdelmet, mint ha hosszan mutatná be a harc egész lefolyását. A küzdőtéren csak néhány cseh maradt életben, akik eltemették saját halottaikat, majd fáradtan ellovagoltak.

A magyarok mind holtan maradtak ott. A két barát felnyergelt és elindult Szergiopol felé. „Hideg volt a sztyeppén. Feljött a hold."

Ivanov polgárháborús írásaiban mindig több nemzet fiai szerepelnek, való képet nyújtva arról a soknemzetiségű kavargásról, ami Szibériában a polgárháborúban létrejött. Már a polgári lakosság összetétele is tarka képet mutatott, hiszen a tősgyökeresnek számító oroszok mellett későbbi betelepültek is voltak, az eredeti őslakosság pedig az északi vidékektől Közép-Ázsiáig a legkülönfélébb nemzetiségek fiaiból állt. Ehhez jöttek még a polgárháború alatt odakerült külföldi katonák: csehek, lettek, magyarok, németek, az intervenciós japánok, amerikaiak stb. Ebben a bonyolult képletben csupán egyetlen iránytű mutathatott utat Ivanovnak, hogy kik mellett foglal állást: az, hogy a forradalom mellett, vagy az ellen harcolnak.

Az idézett elbeszélésben a magyarokat egyértelmű szimpátiával mutatja be már az első megjelenésükkor. Hiszen előre tudjuk, hogy a Vörös Hadseregbe elsők között beállt katonákról van szó, akiktől a két bujkáló orosz védelmet remél. Az elbeszélő a jó katona szemével állapította meg, hogy rongyosságuk ellenére frissen borotváltak, tehát menekülésük közben is fegyelem uralkodott köztük. Fokozza a pozitív hatást, hogy a magyarok komisszárja jogos bizalmatlansága ellenére békével útjukra engedi őket, hiszen azokban az időkben két kémgyanús, bizonytalan külsejű csavargó lelövése nem számított volna különleges kegyetlenségnek. Majd Hvoscs ki is mondja gondolatát, hogy jó katonák. Ivanov nem mondja meg, hogy miért nem tüzeltek a magyarok a géppuskájukkal, s miért került sor enélkül kézitusára. Hvoscs szavai utalnak talán rá, hogy az ellenfelekben fölhalmozódott gyűlölet vezetett oda, hogy rövid lövöldözés után, lóról leszállva, közelharcban kaszabolták le egymást. A kíméletlen harc után ismét Hvoscs az, aki felteszi a kérdést:

„Ezek...ezek miérettünk tusáztak így...Ezek a magyarok?"

Van valami olyan vonása is a magyarok döntésének: azzal, hogy nem menekülnek tovább, vállalva sorsukat, nem térnek ki a végkifejlet elől. Ezt az elszántságot, ezt a keménységet dokumentálják Hvoscs szavai is:

„Barátocskám,...hiszen ezek még azt sem engedik, hogy velük haljon az ember. Hogy lehet ez?"

Meg kell jegyeznünk, hogy az elbeszélés későbbi átdolgozásaiból kimaradt az a gondolatsor, ami itt még az első kiadásban következett és utalt a magyar—cseh évszázados ellentétekre. A későbbi kihagyások oka valószínűleg az volt, hogy a 30-as évek kiadásaiban ilyen apró momentumokban is az a megváltozott politikai viszony tükröződött, amely a Horthy-Magyarország és a polgári demokratikus Csehszlovák Köztársaság megítélése közötti különbségből fakadt. Azzal kapcsolatban pedig, hogy a két lovas ellenfél miért gyalogos közelharcot vívott egymással, meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy az ellenfelek — egykoron az Osztrák—Magyar Monarchia fogságba esett katonái — nem rendelkeztek a korábbi lovassági fegyvereikkel, így például kardokkal és emiatt vívtak gyalogos közelharcot. A magyarok géppuskája hallgatásának pedig minden bizonnyal a lőszerhiány volt az oka.

Ivanov elbeszélése megőrzi, tovább adja az utókor emberének a kétszáz magyar vörös huszár hősies sorsvállalását és a magyar huszárok bekerülnek azok soraiba, akik emberemlékezet óta járták a sztyeppén a hadak útját. Ám nem ők az egyedüli magyar hősei Ivanov írásainak. A Partizánciklus „Színes szelek" című kisregényében is találkozunk egy magyarral. Kék katonazubbonyt hord, tehát minden bizonnyal huszár lehetett, és cseh nemzetiségű internacionalista társával németül beszél. Szerepeltetése azt mutatja, Ivanov lényegesnek tekintette a magyar részvételt a szibériai partizánharcokban. A történet az Altájban játszódik az 1918—1919-es években, a Kolcsak elleni harcokban történtek adják az események alapját. A szerveződő partizánosztag magját négy vöröskatona képezi: két orosz, egy magyar és egy cseh nemzetiségű. Az erdőben bujkálnak és hozzájuk jönnek el az elégedetlen környékbeli parasztok. Megkérdezik őket, hogy bolsevikok-e, s miután mind a négy katona igennel felel, a parasztok hozzájuk csatlakozva veszik fel a harcot Kolcsak kozákjai ellen.

E néhány szépirodalmi adalék, amelyek számát növelni lehetne, hozzájárul annak megismeréséhez, hogy miként látták és értékelték Szovjetoroszországban a magyar internacionalisták polgárháborús tevékenységét, nemcsak a történészek, de a szépírók is.

SZEMLE

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

KANIZSA VÁRA

(Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest. 1987. 169 o.)

A Zrínyi Katonai Könyv és Lapkiadó igen sikeresnek és népszerűnek mondható vártörténeti sorozatában ez a tizenegyedik magyarországi vár, melynek teljes hadtörténelme kerül az olvasó elé. Itt is érvényesült a kiadó elképzelése: egy vár — illetve az annak vonzáskörzetében lezajlott csaták, harcok, katonai vonatkozású események — részletekbe menő feldolgozásával megismertetni a történelem iránt érdeklődő olvasóközönséggel a magyar hadtörténelem egy térben és időben körülhatárolható eseménysorozatát.

Sajnos, Kanizsa vára is azon erősségeink közé tartozik, melyek erődítményeit, épületeit hiába keresi az érdeklődő. Napjainkban — a köveiből épült néhány épületen kívül — semmi sem látszik a hajdan oly hatalmas és országosan fontos erősségből. Kicsiny feudális várként épült a XIII. század második felében, jelentős, sőt, az ország egyik legjelentősebb várává azonban csak a török háborúk során épült ki a XVI—XVII. században. Miután hivatását betöltötte, a török hadak kiűzése után hatalmas védművei feleslegessé (illetve a Habsburg császári hatalomra nézve veszedelmessé is) váltak, s ezért császári parancsra — 1702-ben — elrendelték teljes megsemmisítését.

A Szerző — az eddigi vártörténeti kötetekben kialakult szerkezeti felépítés elvét követve — Kanizsa (a mai Nagykanizsa belterületén lévő) várának történetét is a kezdetektől (a várról fellelhető legkorábbi adatoktól) a befejezésig (a vár tudatos elpusztításáig) írta meg.

A fejezetek élén álló „Bevezetésben" egy hangulatkeltő gondolatsort közöl a Szerző, s egy villanásra az olvasó elé vetíti Evlia Cselebi török világutazó leírását a vár fénykorából, a XVII. század közepén látható hatalmas erősségről, amely akkor a török birodalom legnyugatibb és leghatalmasabb végvára volt.

Ezen — az olvasó érdeklődését kétségtelenül felkeltő — sorok után kezdi meg a Szerző időrendiségben a vár történetének leírását.

A könyv kitűnően szerkesztett, szerkezete világos és jól áttekinthető. Kilenc főfejezete közül az első fejezet foglalkozik a vár történetének kezdeteivel (27 oldalon.) Ezt követi a vár történetének legmozgalmasabb kora: a török háborúk időszaka. Ezt hét főfejezetben tárgyalja (összesen 118 oldalon), melyben 1532-től 1690-ig írja le az egyre fontosabb szerepet kapó Kanizsa várának hadtörténetét. Az utolsó — kilencedik — főfejezetben a vár tudatos elpusztítását, megsemmisítését közli a Szerző. Az események leírását jól követhetővé teszi az, hogy a Szerző a főfejezeteket — egy-négy oldalas — alfejezetekre osztja, jól megválogatott, hangulatos és plasztikus alcímekkel ellátva.

Az első főfejezet a vár korai történetét foglalja össze „Kanizsa a Mohács előtti történelemben" címmel. Ebben a fejezetben a vár nevének etimológiai magyarázatával, a vár területének őskori vonatkozásaival, majd a XIII. század végi építésével foglalkozik. A tatárjárást követő várépítések egy különleges változatával — a mocsári várak egy jellegzetes példájával — ismerkedhet meg az olvasó. Kanizsa mozgalmas hadtörténetét a várat építtető Kőszegi család, majd az Anjouk pártján álló Osl nemzetség — a később magát Kanizsainak nevező főúri család — hadakozásai nyitották meg. A Szerző már ebben a nyitó fejezetben és ez jellemző a továbbiakra is — az eseményeket mindvégig az országos események — politikai és hadtörténelmi történések — folyamatában, annak részeként ábrázolja. Ebből adódóan a vár történetének leírása nem válik soha apró helyi események és leírások érdektelen halmazává.

A XIII—XV. század — zömében belső viszálykodásaival, sokszor kegyetlen harcaival zajló — eseményeit követi az országos katasztrófa: az 1529. augusztus 29-i mohácsi

csata, valamint a vár történetében is jelentős fordulat: a Kanizsai család kihalása, és az új tulajdonosok, a Nádasdyak korszaka.

A második főfejezet — „Kanizsa a Nádasdyak korában (1532—1568)" — már a török háborúk kezdeti korszakát írja le. Harcok dúltak a vár körül 1532-ben, 1545-ben és 1556-ban. Ekkor azonban még védte Kanizsát keletről — a hozzá hasonlóan mocsarak közé, szigetként épített — Szigetvár. Szigetvár azonban 1566-ban török kézre került, s fontos hadászati szerepét — a Dráva és a Balaton között nyugatnak vezető utak védelmét — szinte egyik évről a másikra Kanizsa vára vette át. Ekkor indult meg a vár hatalmas méretű erődítése: kezdetben hevenyészett formában („magyar módra"), elsősorban a birtokos Nádasdy család pénzén és szervezésében, hasonlóan más dunántúli és magyarországi várakhoz. A védelem megszervezése és kiépítése azonban meghaladta a leggazdagabb főúri családok lehetőségeit is, s 1568-ra — ugyancsak hasonlóan más magyarországi várakhoz — Kanizsa várának erődítését és védelmét is átadta a Nádasdy család a királyi udvarnak. Az átadás, átvétel leírásánál foglalkozik a Szerző részletesen a kanizsai vártartománnyal, valamint a vár védelmét ellátó katonaság helyzetével, különös tekintettel az ún. vitézlő rendre.

A harmadik főfejezet — „Jó híre marada Thury kapitánynak" (1567—1571) címmel — a vár magyar kapitányai közül magasan kiemelkedő hírű parancsnokkal, Thury Györgygyel foglalkozik. Ismerteti a Szerző Thury György pályafutását, majd kanizsai szereplését. Ebben az időszakban tovább folytatódott Kanizsa erődrendszerének korszerűsítése, miközben a vár körül szakadatlanul dúltak a csatározások, lesvetések, melyek egyikén maga Thury György is hősi halált halt.

A negyedik fejezet — „A hosszú béke időszakát" (1571—1591) mutatja be, amely időszak valójában a végvári harcok — a lesvetések, portyák, pusztítások — klasszikus korszaka volt Kanizsa körül is.

Ezt a névleges békét követte az ötödik fejezetben leírt — „Kanizsa a tizenötéves háborúban" eseménysorozata. A Dunántúlon — 1593-tól — kirobbanó harcok egyik forrpontja Kanizsa körzete volt, illetve a Kanizsa körül tanyázó szabad hajdúk voltak e harcok legtöbb problémát okozó szereplői. E háború során — 1600. szeptember 8—október 22 között — érte a legsúlyosabb török támadás Kanizsát. A másfél hónapig elhúzódó ostrom végén a várat császári parancsnoka átadta a törököknek. Ezzel megkezdődött Kanizsa új — török megszállás alatti — korszaka. Tekintettel a vár rendkívül fontos szerepére, a császári hadsereg több — sikertelen — támadást indított visszafoglalására. A harcok leírásakor széles korképet rajzol fel a Szerző: megjeleníti a még a törökök által is megvetett barbár tatár csapatok rémtetteit, a Kanizsa körüli magyar végvárak küzdelmeit. Ebben a fejezetben érinti a Szerző a Bocskai-felkelésnek — a Kanizsa körzetét csak érintő — eseményeit is.

A hatodik fejezet — „A török félhold uralma alatt (1600—1690)" — foglalkozik részletesen a török megszállás alatt lévő Kanizsa várával, valamint a vár hatalma alatt álló kanizsai vilájettel, s a vilájet magyar lakosságának sorsával, adóztatásával, életével. Ennek a fejezetnek — elsősorban a törökkori Kanizsa leírásának — fő forrása Evlia Cselebi török világutazó, aki annak idején — személyes tapasztalatai alapján — leírta a vár erődítményeit, a várost, a török őrséget és a — zömében — délszláv (bosnyák) lakosságot.

A császári-királyi hadvezetés, de elsősorban a Zala és Somogy vármagyék örökös főispáni, valamint a Muraköz és Légrád örökös kapitányi tisztséget viselő gróf Zrínyi Miklós nem törődhetett bele Kanizsa elvesztésébe.

Zrínyi Miklós gróf tevékenységét örökíti meg a hetedik főfejezet, „Zrínyi Miklós harcai Kanizsa visszafoglalásáért" címmel. A Szerző itt is általános korképet rajzol fel: ismerteti Zrínyi gróf pályafutását, s harcait a kanizsai török csapatokkal szemben. A harcok tetőpontjukat az 1663—1664. évi háborúban érik el. Ebben a háborúban, 1664. április 30—június 2. között, a császári-királyi hadsereg sikertelen ostromot indított Kanizsa visszavételére. A kudarc súlyát fokozta, hogy a török csapatok viszont június 5-én megtámadták és június 30-ra elfoglalták a Kanizsával szembeni legjelentősebb magyar végvárak egyikét: Új-Zrínyivárt. Külön érdekessége a könyvnek, hogy teljes részletességgel közli Zrínyi Miklós gróf elemző jelentését Kanizsa kudarcba fulladt ostromáról. Mint ismert, a kanizsai és újzrínyivári kudarcokat a török hadak — 1664. augusztus 1-én Szentgotthárdnál elszenvedett — csatavesztése követte. A császári győzelemnek azonban — a rövidesen megkötött vasvári béke miatt — nem volt kedvező folytatása Kanizsa és az ország sorsát illetően. Kanizsa további 26 esztendőre török uralom alatt maradt.

A végleges felszabadulást a török hadsereg 1683. évi bécsi hadjárata, illetve annak kudarca nyitotta meg. Ezt az eseménysorozatot idézi a könyv nyolcadik fejezete, amely a „Kanizsa visszafoglalása a töröktől (1690. április 13.)" címet viseli. A Szerző itt is az országos eseményekből indul ki: a török hadak 1683 júniusi felvonulásától — a Bécs alatt elszenvedett végzetes kudarcon át — az 1683—1689-es

évek sikeres császári hadműveletein át, a Dunántúl teljes felszabadításáig. A hadműveletek során több dunántúli várat zártak szoros ostromgyűrűbe a császári-királyi csapatok. Ezek a török várak sorra kapituláltak. A legtovább —1690 áprilisáig — a kanizsai török őrség tartotta magát. Az ostromot vezető Batthyány II. Ádám gróf felszólítására ágyútűzzel válaszolt a török katonaság 1690 januárjában. A három hónapos ostromzár — az éhség és az egyre reménytelenebb helyzet — végülis 1690 április 13-án kapitulációra kényszerítette a török őrséget, amely szabadon elvonulhatott Kanizsa várából. Ezzel az eseménnyel fejeződik be a könyv nyolcadik főfejezete, s egyúttal a vár történetének gerincét képező török háborúk korának tárgyalása.

A hatalmas erősség ezzel befejezte hadi pályafutását, s nem érte meg — más dunántúli várakhoz hasonlóan — a Rákóczi-szabadságharcot.

Három évvel a törökkel kötött karlócai béke (1699 január) után, 1702-ben I. (Habsburg) Lipót császár-király elrendelte Kanizsa várának megsemmisítését. Ezt az eseményt tárgyalja a könyv kilencedik, egyben utolsó főfejezete: „Egy vár halála" címmel. A Szerző röviden ismerteti a vár szervezett lerombolásának történetét, mellyel néhány hónap alatt örökre eltűnt a föld színéről a magyar hadtörténelem egyik fontos tanúja és színhelye.

A könyv zárószavait tartalmazó „Befejezés" a vár maradványainak utótörténetéről tájékoztatja az olvasót. Ezt követi a részletes irodalomjegyzék, melyet a munka során felhasznált (könyvészeti és levéltári) források jegyzéke követ. A könyv értékét növeli a záradékként közölt „Melléklet", melyben táblázatban összeállítva közli a Szerző Kanizsa várának birtokosait, valamint császári és török parancsnokainak névjegyzékét, s végül a vár 1566. évi inventáriumát.

Említést érdemel a könyv szépen összeállított képanyaga, melyben számos kortörténeti illusztráció mellett a Szerző közli Kanizsa várának szinte valamennyi fennmaradt XVI.—XVII. századi képes ábrázolását.

V. Molnár László könyve tovább gazdagította a Zrínyi Katonai Könyvkiadó vártörténeti sorozatát. A szakszerű és pontos megfogalmazás mellett külön érdeméül kell kiemelnünk a szép és olvasmányos stílust. Ez nemcsak a szakembereknek, de az érdeklődő olvasóközönségnek is élvezetes olvasmányt ad, s a tágabb olvasóközönség körében is méltán tarthat érdeklődésre számot.

Veress D. Csaba

DIE BEDEUTUNG DER LOGISTIK FÜR DIE MILITÄRISCHE FÜHRUNG VON DER ANTIKE BIS IN DIE NEUESTE ZEIT

Vorträge zur Militärgeschichte, 7. k.

(Militärgeschichtliches Forschungsamt, Freiburg, Herford—Bonn, 1986. 258 o.)

„A logisztika jelentősége a hadvezetés számára az antikvitástól a legújabb korig" címmel kilenc tanulmányból álló kötetet jelentetett meg a közelmúltban az NSZK-beli Hadtörténelmi Kutatóintézet. A rövid bevezetőt megfogalmazó *Dr. Günther Roth* vezérkari ezredes, kutatóintézeti igazgató (Freiburg) azonnal leszögezi, hogy „logisztika alatt ma mindazon eszközöknek és szolgáltatásoknak a megtervezését, készenlétbe helyezését és bevetését értjük, amelyek szükségesek a haderő bevethetőségéhez". Ennek megfelelően a logisztika részterületeiként az anyagi ellátást (anyaggazdálkodást és anyagkarbantartást), a katonai közlekedésirányítást és az egészségügyi szolgálatot nevezi meg. Miután az ókortól kezdve találhatók példák arra, hogy az ellenség logisztikai bázisának kikapcsolásával vívják ki a győzelmet, bizonyára indokolt a hadműveletek biztosításához nélkülözhetetlen haderőinfrastruktúrával való foglalkozás. Ugyanilyen indokoltnak látjuk a hazai hadtörténettudomány figyelmének a ráirányítását erre a sok esetben máig háttérbe szorult kérdéskörre. Az itt ismertetendő tanulmányok első változatban egyébként az 1985. szeptember 3—6. között Trierben rendezett nemzetközi kollokviumon hangzottak el.

Dr. Jakob Seibert egyetemi tanár (München) „Nagy Sándor hadjáratainak logisztikája" című tanulmánya rövid historiográfiai összegzés után elsőként azzal a kérdéssel foglalkozik, vajon lehetséges-e az ókorral kapcsolatosan a háború előkészítéséről és megvívásáról szólva a modern „logisztika" szó használata. Mivel

a mai fogalom mögött az élőerő-, anyag-, intézmény- és szolgáltatásszükséglet felmérése, előteremtése és szétosztása áll, e négy területre terjed ki Nagy Sándor hadseregével és perzsa háborúival kapcsolatos vizsgálata. Az élőerőről szólva rámutat arra, hogy annak biztosítása a nélkülözhető termelőerő függvényében makedóniai sorozással, az anyagi bázis függvényében görög és Balkán-térségbeli zsoldostoborzással, végül a meghódított területeken azok nagyságától függő sorozással valósult meg. Az élőerő-utánpótlás szállítása kombináltan, szárazföldön és tengeren történt, a jól kiépített perzsa királyi utakon. Az ugyancsak a perzsáktól átvett hír- és ellátórendszer egészen Indiáig lehetővé tette a csapatszállítást. Az anyagszállítás kevesebb gondot okozott, mivel az ókori csaták nem voltak erősen anyagigényesek. Elsődlegesen az ostromgépek szétszedett állapotban való szállításáról volt szó, ugyancsak tengeri és szárazföldi úton, külön szállítókötelék igénybevételével. Amennyiben az ostromgépek helyszínen való megépítésére került sor, akkor a szükséges szakemberek és anyagok odaszállítása történt meg. Voltak Nagy Sándor hadseregének híd- és hajóépítő alakulatai is. Számos hajó szétszedhető volt és továbbszállításra került. A szállítási feladatok jelentős részét a hadizsákmány hazajuttatása tette ki. Az intézményekkel kapcsolatosan a szerző kifejti, hogy miközben Nagy Sándor átvette a perzsa közigazgatást, úthálózatot és tájékoztató rendszert, új városokat alapított és pénzverőhelyeket létesített. Végül a szolgáltatásokról szólva, a csapatok élelmiszerrel való folyamatos ellátását, továbbá a sebesült- és rokkantgondozást, özvegy- és árvaellátást és a katonák pszichológiai terhelését csökkentő szórakoztató rendezvényeket emeli ki. Mindezek alapján Jakob Seibert leszögezi, hogy a modern „logisztika" kifejezés alkalmazható Nagy Sándor hadjárataival kapcsolatosan.

Dr. Peter Broucek főtanácsos, az Osztrák Hadilevéltár osztályvezetője (Bécs) „A XVI. és XVII. századi török háborúk logisztikai kérdései" címmel magyar szempontból különösen érdekes tanulmányt közöl. Bevezetőben felidézi az európai oszmán behatolást, amely 1354-ben a Dardanellákon való átkeléssel kezdődött, és 1566-ban a magyarországi felvonulási bázis kiépítésének befejeztével zárult. Kiemeli, hogy a Komárom—Győr—Nagykanizsa—Károlyváros erődvonal megtartásával ennek ellenére hatásos lehetett Bécs, a birodalmi székváros megvédése. A Habsburg birodalom haderejére áttérve a szerző azt hangsúlyozza, hogy annak zömét a teljes fegyverzettel és felszereléssel felfogadott zsoldosok képezték, így a logisztika elsődlegesen a pénzügyi fedezet biztosítására korlátozódott. A rendszeres zsoldfizetést célzó első intézkedéssorozat a német—római birodalmi rendektől kívánta elvonni a szükséges fedezetet, ám ez egyre hiábavalóbb pénzügyi kísérletnek bizonyult. Ekkor következett a Habsburg felségterületeket körülölelő magyarországi végvárrendszer kiépítése, állandó hadsereg fegyverben tartása, ennek fenntartásához pedig az oszmán támadástól fenyegetett örökös tartományoknak is hozzá kellett járulniuk. E hozzájárulás bemutatása mellett Peter Broucek megemlíti a magyar arisztokraták által fenntartott magánhadseregek létét is. Befejezésül a Bécs felmentését követő és Buda felszabadítását eredményező hadműveletek pénzügyi fedezetét elemzi a szerző. Ismerteti az Egyházi Állam meghatározó pénzügyi támogatását, a Lengyel Királyságból és a Velencei Köztársaságból érkezett segítségnyújtást, kitér azonban az élelmiszer- és takarmányutánpótlás biztosításának nehézségeire, az örökös tartományoktól megkövetelt ezirányú erőfeszítésekre.

„Hadigazdálkodás és hadellátás Wallensteintől Savoyai Jenőig" címen következik *Dr. Walter Hummelberger* egyetemi tanár (Bécs) tanulmánya. Ebben azt elemzi, hogy az állandó hadsereg kialakulásának korában, mivel a tél beálltával a csapatokat nem bocsátották szélnek, hanem téli szálláson együtt tartották, szükségessé vált a rendszeres tábori ellátás. Ennek formájává a következő eljárás vált: a háborútól megkímélt tartományokból nagy mennyiségű gabonát hozatni, ezt raktárakban őriztetni, szükség szerinti ütemben és mennyiségben lisztté őröltetni, kenyérré süttetni és a csapatokhoz eljuttatni. Ez ugyanúgy központi irányítást kívánt, mint a mind nagyobb mennyiségben szükséges fegyverzettel és felszereléssel való ellátás. A szerző részletesen bemutatja, miként tudta ezt Wallenstein központi raktárrendszer segítségével a harmincéves háborúban megvalósítani, hogyan merült feledésbe teljesítménye, hogy azután Savoyai Jenő újra ezzel a megoldással biztosítsa hadai akcióképességét a spanyol örökösödési háborúban és VI. Károly császár első török háborújában. Befejezésül a szerző azt részletezi, miként múlta felül az egészségügy megszervezésével Savoyai Jenő még Wallensteint is, és hangsúlyozza, hogy az ő logisztikai teljesítménye maradandóvá vált.

Dr. Paul Heinsius nyá. sorhajókapitány (Hamburg) „Logisztikai változás a napóleoni háborúkban" című tanulmánya ugyancsak a logisztika fogalmából indul ki, és az ancien régime idejéből Nagy Frigyesnek a folyókra épített raktárrendszerét és az ezáltal lehetővé vált, időben és térben a hadaktól elkülönített utánpótlás-szállítást, valamint a porosz hadaknak ezáltal megvalósult kitűnő menetteljesítményét emeli ki. Ezzel állítja szembe Napóleon újítását, aki az állandó utánpótlási nehézséget tapasztalván az itáliai hadjárattól kezdve áttért a megszállt területekről való ellátásra. Elemzésében a szerző kiemeli, hogy ez a tömeghadseregek alakulatainak újra és újra bekövetkező szétválásához, majd a harcbavetés előtti egye-

süléséhez vezetett. Rámutat másrészt arra is, hogy az utánpótlási utak ilyeténképpeni felszabadulásával meggyorsulhatott a szükséges fegyverzet és felszerelés utánszállítása is, sőt lehetővé vált nagyobb létszámú tüzérség bevetése. Befejezésül Paul Heinsius az 1812-es oroszországi hadjárattal kapcsolatosan beállt fordulatot vizsgálja, amikoris Napóleon nem számíthatott a felvonulási és hadműveleti területen való ellátásra, és zseniális egyidejű utánpótlásszállítást szervezett meg fegyverzet, felszerelés, egészségügyi anyag, lőszer, továbbá élelem és takarmány területén egyaránt.

Dr. Wolfgang Petter főtanácsos, kutatóintézeti osztályvezető (Freiburg) témája „A német hadsereg logisztikája az 1870/71-es német—francia háborúban". Bevezetőben leszögezi, e háború tanulsága elsődlegesen az volt, hogy az újkori társadalmi, politikai és műszaki feltételek közepette soha addig nem látott nagyságrendű és mozgékonyságú hadseregek jöttek létre, amelyeket azonban az addigi módon lehetetlen volt ellátni. Ám a német Nagyvezérkar erre a felismerésre csak megkésve jutott, és csak még később ismerte be. Nehézséget elsősorban az ellenséges területről való ellátás és a saját hátországból való utánszállítás jelentett. Ezt követően részletesen ismerteti az I. Vilmos által megreformált német hadiszállítási rendszert, amelynek lényege az volt, hogy civil szállítók helyett katonák kezébe került az irányítás. Befejezésül a reformot ellenzők nézeteit mutatja be Wolfgang Petter.

Dr. Hans Rohde alezredes, kutatóintézeti főmunkatárs (Freiburg) tanulmányának címe pontosan körülhatárolja mondanivalóját: „Példák arra vonatkozóan, miként befolyásolta a német hadseregben a logisztika a hadműveleti irányítást az első világháborúban". Bevezetőben felidézi a haderő óriási méretűvé duzzasztását, majd példáinak elemzése következik. Ezekből azt a következtetést vonja le, hogy az első világháborúban nemcsak szoros kapcsolat alakult ki a logisztika és a hadműveleti irányítás között, hanem e kettő az adott politikai, anyagi és műszaki előfeltételek közepette elválaszthatatlan egységet alkotott. Ennek következtében egyetlen parancsnok sem dönthetett puszta helyzetmegítélése alapján, ám a logisztikára tekintettel mégis képes lehetett a megfelelő döntésekre. Befejezésül kijelenti a szerző, hogy az első világháború idején vonult be véglegesen a katonai gondolkodásba, tervezésbe és cselekvésbe a logisztika, mint a népgazdaság és a harcoló csapatok hadműveletei közötti kapocs.

Dieter Hülsemann sorhajókapitány, minisztériumi főelőadó (Bonn) az előző tanulmányhoz csatlakozva, „A német cirkálóraj 1914-es ellátása és ennek a hadműveletekre gyakorolt befolyása" címmel haditengerészeti szempontból vizsgálja ugyanezt a kérdést. Ez mindenképpen indokolt a vitorláshajókról a gőzösökre való áttérés és az ezáltal felmerült új ellátási feladatok miatt. A cirkálóraj parancsnoka szabad kezet kapott az ellátás megszervezésére. A szerző elemzése szerint ő a semleges kikötőkbeli lépcsőzetes ellátás helyett a kínai gyarmatkikötő bázisként való felhasználásával számolt, és minden Csendes-óceáni harci feladatra teljes készlettel kívánt kifutni. Ezt követően a szerző részletesen vizsgálja a cirkálók szénfelhasználásának és bevethetőségi távolságának szoros összefüggését. Ezt követően a konkrét harcfeladatok bemutatásával igazolja, hogy a cirkálóraj parancsnoka, feladatai sikeres végrehajtása érdekében, mégis rákényszerült a semleges kikötőkbeli lépcsőzetes ellátásra, és az utánpótlás kedvező feltételére törekvés szükségszerűen befolyásolta hajóinak mozgásirányát. Befejezésül a szerző azt vizsgálja, miért döntött a cirkálóraj parancsnoka egysége együtt tartása és együttes bevetése mellett.

Dr. Reinhard Stumpf tanácsos (Freiburg) tanulmánya „Az 1941—1943 közti afrikai hadjárat logisztikájának kérdésköre" címet viseli. Az erőviszonyok ismertetése és a hadműveletek rövid összegzése után a szerző a német segélyhad utánpótlási nehézségeit fogalmazza meg. Ehhez csatlakozva ismerteti a harckocsik, harcjárművek, üzemanyag, fegyverzet, lőszer, felszerelés tengeri, szárazföldi és légi eljuttatási módjait, miközben rátér a vízellátás biztosítására is. Befejezésül a szerző azt a kérdést vizsgálja, mennyiben sikerült megvalósítania Rommelnak az akkoriban új páncélos mozgóháborúban szükséges ugyancsak mozgékonyabb utánpótlás-szállítást.

Dr. Horst Boog tudományos igazgató (Freiburg) „Légierő és logisztika a második világháborúban" címmel közzétett elemzésében kimutatja, hogy a legfelsőbb fasiszta német hadvezetés a harcászati-hadműveleti vezetést és az ellátásirányítást teljesen külön kezelte, ezt a feladatmegosztást tudatosan fenntartotta. Ez a villámháború időszakában előnnyel járhatott ugyan, a háború elhúzódásával azonban egyre inkább csak hátrányhoz vezetett.

A kilenc fenti logisztikai tanulmány változatos megközelítésekkel vezet végig az egyetemes hadtörténelem néhány csúcspontján. A gondolatébresztő, ellentmondásra késztető és továbbgondolkozást eredményező elemzések feltétlenül érdemesek az érdeklődő magyar olvasók figyelmére is.

Zachar József

EGY SZOVJET HÍRADÓS TISZT HÁBORÚS FELJEGYZÉSEI

(A Makói Múzeum kiadása, Szeged, 1987. 125 o.)

A makói múzeum 1987-ben jelentette meg Farkas Ferenc fordításában, Halmágyi Pál szerkesztésében Makó város és környékének felszabadulását bemutató tudományos munkáját: „Egy szovjet híradós tiszt háborús feljegyzései" címmel. A Makói Múzeum tudományos munkatársai olyan munkát bocsátottak elsősorban a kutatók, de az olvasóközönség rendelkezésére is, amely eredeti források felhasználásával tárja a kutató és olvasó elé a magyarországi harcok egyik fontos időszakát. A tudományos munka színvonalát emeli Kanyó Ferenc és Tóth Sándor lektori tevékenysége, mely biztosította a kutatással foglalkozókon túl a téma iránt érdeklődők igényeinek magasszintű kielégítését is. A szovjet hadsereg 1944 nyarán olyan politikai, személyi és gazdasági körülmények között indította meg Iasi—Kisinyov térségében hadműveletét, mely már eleve magába rejtette a siker lehetőségét. A lefolyt események tükrében elmondható, hogy ez a hadművelet a nagy honvédő háború egyik legeredményesebb hadműveletévé vált, mely következményeként elérhető volt a német Dél-Ukrajna hadseregcsoport bekerítése és megsemmisítése, illetve Románia háborúból való kiléptetése.

Románia háborúból való kilépése után a német katonai vezetés számára felértékelődött Magyarország, különösen a Kárpátok vonala, terveik szerint itt gondolták a szovjet előnyomulás megakadályozását elérni, s nem utolsósorban a magyar mezőgazdasági, nyersanyag- és olajvagyon felhasználásával erősíteni helyzetüket. A magyar politikai és katonai vezetés ebben az időszakban állította fel a 3. magyar hadsereget Heszlényi József altábornagy parancsnoksága alatt. A magyar hadvezetés a hadsereg felállításától azt is várta, hogy saját kezében marad az ország határain harcoló csapatok vezetése, amit azonban a német ellenkezés miatt nem tudott megvalósítani, a 3. magyar hadsereg is német irányítás alá került.

Halmágyi Pál bevezetőjében 1944. szeptember 24-ét, Csanádpalota felszabadítását Magyarország legújabbkori története jelentős napjának írja le, mint az első magyar községet, mely a Vörös Hadsereg harcai következtében felszabadult.

1944 szeptember közepén a magyar hadvezetés a kialakult helyzet miatt kapkodva igyekezett a Makó körül támadt rés lezárására, mellyel Szegedet is tehermentesíteni akarta. A makói védővonal elmaradt a német—magyar erők által alkalmazott „tábori típusú" védelemtől, itt nem voltak páncéltörő fegyverek, nem telepítettek aknamezőket, alacsony volt a tűzfegyverek száma.

A szerzők munkájukban felhasználtak visszaemlékezéseket, tudományos munkákat mind magyar, mint szovjet szerzőktől, ami segíti az olvasó és kutató számára az eligazodást. A tudományos igénnyel összeállított könyv olvasmányosságát jól segíti a szerzői kollektíva magyar és szovjet levéltárakban végzett kutatómunkája, illetve más szerzők e témában megjelentetett munkáinak igényes felhasználása. Makó és környékének birtokbavétele a szovjet csapatok által még a Magyarország felszabadítására indított hadművelet előtt megtörtént, mellyel kedvező lehetőséget teremtettek a további harctevékenységek sikeres lefolytatására. Halmágyi Pál bevezetőjében megállapítja, hogy Magyarország felszabadításának eseményei Battnyától néhány kilométerre délkeletre kezdődtek meg, ahol először léptek szovjet csapatok az ország trianoni területére, s amelynek eredményeként 1944. szeptember 26-án délelőtt 10 órakor felszabadult az első magyar város Makó, a nap délutánján pedig Battonya.

Farkas Ferenc fordításában *R. A. Veszelik* százados, a harcok egykori résztvevője által 1964/65-ben írt visszaemlékezések jelennek meg a kutató és olvasó előtt. A szerző kéziratát neves magyar történészek eddig is felhasználták, de a szakszerű fordítás, szerkesztés eredményeként most szélesebb réteg előtt nyílt lehetőség ennek az időszaknak mélyebb megismerésére.

Veszelik százados feljegyzései a megtörtént események dokumentatív, hiteles feljegyzésén túl rendelkeznek azzal az előnnyel, hogy sok helyen elszakadva a szigorúan vett eseményektől, saját véleményét is megjelenítik az olvasó és a kutató előtt. Ezt a módszert használja fel R. A. Veszelik főleg akkor, amikor az események egykori résztvevőit szólaltatja meg, ezzel emberközelbe hozva a lefolyt harcokat. A szerző olyan harcokra is fényt derít, melyek eddig sem német, sem magyar forrásokban nem szerepeltek, így a széles olvasóközönség előtt ismeretlenek voltak. A szerző a Makó felszabadításáért vívott harcok leírásában hitelesen ábrázolja a szovjet katonát, érzelmeit, feladathoz való hozzáállását. A résztvevő elmondásából ismerhetjük meg G. F. Hrusztaljov főhadnagy, századparancsnok utolsó szavait, melyben az igazi katona, a teljes életet élő ember gondolkodásmódját tárja elénk megrázó módon. A szerzőnek lehetősége volt a szovjet Honvédelmi Minisztérium Levéltárának anyagait felhasználni visszaemlékezése megírása során, ami biztosította a közben eltelt idő ellenére a hitelesség megtartását. Többször használja a „tö-

meges hőstett" fogalmát, mellyel igyekszik kifejezni a szovjet társadalom kollektív jellegét. A Makó körüli harcok teljes vesztesége még nem feltárt, azonban közvetlenül a városért vívott harc magyar és szovjet áldozatainak száma, éppen a makói múzeum tudományos munkatársainak köszönhetően, viszonylag pontosan ismert. A város anyakönyvi hivatalának kimutatásai szerint nemcsak a katonai, hanem a polgári áldozatok is ismertek. A szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság 1944. október 6-án adta ki azt a hadijelentését, melyben közli Makó város felszabadulásának tényét, de a szerző nem felejti el megjegyezni, hogy a város már szeptember 26-án szabad volt.

A szerzőnek sikerült úgy bemutatni a 228. Voznyeszenszkij hadosztályt, hogy az olvasó előtt nemcsak az elért eredmények és kudarcok válnak ismertté, de az emberi kapcsolatok, az erkölcsi-politikai állapotok is megjelennek. A hadosztály harcaiban a Makó város körüli tevékenység csupán egy időszakot ölelt fel, hiszen 1944. november 7-én, miközben a nagy októberi forradalom 27. évfordulóját ünnepelte az ország, további támadásra kapott parancsot, most már Eger, majd Budapest felszabadítása érdekében.

A szerző nem felejti el a magyar emberekkel való kapcsolatok emlékét sem papírra vetni, mely nagy mértékben segíti az olvasmányosságot, emeli a visszaemlékezés hitelességét.

Veszelik százados rendkívül pontos munkával közli a résztvevők legfontosabb adatait, felsorolva érdemeiket. Különös tisztelettel emlékezik meg Iván Nyikitovics Jeszin gárdaőrnagyról, aki ebben az időben a Voznyeszenszkij hadosztály parancsnoka volt. A kutató és az olvasó megismerheti azokat, akik a Makó körüli harcok idején kapták meg a Szovjetunió Hőse címet, de közli a Makó körüli harcokban hősi halált haltak névsorát is, akik Makón lettek eltemetve 1944 szeptember—október hónapban. Az egykori résztvevőknek állít emléket a szerző, amikor a hadosztály és alárendeltjei vezető szerveinek felsorolását, a különböző parancsnoki beosztásokban dolgozók legfontosabb adatait, emberi tulajdonságjegyeit közli.

Meg kell emlékezni Péter László egykori makói múzeumigazgatóról, aki 1952-ben elindította a Makói Múzeum Füzetei sorozatot, mely 1969-ben Tóth Ferenc igazgató irányítása mellett kelt új életre. A Makói Múzeum tudományos munkája nem újkeletű, amit bizonyít az 1952 óta megjelentetett füzetek rendkívül széles skálája.

A Magyarország felszabadításáért vívott harcok az elmúlt évtizedek során a fő eseményeket tekintve feldolgozásra kerültek. A Makói Múzeum által megjelentetett tudományos munka éppen a fő eseményeket egészíti ki, néhány helyen pontosítja, ami hosszú időn keresztül hiányzott az eseménytörténeti munkákból.

Külön meg kell említeni, hogy a közölt vázlatok áttekinthetők, az események jól nyomon követhetők, az olvasó számára könnyen megérthetők.

A Makói Múzeum Füzetei sorozatába jól illeszkedik be az „Egy szovjet híradós tiszt háborús feljegyzései" című munka, ami különösen a hadtudomány, a hadtörténelem témáit szerető nem szűk réteg elismerésére tarthat számot.

1944 nyarán, miután a szovjet hadsereg országa területét megtisztította az ellenségtől, megkezdte szomszédos országok felszabadítását. A magyar politikai és katonai vezetés nem használta ki azt a kedvező lehetőséget, mely ekkor számára a háborúból történő kiválásra adott volt. Miután a reális helyzetfelmérés nem következett be, sor került Dél-Erdély megtámadására, ahol a magyar katonák ezrei pusztultak el már eleve értelmetlen harcokban.

Szükséges megemlíteni, hogy a Makó körüli harcok még a romániai hadműveletek szerves részét képezték, de ezzel egyidőben készültek fel a 2. Ukrán Front erői Magyarország felszabadítására, közelebbről a tiszántúli hadműveletre. Makó városa földrajzi helyzetéből adódóan, így elsőként élhetett a lehetőséggel, hogy új, szabadabb életet teremthessen lakóinak.

A hivatásos katona jó érzéssel teszi le a kiolvasott könyvet, melyből példát meríthet a helytállás, a feladatok végrehajtása kérdésében. A makói Múzeumi Baráti Kör kiadványa alkalmas kutatói bázisnak éppúgy, mint kellemes időtöltésre, az általános műveltség fejlesztésére.

Szauter Lajos

VOENNO-ISZTORICSESZKIJ ZSURNAL

Szovjetunió

1987. 1—6. sz.

Az év első számából *V. P. Alekszejev:* „A tengeralattjárók alkalmazása a felderítés érdekében" c. (1987. 1. sz., 59—65. o.) cikkét emeljük ki. A második világháború története azt mutatja, hogy a rejtetten tevékenykedő, viszonylag nagy önállósággal és nagy hatósugárral rendelkező tengeralattjárók, az ellenség hajózási vonalainak támadása mellett, sikeresen oldottak meg sok más feladatot is. A szovjet tengeralattjárók, más államok hajóitól eltérően, korlátozott, sekély területeken működtek, az ellenség viszonylag jól kiépített elhárítása mellett. Tevékenységükre, többek között felderítő tevékenységükre is, hatást gyakoroltak a szárazföldi hadszíntéren a háború első felében kialakult kedvezőtlen körülmények. Ezért a szovjet tengeralattjárókat ritkán használták csak felderítésre. A felderítést általában harcfeladatok végrehajtása közben végezték.

Az egyes országokban elfogadott nézetek a tengeralattjárók felderítésre való felhasználása terén meglehetősen hasonlítanak egymásra. Ez lehetővé teszi a kérdés összefoglaló vizsgálatát.

A tengeralattjárókat a flották napi harctevékenységének a keretei között használták felderítésre. A következő feladatokat tűzték eléjük: felderíteni a konvojok összeállításának helyét; feltárni a védelem harcászati tevékenységének sajátosságait, a hajók útvonalát és haladási sebességüket; adatokat gyűjteni az ellenséges tengeralattjáró-elhárításról; megfigyelést végezni a partokon, a bázisokon, kikötőkben folyó tevékenységről; felderíteni a deszantelhárítás rendszerét és erőit stb.

A tengeralattjárók a felderítésre a vízen hidroakusztikai és radarberendezéseket, rádiófelderítő eszközöket használtak. A tengeralattjárók a felderítést rendszerint egyedül végezték, hosszan és rejtetten folytatva a figyelést a kijelölt körzetben. A felderítés adatait gyakran maguk használták fel a célok megkeresésához és megsemmisítéséhez. Az Sz—7-es tengeralattjáró (Balti-tenger) pl. egy kifutás alatt, 1942. július 2-től augusztus 12-ig, 3 konvojt és négy önálló célt fedezett fel. Egyúttal el is süllyesztett 4 teherhajót.

A tengeralattjárók által gyűjtött felderítési adatokat a törzsekben elemezték, aztán közölték más hajók parancsnokaival. Ez növelte az ellenséges konvojok és önálló célok kutatásának hatékonyságát. 1941. augusztus 16-án az M—174-es tengeralattjáró (Északi-flotta) felderítésre futott ki a Petsamovuono-fjordba és megállapította, hogy az ellenség tengeralattjáró-elhárítása itt gyenge. Be lehet hatolni Linahamari kikötőbe és meg lehet támadni az ott álló teher- és hadihajókat. Ezeket az adatokat, valamint a szovjet légierő megfigyelési adatait felhasználva az M—172-es tengeralattjáró augusztus 21-én behatolt a kikötőbe és megtámadta az ott rakodó teherhajót.

A tengeralattjárók nemcsak az ellenséges, hanem a saját közlekedési vonalakon is végeztek felderítést. Amikor a japán csapásmérő flotta 1941. november 26-án elindult a Hitokappu-öbölből (Kurili-szigetek), hogy támadást hajtson végre a Pearl Harborban állomásozó amerikai flotta ellen, az útvonal felderítésére három tengeralattjárót jelöltek ki. A tengeralattjárók 200 mérfölddel a főerők előtt haladtak, és biztosították, hogy ezek rejtve érkezzenek a célhoz. A szövetséges konvojoknak a szovjet kikötőkbe való kísérésekor a tengeralattjárók az ellenséges támaszpontokhoz vezető utakon bontakoztak ki, és az volt a feladatuk, hogy értesítsék a parancsnokságot arról, ha kifutottak az ellenséges felszíni hajók. Ez tulajdonképpen őrjáratozás volt, amikor a tengeralattjárók nemcsak megfigyelést végeztek, hanem szükség esetén harcba is bocsátkoztak, 1942. július 6-án a K—21 felfedezett egy ellenséges hajórajt, amelynek az élén a „Tirpitz" sorhajó haladt, és amelyhez tartozott még az „Admiral Hipper" és az „Admiral Speer" nehézcirkáló, hét torpedóromboló és két torpedónaszád. A hajókat a tengeralattjáró Hammerfest-től északra fedezte fel, amint rejtve haladtak a szövetséges RQ—17-es konvoj felé. Ugyanezen a napon a hajórajt felfedezte egy angol tengeralattjáró is. A két tengeralattjáró által leadott rádiójelek, valamint a K—21 torpedótámadása a „Tirpitz" ellen bebizonyították, hogy a váratlanság tényezője megszűnt, a hajóraj visszafordult.

A tengeralattjárók felderítési anyagai akkor voltak a legértékesebbek, ha ezeket más forrásokból származó adatok is kiegészítették, megerősítették. Az ellenség céljait elemezve feltárni csak pontos adatok alapján lehetett. Ezért többször próbálkoztak azzal, hogy megszervezzék az együttműködést a felderítést végző tengeralattjárók és a légierő között. 1941 márciusában egy angol tengeralattjáró Szicíliától keletre felfedezte olasz hajók néhány csoportját, amelyek azzal a céllal futottak ki támaszpontjaikról, hogy csapást mérjenek az angol konvojokra a Földközi-tenger keleti részén. A tengeralattjáró adatai alapján hatékony légi felderítést végeztek és idejében intézkedtek nemcsak arról, hogy megerősítsék a konvojok védelmét, hanem abból a célból is, hogy szétzúzzák az ellenség erőit.

Az angol haditengerészeti és légierők, megelőzve az olasz hajókat, harcra kényszerítették őket és súlyos veszteségeket okoztak nekik.

A szovjet flottánál is megszervezték az együttműködést a tengeralattjárók, a légierők, a felszíni hajók és a parti rádióállomások között. Ez különösen akkor került előtérbe, amikor 1944-ben kedvezővé vált a helyzet a frontokon és fejlődtek a technikai eszközök is.

Az ellenségről értékes adatokat szereztek a felderítő-diverziós csoportok, amelyeknek a partraszállítását gyakran tengeralattjárókról valósították meg. A második világháború alatt az amerikaiak több mint 40 tengeralattjárót használtak erre a célra. Az afrikai országok területére, a csendes-óceáni szigetekre kitett sok csoport felderítette az egyes körzetek helyzetét, feszültséget keltett az ellenség hátában, elvonta az ellenség erőit és eszközeit a főirányokból. Ezek a csoportok néha önállóan oldottak meg harcászati feladatokat. 1942. augusztus 8-án az amerikai „Nautilus" és „Argonauta" tengeralattjárók 222 tengerészgyalogost szállítottak partra a Gilbert-szigetek egyikén, akik megsemmisítették a helyőrséget (90 ember), ezer hordó repülőbenzint, a raktárakat és a fő rádióállomást. Ezek után visszatértek a tengeralattjárókra, amelyek elszállították őket Pearl Harborba. Ezzel egyrészt végrehajtották azt a harcászati feladatot, hogy vonják el a figyelmet a Salamon-szigeteken indítandó hadműveletről, másrészt értékes adatokat gyűjtöttek.

A szerző befejezésül még ismertet tengeralattjáróról végrehajtott deszantokat, amelyeket szovjet hajókról bolgár harcosok hajtottak végre Várna mellett, valamint szovjet harcosok az északi fjordok partjain.

Igen érdekes a 2. számban *V. A. Perezsogin:* „A hadsereg és a partizánok együttműködése a rzsev-vjazmai hadműveletben" c. cikke (1987. 2. sz., 26—32. o.). Ez volt a háború alatt az egyik első (1942. január 8—április 20.) olyan hadművelet, amelyben az együttműködés igen nagy méreteket öltött, és amelyben a vezetést közvetlenül a frontparancsnokság végezte. Az egyeztetés különösen a hadművelet befejező szakaszában vált magas szintűvé, amikor a támadó csapatok nagy partizánosztagok területére értek.

1942 elején a Kalinyini, Szmolenszki, Arjoli terület pártszerveinek, a Nyugati és Kalinyini Front pártvezetőségeinek a hadsereg és az NKVD felderítő szerveinek e területek sok partizánosztagával sikerült kapcsolatot teremtenie. A Kalinyini Front pl. a hadművelet kezdetére a hadművelet sávjában 68 partizánosztag és 37 diverziós csoport tevékenységéről rendelkezett adatokkal, amelyekben 2205 ember harcolt. A Nyugati Front törzse a Szmolenszki területén 67 osztagról tudott, amelyekben 16 ezer harcos volt, akik nagy területeket ellenőriztek.

A vezetést ebben az időben még bonyolulttá tette az, hogy még nem volt egységes irányító szerv. Az irányítást a területi, kerületi pártszervek, a frontok és hadseregek politikai, hadműveleti, felderítő szervei és az NKVD szervei végezték, és ezek tevékenysége gyakran nem volt összehangolva, sok volt a párhuzamosság, az erők szétforgácsolódtak.

A frontok törzsei igyekeztek tökéletesíteni az irányítás formáit és módszereit. Az összekötők útján történő kapcsolattartás azonban lassú volt, az összekötők gyakran nem is jutottak el a partizánokhoz. A legnagyobb partizánosztagokat sikerült rádióval ellátni, s ez megkönnyítette a kapcsolattartást.

A frontok tanácsai, figyelembe véve a népi ellenállás erősödését, speciális osztályokat vagy operatív csoportokat hoztak létre a partizánok irányítására. 1942 márciusában pl. a Nyugati Front törzsének felderítő osztályán egy külön részleget hoztak létre egy alezredes vezetésével a partizánharc irányítására. A részlegben helyet kaptak a front törzsének a Szmolenszki és Arjoli terület pártbizottságának és az NKVD szerveinek képviselői. A részleg 19 ezer harcost számláló 51 csoporttal épített ki kapcsolatot és irányította harctevékenységüket. Ilyen vezető szervezeteket a hadseregnél is kezdtek szervezni.

A frontok és hadseregek tervdokumentumaiban kezdtek megjelenni a partizánokkal való együttműködés kérdései. Így pl. a 22. hadsereg által meghatározott feladat szerint az andreapoli partizánosztag január 3-án felrobbantott egy hidat és megsemmisített öt gépkocsit, január 4-én Andreapoltól négy kilométerre kisiklatott egy katonai szerelvényt, január 5-én tönkretette a Nyugati-Drinán átvezető hidat. Amikor a hadsereg támadásba ment át, a partizánok saját összekötőik segítségével közvetlen kapcsolatba léptek a csapatokkal és részt vettek Zaharino, Velicskovo, Andreapol és más helységek felszabadításában.

A Nyugati Front törzsének parancsára Znamenka—Zselanyje körzetben leszállóhelyet készítettek és biztosították azt. Január 18 és 22 között itt leszállítottak két ejtőernyős deszantzászlóaljat és egy lövészezredet, összesen 1640 embert. A partizánok fedezése mellett a deszant leszállítása és gyülekezése szervezetten, veszteségek nélkül ment végbe. A következő napokban a deszant a partizánokkal együtt csapásokat mért a közeli helyőrségekre és kb. 100 települést tisztított meg a fasisztáktól. A front-, ill. hadseregparancsnokságok gyakran önálló hadműveletek végrehajtásával bízták meg a partizánokat. Így pl. a szmolenszki „Gyeduska" és „Gyed" partizánosztagok a Nyugati Front parancsnokának parancsára február 15-én együttes csapást mértek az ellenségre és felszabadították Dorogobuzs városát.

A rádiókapcsolatok kiépítése lehetővé tette ezeknek az együttes csapásoknak a könnyebb megszervezését.

Március 21-én a Szmolenszki terület partizánosztagainak Főhadiszállása (1942 februárjában hozták létre) jelentette a Nyugati Front parancsnokságának, hogy összpontosították a „Vörös Hadsereg 24. évfordulója" partizánezredet (korábban „DF" osztag) Jelnyától keletre, az Sz. Lazo partizánezredet pedig a várostól délre. Az ezredben több mint 2500 harcos volt (zömmel katonák), rendelkeztek tüzérséggel, aknavetőkkel és harckocsikkal. G. K. Zsukov, amikor megkapta ezt a jelentést, olyan elhatározásra jutott, hogy Jelnya várost és vasútállomást a partizánok foglalják el, valamint vágják át azt a fontos összekötő utat, amelyen a németek az utánpótlást szállították Vjazma és Juhnov körzetében. Még aznap megérkezett a partizánok főhadiszállására a távmondat: „A »Lazo« és »DF« osztagok mobilizálják tevékenységüket és legkésőbb április 1-ig foglalják el Jelnyát". A koordinálásra megjelent a front törzsének politikai képviselője, aki aztán tartotta a rendszeres kapcsolatot a frontparancsnoksággal. A városért március 22-től 27-ig folytak a harcok. A helyőrség a pusztulás szélén állt, kb. 1300 halottat és sebesültet vesztett, és csak az mentette meg a teljes szétzúzástól, hogy sürgősen páncélosokat és gépkocsizó gyalogságot dobták át a megsegítésükre.

A rádiókapcsolat lehetővé tette, hogy a partizánok erőit gyorsan átcsoportosítsák, amikor élénk vasúti mozgást észleltek a „Közép" hadseregcsoport mögöttes területén. Március 27-én a frontparancsnok utasítást küldött a Szmolenszki és Brjanszki terület partizánjainak, hogy akadályozzák az utánpótlás szállítását. Ezután a Szmolenszki terület északnyugati körzeteiben a partizánok április—május folyamán felrobbantottak 17 vasúti és 49 közúti hidat, kisiklattak 8 vasúti szerelvényt, megsemmisítettek több mint 700 ellenséges katonát és tisztet. A G. J. Orlov parancsnoksága alatt működő partizánosztag kisiklatott nyolc szerelvényt és megsemmisített több mint ezer ellenséges katonát. Az aktív partizántevékenység következtében az ellenség tevékenysége a mögöttes területeken sok körzetben megbénult.

A partizánok és a hadsereg együttműködésének igen jó példája az az öthónapos harc, amelyet a szmolenszki partizánok vívtak. P. A. Belov tábornok csapataival az 1. gárdalovashadtest és a 4. légideszant-hadtest keretében. Ezek a csapatok a ellenség hátában harcoltak Dorogobuzs, Vjazma és Jelnya térségében.

Az együttműködés sajátosságaként kell megemlíteni azt, hogy a Szmolenszki terület partizánosztagait bekapcsolták Belov tábornok csapatai közé. A Nyugati Front parancsnokságának és a Szmolenszki terület pártbizottságának döntése alapján kb. 15 ezer partizán került Belov parancsnoksága alá. A csapatok és a partizánok tevékenysége főként arra irányult, hogy dezorganizálják a vasút tevékenységét. A csapatok egy része és az „Északi medve" partizánosztag felszabadított és hosszú ideig birtokában tartott a Zanoznaja—Vjazma vasútvonalon olyan nagy állomásokat, mint Ugra, Voloszta-Pjatnyica, Vertehovo, Baszkakovka. Lerombolták az Ugra folyón lévő vasúti hidat, aminek következtében a forgalom Zanoznaja és Vjazma között négy hónapra, február elejétől május végéig teljesen szünetelt. Ugyanezt a vasútvonalat is többször felrobbantották.

A lovashadtest és a deszantosok a harci együttműködésen kívül nagy segítséget kaptak a partizánoktól a feltöltés, a fegyver-, lőszer-, élelmiszer, és takarmányellátás terén is. A partizánoktól és a helyi lakosságból kb. 11 ezer hadköteles lépett be a hadseregbe. Az „Északi medve" osztag 860 harcosa teljes egészében bekerült a 329. lövészhadosztály állományába.

Hasonló adatokat ismertet a szerző az ugyancsak a németek hátában tevékenykedő Jefremov altábornagy csapatai és a partizánok együttműködéséről.

1942. április 20-án a Nyugati és a Kalinyini Front a Főhadiszállás parancsa szerint védelembe ment át. Az arcvonal mögött tevékenykedő csapatok parancsot kaptak, hogy egyesüljenek a főerőkkel. A rzsev—vjazmai hadművelet befejeződött, de a partizánok együttműködése Belov és Jefremov csapataival még folytatódott. Ezek ugyanis június 20-ig az ellenség hátában maradtak. Többek közt az 1. gárda-lovashadtest és a Sz. Lazo partizánezred törzsei dolgozták ki azt a tervet, amely szerint a partizánosztagok fedezték az elvonuló csapatok szárnyait és hátát és kemény harccal biztosították, hogy Belov csapatai át tudjanak törni az arcvonalon Kirov térségében.

A harmadik számból *Sz. N. Mihajlov:* „A támadó hadműveletek tapasztalatai a Jobbparti Ukrajnában 1944 elején" c. tanulmányát (1987. 3. sz., 19—27. o.) említjük meg.

A szovjet hadsereg hadászati támadó hadművelete a Jobbparti Ukrajnában (1943. december 24—1944. április 17.) a háború egyik legnagyobb hadművelete. 1300—1400 km-es arcvonalon bontakozott ki, minimális hadműveleti szünetekkel csaknem négy hónapig tartott, 250—450 km mélységet ért el. A harcokban a két fél részéről kb. 4 millió ember vett részt, emellett 45,4 ezer löveg és aknavető, 4,2 ezer harckocsi és önjáró löveg (rohamlöveg) több mint 4 ezer repülőgép. Az 1., 2., 3., 4. Ukrán és a 2. Belorusz Front amelyek sem erőben, sem eszközökben nem voltak lényeges fölényben az ellenséggel szemben, szétverték az ellenség legnagyobb hadseregcsoportját a szovjet—német arcvonal déli szárnyán (a „Dél" és „A" hadseregcsoportot), felszabadították a Jobbparti Ukrajnát, Moldva jelentős részét, kedvező feltételeket teremtettek ahhoz, hogy újabb csapásokat lehessen mérni a breszti, lublini, lvovi irányban és a Balkánra.

Mint ismeretes, ez a hadászati hadművelet a frontok és frontcsoportok 10 egymással összefüggő hadműveletét foglalta magában. Történetük a hadtörténeti irodalomban már részletesen feldolgozott. Többet közülük úgy terveztek és folytattak, hogy az ellenséges erőket bekerítsék és megsemmisítsék. Ilyen szempontból a legsikeresebb volt a korszuny—sevcsenkovoi hadművelet (1944. január 24—február 17.), amelyben bekerítették és teljesen megsemmisítették az ellenség 10 hadosztályát és egy dandárját.

Az olyan hadműveletekben azonban, mint a 3. és 4. Ukrán Front nyikopol—krivoj-rogi hadművelete, a 3. Ukrán Front bereznyegovatoje—sznyigirjovkai és odesszai hadművelete, a bekerített ellenséges erőket nem sikerült teljesen szétzúzni. A helyzet elemzése azt is megmutatja, hogy miért nem.

A továbbiakban a szerző ismerteti a három említett hadművelet részletes tervét és befolyását, majd megállapítja:

A frontok felépítése egylépcsős volt, a frontok tartalékai igen korlátozottak voltak. A 3. Ukrán Front tartalékát mindhárom említett hadművelet kezdetén 1—2 lövészhadtest képezte, amelyeket a főirányban támadó hadseregek bővítésére használták fel. A fronthadműveletek azzal kezdődtek, hogy két, három vagy több helyen áttörték az ellenség védelmét, aminek következtében létrejött az ellenséges csoportok hadműveleti méretű átkarolásának és megkerülésének a lehetősége, a későbbi bekerítés és megsemmisítés céljából. Így történt ez nyikopol—krivoj-rogi hadművelet esetében is, de a csapatoknak nem sikerült kifejleszteni a sikert, mert az egyik csapásmérő hadsereg, a 8. gárdahadsereg, miután elfoglalta Apostolovot és B. Kosztromkát, egy több mint 60 km-es arcvonalon húzódott szét és ezzel elvesztette ütőerejét. Az áttörésbe bevetett 4. gárda-gépesített hadtest pedig, miután rendkívül nehéz, felolvadt talajon előrenyomult 60 km-t, jelentős veszteségeket szenvedett mind a személyi állomány, mind a technika terén. A hadművelet eredményeire negatíve hatott az, hogy a Dnyeper balpartján támadó 4. Ukrán Front jobbszárnyán támadó csapatok nem eléggé energikusan tevékenykedtek, ami lehetővé tette az ellenség számára azt, hogy a február 2 és 10 közötti időszakban kivonjon a nyikopoli hídfőből 5 hadosztályt és bevesse őket a 3. Ukrán Front csapatai ellen. A németeknek erős ellencsapással sikerült a front fő csoportosítását megállítani 8—12 km-re a Dnyeper árterétől, és a jobbpart mentén húzódó folyosón február 5 és 10 között ki tudták vonni a nyikopoli csoportosítás jelentős részét a bekerítésből a nehéztechnika és a tehergépkocsik hátrahagyásával.

A bereznyegovatoje—sznyigirjovkai hadműveletben a 3. Ukrán Front csapatainak március 6-án sikerült áttörni az ellenség védelmét, és miután az áttörésbe bevetették a gyorscsapatokat, a 6. német hadsereget két részre vágták. A további támadás folyamán kialakultak a feltételei annak, hogy a 6. hadsereg főerőit teljes egészében bekerítsék, de ehhez meg kellett volna szilárdítani a gyorscsapatok sikereit, mégpedig úgy, hogy a 8. gárdahadsereg jobbszárnyát energikusan déli irányba mozgatják. Március 11-én azonban a 8. gárdahadsereg, majd utána lovas-gépesített csoportok megerősítésére küldött 23. harckocsihadtest is súlyos harcokba keveredett Vlagyimirovka és Bastanka körzetében, ahol a németek igyekeztek kitörni a bekerítésből Privolnoje irányában. A lovas-gépesített csoportok erői egyedül nem voltak elégségesek ahhoz, hogy feltartóztassák a visszavonuló német hadtesteket. A 6. hadsereg magjának súlyos veszteségek árán sikerült kitörnie a bekerítésből.

Az odesszai hadműveletben a támadó csapatok április 7-én elérték a Dnyesztert és elvágták az ellenséges csoportosítás visszavonulásának útját Odesszából Tyiraszpol felé. Egyetlen lehetőség maradt számukra, az, hogy Ovigyiopolnál átkelnek a Denyeszter limánján. Április 8-án a front parancsnoka parancsot adott, hogy a lovas-gépesített csoport erői egy részével foglalja el Ovigyiopolt, főerővel pedig Odessza déli részénél érje el a tengerpartot. Április 10-én a csoport csapatai elérték a tengert, de a 10. gárda-lovashadosztály támadása Ovigyiopol ellen sikertelenül végződött: a hadosztály súlyos veszteségeket szenvedett és kénytelen volt visszavonulni. Április 10 és 13 között a 44. és 72. német, valamint a 3. román seregtestek egy része kimenekült a bekerítésből és átkelt a Dnyeszteren.

A tárgyalt hadműveletek esetében annak, hogy az ellenséges csoportok ki tudtak törni a bekerítésből mindig az volt az alapvető oka, hogy nem volt elég a szovjet csapatok általános erőfölénye. A nyikopol—kosztromkai és a bereznyegovatoje—sznyigirjovkai hadműveletekben az ellenség mennyiségi fölényben volt a páncélosok terén és kb. azonosak voltak a gyalogság erői. Az odesszai hadműveletben a németeknek 1,3-szor volt több repülőgépük, mint a 3. Ukrán Frontnak. Az áttörésekhez szükséges erőfölényt csak úgy sikerült biztosítani, hogy más helyeket jelentősen meggyengítettek. Az ellenség számára lehetővé vált, hogy a hadműveletek menetében manőverezzen az erőivel és erős ellencsapásokat mérjen a támadó csapatokra.

Mivel a gyalogságnak nem volt elég közvetlen támogató harckocsija, a lövészegységek nem tudtak nagy támadási ütemet elérni.

A frontok és hadsereg egylépcsős felépítésénél, ami annak volt a következménye, hogy a lövész magasabbegységekben nagy hiányok voltak technikában és a személyi állományban (januárban elérte az 50, áprilisban a 60%-ot), a frontok és a hadsereg tartalékait már a hadművelet első szakaszában felhasználták.

A front gyorscsapatai közé besorolt harckocsi- és gépesített magasabbegységek szintén nagy hiányokat szenvedtek. Pl. a nyikopol—krivoj-rogi hadművelet kezdetén a 4. gárdagépesített hadtestnek 117 harckocsija és önjáró lövegje volt (a szervezetszerű létszám 47,5%-a), az odesszai hadművelet kezdetekor 78 (a szervezetszerű létszám 31,5%-a). Nem volt jobb a helyzet a többi hadműveletnél és a többi magasabbegységnél sem.

A hadműveletek tervezésére igen rövid idő, 5—13 nap állt rendelkezésre.

A hadműveletek menetét károsan befolyásolták a rossz időjárási viszonyok. A január végén elkezdődött korai olvadás miatt a terület a technika minden fajtája számára nehezen járhatóvá vált, a tüzérség messze lemaradt az arcvonaltól, nehézzé vált a csapatok vezetése.

Az 1944 elejei harcok tapasztalatai véglegesen megerősítették azt, hogy a bekerítést célzó hadműveletek akkor a legeredményesebbek, ha azokat frontcsoportok erőivel hajtják végre és ezek tevékenységét a Főhadiszállás képviselői koordinálják.

A negyedik szám hadtörténeti tanulmányai helyett egy szomorú aktualitású írást említünk meg, *V. Sz. Csujkin:* „Hőstett Csernobilban" c. cikkét (1987. 4. sz., 59—63. o.).

1986. április 26-án, a működési szabályok súlyos megsértése miatt szerencsétlenség történt az erőműben. A túlhevülés következtében rendkívül gyorsan gőz fejlődött, ami robbanást eredményezett. A robbanás szétrombolta 4. blokk reaktorát, és rádióaktív gázok löveltek fel kb. 1000 m magasba. A terület fertőzöttsége miatt kiköltöztették Pripjaty városának 40 ezer lakóját, majd az erőmű körüli 30 km körzet lakóit.

Az égő 4. blokkhoz elsőként a tűzoltók érkeztek meg. Kötelességüket teljesítve, hogy mentsék a lakosságot, életüket sem kímélve küzdöttek a lángokkal és a sugárzással. Közülük L. P. Tyeljatnyikov BM. őrnagyot, valamint haláluk után B. N. Kibenko és V. P. Praviko BM hadnagyokat a Szovjetunió Hőse kitüntetéssel tüntették ki.

Ma már a tönkrement reaktor veszélytelenné vált, be van zárva a köréje épített „szarkofágba". A szerző maga is részt vett a munkálatokban, személyesen látta a katonák önfeláldozó munkáját.

A szerencsétlenség utáni első napokban le kellett csökkenteni a hőmérsékletet a sérült reaktoron belül. 11 katona P. G. Nyikita századossal az élen azt a feladatot kapta, hogy szereljen fel csővezetéket folyékony nitrogén odavezetésére. A munka elvégzésére minimális időt kaptak. A parancsnok, miután ismertette a feladatot a katonákkal, valamint pontosan ismertette a nehéz körülményeket, köztük a sugárzási körülményeket is, a katonáival együtt vett részt a szerelésben. A munkát időre elvégezték.

P. I. Muragin alezredes azt a feladatot kapta, hogy helikopterével repüljön a sérült blokk fölé és készítsen pontos színes felvételeket a reaktor állapotáról. Az alezredes maga mondta el, hogy hogyan küzdötte le a pszichológiai gátlásokat, majd mikor ez sikerült, a feladatot maradéktalanul végrehajtotta.

V. V. Kuznyecov és V. V. Bajkov századosok helikopterének személyzete azt a feladatot kapta, hogy a 3. blokk tetején helyezzenek el egy speciális szerkezetet a robbanás által odaszórt grafithulladék eltakarítására. Muragin, akinek már tapasztalata volt a rárepülésben, kioktatta a személyzetet, a munkafogásokat a reaktortól távol begyakorolták, majd a szerkezet elhelyezését, ugyancsak Muragin irányításával, tökéletesen végrehajtották.

A szerző ismerteti még, hogy milyen hősies munkát végeztek a blokk helyiségeit fertőtlenítő katonák, majd tájékoztat arról, hogy a munkálatok alatt hogyan szervezték meg a pártpolitikai munkát a személyi állomány körében. Emlékeztetőket fogalmaztak a katonák, tisztek, pártszervek számára, beszélgetéseket folytattak a személyi állománnyal. A katonákat meglátogatták a Nagy Honvédő Háború veteránjai, beszéltek arról, hogy milyen harcok folytak ezeken a területeken a háború alatt, és buzdították őket, hogy minél hamarabb számolják fel a szerecsétlenség következményeit.

Bonyolult feladatot kaptak a repülők N. T. Antoskin vezérőrnagy parancsnoksága alatt: be kellett temetni a reaktorban keletkezett krátert homokkal, bórral és más anyagokkal. Az első nap eredményével nem voltak elégedettek. Ekkor Antoskin a világháborús módszereken kezdett gondolkodni. A háború alatt Polbin vezérőrnagy kidolgozta a bombázók csoportos zuhanórepülésének módszerét, ami nagyon hatékonynak bizonyult kisméretű célpontok ellen. Itt azonban helikopterekkel dolgoztak, ezért a módszert át kellett dolgozni ezek sebességére és aerodinamikájára. Ez sikerült és meg tudták kétszerezni a kráterbe hordott tömítőanyagok napi mennyiségét.

Több más példa mellett a szerző még megemlíti, hogy bonyolult körülmények között ment végbe a 3. blokk tetejének fertőtlenítése. A szerencsétlenség során odakerült sugárzó anyagokat be kellett dobálni a sérült reaktor romjai közé. Sok módszer került szóba, többek közt automata szerkezetek felhasználása is. A szakemberek arra a következtetésre jutottak, hogy a feladatot csak ember közreműködésével lehet megoldani. Kellett egy önkéntes, aki védőöltözetben, adókészülékkel felmegy a tetőre. A veszély nagyságát és az ott végezhető munka időtartamát csak a mérések elvégzése után lehetett meghatározni. A veszélyes feladatra A. Szalejev orvos-alezredes, sugárzástani szakember vállalkozott. Védőöltözékként a tudósok kezeslábast javasoltak, erre elől és hátul ólomlemezeket akasztottak, erre két

ólomlemezzel bélelt röntgenes-köténnyt. A fejére védősisakot, hermetikusan záró szemüveget, a lábára katonabakancsot. Ilyen öltözékben Szalejev dózismérőkkel teleaggatva, felment a tetőre és végrehajtotta a feladatot. Az orvos példáját követték az önkéntes katonák, akik megtisztították és fertőtlenítették a 3. blokk tetejét.

A folyóiratban ritkán érintett kérdést tárgyal *A. V. Litvinov:* „A helyi tartalékokból történő élelmiszer- és takarmánybeszerzésről" című tanulmánya (1987. 5. sz., 52—59. o.). A szerző a bevezetőben ismerteteti a hadsereg ellátásával foglalkozó felsőbb szervek kialakulását, majd ír arról, hogy A. V. Hruljov, a szovjet hadsereg főintendánsa 1941. július 4-én kiadott egy útmutatót a beszerzés módszereiről a hadműveleti területen és a frontövezetben. A hatalmas szükségletek kielégítése a központi tartalékokból problémát jelentett a népgazdaság számára. Bonyolította a helyzetet az is, hogy a csapatok kénytelenek voltak visszavonulni. Az állam hatalmas mennyiségű élelmiszertartalékokat vesztett el, amelyek a megszállt területen lévő raktárakban voltak. Az említett útmutató azt írta elő az ellátó szerveknek és a hadrakelt seregnek, hogy az élelmiszer- és takarmányellátást a kolhozokból, szovhozokból, magángazdaságokból, állami és szövetkezeti szervektől végezzék.

Az a feladat, hogy a beszerzést a felszabadított területen lévő helyi forrásokból végezzék, először a szovjet hadsereg Moszkva alatti ellentámadása és általános támadása idején merült fel 1941—42 telén. Itt még olyan nehézségek is mutatkoztak, hogy kicsi volt a beszerző apparátus létszáma, gyenge volt maga a szervezet, átfedések voltak a munkában.

A Főhadiszállás az 1942. január 24-i határozatával megerősítette a beszerző szerveket minden szinten. A frontoknál és hadseregeknél ellátó osztályokat hoztak létre. A határozat arra is rámutatott, hogy az állami tartalékokat a frontok ellátásához csak végső esetben lehet felhasználni. A hadseregek, illetve frontok ellátási területén lévő kolhozokban és szovhozokban a beszerzést a napi szükségletnek megfelelően végezték egységes állami felvásárlási áron. Az állami, szövetkezeti szervek az élelmiszert és a takarmányt nagybani eladási állami áron adták.

1942 júliusában a frontoknál és hadseregeknél szervezetszerű beszerző szerveket — beszerző csoportokat hoztak létre 5—7 tisztből. Ezekbe később bekapcsolták a Beszerzési Népbiztosság képviselőit is. Az ő feladatuk volt a helyi tartalékok feltárása, valamint az ellátó szervek munkájának ellenőrzése.

Ezeknek a szerveknek a létezése már 1942-ben pozitívan hatott a termés betakarítására. A frontok tervszerűbben kezdték felhasználni a helyi beszerzési lehetőségeket. A munkába bevonták a tartalékezredeket, a lábadozók zászlóaljait; a frontok és a hadseregek, anélkül, hogy ez károsan befolyásolta volna a harci tevékenységet, biztosítani tudták az évi gabona-, zöldség-, széna- stb. szükségleteket. 1942-ben a csapatok szerezték be a szovjet hadsereg szénaszükségletének 32 százalékát, a lisztterméket 10,2; a hústermékek 5,7; a zsír 2,3; a burgonya és zöldségek 91,6; a dohánykészítmények 4 százalékát. És ekkor még nem is létezett kiépített beszerző apparátus.

1943 januárjától az egyes frontok beszerzőcsoportjainak létszámát felemelték, kötelességeik körét pedig kiszélesítették. Feladataik közé tartozott az élelem és a takarmány beszerzése, a szénakaszálás, a zöldség félék ültetése, a gazdátlan termések betakarítása, disznók tartása és hízlalása, halászat, a vadon termő zöldségek, gombák, gyümölcsök gyűjtése.

1943 második felétől a helyileg begyűjtött termékek mennyisége lehetővé tette, hogy a déli és központi frontok többségét kivegyék a központi lisztterméki-, zöldség- és takarmányellátásból. Különösen javult a helyzet azután, ahogy felszabadult a feketeföld-övezet és a Balparti Ukrajna gabonatermő része.

Mint már említettük, a hadsereg ellátó szervei nemcsak gyűjtötték az élelmiszert és a takarmányt, hanem jelentős segítséget is nyújtottak a népgazdaságnak a termés betakarításához. A 2. Ukrán Front pl. a termés betakarításához kirendelt a Poltavai területnek segítségül 5500 embert és 800 gépkocsit. A 4. Ukrán Front létrehozott 30 csapatot, amelyek mindegyike 4 tisztből és 100 katonából állt. Ezek a Donyecki és Zaporozsjei területnek nyújtottak segítséget. Az 1. Belorusz Front a beszerző szervekhez adott 1500 tisztet, 27 ezer katonát és több mint 1200 gépkocsit. 1943-ban a hadrakelt sereg, a belső katonai körzetek és az Ellátó Központ emberei begyűjtöttek kb. 7 millió tonna élelmiszert és takarmányt.

A szerző a cikk befejező részében azt elemzi, hogy mennyivel bonyolultabbá vált a helyzet amikor a szovjet hadsereg idegen államok területére lépett. Itt az együttműködést a helyi sajátosságoknak megfelelően és a helyi szervekkel együttműködve kellett megoldani. Különösen vonatkozik ez Lengyelországra, Romániára és Magyarországra. Bulgáriában, Jugoszláviában és Ausztriában csak minimális méretekben történt ellátás helyi forrásokból.

A szerző végül megállapítja, hogy a szovjet hadsereg élelmiszer- és takarmányszükséglete a háború alatt kb. 40 millió tonna volt, ebből több mint 20 millió tonnát fedeztek helyi forrásokból.

A 6. számból nem hadtörténeti tanulmányt említünk meg, hanem egy visszaemlékezésrészletet, amelyet *K. M. Szimonov* írt, „Megjegyzések G. K. Zsukov életrajzához" címmel (1987. 6. sz., 46—54. o.) A híres szovjet író megjegyzéseinek első részét közli a 6. szám, amelyek a hadvezér és az író három találkozását

említik fel. Az első Halhin — Gol-nál történt, az utolsó 1965-ben. Természetesen igen érdekes az is, amit az író Halhin — Gol-lal kapcsolatban felidéz, de legérdekesebb, amit Zsukov egyes történeti személyek és általában az ellenség bemutatásáról mond. Alább szó szerint idézzük Zsukov szavait Szimonov tolmácsolásában:

„Amikor a japán katonák kitartásáról beszélt és felhozott néhány példát ennek a kitartásnak az illusztrálására, Zsukov elégedetlenkedve felvonta a vállát és a következőket mondta:

— Általában nálunk létezik egy helytelen irányzat. Nemrég olvastam egy regényt. Hitlert olyannak ábrázolják a háború elején, amilyenné a végén vált. Mint ismeretes, a háború végén, amikor minden kezdett felbomlani, valójában megváltozott, valójában jelentéktelen embernek nézett ki A valójában azonban álnok, ravasz ellenség volt, nagy hadvezér. Ha a németeket nézzük, természetes nem mindig azonos módon, és nem mindig tagadólag viszonyultak hozzá. Ellenkezőleg. Az első időkben el voltak ragadtatva tőle. Siker sikert követett. A tekintélye nagy volt, és Németországon belül a vele kapcsolatos viszony, nevezetesen a német katonai parancsnokság részéről, különböző időszakokban más és más volt. Amikor kezdettől fogva csaknem félkegyelműnek ábrázoljuk — ez a saját érdemeinket kisebbíti. Tulajdonképpen kit vertünk le? Egy ilyen hülyét? Pedig nekünk egy nehézsúlyú, veszélyes, borzasztó ellenséggel volt dolgunk. De akkor ilyennek is kell bemutatni..."

Az 1965-ös beszélgetésben Zsukov Halhin — Gol-lal kapcsolatban ugyanezt a témát érintette:

„A japánok elkeseredetten küzdöttek. Ellene vagyok annak, hogy az ellenségről megalázóan nyilatkozzunk. Ez nem az ellenség megvetése, hanem leértékelése. Végeredményként pedig nemcsak az ellenség leértékelése, hanem saját magunk leértékelése is. A japánok rendkívül szívósan harcoltak, különösen a gyalogság. Emlékszem rá, hogy hogyan hallgattam ki japánokat, akik egy, Hajlasztin — Gol nevű kis folyó közelében rejtőztek. Ott fogták el őket a nád között. Mindnyájukat úgy összemarták a szúnyogok, hogy szó szerint ép hely nem volt rajtuk. Kérdem tőlük: „Miért engedték meg, hogy a szúnyogok így összemarják magukat?" A következőt válaszolták: „Azt a parancsot kaptuk, hogy üljünk figyelőben és ne mozogjunk. Nem is mozogtunk". Valójában ez történt, figyelőbe ültették őket, aztán elfeledkeztek róluk. A helyzet megváltozott, a zászlóaljukat hátravetették, ők pedig továbbra is ott ültek, már második napja, és nem mozdultak, amíg foglyul nem ejtették őket. Félholtra marták őket a szúnyogok, de továbbra is teljesítették a parancsot. Ezek igazi katonák voltak. Akarva-akaratlan is tisztelni kell őket".

A fentiek kétségkívül újszerű értékelések, amelyek korábban nem voltak általánosak. Mindenesetre előrelépést jelenthetnek egy reálisabb szemlélet kialakításához a hadtörténeti területén is.

Lengyel István

KRÓNIKA

HERMANN RÓBERT

SZEMERE BERTALAN ÉS KORA

A Magyar Történelmi Társulat tudományos emlékülése Miskolc, 1987. augusztus 29.

Furcsa, de örvendetes véletlen, hogy ezen a nyáron a második magyar felelős minisztérium két tagjáról is megemlékezett az ország. Júniusban Siklóson helyezték (most már remélhetőleg örök) nyugalomra e kormány külügyminiszterének, gróf Batthyány Kázmérnak végre hazakerült hamvait, s ez alkalommal emlékülésen méltatták reformkori és 1848—49-es tevékenységét. Augusztus végén pedig Miskolcon, abban a városban, amelynek képviselője volt, emlékeztek meg e kormány elnökének, Szemere Bertalannak születése 175. évfordulójáról. S furcsa véletlen az is, hogy a minisztériumban Szemere egyik legjobb barátja, s később az emigrációban is haláláig hű társa Batthyány Kázmér volt.

Szemere Bertalan a XIX. századi magyar történelem legérdekesebb, de leginkább problematikus személyiségei közé is tartozik. A reformkorban az ellenzék tagja, progresszív törvényjavaslatok kidolgozója, 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztere, októbertől az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja, decembertől Felső-Magyarország teljes hatalmú országos biztosa, 1849 májusától miniszterelnök. Ha életműve itt végetér, a későbbi koroknak nem okozott volna problémát a személyiség értékelése. De mivel Szemere is emigrált, s az emigrációban mindenki másnál határozottabban fellépett Kossuth ellen, őt is utolérte Kossuth ellenfeleinek sorsa: jobb esetben a feledés, rosszabb esetben a kiátkozás.

Szemerének bőségesen kijutott mindkettőből. A függetlenségi, majd az ennek örökébe lépő vulgármarxista történetírás Kossuth-ellenessége miatt kiátkozta a második magyar miniszterelnököt; a dualizmuskori és a Trianon utáni magyar történetírás és politikai publicisztika viszont nem kért a kormányát demokráciai és respublikai irányúnak valló Szemeréből. Műveinek jelentős része még mindig kiadásra vár, s az iránta érdeklődő olvasó csak nyugati útinaplójából és emigrációs naplójából olvashat részleteket az elmúlt negyven évben megjelent kötetekben.

Az életmű megismerésének és megértésének igénye hatotta át azt a rendezvénysorozatot, amelyet Szemere születésének 175. évfordulója alkalmából a Szemere Bertalan Emlékbizottság, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács, a Hazafias Népfront megyei szervezete, a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottsága és a Magyar Történelmi Társulat szervezett. A megemlékezések sora 1987. augusztus 27-én este 7 órakor Vattán, Szemere Bertalan szülőfalujában kezdődött, ahol megkoszorúzták Szemere emlékművét. A koszorúzás alkalmával *dr. Csorba Csaba*, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár igazgatója mondott beszédet. Másnap, augusztus 28-án du. 1 órakor a miskolci Avasi temetőben megkoszorúzták Szemere Bertalan sírját, majd a Szemere-kertben a miniszterelnök szobránál helyeztek el koszorút a résztvevők. Ezt követően a megyei tanács Dísztermének előterében megnyílt a Szemere Bertalan emlékkiállítás, ahol a látogatók megtekinthették Szemere személyes tárgyait. Délután 2 órakor a megyei tanács dísztermében rendezett ünnepi megemlékezésen *dr. Ladányi József*, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács elnöke méltatta Szemere történelmi jelentőségét.

Augusztus 29-én a Miskolci Akadémiai Bizottság székháza adott helyet annak az emlékülésnek, amelyen 19 előadó ismertette Szemere munkásságával kapcsolatos kutatásainak eredményeit. Az ülés első negyedében *Szabadfalvi József*, a Herman Ottó Múzeum igazgatója, egyetemi docens, kandidátus elnökölt. Elnöki megnyitójában köszöntötte a résztvevőket, s kiemelte az ülés jelentőségét a Szemere-életmű megismerésében. Felhívta a figyelmet arra, hogy Szemere nem egyívű pályát futott be, de

kiemelte, hogy csak az életmű egyes részleteinek megismerése után értékelhető annak egésze.

Az első előadó, *Ruszoly József*, az állam- és jogtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Miskolc) Szemere Borsod vármegyei közéleti szerepét méltatta. Véleménye szerint Szemere (hasonlóan pl. Kossuthhoz) a megyei közéletben kezdte megszerezni azokat a tapasztalatokat, amelyek később alkalmassá tették őt az országos politikában való részvételre. Részletesen ismertette Szemere szolgabírói működését, már ekkor megnyilvánuló humánus gondolkodását. Kiemelte, hogy Szemere később két országgyűlésen is képviselte a megyét.

Ezt követően *Kállay István*, a történelemtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest) a Szemere-család genealógiáját ismertette. Kiemelte, hogy az egyik legjobban ismert család történetével állván szemben, nem szükséges részletesen ismertetnie a leszármazási sorrendet. Hangsúlyozta, hogy a Szemere-családon belül milyen jelentős tudati szerepe volt a Huba vezértől való származás mítoszának. E sajátos családi öntudatot jelzi az is, hogy a Szemerék sohasem kértek címeradományt az uralkodóktól. A Szemere-címer maga is e származási arisztokrácia kifejezője, hiszen, bár a család sem grófi, sem hercegi ranggal nem bírt, kilencágú koronát viselt címerén. Uralkodói kegyként engedélyezték számukra azt is, hogy címerükben helyezzék el jelmondatukat. Ezután a család néhány jelentősebb tagjának, Szemere Györgynek, Pálnak és Attilának életét ismertette röviden.

„Szemere Bertalan sárospataki évei" címmel tartotta meg előadását *dr. Tóth Albert* református lelkész (Tiszaluc). Előadásának első részében röviden felvázolta mindazokat a művelődéspolitikai változásokat, amelyek meghatározták a sárospataki református főiskola sorsát a XVIII. század második, és a XIX. század első felében. Külön kiemelte Kövy Sándor jogászprofeszor személyét, mondván, hogy munkássága utódain és tanítványain keresztül évtizedekre meghatározta a sárospataki jogi oktatás minőségét. Kövy talán legnagyobb jelentőségű alkotása Páncél vármegye létrehozása volt. E „vármegyét" a jogászhallgatók alkották, s itt vitatkozva készültek fel a későbbi megyei és országos szereplésre. Kövy Páncél vármegyéjét a hatóságok ugyan betiltották, de, nem véletlen, néhány évtized múlva éppen Szemerének volt komoly szerepe abban, hogy Nádor vármegyeként újjáéledt. A továbbiakban Tóth Albert kiemelte, hogy Szemere már a sárospataki kollégiumban kitűnt kezdeményezőkészségével, megfontoltságával, az új eszmék iránti fogékonyságával. Szemere szavait idézve, itt tanulta meg imádni a hont és az emberiséget.

Szemere Bertalan nyugat-európai tanulmányútja volt a témája annak az előadásnak, amelyet *dr. Csorba Csaba* levéltárigazgató (Miskolc) tartott. Felhívta a figyelmet arra, hogy míg a reformmozgalom idősebb nemzedéke (így pl. Széchenyi, Csány, Jósika) a napóleoni háborúk csatatereit járva ismerte meg a korabeli Nyugat-Európát, addig a következő nemzedék, így pld. Wesselényi, Batthyány Lajos, Teleki László s maga Szemere is, nyugat-európai körutazást téve szerezte első tapasztalatait a polgári társadalomról. Ezeknek az utazásoknak, s az eredményükként megszülető útinaplóknak pedig igen komoly szerepe volt a polgári átalakulás eszmei előkészítésében. A legfontosabb ilyen munka Bölöni Farkas Sándor amerikai útinaplója volt. E könyv igen komoly hatást gyakorolt magára Szemerére is. Nagyrészt ennek is tulajdonítható, hogy az ifjú Szemere, amikor 1836. május 7-én Pozsonyból több mint egy éves nyugat-európai körútra indult, maga is napló vezetésébe kezdett. Naplója nemcsak egyszerű útleírás, hanem szinte szociológiai munka is. Szemerét (hasonlóan Széchenyihez) minden érdekelte, a nőneveléstől a csatornahálózatig, a börtönügytől a népiskolákig. Szemere naplója 1840-ben jelent meg egészében először és utoljára, s a reformeszmék propagálásában Bölöni Farkas Sándor munkájához hasonló hatást gyakorolt. Előadása végén dr. Csorba Csaba javasolta egy olyan adattár létrehozását, amelyből megtudhatnánk, hogy az 1815—1848 közötti időszakban körülbelül hányan utaztak Nyugat-Európába, s onnan milyen szellemi kincsekkel tértek meg.

Dr. Veres László múzeumigazgató-helyettes (Miskolc) előadásában Szemere és a miskolci színház kapcsolatairól szólt. Hangsúlyozta, hogy a színháznak milyen kiemelkedő szerepe volt a polgári nemzettudat kialakításában. Szemere ezt a szerepet ismerte fel, amikor a miskolci tűzvész után mindent megtett az új színházépület mielőbbi felépítéséért. A konzervatívok által támogatott Hild Józseffel szemben végül Szemere pártfogoltja, az olasz Cassano nyerte el a színház tervpályázatát. Már minden készen állt az építkezéshez, amikor kiderült, hogy a tervek még nincsenek készen. Cassano húzta-halasztotta elkészítésüket, majd 1848 tavaszán megszökött az országból. Ezzel a sajnálatos eseménnyel zárult Szemere és a miskolci színház kapcsolata.

Dr. Csorba Sándor főiskolai docens (Nyíregyháza) „Magán- és közélet Szemere Bertalan műveiben" címmel tartotta meg előadását. Ennek első részében az ifjú Szemere szellemi érését vizsgálta, a második részben pedig Szemere és Kölcsey kapcsolatát elemezte.

A szünet után a konferencia *dr. Csorba Csaba* elnökletével folytatódott.

Az első előadó, *Horváth Tibor*, az állam és jogtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, dékán (Miskolc) Szemere büntetőjogi nézeteinek alakulását elemezte előadásában. Véleménye szerint Szemere is az elfelejtett magyar jogi gondolkodók közé tartozik, akinek örökségét éppen ezért ideje lenne feltárni. Szemere a reformellenzék legjobban képzett jogászai közé tartozott. Büntetőjogi érdeklődését jól jelzi az, hogy nyugat-európai utazása alatt nagy figyelmet szentelt a külföldi börtönviszonyoknak. Megfigyeléseiről készült értekezése az Akadémia pályadíját is elnyerte. Az ő nevéhez fűződik az ellenzék büntetőjogi törvényjavaslatának elkészítése, amelyből azonban 1848 előtt nem lett törvény, 1848—49-ben pedig nem volt idő bevezetésére. 1867 után nézeteit elfelejtették, s pld. a Csemegi-kódex büntetőjogi fejezeteinek színvonala meg sem közelíti Szemere tervezetét. Szemere határozottan ellenezte a halálbüntetést, mondván, hogy a státusnak nincs joga ahhoz, hogy az egyént béke idején életétől megfossza, hiszen az egyén soha nem jelenthet ekkora veszélyt az államra.

Szemere munkásságának egy másik jogi vonatkozását, a Szemere-féle szerzői jogi törvényjavaslatot ismertette *dr. Balogh Elemér* egyetemi tanársegéd (Szeged). Először rövid áttekintést adott a szerzői jog fejlődéséről a könyvnyomtatás feltalálását követő évszázadokban, különös tekintettel az utánnyomások problémájára és ennek hazai vonatkozásaira. Ezt követően részletesen elemezte Szemere törvényjavaslatát, amelyről megállapította, hogy a kor színvonalán mozgó munka s jól mutatja készítőjének magas szintű jogi képzettségét.

Urbán Aladár, a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Budapest) Szemere Bertalan a Batthyány-kormányban" címmel tartotta meg előadását. Szemere politikai népszerűtlenségének okait elemezve kiemelte, hogy ezt nagy mértékben magyarázza az újdonsült belügyminiszter zárkózott személyisége. Rámutatott, hogy Szemere és Kossuth ellentéte nem 1847-től, hanem már 1844-től datálható. Eltérő politikai taktikájukat jól mutatja az utolsó rendi országgyűlés története is. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy Kossuth a végsőkig ellenezte Szemere belügyminiszterségét. A Batthyány-kormányban azonban, radikális politikai nézeteik miatt jól együttműködtek, egészen 1848. augusztus 29-ig, amikor Batthyány megbízásából Szemere vette át a déli harctéren tartózkodó Mészáros Lázár helyett a hadügyminisztérium ügyeinek vezetését. Batthyány tehát bízott Szemere erélyében, noha (apróság, de jellemző) őt sohasem bízta meg saját helyettesítésével. Szemere a szeptemberi napokban rá is szolgált e bizalomra, hiszen — Csengery Antalnak mondott szavai szerint — sikerrel ellensúlyozta „a titkos reakció és a meggondolatlan forradalom törekvéseit". „S ezzel nagyjából egyet is érthetünk" — fejezte be előadását Urbán Aladár.

Az ezt követő két előadó Szemere és az 1848-as átalakulás viszonyával foglalkozott. *Dr. Kajtár István* egyetemi adjunktus (Pécs) „Szemere Bertalan és a városok modernizációjának kérdése a reformkor végén és 1848-ban" címmel tartott referátumában kiemelte e kérdés jelentőségét a reformellenzék koncepciójában. Ezután ismertette Szemere lépéseit a modernizáció érdekében. Külön felhívta a figyelmet arra, hogy Szemere a városok önállóságát jelzendő, belügyminiszteri működésének kezdetétől közvetlenül levelezett velük, s nem az addig megszokott módon, a megyéken keresztül küldte nekik üzeneteit.

Dr. Stipta István egyetemi adjunktus (Miskolc) „Szemere Bertalan és a megyék átalakulása 1848-ban" címmel tartott előadásában részletesen ismertette azokat a lépéseket, amelyeket az újdonsült belügyminiszter a megyei szerkezet demokratizálásáért tett. Jellemző momentumként emelte ki, hogy míg a Szemerét követő belügyminiszterek mindegyike ad acta tette a megyék nemzetiségi határok szerinti kikerekítésére vonatkozó beadványokat, addig Szemere a következőket vezette rájuk: „Figyelembe veendő".

A délelőtti ülésszak utolsó előadója, *dr. Homoki Nagy Mária* egyetemi tanársegéd (Szeged) a nemrég elhunyt Both Ödön Szemere munkásságára vonatkozó tanulmányainak fő gondolatait ismertette. Both Ödön volt hosszú ideig az egyetlen olyan történész, aki külön tanulmányokban elemezte Szemere tevékenységét. Tanulmányai, Szemere 1848 nyári nemzetiségi politikájáról, Szemere sajtótörtvényéről és végül az ifjú Szemeréről nélkülözhetetlenek a korszak kutatói számára.

Elnöki zárszavában *dr. Csorba Csaba* utalt arra, hogy az előadások külön emlékkönyvben látnak majd napvilágot, s ebben az emlékkönyvben Both Ödön egyik tanulmánya is újra meg fog jelenni.

A délutáni ülésszakon *Urbán Aladár* elnökölt.

Az első előadó, *dr. Deák Gábor*, nyugalmazott szakközépiskolai igazgató (Miskolc) Szemere teljhatalmú kormánybiztosi működéséről tartott összefoglalót. Szemere az 1848. decemberétől 1849 májusáig terjedő csaknem öt hónapban Felső-Magyarország teljhatalmú kormánybiztosaként igen fontos szerepet játszott e terület védelmének megszervezésében. Az előadó részletesen szólt mindarról, amit Szemere a közigazgatás, az ellátás és a nép felvilágosítása érdekében tett. Kiemelte, hogy tevékenységében nagy segítségére voltak az alá rendelt kormánybiztosok, így pl. Boronkay Albert, Farkassányi Sámuel. Szemere nem elé-

gedett meg a reguláris katonaság bevetésével, hanem gerillacsapatok, a védsereg szervezésével önálló lépéseket is tett a terület védelme érdekében.

„Szemere Bertalan, mint a honvédelem szervezője 1849-ben" című előadásában *Hermann Róbert* végzett egyetemi hallgató (Budapest) részletesen szólt Szemere kormánybiztosi és miniszterelnöki működésének katonai vonatkozásairól. Véleménye szerint Szemere kormánybiztosi tevékenysége, vitatható mozzanatai ellenére is, jól szolgálta az önvédelmi harc ügyét. Miniszterelnöki működésének ilyen szempontú értékelése már nem ennyire egyértelmű. Szemere belebonyolódott a hatalmi csatározásokba, de túlságosan sok tér sem maradt számára Kossuth és Görgei mellett képességeinek kibontakoztatására. Az előadó részletekbe menően elemezte Szemere és a hadsereg, Szemere és a katonai felső vezetés kapcsolatát. Megállapítása szerint ez nem volt igazán harmonikus. Szemere honvédelmi koncepciót elemezve rámutatott, hogy a főkormánybiztos 1849 márciusáig a reguláris katonaságot tekintette a győzelem fő zálogának, márciustól a gerillaharcot propagálta a védsereg megszervezésével, 1849. június végétől viszont a népfelkelés illúzórikus eszméjét hirdette.

Takács Péter kandidátus, főiskolai tanár (Nyíregyháza) Szemere miniszterelnökségét ismertette előadásában. Véleménye szerint Szemere megítélésében mindmáig kísért 1848—49 mitologikus szemlélete, amely csak feddhetetlen hősöket és sötét gazembereket ismer. Szemere miniszterelnökségét azonban csak a tények alapján ítélhetjük meg. E minisztérium mozgásterét alapvetően meghatározták Kossuth ambíciói, s éppen ezért méltánytalan a minisztérium által elkövetett mulasztásokért csak a minisztereket hibáztatni. A másik, igen fontos tényező az orosz intervenció volt, amely alapvetően megakadályozta a minisztérium sikeres működését. Végül nem elhanyagolható a szabadságharc katonai vezetőinek túlzott önállósága sem. Önállósulási törekvéseikkel Kossuth sem tudott határozottan szembeszállni, nemhogy Szemere. A Szemere hatalomvágyáról elterjedt nézetekkel vitázva az előadó kiemelte, hogy a miniszterelnök a szabadságharc alatt okmányokkal igazolhatóan háromszor ajánlotta fel Kossuthnak a diktátori hatalmat.

Urbán Aladár zárszavában kiemelte, hogy az előadásokból világosan kiderült, „itt nem a szentek életrajzának egy újabb fejezete készül". Felhívta a figyelmet arra, hogy 1969-ben, Szemere halálának 100. évfordulóján tartott konferencián a megyei tanács ígéretet tett arra, hogy vállalja Szemere iratainak kiadását és ennek költségeit. „Itt az ideje beváltani ezt az ígéretet" — zárta be az ülésszakot Urbán Aladár.

Rövid szünet után az elnöki széket *Ruszoly József* foglalta el.

Dr. Katona Tamás tudományos kutató (Budapest) az emigráns Szemere pályaképét vázolta fel. Véleménye szerint 1849. augusztus 11. után Szemere úgy gondolta, Kossuth lemondván, ő az ország első közjogi méltósága. E logika alapján próbálta meg kezébe kaparintani az emigráció vezetését, s ennek jegyében intézett Kossuth ellen kíméletlen támadásokat a sajtóban. Törekvései azonban sikertelenek maradtak, sőt, egyre inkább kiszorult az emigráció vezetéséből. A továbbiakban az előadó Szemere emigrációs munkái alapján követte nyomon az ex-miniszterelnök tevékenységét 1865-ös hazatéréséig. Véleménye szerint Szemere a nemzetiségi kérdés megítélésében jóval konzekvensebb volt, mint Kossuth, mivel felfogása 1849. után nem ment keresztül olyan szélsőséges változásokon, mint Kossuthé. Felhívta a figyelmet arra, hogy Szemere emigrációs munkáinak többsége mindmáig nem jelent meg magyarul, s ezt az adósságot is törleszteni kellene már.

Pelyach István tudományos segédmunkatárs (Szeged) Szemere Bertalan politikai jellemrajzairól szóló előadásában a Batthyányról, Görgeiről és Kossuthról szóló, 1852-ben németül megjelent munka keletkezéséről szólt. Szemere aktuális politikai céllal, Kossuth amerikai sikereinek ellensúlyozására akarta kiadni ezt a munkát. Először csak Kossuth jellemrajzát akarta megírni, s Görgei és Batthyány jellemrajzát csak később, meglehetős sietséggel készítette el. Titokban akarta tartani munkáját, azonban a német fordításra szerződtetett két volt honvédtiszt, az ekkor már osztrák rendőrkémként működő Bangya János és Zerffy Gusztáv révén a jellemrajzokról nemcsak az emigráció tagjai, de a cs. kir. hatóságok is hamarosan tudomást szereztek. Így a munka várt hatása elmaradt. Az egyes jellemrajzokat elemezve az előadó megállapította, hogy míg Batthyányé és Görgeié kronologikus szerkezetű, addig Kossuthé inkább pamfletre emlékeztet, sőt, Kossuth bírálata megtalálható a másik két jellemrajzban is. A Batthyány emléke előtt tisztelgő, Görgeitől undorral elforduló Szemere éppen azért támadt gyilkos dühvel az ex-kormányzóra az ő jellemrajzaikban is, mert Kossuthot tekintette fő ellenfelének.

Bistei Attila joghallgató, tanszéki demonstrátor (Miskolc) röviden elemezte Szemere Borsodi utóéletét a dualizmus korában. Részletesen szólt Szemere hamvainak Miskolcra hozataláról és temetéséről s a rövid életű Szemere-kultuszról.

Szabadfalvi József kandidátus Szemere Attila, Szemere Bertalan fia életpályáját ismertette a rendelkezésre álló források alapján. Szemere Attila hagyatéka a Herman Ottó Múzeumban található. Szemere Attila mint újságíró kezdte

pályáját. 1881-től több mint három évig Afrikában és Ázsiában élt, ahonnan nagy gyűjteménnyel tért haza. Gyűjteményének egy része az Iparművészeti Múzeumot gazdagította 1896-ban országgyűlési képviselővé választották, éppen Herman Ottóval szemben. Élete végéig Miskolc népszerű alakjai közé tartozott.

Elnöki zárszavában *Ruszoly József* hangsúlyozta: Messze vagyunk még attól, hogy Szemere életművének egészét ismernénk, de ez az emlékülés nagy jelentőségű ebből a szempontból. Reményét fejezte ki, hogy az emlékkönyv megjelenését csakhamar követni fogja Szemere műveinek összegyűjtése és kiadása is.

BENCZE ZOLTÁN

ÚJABB BESZÁMOLÓ A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM UDVARÁN FOLYÓ ÁSATÁSRÓL

Ez a jelentés folytatása a Hadtörténelmi Közlemények 1987/2. számában közzétett beszámolónak[1]. Előző munkámban 1986 végétől 1987. április elsejéig ismertettem a feltárás során előkerült leleteket. Ez a beszámoló 1987. szeptember elsejéig kíséri figyelemmel az ásatást. Május végétől július végéig az MN BFF támogatásával több mint húsz katona segítette a feltárási munkákat, ezt e helyütt is szeretném megköszönni. Ugyancsak köszönetet mondok Zarnóczki Attila régész kollégámnak, akit a jó sors katonai idejének töltésére ehhez az alakulathoz vezérelt és így igen nagy segítségemre volt. Köszönet jár az itt dolgozó katonák becsületes munkájáért. *(1. kép.)*

A továbbiakban északi irányból, a toronytól kezdve déli irányba haladva ismertetem az újabb eredményeket.

A torony belsejét kiástuk egészen a szikláig. *(2. kép.)* A városfal koronája a toronybelsővel szemben — a fal ugyanis keresztülmegy a tornyon — a déli oldalon 166,04 m, az északi oldalon 165,04 m, a fal zoklija külső, északi oldalán 164,75 m, a városfal alja 164,09 m, a sziklán nyugszik. A torony belsejében is elértük a sziklát, ez a városfal mellett 163,80 m, északon, közvetlenül a torony fala előtt pedig 163,40 m. A torony-

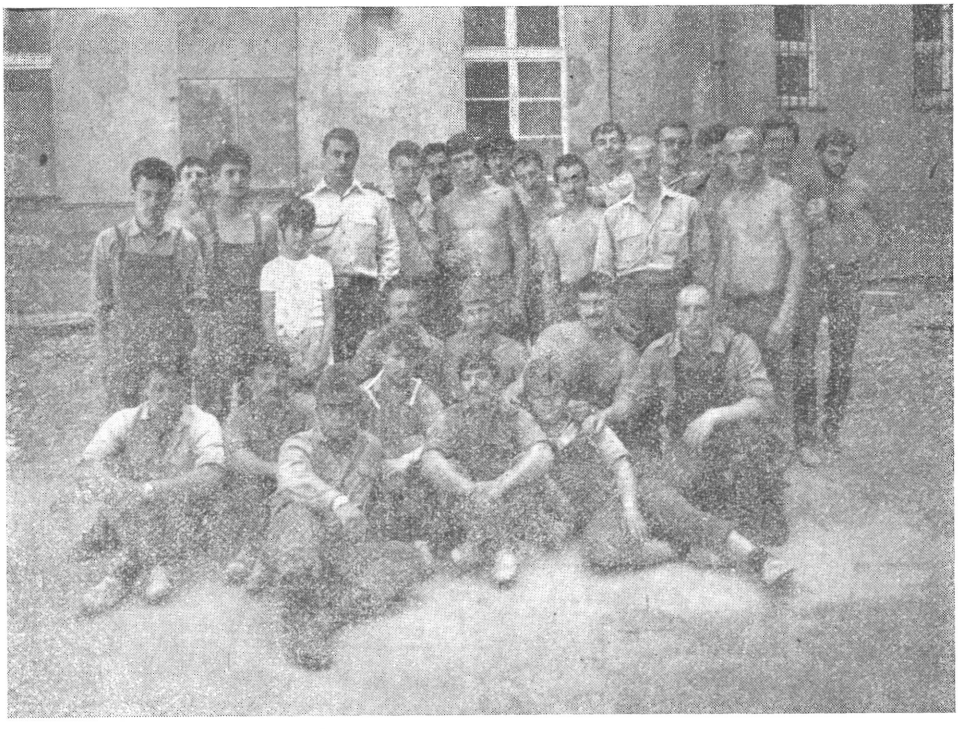

1. kép. Az ásatás résztvevői

1 *Bencze Zoltán:* Előzetes jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatásról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1987/2. 370—385. o.

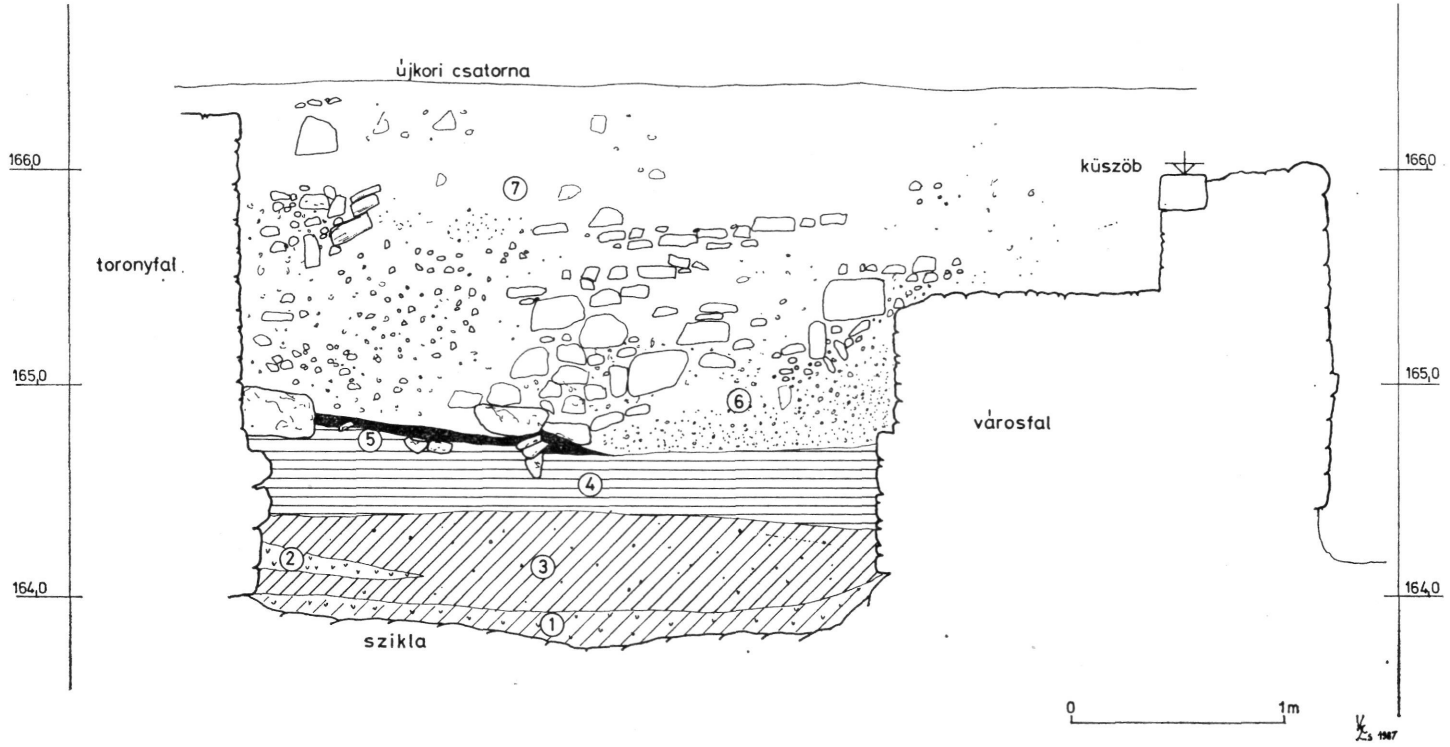

I. tábla. A torony megközelítően észak—déli metszete.
1. Sziklamálladék, földdel keverve. 2. Sziklamálladék. 3. Bolygatott sötétbarna föld, kevés kaviccsal és sziklamálladékkal. 4. Sárgás, agyagos réteg. 5. Égett csík. 6. Apró törmelék, mész, habarcs. 7. Kavicsos, köves, törmelékes betöltés, felette újkori csatorna alapozása.

2. kép. A torony belseje

belsőben török leletekkel teli betöltés volt. *(I. tábla.)* A torony közepén a sziklába vágva török gödröt találtunk. A megközelítően kör alakú gödörből török kerámiatöredékek kerültek elő. A gödör egyértelműen bizonyítja, hogy a törökök még használták a tornyot. A falazásnál a belső kősor egyes helyeken agyagba van rakva. A torony nyugati belső oldalától kb. a torony közepéig, a falba vágott nyílás alatt 164,46 m, a torony közepén 164,58 m magasságban párkány fut, amely az alapozás szintje lehet. A torony belső járószintje a sárgás, agyagos réteg tetején volt. *(I. tábla.)* A kapuval kapcsolatban az látszik valószínűnek, hogy egy korábbi bejáratot alakítanak át a XV. században és ekkor a kapu mögötti részt téglával falazzák ki. *(3. kép.)*

Az északkeleti oldalon is a szikláig kiástuk a tornyot. *(4. kép.)* A zokli itt is előkerült, melynek magassága a torony északkeleti oldalától addig, ahol a torony a várfalba fut, 165,34 m, 165,45 m, 165,48 m és végül közvetlenül a várfalnál 165,52 m. A szintadatok alapján a zokli csaknem vízszintesen fut körbe a torony külső oldalán. A torony keleti, külső oldalán ugyanazt lehetett megfigyelni, mint a nyugati oldalon. A városfalig a szikla viszonylag egyenesen fut, a városfal még a szikla-peremen áll, utána viszont észak felé lejteni kezd a szikla, már a torony is a lejtőre került. A városfal belső oldalán a szikla magassága 164,74 m, a városfal külső oldalán, ott ahol a torony keleti falával találkozik, 163,92 m, majd északabbra 163,84 m és 163,14 m. A torony keleti falától keletre is előkerült a városfal egy szakasza, a fal külső oldalán itt is volt zokli, mégpedig 165,32 m magasságban. A torony keleti oldala mellett a sziklába vágva török gödör került napvilágra, alja 163,32 m mélyen volt, igen sok kerámiatöredéket találtunk benne, közöttük volt néhány ép és csaknem ép edény, valamint meg kell említeni egy arab szövegű amulettot, amely felirata alapján a Koránra hivatkozva kéri Allah áldását. (*Najeeb Saadun* úr szóbeli közlését ezúton köszönöm meg!). *(II. tábla, 3. ábra)* A gödröt mintegy 0,80 m mélyen vágták be a sziklába.

A toronytól keletre egy megközelítően észak-déli irányú fal került elő. Falkoronája 165,45 m magasságban található. Elképzelhető, hogy valamilyen védmű maradványa lehet.

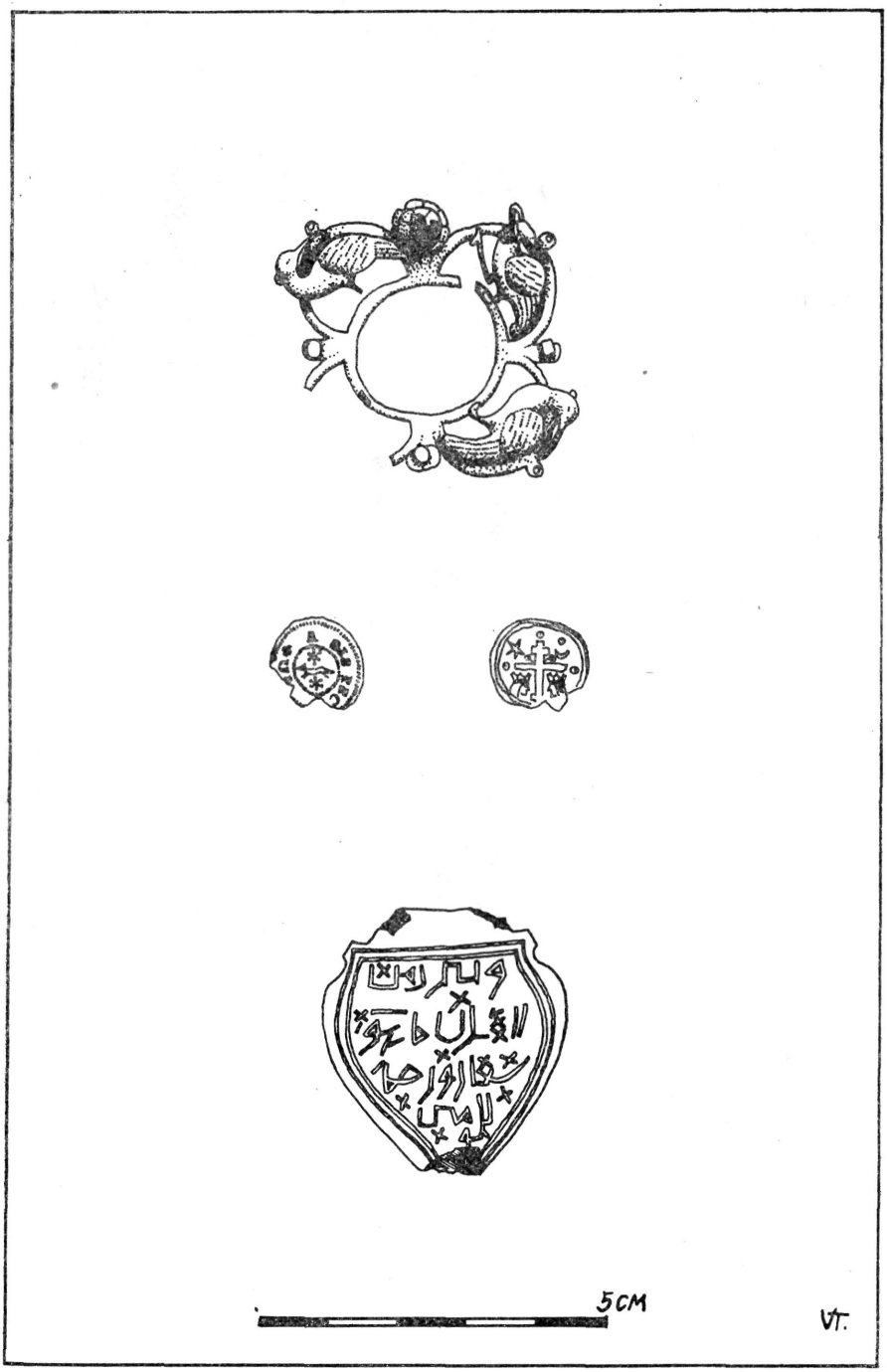

II. tábla. 1. ékszer a városfal déli oldalán található gödörből.
2. IV. Béla kori szlavóniai báni denár.
3. arab feliratú amulett.

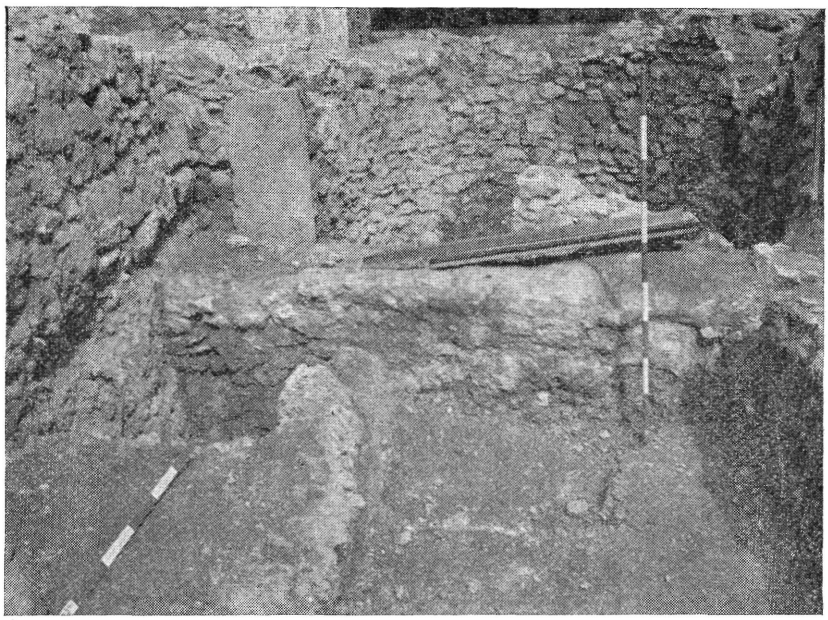

3. kép. A torony déli irányból

A torony és a városfal a nyugati oldalon észleltek alapján egyszerre épült. A keleti oldalon azt lehetett megfigyelni, legalábbis a torony zoklija fölött úgy tűnik, mintha a torony keleti fala épült volna meg korábban és ehhez építették volna hozzá a városfalat. Mindenesetre ez a megfigyelés tovább erősíti azt a korábbi megállapítást, hogy a torony a XIII. században a városfallal egy időben épült. A torony északkeleti és keleti oldala mellett végig török kori leletekkel teli föld volt a szikláig, itt már eredeti középkori szintet nem találtunk, így nem sikerült megállapítani azt sem, hogy hol lehetett itt a középkori járószint. A városfalat keleti irányba tovább követni az épület miatt nem lehetett, de nagyon valószínű, hogy már nincs is meg; amikor az épületet építették, elbontották.

A torony keleti falának déli végére, az innen keleti irányba futó városfalra, valamikor a késő középkorban egy újabb falat építettek rá. *(5. sz. kép)* A városfal magassága a toronytól keletre — itt lépcsőzetes a fal — a belső oldalon 165,81 m, valamint 166,59 m. A késő középkori fal déli irányban is folytatódik 6,40 m hosszan, majd keleti irányba fordul. Észak-déli szakasza északi végénél a falkorona 167,53 m, a déli végénél pedig 167,50 m magasságú. A fal déli végénél található kelet-nyugati falszakasz az a falrészlet, amely még a télen előkerült, de akkor nem tudtuk tisztázni. A fal déli végét egy kelet-nyugati csatorna vágta át, ezért mintegy 0,60 m mélyen belebontottak a falba. Az észak-déli irányú fal mindkét oldalán található zokli, melynek magassága mind a keleti, mind a nyugati oldalán 166,29 m. A fal keleti oldala vakolt, tehát ez volt a belső oldala, nyugati oldala erősen megégett, nyilván a Buda visszafoglalásáért vívott harcok eredményeként. A legfontosabb adatot az észak-déli irányú fal délnyugati sarka szolgáltatta, ahol — a toronytól 5,10 méterre délre — előkerült egy faragott pillér maradványa. E faragvány 0,40 m magasan maradt meg, alja 166,51 m magasságban található, ez lehetett egyben egy késő középkori járószint magassága is. Maga az egész maradvány két K-Ny-i és egy É-D-i irányú fallal négyzetes formájú, alakja toronyéra emlékeztet.

E négyzetes alakú falmaradványtól déli irányban két pillér került elő, az északkabbi 1,25×1,55 méteres, a délebbi pedig 1,35×1,05 méter nagyságú. Az északkabbi pillér falkoronája 166,12 méter, a délebbié 166,15 méter magasságban található.

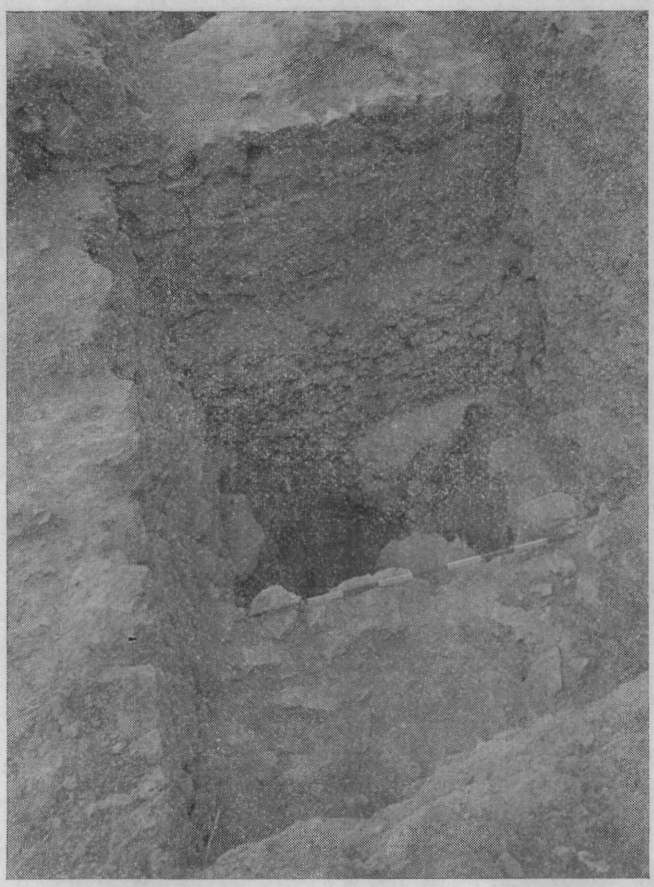

4. kép. A torony északkeleti külső oldala a városfal egy szakaszával.

A két pillértől délre újabb kelet-nyugati irányú falat találtunk, amelynek falkoronája 166,34 méter. A városfaltól délre eddig a kelet-nyugati falig a szikla magassága 164,90 m és 165,52 méter között mozog. Mind a pilléreket, mind a kelet-nyugati és a négyzetes, toronyszerű falakat a sziklára alapozták. A pillérek rendeltetése még nem elég világos. Ezen a területen a szikláig feltöltés volt. A leletek döntő többsége török kerámia, bár néhány középkori edénytöredék is keveredett közéjük. Egy fontos kerámiatöredék, egy korai peremtöredék érdemel említést. Ez a fekete humusz felett alig valamivel, de sajnos egy sárgás, morzsalékos betöltésből került elő. A perem korábbi a XIII. századnál, a XII. századra lehet keltezni. Erről a területről, csakúgy, mint az udvar egyéb részeiről, sok ágyúgolyó is napvilágra került. A terepviszonyokra szolgáltat adatot az a fúrás, amelyet a toronytól északkeletre, úgy 6 méterrel végeztek el. Itt 10 méter mélyre hatolt a fúrófej, de a sziklát nem érte el.

A torony keleti falától déli irányban kutatóárkot indítottunk, mely észak-déli irányban csaknem átvágta az udvart. Ezt az árkot a továbbiakban 87/1 kutatóárokként fogom említeni. A 87/1 árok északi vége a városfal belső oldala. A városfalat itt félkör alakban egy török gödörrel elbontották. A szikla magassága a városfal déli oldalán — a fekete humuszra épült városfal alja itt 164,48 m — 164,36 m, majd tovább déli irányban a sziklafelszín a következő magasságban található: 164,98 m, 165,12 m, 165,27 m, 165,62 m, 165,65 m. Az adatokból kitűnik, hogy délről észak felé lejt a szikla. A 87/1 árok déli végétől mintegy 8 méter távolságig sikerült középkori rétegeket

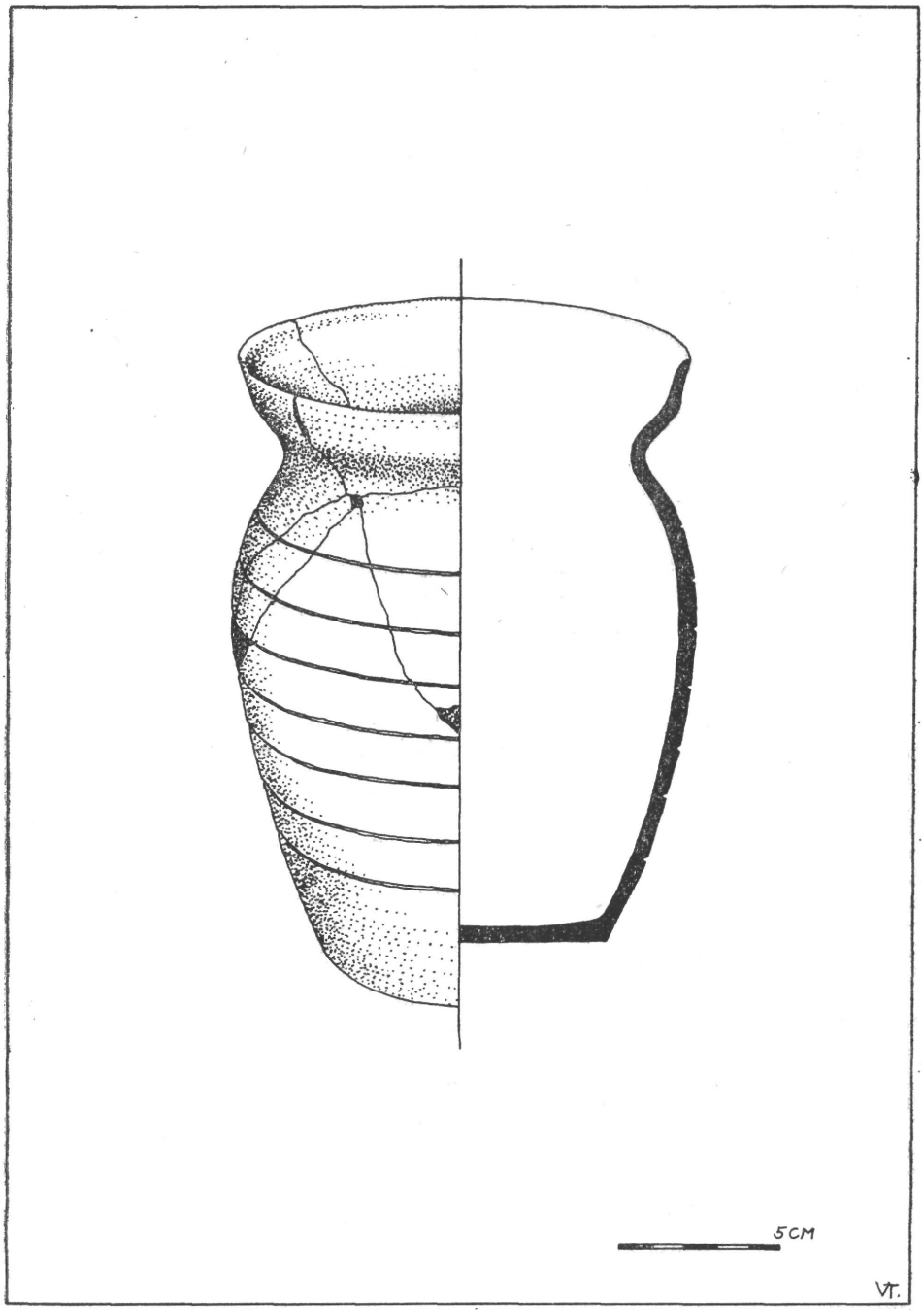

III. tábla. XIII. századi fehér cserépfazék, oldalán bekarcolt vonaldíszekkel.

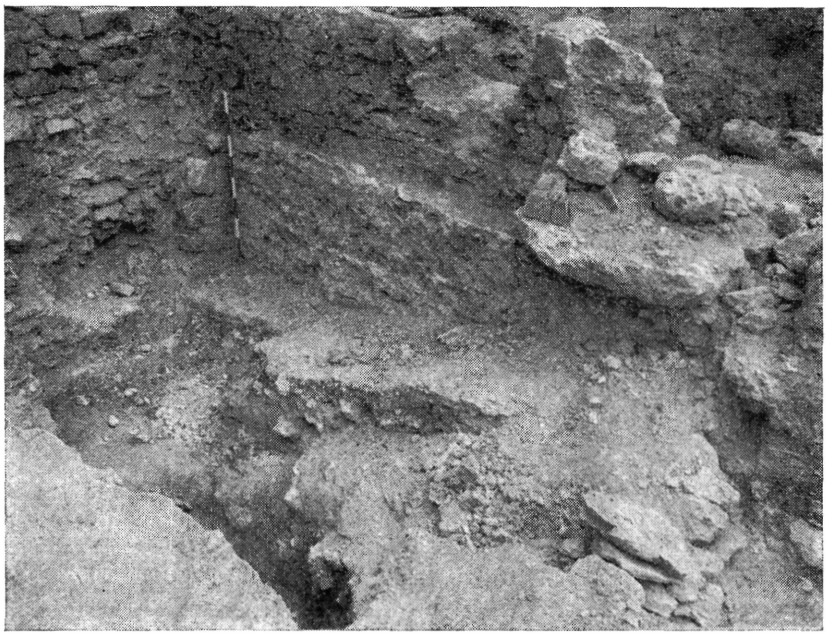

5. kép. A későközépkori fal a toronytól délkeletre.

találni, ettől délebbre már csak török leletek kerülnek elő helyenként középkori edénytöredékekkel keveredve — egészen a sziklafelszínig. A 87/1 árok nyugati metszetfalában, majdnem a városfal magasságában egy habarcsos szintet lehetett megfigyelni, ez alatt szürke, faszenes agyagréteg található, amely tele volt XIII. századi kerámiatöredékekkel. Ez a réteg talán kapcsolatba hozható a tatárjárással. Mindenesetre az edények használói valahol itt a környéken éltek. A 87/1 árok déli végétől 1,30 méterre az árok nyugati metszetfalában gödörbeásás jelentkezett. Felületben rábontva egy elég nagy méretű — megközelítően 2,80×2,40 méteres —, a sziklába vágott gödröt találtunk. Átlagos mélysége 164,06 méter volt, legmélyebb pontja — a déli oldalon — 163,32 méter. A gödör 165,24 méter magasságból indult. A gödörből rengeteg fontos lelet került napvilágra, ebből három csoportot kell kiemelni:

1. Ékszer. Előkerült egy XIII. századi bronzból készült aranyozott ékszer, mely belül kör alakú, a körhöz négy félkör csatlakozik, melyek szélén fejüket visszafordító madarak ülnek. Az eredeti négy madárból három maradt meg. A madarak között gömb alakú foglalatban vörös gránátkövek voltak, ezekből már csak egy látható, a másik háromnak csak a szegecselt helye maradt meg. *(II. tábla, 1. ábra)*

2. Pénzek. Találtunk egy római bronzot, melynek csak a hátlapját lehetett kivenni, ahol két katona látható, kezükben vexillumot tartanak. A többi pénz középkori, melyek egyben keltezik is a gödröt. Három pénz IV. Béla-pénz[2], a 4. pedig IV. Béla zágrábi verete. Érdekességük, hogy erősen megégtek. Három közülük átlagos, kiemelném viszont a negyediket, amely szlavóniai báni dénár. *(II. tábla, 2. ábra)* Előlapján jobbra futó nyest, alatta és fölötte csillag. Felirata töredékesen látható, valószínű feloldása az olvasható betűk alapján: moneta regis pro Sclavonia. A pénz hátlapján kettős kereszt, felül a nap és a hold, alul pedig egymással szembeforduló két koronás fő.[3] A kettős kereszt alsó szárának két végében látható körök alapján IV. Béla

2 *Huszár L.:* Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Bp., 1979. kat. sz. 320., 323., 328.
3 *Hóman Bálint:* Magyar pénztörténet, 1000—1325. Bp., 1916. 336. o. 120. kép; *Unger, E.:* Magyar éremhatározó 2. kiad., III. k., Bp., 1976. III. fejezet, kat. sz. 2.

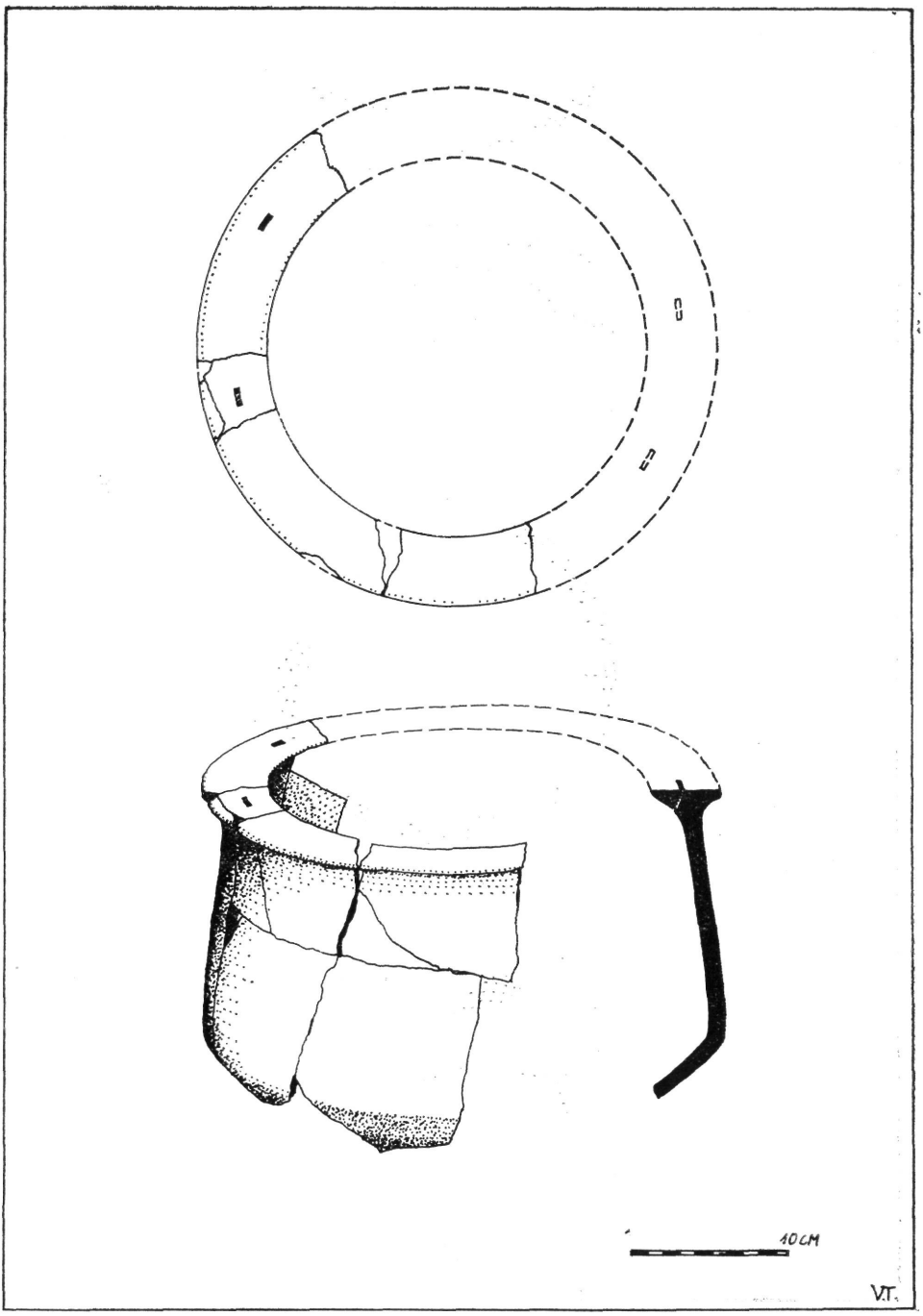

IV. tábla. Cserépbogrács töredéke.

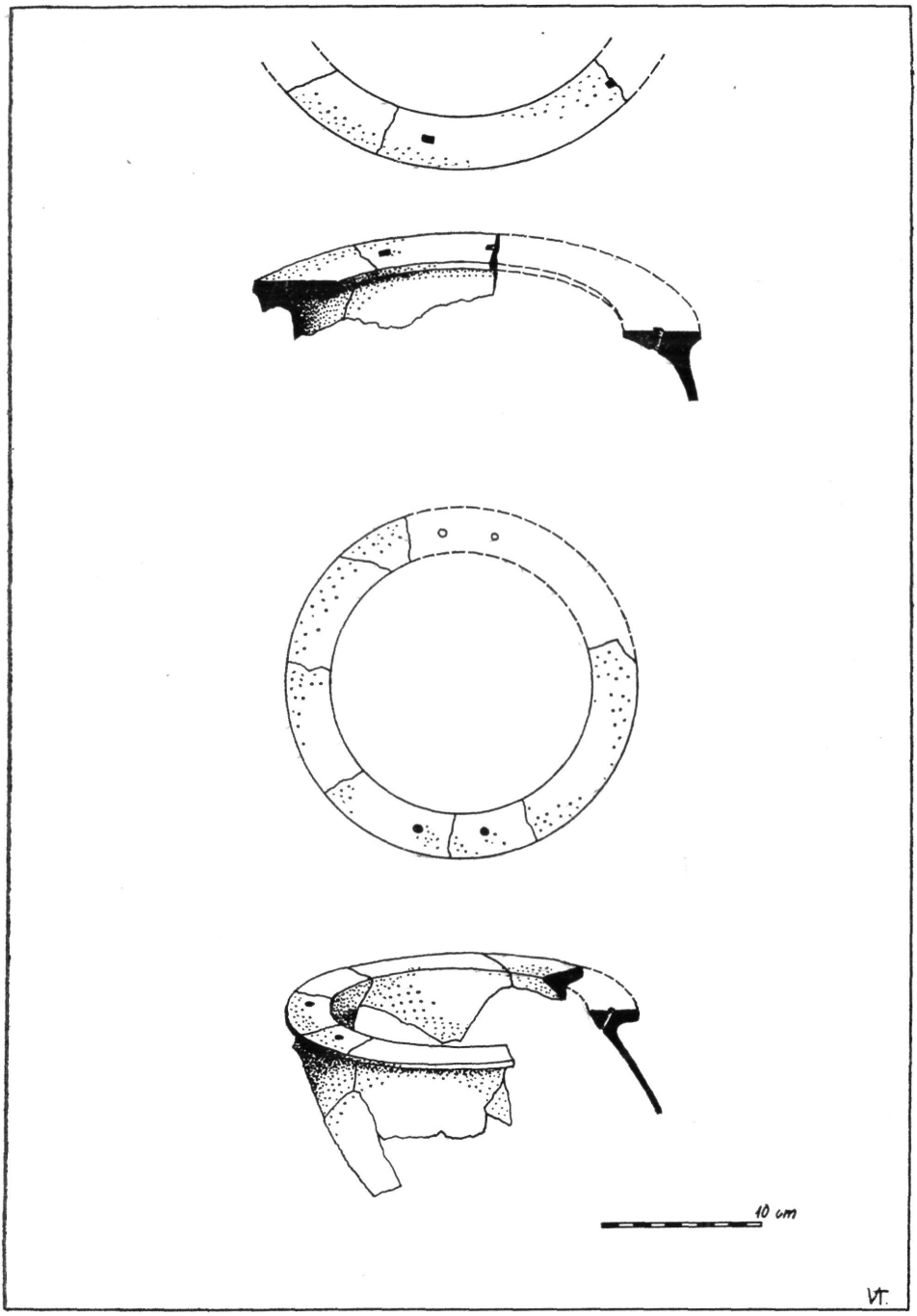

V. tábla. 1. Cserépbogrács peremtöredéke.
2. Cserépbogrács perem- és válltöredéke.

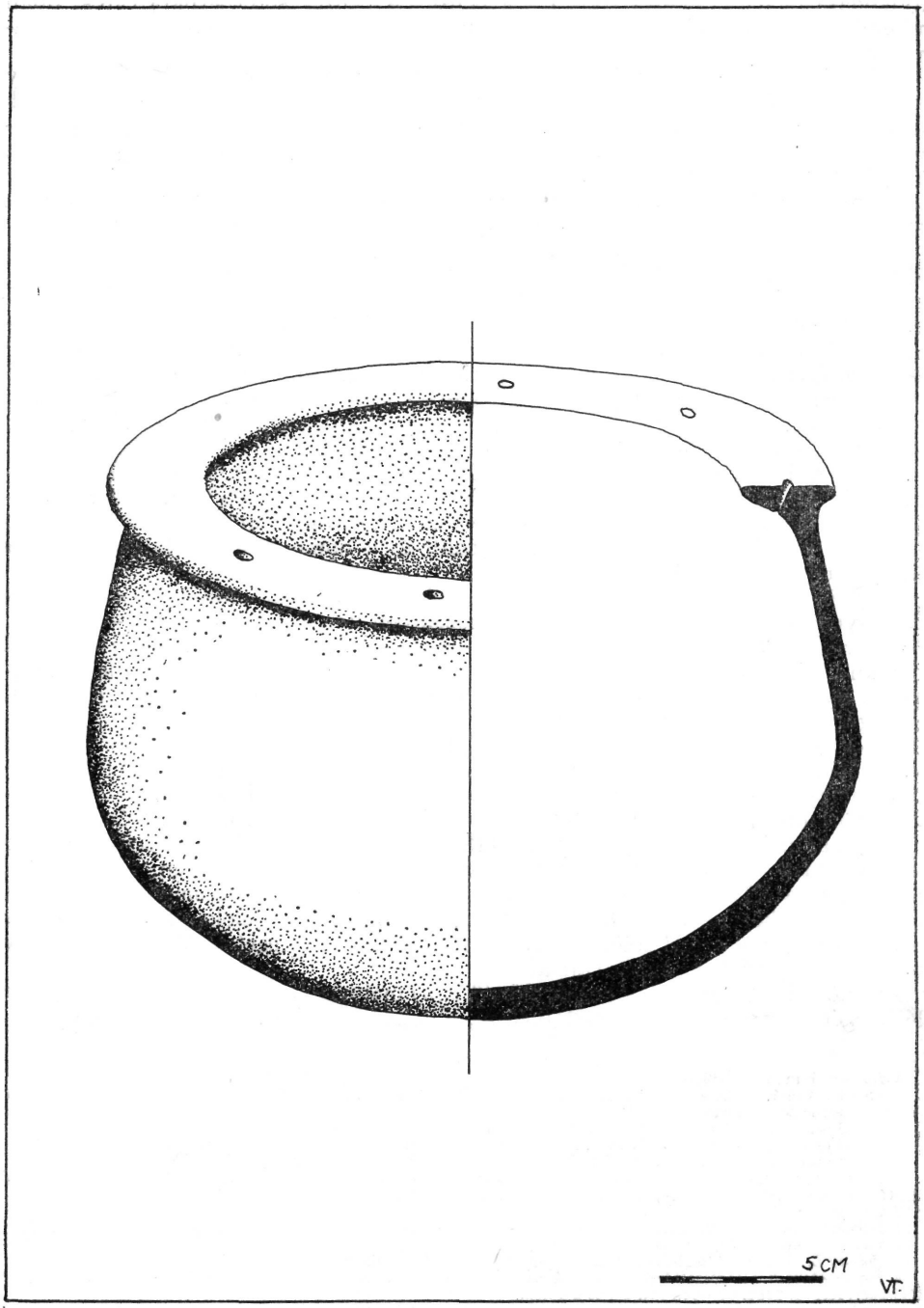

VI. tábla. Kiegészített cserépbogrács.

uralkodása idején, 1260-tól verik ezt a pénzt.[4] A pénzek sötétbarnára égtek, talán valamilyen zsírféle éghetett rájuk, de a rájuk égett réteget a sav sem tudta eltávolítani.

3. Kerámia. Igen sok XIII. századi kerámiatöredék került elő, többek között egy csaknem ép edény is. *(III. tábla)* Találtunk egy-két fenékbélyeges töredéket is, ezek talpára egy körben található egyenlő szárú keresztet pecsételtek. Néhány olyan perem- és oldalfaltöredék is előkerült, amely a XIII. századnál korábbra keltezhető. A legfontosabb kerámialeletek azonban a cserépbogrács-töredékek. A gödörből igen sok töredék került napvilágra, ami egyrészt azért igen fontos, mert eddig alig-alig került elő a vár területéről cserépbogrács, másrészt ez a jobbára a X—XIII., esetenként a XIV. században is használt igen jellegzetes kerámia[5] pénzzel együtt jött. A peremek alapján eleddig legalább 7—8 bográcstöredékét lehetett elkülöníteni, ld. fent!, de az anyag válogatása után még várhatók további darabok. *(IV. tábla,*[6] *V. tábla 1.*[7] *és 2.*[8] *ábra, VI. tábla*[9]*.)* Az első három példány valószínűleg egy helyi műhelyhez kapcsolható, a negyedik *(VI. tábla)* darab két győri,[10] egy szentmihályi[11] és egy keszthelyi[12] darabbal állítható párhuzamba. (A műhely kérdésére következő beszámolómban visszatérek. *Takács M.* szóbeli segítségét ezúton is megköszönöm.) Az egyik bográcsból annyi összejött, hogy a méretét is meg lehet határozni. Ez a darab 184 mm magas, a perem szélessége 34,6 mm, a száj átmérője 244 mm. A peremek alapján kisebb-nagyobb bográcsokat találtunk, a legkisebb pereme 32, míg a legnagyobbé 56 mm széles. *(VI. tábla.)* A Várhegy déli részén Zolnay L. talált cserépbogrács-töredékeket,[13] Pesten pedig a Szerb utcában Írásné Melis K. egy teljesen ép példányt.[14] A Petermann bíró u. 5—7-ben[15] és a domonkosrendi kolostornál[16] is találtak bográcsot, ezek más típusúak.[17]

A gödör délkeleti sarkában egy lejtős, teknőszerű vágat látszik, amely azután északnyugati irányba fordul és egy megközelítően kör alakú sziklanyílásba fut be. Ez a nyílás valahol a szabadba torkollik, érezni ugyanis, hogy a szél átfúj rajta. Ez alapján valószínűsíthető, hogy vízlevezető nyílás lehetett. Amikor a városfalat megépítik, nagyobb tereprendezést hajtanak végre a területen és betöltik a gödröt is. Ez a gödör tehát nem szemétgödör volt.

Lebontottuk a 87/1 nyugati metszetfalát a gödör és a városfal között. Innen is cserépbogrács-töredékek kerültek elő. Több habarcsos építési szintet figyeltünk meg. Egy vastag habarcsos szinten — mely a városfal építési szintje lehetett — XII. századi ezüst denárt találtunk.[18] Réthy szerint[19] a pénzt Kálmántól II. Gézáig, tehát 1161-ig használják. Unger II. István (1116—1131) korára keltezi.[20] Ez a pénz esetleg bizonyíthatná — a cserépbográcsokkal együtt —, hogy a Várhegyen, valahol itt a környéken, a XII. században is volt település. Ez a pénz, jelen ismereteink szerint a legkorábbi középkori pénz, amely eddig a budai Várban előkerült. E habarcsos szint alatt, alig a szikla fölött, nagyobb felületű égett réteget találtunk, talán egy kemence vagy tűzhely maradványát.

A gödörtől délre egy pillér került elő, *(6. kép)* mely egyben kissé el is vágta a gödör déli végét. A pillér falkoronája 166,45 m, alja 164,04 méter. Méretei 1,90×1,40 m.

4 *Hóman:* i. m. 336—339. o.
5 Részletes feldolgozás a cserépbográcsokról: *Takács M.:* Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken. Varia Archaeologica Hungarica, Bp., 1986.
6 Külső pereme: *Takács:* i. m. Taf. 93., XII/87.; belső pereme: *Takács:* i. m. Taf. 99., II/14.
7 Külső pereme: *Takács:* i. m. Taf. 92., XI/24.; belső pereme: *Takács:* i. m. Taf. 100., V/48.
8 Külső pereme: *Takács:* i. m. Taf. 93., XII/67.; belső pereme: *Takács:* i. m. Taf. 100., IX/6.
9 Külső pereme: *Takács:* i. m. Taf. 93., XVII/9.; belső pereme: *Takács:* i. m. Taf. 99., II/17. A bográcsa — a rajzzal ellentétben — természetesen négy felfüggesztő nyílással rendelkezik!
10 *Takács:* i. m. Taf. 9/1. és 11/1.
11 *Takács:* i. m. Taf. 11/2.
12 *Takács:* i. m. Taf. 19.
13 *Zolnay L.:* Budapest Régiségei, XXIV/4. Bp., 1977. 43., 46. tábla, 1—5.
14 *Írásné Melis K.:* Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosai területén. (Budapest V., Belváros) Budapest Régiségei, XXVI. 1984. 63—64., 81., 18. és 20. kép.
15 *Bertalan Vilmosné—H. Gyürky K.:* Középkori útrendszer kutatása a budai várnegyed területén. Budapest Régiségei, XXI. 1964. 347., 357., 18. kép 1.
16 *H. Gyürky K.:* Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp., 1981. Taf. 9/4.
17 *Takács:* i. m. 74., kat. sz. 191 és 193.
18 *Huszár, L.:* i. m. kat. sz. 94.
19 *Réthy, L.:* Corpus nummorum Hungariae I. Bp., 1899., kat. 78.
20 *Unger, E.:* i. m. I. k., kat. sz. 38.

6. kép. A toronyból délre talált pillér, mellette a gödör.

Ezt a toronnyal szemben álló pillért biztosan ekkor építették, amikor már a torony nem volt használatban, hiszen csak akadályozta volna a torony felé történő közlekedést. A pillérhez délről befutó metszetfalon megfigyelhető volt a pillér pusztulási rétege.

A torony kapujának nyugati keretkövéhez befutó, valószínűleg török falat déli irányban 7 méter hosszan tudtuk követni, majd a fal véget ért. A fal nyugati oldalán található csatorna a városfalba fut, északon ott ér véget, déli irányban keresztezi a török fal déli végét, onnan még öt métert halad délnyugati irányban, majd megszűnik. Néhány méterrel délebbre a metszetfalban látható még egy olyan kő, mint amelyet fedlapként raktak a csatornára, így valószínű, hogy tovább haladhatott délnyugati irányban, mint ameddig követni tudtuk. Ott, ahol a török fal a csatornával találkozik, azt lehetett megfigyelni, hogy a fal ráépül a csatornára, így tehát a csatorna korábbi, mint a feltételezett török fal. A csatorna fölött egy helyen 0,35 méter széles és nyugati irányban 1,10 méter hosszan követhető küszöb került elő, a küszöbkő koronája 167,01 méter magasságban található. *(7. kép)* A küszöbtől délre a csatorna fedlapja 166,92 méter, ott ahol a valószínűleg török kori fallal találkozik, 166,96 méter, ettől délkeletre egy ponton még a csatorna alját is meg lehetett határozni, mely ott 166,86 méter magasan volt. Mind a csatorna, mind a fal valamikor a XVI. században vagy inkább a XVII. században készülhetett. Érdekes itt megfigyelni, hogyan változott az egykori járószint a középkor folyamán. A kora középkori szintet az udvar közepén egy-két helyütt sikerült megfogni, közvetlenül a fekete humusz felett. Ennek magassága 166,17 m és 166,22 m. A torony XV. századi kapubejáratának a küszöbe 165,94 méter, a késő középkori pillérnél megfigyelt szint magassága 166,51 méter, a valószínűleg még későbbi csatorna fölötti küszöbe 167,01 méter magasságban található. A csatorna délkeleti végének nyugati oldalán kövezett udvar-, vagy utcaszint volt, alig valamivel magasabban, mint a csatorna.

A toronytól délre található pillér másik oldalán is egy gödör került elő, egy újabb török gödör. Mérete 2,60 m×2,10 m. A mérések szerint 165,56 méter magasságból indul, az alja 164, 35 méter mélyen található. Ezt a gödröt is belevágták kissé a szik-

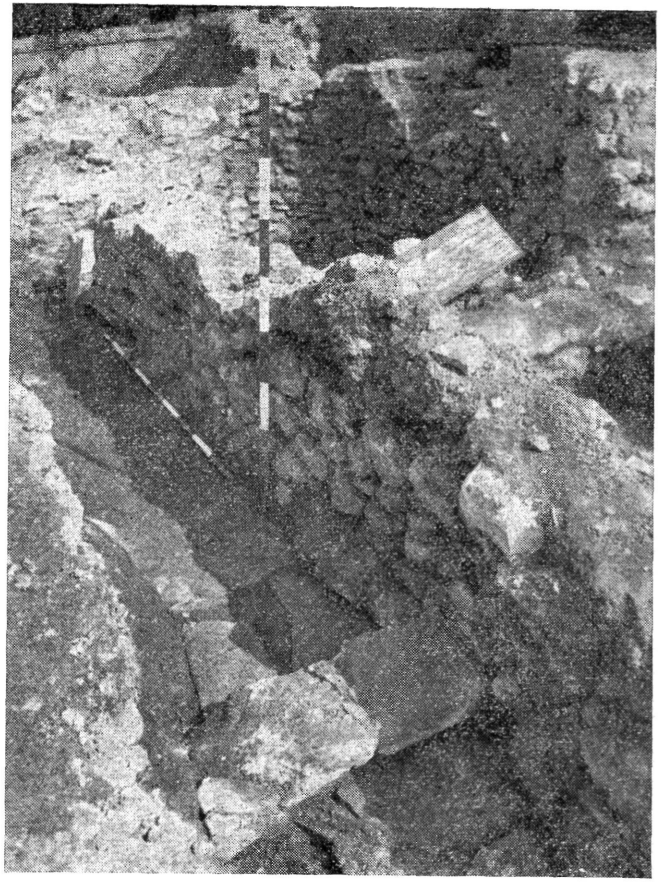

7. kép. A török fal keleti oldalán előkerült küszöb és kőládás csatorna.

8. kép. A konzolos fal és kapuja északi irányból.

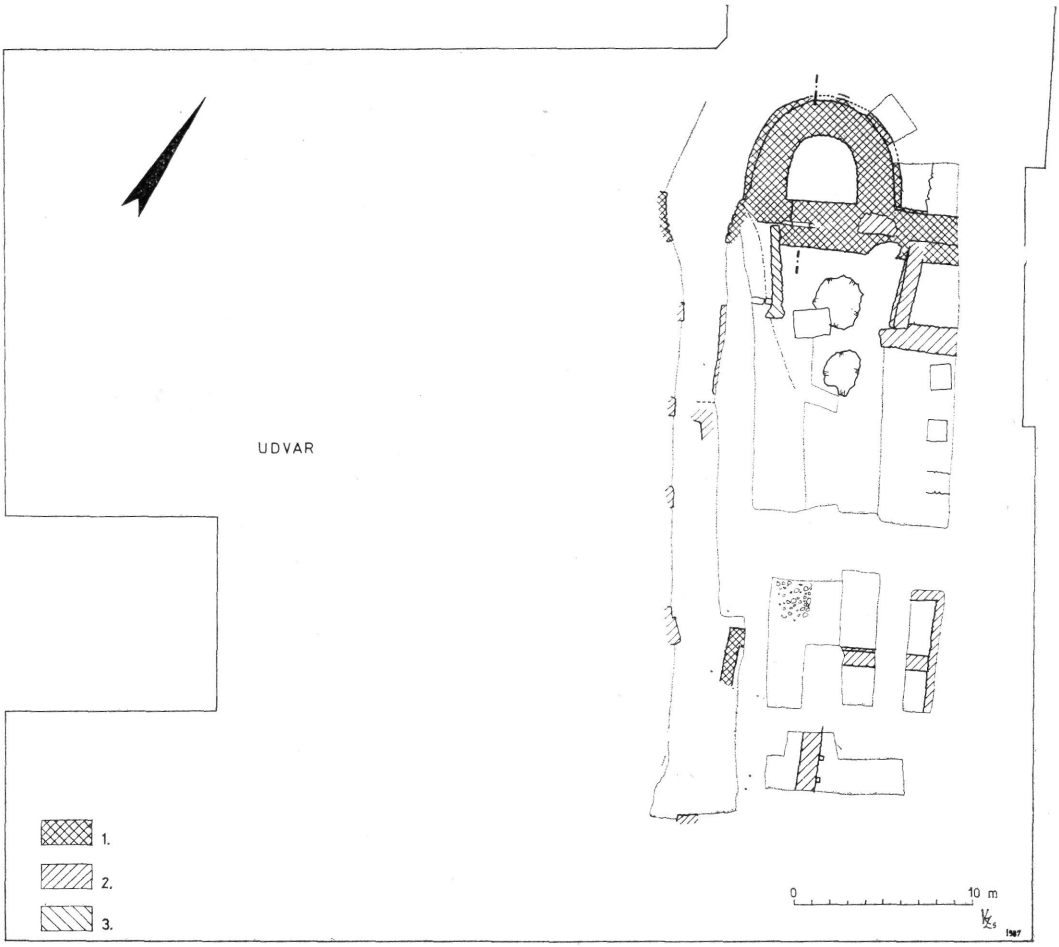

VII. tábla. A helyszín alaprajza az előkerült falakkal.
1. XIII. századi falak (városfal és torony).
2. Középkori falak.
3. Török fal.

lába, hiszen keleti oldalánál már 165,00 m és 165,27 m magasságban előkerült a sziklafelszín. E gödörtől keletre, a 87/1 kutatóárok keleti metszetfalában egy igen vastag égési réteg fut, amely talán egy kemence maradványa lehetett. A török gödörtől délre eső területet is a szikláig ástuk ki. Északról dél felé a következő szintadatokat adja a sziklafelszín: 165,34 m, 165,50 m, 165,65 m. Tehát itt is megfigyelhető a sziklafelszín enyhe emelkedése északról déli irányba. Erről a területről, amely sajnos ismét a szikláig feltöltés volt, igen sok ágyúgolyó néhány lándzsahegy és fémből készült lószerszám-maradványok kerültek elő. Ezek a fémtöredékek is a Buda visszavívásáért folyó harcokhoz kapcsolhatók. Találtunk még igen sok baltafejet, nem elképzelhetetlen, hogy valahol a környéken gyártották őket. Ezen kívül emberi csontok is napvilágra kerültek, de szabályos eltemetésről nem beszélhetünk. A valószínűleg az 1686-os ostromban életüket vesztett emberek nyilván a törmelék alá kerülhettek és így nem is volt szükség eltemetésükre. Egyébként innen délebbre is találtunk még embercsontokat. Itt említeném meg azt is, hogy a toronyban található feltöltés bontásakor egy koponyára bukkantunk, egyéb kísérő csontok nélkül,

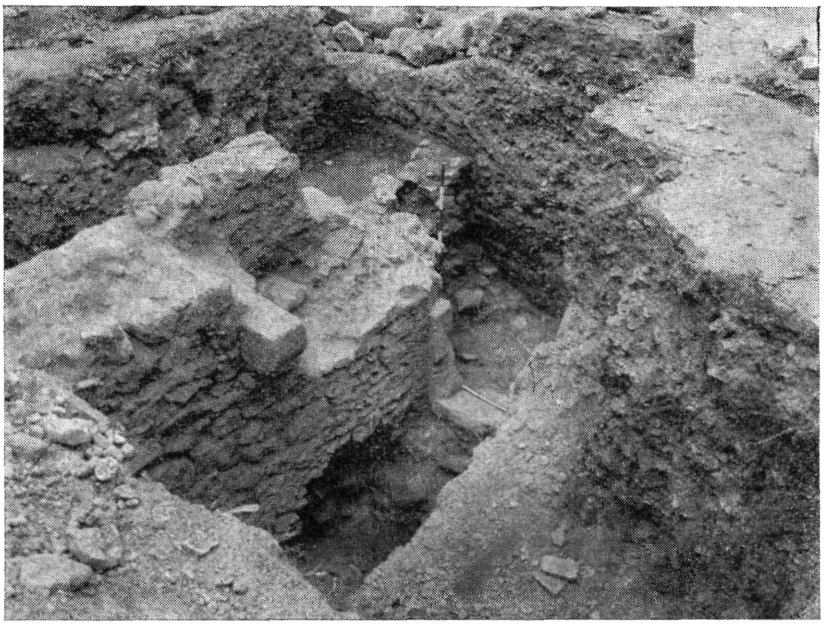

9. kép. A konzolos fal délkelet felől.

nyilván az ostrom utáni tereprendezés eredményeként kerülhetett oda. E terület egyes pontjain még megtalálható a szikla fölötti fekete humusz.

Az udvar déli oldalán, a korábban az udvart átszelő, megközelítőleg észak-déli árok keleti metszetfalában megfigyelt kövezett szintre sikerült rábontani egy szakaszon. A mai felszín itt 168,17 m magasságban van, a kövezett szint magassága pedig 167,22 méter és 167,32 m között váltakozik. Ez az utca-, vagy udvarszint késő középkori, esetleg török kori lehet. A kövezett szinttől keletre több falmaradvány került elő, amelyek feltételezhetően egy ház falai lehetnek. Találtunk egy megközelítően észak-déli irányú falat, melyből másik két fal indul ki nyugati irányban. Az észak-déli, valamint az északabbra található kelet-nyugati irányú fal szélességét nem lehet meghatározni, mivel egy részük a metszetfalban található. Az észak-déli fal északi végénél a mai szint 168,10 m, a falkorona 166,53 m, míg a szikla ugyanitt 165,95 méter magasságban található. A falkorona déli irányban 166,40 méter, ott pedig, ahol a faltetőt a legdélebbi ponton mérni tudtuk, 166,94 m magasságban található. E fal mellett kutatóárok fut, amelyben a szikláig ismét csak feltöltésttaláltunk. Viszont előkerült néhány fontos és érdekes XVII. századi lelet is. Találtunk több puskamaradványt, de ki kell emelni egy teljesen épen előkerült vértet is. A szakértők szerint utászvért lehetett. A fegyverek és az egyéb hadtörténeti vonatkozású tárgyak a Hadtörténeti Múzeumba kerültek, az ottani kiállításon lehet őket látni, 1987 októberétől, kiegészítve néhány más jellegű lelettel. A fal mellett ismét sok ágyúgolyót találtunk, de török edénytöredékek is előkerültek. Az észak-déli falból északabbra kelet-nyugati irányba induló fal falkoronája 166,63 méter magasságban van, elég rossz állapotban maradt meg.

Ez a fal, csakúgy, mint az észak-déli szakasz is, a sziklára épült. A délebbre található kelet-nyugati irányú fal jobb állapotban maradt meg, ezt sikerült teljes szélességben kibontani, szélessége 0,90 méter, falkoronája 167,24 méter magasan van. Nyugatabbra futó falszakasza már csak 0,66 méter széles, déli oldalából tehát valamikor elbontottak egy részt. Itt a falkorona 167,32 méter magasságban található, a fal északi oldalán 167,01 m magasságban van a fal zoklija, ugyanitt a szikla

166,13 méternél található. Nyugat felé megtaláltuk a fal kváderköves sarkát. E faltól délre, mintegy három méterre a sziklafelszín 165,85 méter. Ezen a szakaszon is feltöltés található a szikláig, zömmel török leletekkel tele. Csakúgy, mint az udvar egyéb pontjairól, innen is több ágyúgolyó került napvilágra.

Az udvar déli végében egy kelet-nyugati irányú kutatóárkot nyitottunk, amely nyugati oldalán megközelítően észak-déli irányú falat vágott át. Az 1,20 m széles fal koronája déli oldalán 167,29 m, északon, mivel egy vezetéket vágtak bele, 166,90 m. Nyugati oldalán 166,89 m magasságban zokli fut. A faltól északra egy keskeny, agyagba rakott fal található, melynek falkoronája 166,88 m magasságban van. Az 1,20 m széles fal keleti oldalán két konzol is eredeti helyén, 166,96 m magasságban látható. A délebbi konzol 0,17 m, az északabbi viszont 0,28 m széles, 1,13 m közöttük a távolság. A fal keleti oldalán 1,30 m széles kapubejárat került elő, a nyugati keretkő koronája 166,12 m, a keletié 166,28 m magasságban volt. Megtaláltuk 165,25 m magasan a küszöb egy darabját is. *(8. és 9. kép)* A küszöbtől északra 165,37 méternél már jelentkezett a szikla. A küszöbtől délre négy lépcsőfok — 164,86 m, 164,60 m, 164,29 m, 163,90 m — vezetett egy mélypincébe, amelynek az aljáig még nem sikerült lehatolni. Az eddig elért mélységből ítélve a lépcsők aljától még egy hosszabb létrára is szükség lehetett a pincébe való lejutáshoz. Jelenleg ezen a területen folytatjuk a kutatásokat. Elképzelhető, hogy ez a konzolos fal a fentebb említett falakhoz tartozik, így ez is része lenne a feltételezett háznak. *(VII. tábla)* A konzolos falmaradvány a XV. századra keltezhető. Lehet, hogy az erre a területre valószínűsíthető házak egyikét találtuk meg.[21] Erre a további kutatások adják majd meg a feleletet.

A terület sorsával kapcsolatban még nem született végleges állásfoglalás. A legújabb elképzelés szerint a tornyot és a városfalat — helyreállítva — bemutatják a nagyközönségnek. A konzolos falmaradvány valószínűleg a tervezett épület pincéjében lesz látható. A feltárás addig folytatódik, amíg az udvar déli részén is minden tisztázódik.

21 *Pataki V.*: A budai vár középkori helyrajza. Budapest Régiségei, XV. 1950., 264. és 266. o., 9. kép.

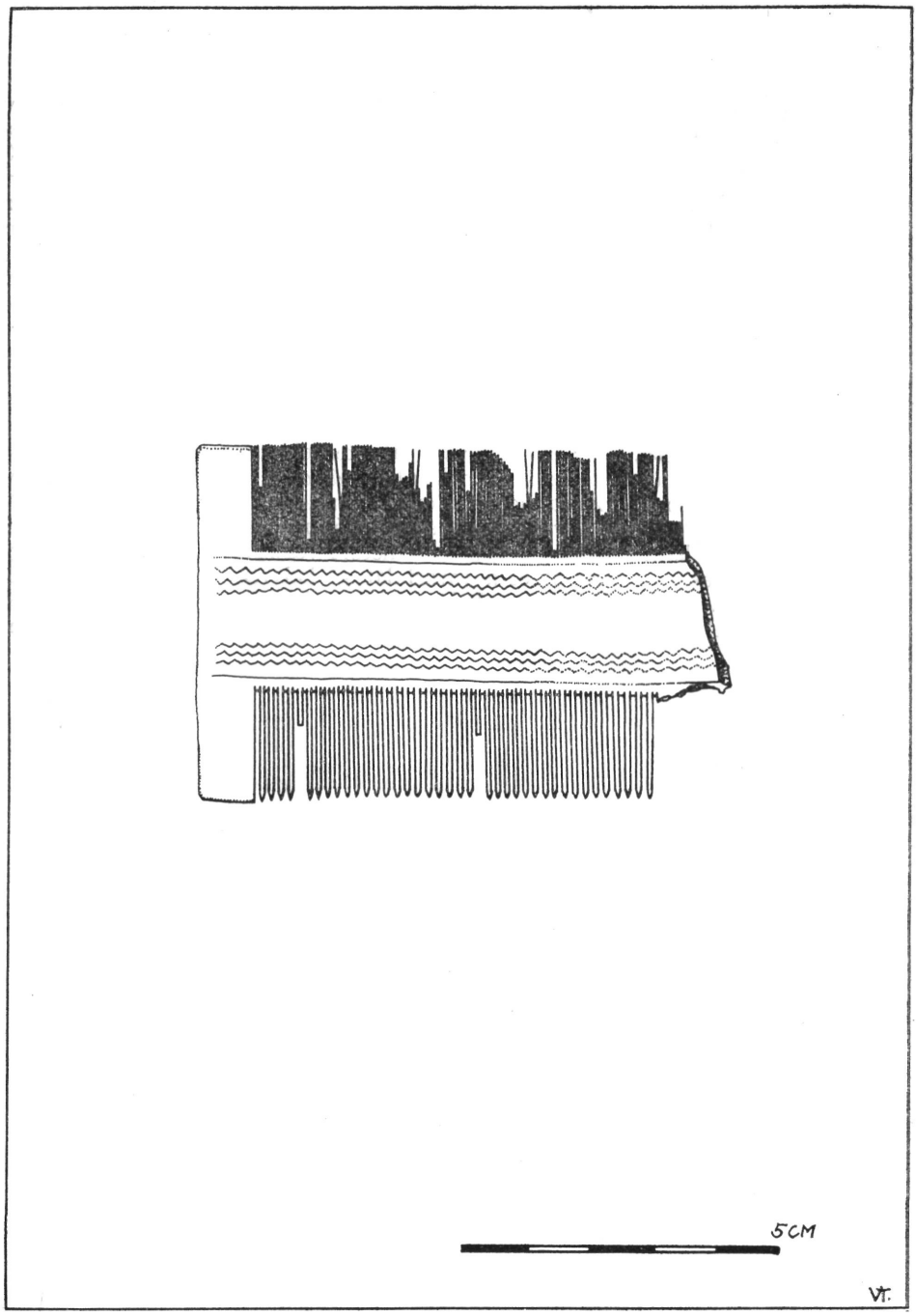

VIII. tábla. Csontfésű.

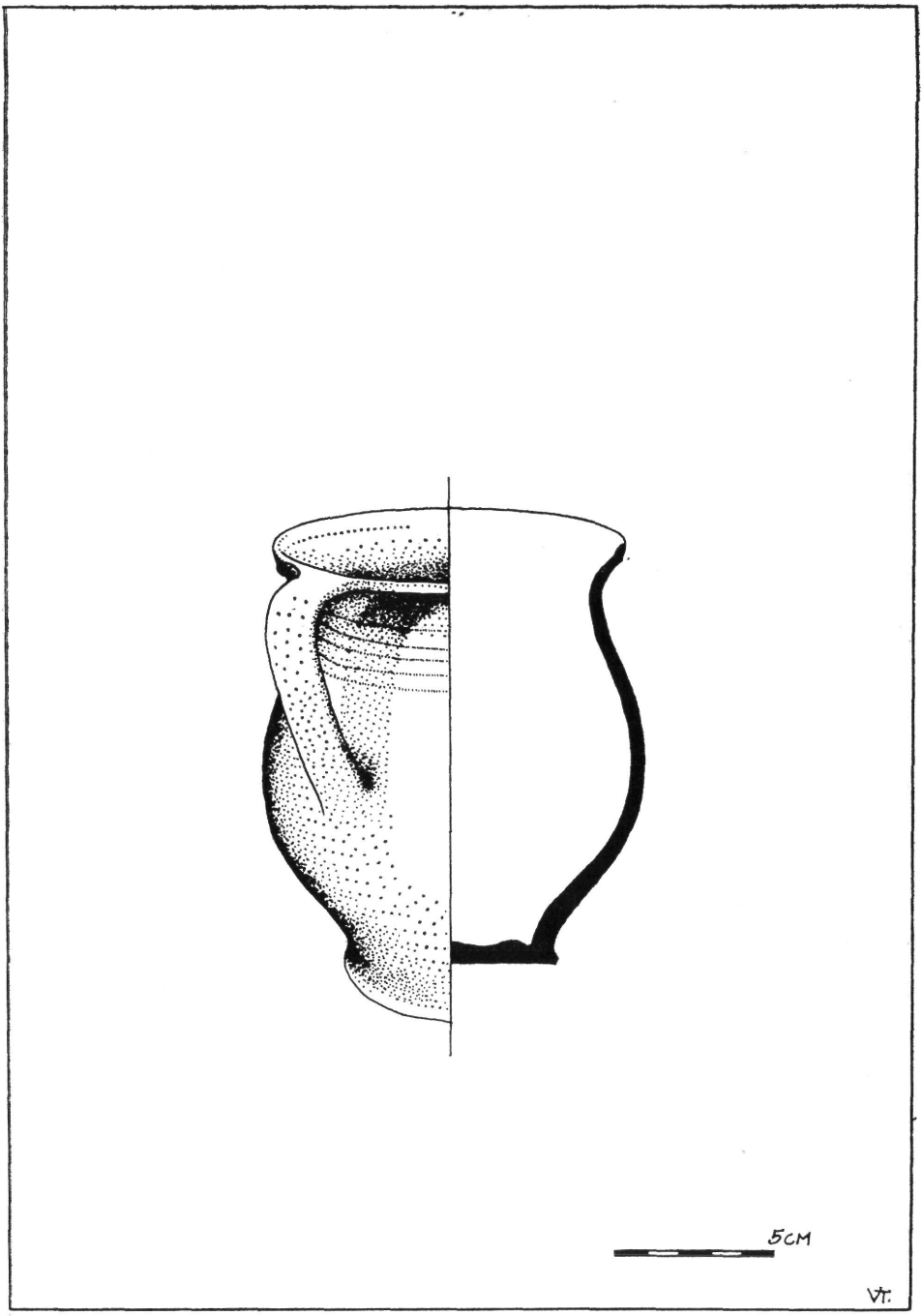

IX. tábla. Vörös cserépbögre, belül zöld ólommázas, kívül fehér engobbal bevont, XV. század második fele.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS — Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Az egyházak hadakozó népei — — — — — — — — — — 607

NYÁRÁDY GÁBOR — Nyárády András kuruc ezereskapitány és várparancsnok — — — — — — — — — — — 643

URBÁN ALADÁR — A „MÉSZÁROS hadigőzös" 1848-ban — — — — 668

KÖZLEMÉNYEK

VERESS D. CSABA — Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata" 1687. augusztus 12-én? — — — — — — — — 691

SUGÁR ISTVÁN — Az egri vár kuruc ostroma, 1704 — — — — — 716

JOHN KOMLÓS — A Habsburg-hadsereg újoncozási módszerei a XVIII—XIX. században — — — — — — — — — 733

MŰHELY

BOROSY ANDRÁS — Gyalogosokkal vette-e körül Belgrád városát 1071-ben az ostromló magyar hadsereg? — — — — — — 744

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — A magyarországi lovagságra vonatkozó néhány adat értelmezéséről. Filológia és hadtörténet — — — 746

MOLNÁR ANDRÁS — A 7. honvédzászlóalj zalai önkéntesei. Adalékok az első honvédzászlóaljak társadalmi összetételéhez — — — 753

KOPECZKY GYŐZŐ — A Polában megtorpedózott SZENT ISTVÁN — — 761

N. GOLLER ÁGOTA — Egy „Szerapion" a magyar vörös huszárokról — — 769

SZEMLE

V. MOLNÁR LÁSZLÓ — Kanizsa vára *(Veress D. Csaba)* — — — — — 772

*** — Die Bedeutung der Logistik für die militärische Führung von der Antike bis in die neueste Zeit *(Zachar József)* 774

R. A. VESZELIK — Egy szovjet híradós tiszt háborús feljegyzései *(Szauter Lajos)* — — — — — — — — — — — 777

*** — Voenno-isztoricseszkij Zsurnál, 1987. évf. 1—6. sz. *(Lengyel István)* — — — — — — — — — 779

KRÓNIKA

HERMANN RÓBERT — Szemere Bertalan és kora. Tudományos ülésszak, Miskolc, 1987. augusztus 29. — — — — — — — — — 786

BENCZE ZOLTÁN — Újabb beszámoló a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatásokról — — — — — — 791

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

АНДРАШ БОРОШИ — Церковь и оборона страны в эпоху Арпада. Воинствующий люд церквей — — — — — — — — — 607

ГАБОР НЬАРАДИ — Полковник и командующий крепости Андраш Ньяради 643

АЛАДАР УРБАН — «Военный пароход МЕСАРОШ» в 1848 году — — 668

СООБЩЕНИЯ

ЧАБА ВЕРЕШ Д. — Где была так называемая «вторая битва при Мохаче» 12 августа 1687 года? — — — — — — — — 691

ИШТВАН ШУГАР — Осада куруцами крепости Эгер в 1704 г. — — — 716

ДЖОН КОМЛОШ — Методы набора новобранцев в армию Габсбургов в XVIII—XIX веке — — — — — — — — 733

МАСТЕРСКАЯ

АНДРАШ БОРОШИ — Был окружен Белград пехотинцами во ремя осады его венгерской армией в 1071 году? — — — — — 744

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ — О толковании некоторых данных, касающихся венгерской кавалерии. Филология и военная история — — 746

АНДРАШ МОЛЬНАР — Залайские добровольцы 7-го полка гонведов. Материалы о социальном составе первых гонведских батальонов — — — — — — — — — — — 753

ДЬЁЗЁ КОНЕЦКИ — Торпедированный Пуле корабль СЕНТ ИШТВАН — 761

АГОТА Н. ГОЛЛЕР — Один из «Серапионовых братьев» о венгерских красных гусарах — — — — — — — — — — — 769

ОБЗОР

ЛАСЛО В. МОЛЬНАР — Крепость Канижа *(Чаба Вереш Д.)* — — — — 772

*** — Die Bedeutung der Logistik für die militarische Führung von der Antike bis in die neueste Zeit *(Йожеф Захар)* 774

Р. А. ВЕСЕЛИК — Военные записки советского офицера связи *(Лайош Саутер)* — — — — — — — — — — — 777

*** — Военно—Исторический Журнал, 1987, № 1—6 *(Иштван Лендел)* — — — — — — — — — — — 779

ХРОНИКА

РОБЕРТ ХЕРМАН — Берталан Семере и его эпоха. Научная сессия. Мишкольц, 1987, август 29. — — — — — — — — 786

ЗОЛТАН БЕНЦЕ — Новый отчет о раскопках во дворе Военно—Исторического Института и Музея — — — — — — 791

INHALT

STUDIEN

ANDRÁS BOROSY — Kirche und Landesverteidigung in der Arpadenzeit. Kriegsvölker der Kirchen — — — — — — — 607

GÁBOR NYÁRÁDY — András Nyárády, Kurutzenobrist und Festungskommandant — — — — — — — — — — — 643

ALADÁR URBÁN — Der „Kriegsdampfboot MÉSZÁROS" im Jahre 1848 668

MITTEILUNGEN

CSABA VERESS D. — Wo fand die sogenannte „zweite Schlacht von Mohács" am 12. August 1687 statt? — — — — — — — 691

ISTVÁN SUGÁR — Die Kurutzenbelagerung der Burg von Erlau, 1704 716

JOHN KOMLÓS — Methoden der habsburgischen Armee bei der Rekrutierung im 18—19. Jahrhundert — — — — — — 733

WERKSTATT

ANDRÁS BOROSY — Umzingelte die belagernde ungarische Armee die Stadt Belgrad im Jahre 1071 mit Fußsoldaten? — — — 744

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Über die Interpretation einiger Angaben über das Rittertum von Ungarn. Philologie und Kriegsgeschichte 746

ANDRÁS MOLNÁR — Die Freiwilligen des 7. Honvédbataillons. Beiträge zur sozialen Zusammensetzung der ersten Honvédbataillons 753

GYŐZŐ KOPECZKY — Das in Pula torpedierte Schlacktschiff SZENT ISTVÁN 761

ÁGOTA N. GOLLER — Ein „Serapion" über die ungarischen roten Husaren — 769

RUNDSCHAU

LÁSZLÓ V. MOLNÁR — Die Burg Kanizsa *(Csaba D. Veress)* — — — — 772

*** — Die Bedeutung der Logistik für die militärische Führung von der Antike bis in die neueste Zeit *(József Zachar)* — 774

R. A. WESSELIK — Kriegsaufzeichungen eines sowjetischen Nachrichtenoffiziers *(Lajos Szauter)* — — — — — — — 777

*** — Woenno-istoritscheskij Journal Jg. 1987, Nr. 1—6 *(István Lengyel)* — — — — — — — — — 779

CHRONIK

RÓBERT HERMANN — Bertalan Szemere und seine Zeit. Wissenschaftliche Tagung, Miskolc, 29. August 1987 — — — — — 786

ZOLTÁN BENCZE — Neuer Bericht über die Ausgrabungen auf dem Hof des Instituts und Museums für Kriegsgeschichte — — — 791

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Történelmi Társulat, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az MSZMP KB Párttörténeti Intézete családtörténeti pályázatot hirdet.

Célja, hogy a társadalom alapegységeit képező családok történetén keresztül előmozdítsa múltunk pontosabb megvilágítását, hozzájáruljon az elődeink élete iránti élénk érdeklődés kielégítéséhez.

A pályázat tárgya egy-egy különböző eredetű, foglalkozású, hivatású, de bizonyos szempontból mégis figyelemreméltó család, illetve valamely társadalmi osztály, réteg életét jellemzően tükröző família története.

A család birtokában megőrzött okmányok, feljegyzések, a levéltári iratok felhasználása mellett nagyon fontos az élő családi hagyomány rögzítése az emlékezet elérhető határáig.

Beküldhető kiadatlan vagy a pályázat meghirdetése után megjelent munka legalább 30, legfeljebb 300 gépelt oldal terjedelemben.

A pályadíjak a következők:

I. díj (1 db) 20 000,– Ft
II. díj (3 db) 10 000,– Ft
III. díj (5 db) 5000,– Ft

A meghirdető intézmények elősegítik a legsikerültebb munkák megjelentetését.

A pályaműveket 2 példányban 1990. december 1-jéig kell beküldeni a Magyar Történelmi Társulat címére: 1250 Bp., Úri u. 51–53.

A pályázat titkos. A műveket jeligével kell ellátni, a szerző neve, foglalkozása és lakcíme zárt borítékban mellékelendő a pályázathoz. Eredményhirdetés: 1991. október.

Pályázati útmutató levélben igényelhető a Magyar Történelmi Társulatnál.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

Ára: 16,– Ft